

ERDÉLYI ÉVSZÁZADOK
A KOLOZSVÁRI MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZET ÉVKÖNYVE
III.

**Hagyomány és újítás
a 21. századi könyvtárban**

BABEŞ-BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
TÖRTÉNELEM ÉS FILOZÓFIA KAR
MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZET

Szerkesztőbizottság:

Egyed Ákos (az MTA külső tagja, Kolozsvár), Fodor Pál (MTA BTK TTI, tudományos tanácsadó, Budapest), Olga Khavanova (Orosz Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, főmunkatárs, Moszkva), Konrad Gündisch (Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas, München), Kovács András (az MTA külső tagja, Kolozsvár), Kósa László (az MTA tagja, Budapest), Kiss J. László (Budapesti Corvinus Egyetem, egyetemi tanár), Monok István (MTA Könyvtár, főigazgató, Budapest), Péter Katalin (MTA BTK TTI, kutató professor emerita, Budapest) Romsics Ignác (az MTA tagja, Budapest; Eszterházy Károly Egyetem, egyetemi tanár)

Főszerkesztő:

Rüsz-Fogarasi Enikő

E szám mentora Monok István.

Szerkesztőség:

Hunyadi Attila, Lupescu Makó Mária, Nagy Róbert, P. Kovács Klára

A szerkesztőség címe:

Magyar Történeti Intézet / Departamentul de Istorie în Limba Maghiară,
400088 Cluj-Napoca, Str. Napoca Nr. 11.

E-mail: erdelyievszazadok@gmail.com

A borító: Szathmári Pap Károly: *Kolozsvár (a Fellegvárból), az Erdély képekben* (Kolozsvár, 1843) című művében megjelent színes litográfia után. A reprodukció őrzési helye: az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet Adattára, MKCS-C-I-122/71/2.

Nyomdai előkészítés: Bilibók Renáta

Korrektúra: Bilibók Renáta

Nyomta az IDEA DESIGN&PRINT, Kolozsvár

E szám megjelenését támogatta:

ISBN: 978-606-8886-38-1

ISSN: 2558-8761, ISSN-L: 2558-8761

ERDÉLYI ÉVSZÁZADOK
A KOLOZSVÁRI MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZET ÉVKÖNYVE
III.

Hagyomány és újítás a 21. századi könyvtárban

EGYETEMI MŰHELY KIADÓ
Bolyai Társaság – Kolozsvár
2018

TARTALOMJEGYZÉK

CONTENTS

Előszó helyett 9

Hagyomány és újítás a 21. századi könyvtárban / Traditional and Modern in the 21st Century Library

Monok István:

Ami hagyományos és ami új a könyvtárak működésében / The Traditional and the New in the Operation of Libraries Today..... 11

Gaálné Kalydy Dóra:

Az egyetlen állandó a változás maga – a szakkönyvtárakra ható trendek / Everything Changes and Nothing Remains Still – Library Trends Affecting Research and Academic Libraries 27

Király Péter:

Adat a könyvtárban / Data in the Library..... 49

Holl András:

Nyílt hozzáférés – előnyök, lehetőségek, feladatok, veszélyek / Open Access – Advantages, Possibilities, Challenges, Caveats 75

Kokas Károly:

Mi dolga lesz a könyvtáraknak az internet korában? A felsőoktatási könyvtárak új feladatairól és a régiak megújításáról / What Will the Duty of Libraries in the Age of the Internet Be? New Library Paradigms of Scientific Information Supply 87

Soós Sándor:

Tudományometriáról korszerű felfogásban / Scientometrics from a Timely Perspective 121

Rusvai Mónika:

Lehetőségek és nehézségek a bölcsészettudományok tudományometriai modellezésében / Possibilities and Challenges in the Bibliometric Analysis of Humanities 127

Poráczky Rozália:

A változások menedzselése a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtárban. Rövid visszatekintés az elmúlt húsz évre / Management of Changes in the Central University Library of Cluj-Napoca. A Brief Outlook on the Past Twenty Years..... 143

Gurka-Balla Ilona:

Adatbázisok funkciója és felhasználhatósága a könyvtári tájékoztatásban / Databases Efficiency and Availability in Library Information 157

- Sipos Gábor:
*Szabó Károly, az intézményteremtő könyvtáros / Károly Szabó, the
 Instruktor Librarian* 173
- Lázok Klára:
*Zsibongó oázis, avagy közösségépítő és alakító gyakorlatok a
 marosvásárhelyi Teleki Tékában / Community Building Practices
 in the Teleki Library of Târgu Mureş* 181

Műhely / Workshop

- Gordán Edina:
*Teleki Sándor (1679–1754) ismeretlen könyvjegyzéke / An Unknown
 Booklist of Sándor Teleki (1679–1754)* 195
- Szegedi Éva:
*Gróf Mikó Imréné Rhédey Mária könyvtára / Countess Mária
 Rhédey's Library* 203
- Bicsok Zoltán:
*A nemesi pecsétállomány kutatásának alapvető forrásai, a
 hűségeskülaajstromok / Oaths of Loyalty Records – Significant
 Sources for the Research of Nobility's Seals* 221

Arcél / Profile

- Csucsujá István: *Pataki József (1908–1993)*..... 251
 T. Szabó Csaba: *László Gyula (1910–1998)*..... 257

Könyvszemle / Book Review

- Romsics Ignác: *Magyarország története (Egyed Ákos)*..... 267
 Paul Niedermaier: *Geneza oraşelor medievale în Transilvania
 (Izsán Csaba)* 275
 Gulyás László Szabolcs: *Mezővárosi önkormányzat a középkori
 Hegyalján (György Árpád Botond)*..... 278
 Szabó Pál: *1440 – Nándorfehérvár első oszmán-török ostroma és
 előzményei (Ladó Árpád Gellért)* 282
 Oborni Teréz: *Erdélyi országgyűlések a 16–17. században (Dáné
 Veronka)*..... 288
 Maczó Ferenc: *Az utolsó magyar királykoronázás. IV. Károly király
 és Zita királyné koronázási ünnepsége Budapesten 1916 végén
 (Soós Kázmér)*..... 296

P. Kovács Klára – Pál Emese (szerk.): <i>Képváltás. Tanulmányok s Fialat Művészettörténészek V. Konferenciájának előadásaiból</i> (Újvári Dorottya)	299
---	-----

Krónika / Chronicle

<i>A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézetének 2018. évi tevékenységei</i> (Nagy Róbert).....	305
<i>Történelem, Civilizáció, Kultúra Doktori Iskola negyedik alkalommal megszervezett magyar nyelvű konferenciája</i> (Szilágyi Adrienn).....	307
<i>Beszámoló a II. Magyarságtörténelem Tantárgyverseny országos szakaszáról</i> (Sipos István)	309
<i>Kastélytúra és gasztróvizsga</i> (Buzás Erika).....	311
<i>A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet Nyílt Napja a Kolozsvári Magyar Napokon</i> (Rüsz-Fogarasi Enikő).....	313
<i>Tonk Sándor Emlékkonferencia, Kolozsvár, 2018. október 5–6.</i> (Lupescu Makó Mária)	314
<i>Új magyar kisebbség történelme tankönyv a VI. osztályos tanulóknak</i> (Högyes Lőrincz Katalin)	319
<i>Erdélyi Céhes Adattár</i> (Rüsz-Fogarasi Enikő)	320
Szerzőink.....	325

ELŐSZÓ HELYETT

A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Kara az 1989. évi változásokat követő újrakezdés során lassan, de biztosan, megpróbálta újraindítani a korábban elsorvasztott, nagy múlttal rendelkező szakjait, és melléjük újakat álmodott és indított el.

A magyar tannyelvű történelem szakirány felélesztését követően, a történelemmel társítva már 1994-ben elindulhatott a könyvtár szak. E képzés korábban nagy hagyományokkal rendelkezett, hiszen 1919 előtt külön tanszéke volt a könyvtártudománynak. 1901 és 1919 között Gyalui Farkas, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár méltán neves igazgatója, egyetemi magántanári minőségben vezette e tanszéket.

A bolognai rendszer bevezetéséig a történelem–könyvtár szak az egyik legnépszerűbb szakjaink közé tartozott. Az átszervezést követően azonban nem talált magára, és az újabb generációk nehezen lelték meg az utat e képzés felé.

A 21. század kezdetén a könyvtár évezredes fontosságából mit sem veszített, kulcs egyaránt a múlt és a jövő felé. Az új kihívások minden területen forradalmasították a könyvtárakat, és az információtovábbítás fellegetváraivá tették. Az, aki használja, érti, értékeli közösségeink eme fontos kulturális központjait, tudja, hogy a klasszikus információhordozók mellett a korszerű technika is a szolgálatára áll. A könyvtár manapság már nem csupán a papíralapú információ tárolója, hiszen elérhetővé teszi számunkra sok száz kilométerre lévő digitalizált anyagokhoz való hozzáférést is. Mindezeknek köszönhetően a könyvtár kapcsolatot teremt az ismeretekre áhító kutatóknak a globális információs rendszerekkel. Minél nagyobb gondot fordítunk könyvtáraink fejlesztésére, annál jobban lépést tudunk tartani a minket körülvevő újdonságokkal. Napjaink könyvtára nemcsak felbecsülhetetlen szellemi, de anyagi értéket is képvisel, amely nélkül esélyünk sem lenne hozzáférni a nagyszámú új információt tartalmazó művekhez. A modern könyvtár megszünteti a tér- és időbeni távolságokat, és segítséget nyújt a tudományos információk megszerzéséhez.

A kolozsvári Magyar Történelmi Intézet évkönyvének harmadik száma ezt a nagyon fontos témát járja körül magyarországi, svájci és többnyire egyetemünkön tanító szakemberek és doktoranduszok segítségével.

Az *Erdélyi Évszázadok* harmadik kötete végeredményben mindenkire szól, a könyvtárszakos szakemberhez, a könyvtári olvasóhoz, de különösen az ifjú nemzedékhez, feltárva számára e csodálatos világot, mint a lehetőségek kapuit.

A szerkesztők

HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS A 21. SZÁZADI
KÖNYVTÁRBAN

TRADITIONAL AND MODERN
IN THE 21st CENTURY LIBRARY

Monok István

AMI HAGYOMÁNYOS ÉS AMI ÚJ A KÖNYVTÁRAK MŰKÖDÉSÉBEN

The Traditional and the New in the Operation of Libraries Today

It will take a long time for the new media to overcome the current quantitative limits of knowledge transfer that is it before the entirety of accumulated knowledge becomes available in an electronic format. At the moment, we are on the verge of gaining open access only to catalogues and bibliographies. There are, of course, other progressive examples as well. However, there is a phenomenon amongst members of the next generations who grew up with new technology a few decades ago and who consider a piece of information as such on condition it is available in an electronic format. The preservation role libraries can play in this context in the not short transition period becomes even more important with increased responsibilities. Therefore, it is vital to maintain an education for them so that they could acquire skills for using both traditional and modern tools. At a time when our libraries are doing their best to make use of modern technology as fast as they can to operate integrated library systems or a cloud platform, building databases and provide service for their readers using high-tech tools, we should not forget the fact that modern technology gave us only a tool, a tool we should learn to use. However, we should remember that this is civilisation, but not culture. In Central Europe, one should keep this in mind even more since erudite culture based on readings has a longer tradition than other areas of the world, and because the spread of new tools of civilisation is slower in Central Europe mainly due to financial reasons. A period is yet to come when these societies will no longer have culture, but will not be civilised either. The tools of modern technology will be filled with cultural contents by librarians, scholars, and enthusiastic amateurs. It is also important to note that everyone should have the right to do so, and no one should control this tool that could easily come under censorship.

Keywords: traditional, library, new, librarian

Mondhatnánk röviden azt, hogy a könyvtárak működésében semmi új nincsen. Igazunk is lenne, de az is igaz lenne, hogy ez egy meglehetősen demagóg állítás. „Alexandria óta változatlanul”,¹ igaz, de a könyvtárak munkájának minden eleme önmagában változott. Nem csak most,

¹ Vö. Monok: *Alexandria óta változatlanul*.

a 21. században, hanem folyamatosan az időben. A könyves világ is változott. A könyvkiadás, a könyvkiadók társadalmi szerepe, a könyvkiadók helye a tudományos információk rendszerezésében és a tudósokhoz való eljuttatásában. Változik folytonosan a könyvkiadók, a könyvkereskedő és a könyvtárak munkamegosztása. Napjainkban pedig – és én magam ezt csapásnak látom – a tudományos információk piacán megjelent a spekulatív tőke. A spekulatív tőkét soha semmilyen tartalom nem érdekli, és ha igaz is, hogy e nélkül a tőke nélkül nincsenek, vagy lassabban lesznek újítások, felfedezések, akkor sem kell elfogadni: az emberiségnek igazából nincsen szüksége a gyors újításokra, szétverik az emberi társadalmakat, végső soron pedig az emberiség kihalását eredményezik. Ma az egyik legjövedelmezőbb üzlet (pontosabban *business*, hiszen az üzlet is *business*-é aljasodott) a tudományos információk adás-vevése, manipulálása, hatalmi eszközként való használása.

A könyvtárak azonban ezek ellen a folyamatok ellen vajmi keveset tehetnek, nem alkalmazkodni hozzájuk pedig öngyilkosság. A továbbiakban a könyves világ aktuális folyamatairól történelmi síkra vetítetten mondom el véleményemet.

A KÖNYVES VILÁG: KÜZDELEM AZ INFORMÁCIÓ BIRTOKLÁSÁÉRT

Napjaink tudományos intézményei fenntartásában egyre nagyobb szerep jut annak a kérdésnek, hogy hogyan jutnak az intézmény dolgozói megfelelő tudományos információhoz munkájuk során, és a másik oldalon, hogy a saját tudományos teljesítményük miként kerülhet azok közé az információk közé, amelyeket más intézmények tudományosként el is kívánnak érni. A kérdés nem pusztán kommunikációtechnikai, hiszen bármennyire is tágultak az információk megszerzésének, azok eljuttatásának a lehetőségei, úgy tűnik, többféle érdek fűződik ahhoz, hogy ezeket a csatornákat ellenőrzésük alatt tartsák, illetve a tudományos információt (és az azt leíró metaadatokat) birtokolják. Aki ilyen érdekek mentén eredményeket ér el, annak a jövő hatalmasai között helye lesz. (Ahogy a korai újkorban gyarmatokat, ottani árukat és munkaerőt akkumuláltak, ma az egykori gyarmatosítók és a megjelenő arab tőke a világ információpiacát monopolizálja.) Eredményeket azonban csak akkor tud elérni, ha a tudományos információkat előállítók körében szövetségeseket talál, vagyis a tudományos világ belső hatalmi harcaiban szövetséget ajánl egyes szereplőknek, privilegizálttá téve vagy akként megőrizve egyes csoportokat. Tényként szögezhetjük le, hogy 2018-ban a világ tudományos információtömegét jellemzően nem tudományos intézmények és nem a tudomány művelőinek kommunikációs csatornáin juttatják el

egymáshoz a szereplők, hanem működik ezen információk piaca. Ennek a piacnak a monopóliumai öt-hat nagyobb kiadói – pontosabban csupán pénzügyi befektetői – csoport kezében vannak, és ugyanezek a csoportok alapjaiban befolyásolják a tudományértékelés szempontrendszerét, az egyes kiadványok nemzetközi súlyát, és ezen keresztül a kiadványokat tartalommal megtöltő intézmények és személyek tudományos sorrendjét (*ranking*) is. A továbbiakban könyvtörténészként és gyakorló könyvtárosként mondom el gondolataimat a felvetett állítások kapcsán. Ennek megfelelően megpróbálom egy történelmi változássor részeként bemutatni a mai helyzetet.

A tudományos információk generációról generációra való hagyományozásának technológiájában jelentős változás következett be a 13. században. Az addigra már működő egyetemek (Bologna, Párizs) hallgatói létszáma, a nyugat-európai városok olvasni és írni tudó lakossága akkora mennyiségi igényt támasztott a létező technológiákkal – egyházi és világi másoló műhelyek – szemben, hogy a rendszer működésképtelenné vált. A bevezetett újítás, az *exemplar* és *pecia* rendszer megszüntette a mennyiségi gátat,² de azzal, hogy az igényoldali szereplők is másolókká váltak, azok számára, akiknek fontos volt a tudományos – és általában az írásban megjelenő – tartalmak és a hagyományozási folyamat ellenőrzése, az új technológia feladatokat adott. Ráadásul a 14–15. században, mind a tömegek, mind a tudományos világ oldaláról újabb mennyiségi igény jelentkezett. A városiasodási folyamat és az ezzel együtt járó iskolázottsági szint erősödése mellett a nagyobb, paraszti tömegekben elterjedt – az egyház által leginkább eretnekségeknek mondott – szellemi áramlatok is könyv-, illetve szövegigényesek voltak. A szentek élete, a helyes, a megváltáshoz vezető út biztosításához szükséges életvitel tanácsadó könyvecskéi stb. nagy mennyiséget igényeltek még akkor is, ha ezeket kevesen olvasták fel a többieknek (az ilyen szövegek részeinek, vagy csupán a tisztelt személy képének birtoklása is megnyugvást hozott). A megváltó hit forrásainak nyelvi kutatása, a változó életszemlélet mellett keletkező új műfajok – városok, népek története, egyes személyek életrajza, régebbi keresztény, majd egyre inkább római, majd görög szövegek tanulmányozása, másolása, művelése a tudományos élet oldalán hasonlóan információigényt teremtett. Johann Gutenberg felfedezése tehát tényleges igényt elégített ki.³

² Ornato: *Les conditions; Medieval Book Production; La production du livre universitaire au Moyen Âge.*

³ Barbier: *A könyv története; Barbier: A modern Európa születése.*

Az újítás megszületésétől rövid fél évszázad alatt kiderült, hogy az új eszköz többre képes, mint amilyen igények kielégítésére létrehozták. A 15. század végére kiadtak minden olyan szöveget, amelyet az egyház, mint fő megrendelő, és amit az egyetemek kívántak, azokat is továbbá, amelyeket az olvasni tudók igényeltek. Nem beszélve arról, hogy a régi technológia birtoklói – a másolóműhelyek – is tovább dolgoztak. Fél évszázad alatt kialakult egy társadalmi csoport, amelynek kifejezetten anyagi érdekei fűződtek ahhoz, hogy a könyvnyomtatásban újításokat vezessen be. Elindították az anyanyelvű irodalmak, az anyanyelvű tudomány programját – ne feledjük, az 1490 és 1517 közötti időszak kiadványainak 64%-a anyanyelvű –, kialakították az illusztrált könyveket, a tudományos könyvek esetében ezt különös gondossággal tették, átalakították a könyv fiziológiáját. Címlapot terveztek, tartalomjegyzéket szerkesztettek, a szövegeket fejezetekre osztották, a Bibliáét versekre (1541: Santes Pagninus, 1541: Robert Estienne), tárgy- és névmutatókkal zárták a köteteket. Kezdeményezték a biográfiák és bibliográfiák kiadását, kiadói katalógusokat adtak ki a saját könyveikről,⁴ és a tudományos témákat illetően nemzetközi könyvvásárokat kezdtek szervezni (Frankfurt am Main, Leipzig). Ezekkel az újításokkal biztosították a szövegek újbóli és újbóli kiadásának szükségességét és első sorban eladhatóságát.⁵

Két évszázad múltán, a nyomtatás gépesítésével is létező társadalmi igényt elégitettek ki. Az olvasni tudó személyek, és a tudományos műhelyek számának látványos növekedése igényelte a nem rongy alapú papír, és a gépi nyomtatás feltalálását. Ahogy a tudós levelezések sem voltak már elegendőek a tudományos információk kicserélésére, emiatt és ehelyett elterjedtek a tudományos folyóiratok. Az újítások azonban lehetőségükben messze túlnőtték az igényeket. Elkezdődött a versenyfutás azokról a tudományos intézményekért, amelyek az új eredményeket az egyes kiadóknál adták ki (és csak annál), és elkezdődött ezzel párhuzamosan az új információs vállalkozások sora is, új tudományos könyvsorozatok, bibliográfiák jelentek meg. Fontossá vált a nemzetközi bibliográfiai rendszerek tudományszakonkénti felépítése és egyes kiadókhöz való kötése.

Az elektronikus bibliográfiai adatbázisok elterjedése, majd az internet megjelenése újabb kihívás volt a kiadóknak, és ráadásul az a tény, hogy az 1970-es évek elejétől ezeket az adatbázisokat könyvtárak hozták létre, külön színezi a képet. Különös hangsúly esett/esik tehát a hatalmi helyzetben lévőkkel kialakított viszonyra.

⁴ Serrai: *Storia della bibliografia*.

⁵ Febvre–Martin: *A könyv születése*.

Ez az utóbbi szempont mindig is fontos volt a könyvkiadás – mostantól a tudományos könyvkiadás kérdésre szorítkozok – történetében. A 13. században élt még a világi és az egyházi hatalom megosztásának kompromisszuma. A tudományos kérdésekről az egyház mondott hatalmi oldalon véleményt, a világi hatalom csak asszisztált az egyes vitás kérdések rendezésében. Amikor az említett *exemplar* és *pecia* rendszert kialakították az egyetemi világban, a könyvkiadói, illetve könyvkereskedői oldalt szétválasztották egy *librarius*, illetve egy *stationarius* körre. A *librarius*, a világi könyvkereskedő nem adhatott ki új tudományos könyvet, csupán kereskedhetett azokkal. Így ő csak antikváriusi szerepkörben létezett a tudományos könyveket illetően. A *stationarium* kötelezték az egyetem törvényeire való esküvételre, cserébe viszont jelentős adókedvezményt kapott.

A könyvnyomtatás elterjedése komoly hatalmi bonyodalmakat okozott. A *privilegiumok* rendszerével ugyan sokakat az egyházi vagy a világi hatalmi szereplőkhöz lehetett kötni, de ez az eszköz nem bizonyult elégségesnek az információk áramlásának ellenőrzésére (az *Index librorum prohibitorum* megszervezése – kijelölt egyetem [Párizs, majd Köln], és az *index* kiadása – sem volt elegendő). Komoly nyeresége volt egy-egy nyomdásznak, kiadónak akkor, ha valamely tömegterméket csak ő állíthatott elő – szertartáskönyv, iskolai tankönyv stb. –, de a tudományos könyvek esetében mindenképpen más szubvencióra is szükség volt a nyereség biztosításához. A másik megoldás az volt, ha a kiadó kínálatában más, a világi vagy egyházi hatalom által előnyben részesített kiadványok is megjelentek, és ezek hasznából a kiadó akár saját tudományos profilt is kialakíthatott magának. Ahhoz azonban, hogy a kiadói világ függetlenedjen – első sorban az egyházi – hatalomtól, komolyabb pénzügyi háttérre volt szükség. Arra továbbá, hogy a nyomdász-kiadó-kereskedő először kiadó-kereskedő-nyomdásszá váljon, majd a szerepek elváljanak egymástól. A nyomdász azt nyomtatta, amire megbízást kapott a kiadótól, és már a 17. században megjelentek a csak könyvkereskedéssel foglalkozó vállalkozások. A nem csak könyvkereskedelemmel foglalkozók pénzügyi megerősödése után voltak, akik elkezdték felvásárolni a jól jövedelmező könyvkiadókat, és a kereskedői kapcsolati rendszerükkel – gyakran a világi hatalommal is szövetkezve – a háttérben újabb anyagi eredményeket értek el. Szélsőséges példaként említem Jean d’Houry (meghalt 1678) esetét, aki monográfusa véleménye szerint⁶ egy félanalfabéta gazdag kereskedőként, jól házasodva megszerzett egy kis kiadót, amely a Sorbonne Orvosi Karának tézisfüzeteit adta

⁶ Boyer: *Une dynastie de libraires-imprimeurs*.

ki, néha tudományos munkákat is. Ez a kiadó a 18. század közepére már kiváló tudományos kiadó lett, főként orvostudományi arculattal, és a Királyi Almanach privilegizáltja. Virágzása a Francia Forradalommal múlt el, patrónusaik hatalmával együtt.

A Francia Forradalom valóban megszüntette az egyház tudományos monopóliumait, helyet adva más társadalmi csoportoknak. Ezek, társadalmilag jól meglapozott ideológiák mentén, de saját szűkös és legtöbbször önző anyagi érdekeiket szem előtt tartva cselekedtek, és cselekszenek ma is. Kétszáz év távlatából már vizsgálható a kérdés, vajon egy jobb rendszer jött-e létre akkor, vagy csupán hatalmi átrendeződés történt.⁷ A jobb vagy rosszabb kérdés persze maga is olyan, amely csak hosszú magyarázatokkal tehető fel. A létrejött „szabadabb”, főként szabadabb vállalkozói világ nagyjából úgy viszonyul az eredeti eszmékhez, mint az egyház a hithez vagy a valláshoz. Ha intézményi érdekei kívánják, akkor összhang mutatkozik a hármasságban, ha nem, akkor az intézményi érdekei szerint cselekszik. Ahogy ma a szabad sajtó birtoklói vagy a tudományos információs bázisok tulajdonosai. Ha a mai Európai Közös Piac – Európai Uniónak nehezen nevezhető – irányító szerveinek és ez utóbbiak viszonyát vélelmezzük – sajnos a vizsgálathoz nem eléggé transzparens a rendszer –, akkor a nagy kutatási infrastrukturális alapokhoz való hozzáférésben megvannak a korszak Houry-jai, vagyis azok a nagy vállalatcsoportok, akik nagyban befolyásolják a kiadások tartalmát és a tudományos intézményi hálózatok tagjainak lehetőségeit (a *Királyi Almanach*-ot ma sem akárki adhatja ki).

Lássuk azonban ezt a folyamatot még két szempontból. Az egyik a tudományos információkat előállítók körének, vagyis az értelmiségi csoportoknak a viselkedése a folyamatosan kialakuló információs hatalom szereplőihöz való viszonyukban, a másik pedig ezen szereplőknek a törekvése a mindenkori tartalomhoz való hozzáadott értékek megteremtésében.

A középkori egyetem professzorai közül kiválasztottak ellenőrizték a *stationarius* által előállított *exemplart*, mielőtt azt (*peciánként*) másolhatták a diákok. Aki ezen kiválasztottak közé került, befolyásolhatta a tananyag tartalmi összetételét, vele a többieknek érdemes volt jó viszonyt ápolni. A város könyvkiadói pedig azért keresték társaságát, mert általa *librariusból stationarius*sá válhattak. Párizsban ez a „közeledés” olyan eredményt hozott, hogy csaknem minden könyvkiadó, -kereskedő felelőséget vállalt az egyetem törvényeire. Az átlagos egyetemi oktató pedig a

⁷ Barbier–Bertho Lavenir: *A média története*.

professzori körhöz és a *stationarius*hoz is kénytelen volt igazodni, ha azt akarta, az ő könyve is tananyag lehessen.

A könyvnyomtatás nagyobb ígéret volt a korszak értelmiségije számára, és ennek megfelelően a könyvkiadó szerepe is erősödött. Itt már nem egyszerűen az egyetemi tananyaggá válás volt a tét, hanem az, hogy a tudományos könyvpiacra kerül-e a munkájuk eredménye. És ennél is fontosabb eszmény megvalósulását várták a nyomtatástól: a szövegeknek a másolási hibáktól való védelmét. A 15. század második felének humanistái közül sokan hittek abban, hogy alkalom adódott a teljes ókori és korai keresztény szövegtörzshöz való hozzáférése érdekében. A lelkesedés, a tudományos program megvalósításának a szándéka jelentős haszonhoz juttatta a nyomdászokat, kiadókat. A szerző már akkor sem kapott a munkájáért pénzt, és – kapcsolati lehetőségüktől függően – segített a kiadványok mecénásainak a felkutatásában. A mecénatúra akkor is elsődlegesen a kiadó hasznát növelte. Az értelmiségiek szívesen csatlakoztak a fordítói programhoz, így az nem csupán vállalkozói program maradt, társadalmiasult, és nem kevésbé járult hozzá a protestáns reformáció előkészítéséhez.

Az újabb és újabb szövegkiadások új forrásainak, újabb kéziratvariánsok felkutatásában a szerzői kör kapcsolati hálójára támaszkodott, hiszen ők ismerték a könyvtárakat, egymás érdeklődését és a könyvtárosokat. A jól használható könyvek megszületése, amelyeket nem kellett már szóról szóra elolvasni, hogy megtaláljanak bennük valamely szövegrészt, amely éppen akkor érdekelte őket, a szerzői közösségek tagjainak érdeke volt ugyan, de a közvetlen, összességében kifejeződő haszon a kiadói oldalon realizálódott.

Az anyanyelvűség nem egyszerűen kulturális vagy tudományos kérdés volt. A világi hatalom felismerte benne azt, hogy az alattvalókat már nem csak a vazallusi kötelék és az egy valláshoz tartozás kötheti össze, hanem az egyes kulturális közösségek anyanyelvi alapon is összetartozónak tudják magukat. A kiadói világ így kerülhetett az egyházi hatalommal egyre inkább szembenálló világi hatalom oldalára szövetségesként. De azok a szerzők is ezen az oldalon álltak, akik azt akarták elérni, hogy az egyházi kánonokkal nem egyező kérdésfeltevésnek is meglegyen a tudományos szabadsága. Giordano Bruno megégetése után, a Galilei-per idején Franciaországban le is zajlott az első libertinus vita (Guez de Balzac), ami a tudományos libertinizmusról szólt, és hozzájárult ahhoz, hogy a racionalista filozófiai gondolatok eljussanak a rendszerré válásig.⁸

⁸ Bombart: *Guez de Balzac et la querelle des Lettres*.

A könyvkiadó a Felvilágosodás felé haladó értelmiségiek szövetségese volt általában, és sokan, sokat anyagilag is áldoztak azért a célért, hogy – a világi hatalomhoz közelebb kerülve – az egyház tudományok feletti ellenőrzési lehetőségeit gyengítsék. A folyóiratok az akadémiai akták megszületésében is úttörő szerepet vittek. Az ő kereskedelmi kapcsolataik mentén terjedtek el ezek a „nyílt levelek”, hiszen a tanulmányok levelek, amelyekben sokaknak írunk egyszerre.

A tudományos információknak a hatalmi szintéren való szabad mozgáshoz a könyvtáros világ a 15. század végétől járul hozzá aktívan. Johannes Trithemius (1462–1516) bencés szerzetes könyvtárosként alkotta meg úttörő bibliográfiáját, még kéziratos sokszorosításra szánva. Conrad Gessner (1516–1565) természettudósként alkotta meg *Bibliotheca univesalisát*, de Josias Simler (1530–1576), a helytörténész tudósként, könyvtárosként egészítette ki azt, utat mutatva a szaktudósoknak és a könyvtárosoknak egyaránt a biobibliográfiai számbavétel fontosságában. A 17. század közepén, a könyvtártudomány megalapozója, Gabriel Naudé (1600–1653) fiatalon írta *Advis pour dresser une bibliothèque* című művét (1627), amelyben a könyvtári nyilvánosság gondolatának humanista és protestáns eredményeit összegezte. A könyvtári gyakorlatban kiválóan használható kézikönyv egyben – ma úgy mondanánk – az *Open Access* melletti hitvallás. A tudományos alkotás lehetetlenségét említi abban az összefüggésben, ha az elmúlt idők eredményeihez nem teljes mértékben férhetnek hozzá a kortárs kutatók.

A 17. század első harmadát követő másfél évszázad elegendő volt egy, a tudományos szkepticizusból kilépő, nemzetköziesedő közösség számára, hogy megalkossa a Nagy Francia Enciklopédiát. Azt a közös munkát, amelyhez sokan az általuk legjobban ismert szűk terület legmodernebb eredményeit foglalták össze. Ez – a kiválóan szervező katolikus egyház elsőrangú intézményének (*Collegio Romano*) működése ellenére, és amellet – azért volt lehetséges, mert az együttműködő értelmiségi körök mögött egy, az egyházi hatalom túlterjeszkedésének megakadályozásában érdekelt világi hatalommal jól együttműködő kiadói világ állt. És erre a kiadói világra számítottak akkor is, amikor a gépi nyomtatás feltalálása által addig soha nem képzelt példányszámban sokszorosítható tudományos sorozatokat indítottak, a 19. század elején. Ekkorra már újraolvasták a hagyományt, újraindíthatták az ókori világ szövegeinek kritikai kiadássorozatait, immár integrálva a zsidó hagyományokat a kereszténnyel. Többedik újraolvasás volt ez, sokadik „kritikai” kiadás, a felfedezések által meghaladottá tett tudományos rendszerek is újjászülettek. A 19. század végén Oswald Spengler (1880–1936) joggal hihette,

hogy az európai kultúra megszűnt, immár a civilizációs korszakát éri.⁹ Olyan gazdálkodási mechanizmusokat hozott ugyanakkor létre, ami eredményeinek eladására sarkall, és ezzel az eladott termékkel fogja majd a többi kulturális kör Európát lerombolni.

Az informatikai eszközök adta lehetőségek az európai, de immár a világ értelmiségijeinek azt az ígéretet hordozzák, hogy a tudomány teljessége áttekinthető, a tudományos eredmények, a teljes kulturális hagyomány megismerhető, együttesen – digitális másolatukban – elemezhetőek, egyszerű szoftvereszközökkel. Az a kiadói világ ugyanakkor, amelyik az értelmiség nagy szövetségese, ma éppen úgy veszélyeztetve érzi magát anyagi érdekeiben, mint ahogy a másoló céhek – joggal – féltették helyzetüket a könyvnyomtatástól. A hagyományos kiadóknak a másik szövetségese a könyvtárosok közössége. Hiszen a tudományos hagyomány dokumentálását hangyaszorgalommal, rendszerességgel a könyvtárosok végezték el, és tegyük hozzá, végzik ma is, sokszor az immár elkülönült információüzleti szereplőkkel párhuzamosan.

Az *internet business* ma nagyobb, mint az *egyházi business* volt valaha is. Szereplőinek semmivel sincsen tisztább vagy önzőbb szándéka, mint amilyen az egyháznak mint intézménynek volt a középkorban vagy a korai újkorban (amiért meg kell szüntetni a világi hatalommal való összefonódottságát). Ezek az üzleti szereplők hatalmas hozzáadott értéket hoznak létre, és ennek pénzügyi megtérülését elvárják. A kérdés az, hogy a tudományos információknak az a köre, amelyet ők most forgalmaznak, mennyiben az övék (erkölcsileg és jogilag), és mennyiben pusztán másolatai a megelőző évszázadok tudósi alkotásainak, illetve könyvtárosi rendszerező tevékenységének. Ma a világ tudományos információinak csaknem 90%-a az Elsevir, a Thomson Reuters, az EBSCO és a ProQuest tulajdona. Elérkeztünk arra a pontra, hogy a ProQuest, elsőként a nagy pénzügyi befektetői csoport köréből, megvásárolta a leginkább használt könyvtári integrált szoftvereket forgalmazó céget. Így teljes országos katalógusok, a rendszert használó országokban, a könyvtárakban épített valamennyi adatbázis valamennyi rekordja egyetlen megaadatbázisba kerül. Vannak olyan szempontok, amelyek szerint ez egy jó dolog. Az információ – és immáron ellenőrzött információ (vagyis nem olyan, mint a Google információ-vagyona) – ilyen méretű koncentrációja azonban visszaélésekre is alapot adhat.

Fontos magyar szempont lehet a tudományos, illetve kulturális örökség elbirtoklásának folyamata (nem mindegy, hogy *Hungaria* [= a Magyar

⁹ Spengler: *A Nyugat alkonya*.

Királyság] öröksége közös örökségként vagy szlovák, román, szerb stb. örökségként jelenik-e meg). Azt láthatjuk, hogy a közép-európai országok tudományos információi közül a magyarországi a legkevésbé jelenlévő a nemzetközi adatbázisokban. Ennek oka nem az illető vállalkozások magyarellenessége, sőt, ők maguk sem értik, hogy miért nem lép ez ügyben a magyar tudományos közélet (a politikumtól már nem is várnak semmit). A legfőbb ok ugyanis az a konzervativizmus, amely főleg a bölcsész- és társadalomtudományokat jellemzi az informatikai eszközök használatában (ideértve a tájékozódást is). Passzív rezisztencia? Az is lehet, de amint a nagypolitikában kicsiként való ugrálásunknak, ebben a kérdésben is csak hátrányunk születik. Amíg a legkisebb romániai város múzeumi évkönyvei is ott szerepelnek a minősített lapok közt, a magyar tudományosság másfél száz éves folyóiratai nincsenek. Lehet ellenállni, de jelen nem lenni nem lehet.

Azért is ellentmondásos a jelenlétünk, távolmaradásunk, mert napjaink tudományos *ranking*-folyamatai megerősítésében is vannak szövetségesei a kiadói vállalkozásoknak. Értelmiségi oldalon a tudományos minőségbiztosítási törekvések érdeke találkozik az övékével. Való igaz, a komolyan ellenőrzött tartalmú tudományos lapok vitathatatlan minőséget képviselnek. Képviselik ugyanakkor az ellenőrzésben résztvevők privilegiált helyzetének megőrzési lehetőségét. „Hogy mi a tudományos, vagy ki a tudós, megmondom én!”-lehetőség biztosítása bárkinek, rossz szájját hagy maga után („Wer Jude/Ausländer/uzw. ist, bestimme ich!”). Az új, friss szellemű lapok indulása megnehezedik, nagyon nehezen tudnak jó kéziratokat szerezni, hiszen az előbbieken jellemzett kereskedői világra az ő érdekeiket követő tudományértékelő rendszerek is megszülettek.

Az Ancien Régime végén forradalom volt. Véres forradalom. Ez kellett az akkori hatalmi összefonódás hol megszüntetéséhez, másutt gyengítéséhez. Most elindultak az *Open Access*, *Open Data* mozgalmak. A kérdés az, hogy lesz-e a világ vezetőiben annyi bölcsesség, a tudományos világ szereplőiben állhatatosság, a kiadói világnak álcázott befektetői körökben annyi mértékletesség, hogy a tudományos kutatás szabadsága, a tudományos információkhoz való hozzáférés esélye megmaradjon.

A KÖNYVTÁRAK: AZ ÖRÖKSÉG ŐRZÉSE ÉS KORSZERŰSÉG

A könyvtárosnak, akárcsak a pedagógusnak a történelem minden korszakában alapvető problémája volt az – s ez a probléma meg is maradt –, hogy a megszerzett ismeretei közül melyek azok, amelyek feltétlenül átadandók a következő generációnak. Még pontosabban az, hogy melyek azok, amelyeket már *nem* biztos, hogy tovább kell hagyományoznia.

Voltak persze pillanatok a történelemben egyes népeknél, amikor a társadalom intézményesen próbálta ezt a kérdést szabályozni. Az egyik leginkább hagyományörző kultúrát megteremtő zsidó nép olvasmánytörténetéből például már a 3. századtól maradtak fenn olyan emlékek, amelyek az olvasást tartalmi szempontból úgy szabályozták, hogy két új könyv megismerése, elolvasása után feltétlenül el kell olvasni egy régi szerző munkáját is.¹⁰ A hagyomány, az elődök ismereteinek életben tartása és továbbadása hangsúlyos eleme volt oktatási rendszerüknek, illetve azoknak az intézményeknek, amelyek az írás és olvasás elterjesztésére voltak hivatva.

Az ezredvégen, az elmúlt néhány évtizedben lejátszódott kommunikációs technikai forradalom átélői történelmi analógiát keresve joggal utalnak vissza a 15–16. századra, a nyomtatott könyv megjelenése és társadalmiasulása korszakára. A 16. században, amikor az európai népek felfedezték maguk számára a Földet, és az információk olyan mennyiségének kellett volna helyet találni az azt megelőző korok tudományrendszerében, hogy az már lehetetlenné vált, akkor az a kérdés, hogy a továbbhagyományozás sorában melyek az elhagyható ismeretek, különös élességgel vetődött fel. Számos eleme felidézhető eme értelmiségi vívódásnak, amelyek közül talán az egyik legfontosabb az ismereteknek egy újfajta logikai rendszer mentén való elrendezése volt, az arisztotelianus logika egyeduralmának megszüntetése.

A könyv történetében is nyomon követhető ez a változás.¹¹ A 16. század folyamán alakult ki az a könyvforma, amely a használóját már nem kötelezte a betű szerinti végigolvasásra ahhoz, hogy egy információt elérjen. A címlap, a tartalomjegyzék, az egyre tökéletesedő indexek sora jelzi ezt a változást. Ezzel párhuzamosan robbanásszerűen megnőtt azoknak a műfajoknak a száma, amelyek a megelőző korok gondolatkinsét már nem az egyes művek egyre jobb kiadásával és nagypéldányú elterjesztésével látta megoldhatónak, hanem különböző szempontú válogatással. Gondoljunk a *flores*, a *loci communes*, a *thesaurus*, az *adagia* stb. műfajára. A modern lexikográfia és a bibliográfia is a 16. században alakult ki, illetve teremtette meg a mai formák alapjait. A felgyorsult ismeretbővülést és információáramlást jól jelzi, hogy az enciklopédiáknak egy egészen új rendszere alakult ki a 17–18. század folyamán. Nem kellett tehát erre újabb évszázadokat várni, az átalakulás folyamatos volt és felgyorsult.

¹⁰ Vö. Blau: *Az óhéber könyv*.

¹¹ Vö. Barbier: *Histoire des bibliothèques*.

A 15–16. század humanistái vagy a 18. század tudományos akadémiáinak tagjai, de még a 19–20. századi tudós társaságok tagjai sem álmodhattak arról, hogy egy-egy szerző gondolatai genezisének elemzéséhez vagy a filológiai munkához olyan eszköz állhat rendelkezésre, mint mondjuk a *Biblia* vagy a *Patrologia Latina* CD-ROM formájú kiadása és internetes egyszövegű lekérdezhetősége. De azt sem teheték meg, hogy egy-egy tudományos probléma vizsgálatokor asztaluknál ülve e-mailen értekezzenek más városban, más országban vagy más földrészen élő kollégájukkal. Az igény természetesen megvolt. Jól mutatja ezt a tudós levelezésnek mind irodalmi műfajnak az elburjánzása és már a korban, a levélírók életében történő kiadása is.

Azonban már a 16. században is felmerült egyszerű, majd tudományos kérdésként is az, hogy az az olvasó, szerző, tanár vagy könyvtáros, aki az egyes művekben csak az indexek alapján egyes tárgyra vagy személyre keres, nem ismerheti meg magát a művet, és gyakran úgy történik hivatkozás az egyes régebbi korokban alkotókra, hogy azoknak a gondolatát nem megismerve, hiteltelenül és hibásan hagyományozzák tovább. Ez a kérdés folyamatosan foglalkoztatta a tudósokat annak ellenére, hogy az eszközeik az egyes életművek megismerésére egyre tökéletesebbé váltak, és ebben az eszköztárban a könyvtárak egyre nagyobb szerepet kaptak.

A könyvtárak állandóan alakuló rendje,¹² a könyvek feldolgozottságának formája és mélysége nagy segítsége volt és maradt az olvasónak, függetlenül attól, hogy az milyen céllal olvas: tudományos munkát végez, vagy csak egyszerűen kikapcsolódni szeretne.

Napjaink változásai előadásom témájának szempontjából különösen sok és összetett problémát hordoznak. Még hosszú időnek kell eltelnie addig, amikor az új médiumok tényleges és potenciális lehetőségei az ismeretek átadhatóságának mennyiségi korlátait ledöntik, tehát addig, amíg a felhalmozott ismeretek teljessége elérhetővé válik elektronikus formában. Ma még jobbra csak a katalógusok és bibliográfiák elérhetőségének kezdetein vagyunk, párhuzamosan természetesen a más előremutató példák jelenlétével. Már ma is mutatkozik azonban az a jelenség, hogy a következő generációk tagjai, akik együtt nőttek fel a néhány évtizede még új eszközzel, csak az olyan információt tekintik információnak – vagyis áthagyományozott ismeretnek –, amely elektronikus formában elérhető. Jól mutatják ezt azok a vizsgálatok, amelyek az egyetemi hallgatók szemináriumi és szakdolgozatainak irodalomjegyzékeit, citátumait elemzik. Egy közepesen gépesített könyvtárban már nehezen vehető rá a hallgató a

¹² Chartier: *Culture écrite et société: L'ordre des livres*.

cédulakatalógus használatára – amellyel ma még a több információ érhető el –, és a könyv formában megjelent bibliográfiákat sem nagyon szívesen veszik kézbe (sajnos az oktatás folyamán nem is hallanak létükről). Miután a mai egyetemisták lesznek a jövő értelmisége, így a tanárok és könyvtárosok is, számukra ez a szűken áthagyományozott ismeret marad az áthagyományozandó információ.

A könyvtárak és a könyvtárosok értéke, hagyományozó szerepe ebben a helyzetben, a nem rövid átmeneti korszakban határozottan felértékelődik, felelősségük megnő. Éppen ezért fontos a könyvtárosok képzésében a hagyományörző és a modern eszközökkel szolgáltatói tudó jelleg együtt tartása. Ezért veszélyes az a tendencia, amely lehetővé teszi immár a könyvtárosnak mint egyetlen szaknak a létét. Természetesen tudjuk, hogy a jelzett művelődéstörténeti folyamatokkal párhuzamosan az egyes szakmák elhatárolódtak egymástól, szakmajellegük sajátos és önálló képzést igényel, ha színvonalas kíván maradni. De a könyvtáros ebben is hasonlít a pedagógusra, a könyvtár az iskolára: ahogy nem létezik tanár mint szakma, úgy – és csak ebben az értelemben – könyvtáros sem létezik mint szakma. A tanár mesterséghez számos módszertani, pszichológiai stb. ismeretet el kell sajátítani, de ha elsajátította valaki, akkor a legjobb esetben arra lesz képes, hogy tudja, hogy hogyan kellene tanítania, ha ő maga tudna valamit. Történelem-, matematika-, kémia- és irodalomtanár létezik tehát, tanár önmagában nem. Ebből a szempontból nézve a könyvtárosnak sem szabad csupán a saját maga mesterségét ismernie professzionálisan, ki kell egészíteni ezt valamilyen más szakismerettel. Azért kell ezt tennie, mivel a könyvtáros ismereteket rendszerező ismeretei, információkat tároló, rögzítő és kiadó (szolgáltató) eszközei egyre tökéletesednek, és ezen tökéletesedés folyamatában kialakult egy szaktudomány, amit könyvtártudománynak nevezünk. Ennek belterjes művelésére szükség van, de belterjes alkalmazása hallatlanul veszélyes.

Akkor tehát, amikor könyvtáraink, így a mi könyvtárunk is igyekszik minél nagyobb gyorsasággal a modern technika megteremtette lehetőséggel élni, integrált könyvtári rendszert működtetni, ezt kiegészítve számos, a könyvtárosok által fejlesztett adatbázist építeni és ebből szolgáltatói, nem szabad szem előtt téveszteni azt, hogy a modern technika csupán eszközt adott a kezünkbe. Olyat, amelyet meg kell tanulnunk kezelni, de tudni róla: ez a civilizáció, de nem ez a kultúra. Közép-Európában ez azért is fontos állandóan szem előtt tartani, mert itt az eruditív, az olvasmányokon alapuló kultúrának nagyobb hagyományai vannak, mint számos más területén a világnak, és az új civilizatorikus eszközök elterjedése – főként anyagi okokból – lassúbb. Várható tehát egy

olyan korszak, amikor élesen fogalmazva ezek a társadalmak már nem lesznek kulturáltak, de még nem is civilizáltak.

A kulturális tartalommal a modern korszak eszközeit a könyvtáros, a tudós, a lelkes amatőr tölti majd fel. És fontos azt is szem előtt tartani, hogy mindenkinek joga van ezt tenni, és senkinek sem szabad ezt az egyébként könnyen cenzúrázható eszközt uralnia. Umberto Eco könyvtárosa *A rózsza* nevében el tudta érni, hogy Arisztotelész *Poeticájának* csak töredéke hagyományozódott tovább. Legyünk büszkék könyvtárosként erre, mert mutatja szakmánk erejét. Most más, jobb, tökéletesebb, ördögibb eszközeink vannak ilyen könyvtárossá válni, de ne feledjük el, a felelősségünk is nagyobb.

IRODALOM ÉS FORRÁSJEGYZÉK

- Barbier, Frédéric – Bertho Lavenir, Catherine: *A média története Diderot-tól az internetig*. Budapest, Osiris, 2004.
- Barbier, Frédéric: *A könyv története*. Budapest, Osiris, 2005.
- Barbier, Frédéric: *A modern Európa születése. Gutenberg Európája*. Budapest, Kossuth, 2010.
- Barbier, Frédéric: *Histoire des bibliothèques. D’Alexandrie aux bibliothèques virtuelles*. 2. éd., revue et augmentée. Paris, Armand Colin, 2016 (Collection U: Histoire).
- Blau Lajos: *Az óhéber könyv. A héber bibliakánon: adalék az ókori kultúr-történethez és a bibliai irodalomtörténethez*. Budapest, Logos, 1996 (Historia Judaica 2.).
- Bombart, Mathilde: *Guez de Balzac et la querelle des Lettres. Écriture, polémique et critique dans la France du premier XVIIe siècle*. Paris, Honoré Champion, 2007 (Lumière classique).
- Boyer, Anne: *Une dynastie de libraires-imprimeurs de médecine à Paris: les d’Houry (1649–1790)*. Thèse présentée pour le doctorat de l’École pratique des hautes études, Paris, 2014.
- Chartier, Roger: *Culture écrite et société. L’ordre des livres. XIVe–XVIIIe siècle*. Paris, Albin Michel, 1996 (Collection: Histoire).
- Febvre, Lucien – Martin, Henri-Jean: *A könyv születése. A nyomtatott könyv és története a XV–XVIII. században*. Budapest, Osiris, 2005.
- La production du livre universitaire au Moyen Age. Exemplar et pecia*. Actes du symposium tenu au Collège San Bonaventura de Grottaferrata en mai 1983. Textes réunis par Louis J. Bataillon, Bertrand G. Guyot, Richard H. House. Paris, CNRS, 1988.
- Medieval Book Production. Assessing the Evidence*. Ed. by Linda L. Brownrigg. Oxford, OUP, 1990.
- Monok István: Alexandria óta változatlanul. Nemzeti könyvtár a változó időben. *Könyv, könyvtár, könyvtáros*, 9 (2002), Nr. 1. 5–10.

Ami hagyományos és ami új a könyvtárak működésében

- Ornato, Ezio: *Les conditions de production et de diffusion du livre médiéval (XIIIe-XVe siècles) [Quelques considérations générales]*. In: *Culture et idéologie dans la genèse de l'état moderne*. Ed. par le CNRS. Rome, 1985 (Publications de l'École française de Rome 82.), 57–84.
- Serrai, Alfredo: *Storia della bibliografia*. Vol. 1–8. Roma, Bulzoni, 1988–1997.
- Spengler, Oswald: *A Nyugat alkonya*. 1–2. köt. Budapest, Kossuth, 2017.

Gaálné Kalydy Dóra

AZ EGYETLEN ÁLLANDÓ A VÁLTOZÁS MAGA – A SZAKKÖNYVTÁRAKRA HATÓ TRENDEK

Everything Changes and Nothing Remains Still – Library Trends Affecting Research and Academic Libraries

The roles, circumstances and technologies around research and academic libraries are changing. There are exact trends that influence the duties of libraries serving researchers, lecturers, and students. This article lists the common international trends of the research and academic libraries by looking over the strategic and development plans of international and national library associations and national libraries. According to these trends, the author of the article defines and identifies the relevant library trends to the Hungarian research and academic libraries.

Keywords: library strategy, library trends, research and academic libraries, Hungarian library strategy, library management

A könyvtárakban kialakulásuk óta folytatnak tudományos munkát. Az új Alexandriai Könyvtárat is ennek megfelelően kutatóműhelyként is alapították. A szakkönyvtárakban zajló tudományos kutatás már a 17. században vitákat eredményezett azáltal, hogy egyre többen igényelték a körülöttünk lévő világra vonatkozó ismeretek teljességének a megszerezését és megőrzését. A magyarországi, a könyvtárakról való gondolkodást leginkább befolyásoló mű a *De bibliothecis syntagma*, amelynek számos kiadása ismert. Justus Lipsius ebben a könyvében kiemelte, hogy a könyvtár a megőrzés, a teljességre törekvés mellett az alkotás intézménye is.¹ Nincs ez másképpen ma sem. A szakmai szervezetek, különböző szakmai csoportosulások erősebben hallatják a hangjukat a könyvtárakat érintő tendenciákkal kapcsolatban 2013 óta, mikor az IFLA (International Federation of Library Associations) megjelentette a szervezet által fontosnak tartott, a könyvtáros világra hatást gyakorló öt trendet.² Jelen körünk szakmai paradigmaváltásáról több cikk is keletkezett, keletkezik, melyek változatos képet mutatnak, azonban egy dologban mindegyik ugyanarra a konklúzióra jut: a könyvtár az alkotás és a hozzáadott érték színtere.

¹ Monok: *A szakkönyvtárak*, 39.

² IFLA Trend Riport <https://trends.ifla.org/>

KÜLFÖLDI FEJLESZTÉSI IRÁNYOK

Megvizsgálva a legnagyobb nemzetközi szakmai szervezetek – IFLA (International Federation of Library Associations and Institutions), ACRL (Association of College & Research Libraries), LIBER (Ligue des Bibliothèques Européennes de Recherche), RLUK (Research Libraries of the UK), SCONUL (The Society of College, National and University Libraries) – által kiadott trendeket és stratégiákat, sok közös vonást fedezhetünk fel. Míg az információhoz való hozzáférésről³ általánosságban nyilatkozik az IFLA-trend, addig a tudományos és kutatókönyvtárak nemzetközi szervezetei megfogalmazzák a nyílt hozzáféréshez (*Open Access*) kapcsolódó irányvonalakat, melyek magukban foglalják a kutatási adatmenedzsmentet (*research data management*) és a kutatási adat szolgáltatását is (*research data services*). A tudományos világban az információhoz, publikációkhoz való hozzáférés befolyásolja a tudományos teljesítmény mérésére alkalmazott mérőszámokat is, mely elvek felülvizsgálatát, átszervezését a LIBER 2018–2022 stratégiája⁴ is célul tűzte ki, és az amerikai ACRL is 2016 legfontosabb trendjei⁵ közé sorolta. A tudománymetria új elvekre helyezését az *Open Access* törekvések is indokolják, hiszen a meglévő rangsorolás (*ranking*) a háttérben üzleti alapon működik, és a kiadók érdekeit támogatja.

Az oktatás minden szervezet számára kulcskérdés. Az IFLA 2. trendje így fogalmaz: „Az online oktatás demokratizálja és megváltoztatja a globális tanulást.”⁶

Az amerikai felsőoktatási és kutatókönyvtárak egyesülete (ACRL) által megfogalmazott trendekben⁷ nagy szerepet tulajdonítanak a könyvtáraknak a nyílt oktatási források (*Open Educational Resources*) elterjedésében. Már nem csak az elektronikus jegyzetekről van szó, hanem a könyvtárak aktív szerepet vállalnak a MOOC (*Massive Open Online Courses* – tömeges nyílt online kurzusok) elterjedésében. A MOOC mint meghatározó felhasználó-képzési eszköz vagy az egész életen át tartó tanulás eszköz a MIT (Massachusetts Institute of Technology) könyvtárának

³ *IFLA Trend Report* <https://trends.ifla.org/access-to-information>

⁴ *Research Libraries Powering Sustainable Knowledge in the Digital Age: Lib Europe Strategy 2018–2022* <http://libereurope.eu/wp-content/uploads/2017/11/LIBER-Strategy-2018-2022.pdf>

⁵ Association of College and Research Libraries <http://crln.acrl.org/index.php/crlnews/article/download/9505/10797>

⁶ Dippold: *Trendek*, 72.

⁷ ACRL honlapja <http://crln.acrl.org/index.php/crlnews/article/download/9505/10797>

jelentésében és fejlesztési irányjaiban⁸ kiemelkedő szerephez jut. A négy pillérré helyezett stratégiai irányok közül az első, a *Közösség és kapcsolatok* taglalja a könyvtár és a MOOC-jelenség viszonyát (3. ajánlás). A MOOC⁹ kurzusok lényege, hogy távoli eléréssel, ingyenesen, a legtöbb esetben interaktívan, egyetemi oktatók által nyújt magas szintű ismereteket, azonban a kurzus elvégzése nem ad formális végzettséget. A MOOC-trendre, mint a könyvtárakat meghatározó entitásra Robert K. Logan¹⁰ is felhívja a figyelmet a *The Future of the Library* című kötetében. A jelenséghez példaként a New York Public Library kortárs irodalmi kurzusát említi, melyhez beiratkozott olvasóként férnek hozzá ingyenesen az érdeklődők.

Az oktatás a LIBER és az RLUK stratégiájának is alapvető része, azonban a két szakmai szervezet a könyvtáros szakemberek képzésére és továbbképzésére teszi a hangsúlyt, új készségek és kompetenciák kialakítására. A LIBER előző stratégiai ciklusában¹¹ is kiemelkedő volt a szakemberek továbbképzése, a jelenlegi stratégia 2. pontjában ezt kiegészítették a kutatók digitális készségeinek és képességeinek fejlesztésével is.

A LIBER 2013–2017 stratégiai ciklusban két továbbképzési, felkészítési programot¹² is megvalósítottak. Az egyik kifejezetten már könyvtárvezetőknek szóló két napos workshop-jellegű továbbképzés,¹³ a másik pedig a jövő vezetőinek szóló, egy éven át tartó mentorálással egybekötött felkészítés. Mind a kétféle képzés hiánypótló hazánkban, hiszen minden vezetőnek magának kell megtapasztalnia a változásokhoz való alkalmazkodás gondját. A LIBER képzéseiben lehetőség van egymástól is tanulni, a jó példákat ellesni, a változások adta lehetőségeket megvitatni.

Az RLUK stratégiájában a kreatív közösség (*Creative community*) pont alatt találhatjuk a hasonló elképzeléseket, mely a viták, megbeszélések, jó gyakorlatok átadásán keresztül látja megvalósíthatónak a kreatív gondolkodást és innovációt a könyvtári szakterületen. Kiemelik a könyvtáros képzőkkel való együttműködést annak érdekében, hogy a felsőoktatás is követni tudja az új könyvtári trendeket és gyakorlatokat.

Az IFLA irányelvek közül az *új technológiai változások* trend mutat hasonlóságot a tudományos és szakkönyvtári szervezetek által készített

⁸ Nagy–Molnár–Kokas: *A könyvtárak jövőjéről*, 64–82.

⁹ MOOC https://hu.wikipedia.org/wiki/Massive_open_online_course

¹⁰ Logan–McLuhan: *The Future of the Library*, 220.

¹¹ *LIBER's Strategic Plan: 2013–2017*. <http://libereurope.eu/strategy/previous/2013-2017/overview/>

¹² LIBER, Leadership and skills building. <http://libereurope.eu/our-activities/leadership/>

¹³ Gaálné Kalydy: *LIBER Journées*.

iránymutatásokhoz. A SCONUL előrejelzésében az első trend az adatvezérelt tudományosság (*datafied scholarsip*), mely több trend kombinációja: nyílt hozzáférés (*open access*), nyílt tudomány (*open science*), szöveg- és adatbányászat (*text and data mining*), dolgok Internete (*internet of things*), digitális bölcsészet (*digital humanities*), tudományos és közösségi hálózatok. A tanulmány úgy véli, hogy a könyvtárakban elindult változások és fejlesztések, mint a nyílt hozzáférés hirdetése, kutatási adatmenedzsment fejlesztése, repozitóriumok működtetése még csak az átalakulás kezdeti lépései. A LIBER jelenlegi stratégiáját teljesen áthatják az új technológiai változások, ezekre már nem mint trendekre, hanem adottságokra tekintenek. Mivel a LIBER stratégiája a legfrissebb, itt jelennek meg új, eddig nem említett kihívások, mint például a *citizen science* (közösségi tudomány, a tudomány társadalmasítása), mely olyan tudományos kutatást jelent, melyben nem hivatásos kutatók is részt vesznek.

A 2017-es IFLTA Trend aktualizálás¹⁴ három kiegészítést, továbbgondolást ad közre, az első a *Könyvtár és az Ellenkönyvtár: az igazság megőrzése a 21. században* elv (Karl Schroeder), mely az internet okozta információáradatban a már meglévő könyvtárak „hitelesítő” feladatára hívja fel a figyelmet. A hiteleshely 21. századi értelmezését Nagy Gyula, Molnár Sándor és Kokas Károly¹⁵ kezdte el használni a szakirodalomban, a MIT kutatási jelentése kapcsán írt reflexiójukban a szerzők pontosan ki is térnek a jelenségre. A tudományos és szakkönyvtárak egyik legnagyobb feladatának tartom a helyes, igaz információ megtalálását a rengeteg áltudományos tartalom között. Az amerikai ACRL által 2017. márciusban kiadott Környezeti vizsgálat¹⁶ is rámutat, hogy a hamis hírek mennyire befolyásolják az embereket. A cselekvési tervben a (felsőoktatási) könyvtárak feladatául tűzi ki a hallgatók kritikai gondolkozását, az információszűrés módszerének átadását.

Nick Aston-Hart által megfogalmazott újabb kihívás: *Könyvtárak: soha nem volt ekkora szükség rájuk*. Kicsit túlzó, hiszen ezt az állítást a történelem bármelyik pillanatára kijelenthetnénk, de való igaz, megfelelően kell sáfarkodnunk az intézményeinkben lévő erőforrásokkal. Fel kell hívni a döntéshozók figyelmét is arra, hogy a technológiailag is felgyorsult

¹⁴ IFLA Trend Riport honlapja. https://trends.ifla.org/files/trends/assets/documents/ifla_trend_report_2017.pdf

¹⁵ Nagy–Molnár–Kokas: *A könyvtárak jövőjéről*, 64–82.

¹⁶ American Library Association honlapja, Environmental Scan 2017. <http://www.ala.org/acrl/sites/ala.org.acrl/files/content/publications/whitepapers/EnvironmentalScan2017.pdf>

világban a könyvtár az élethosszig tartó tanulás színhelye, mely manapság a hálózati szolgáltatásoknak köszönhetően azt jelenti, hogy egy könyvtárba beiratkozva az egész könyvtári rendszer szolgáltatásait igénybe lehet venni.

Ivan Owen, a 2017-es IFLA trend harmadik pontjának megalkotója a *3D nyomtatás és Digitális Közösségi Alkotóműhelyek a könyvtárakban* című tanulmányában a *makerspace* és az új 3D-nyomtató adta lehetőségek könyvtári szolgáltatásokba való beemelésére mint fejlesztési irányra hívja fel a figyelmet.

Az IFLA világszervezeti mivoltából adódóan sokkal általánosabban fogalmazza meg az előttünk álló kihívásokat, és jellemzően könyvtári szemüvegen keresztül látják és látatják a trendeket. A nemzetközi szakmai szervezetek által lefektetett irányelvek sokkal pontosabbak, jól alkalmazhatóak a szakkönyvtári területen.

Az új digitális szolgáltatások előtérbe kerülését megfogalmazza az amerikai Association of College and Research Libraries által közzétett trendekről összeállított lista és a szervezet által 2017 márciusában publikált *Környezeti vizsgálat*,¹⁷ ezen kívül a LIBER stratégiájában is nagyon erős szerep jut a digitális területnek. Mind a két szervezet felhívja a nyílt hozzáférés (OA) támogatásának könyvtárakra és a könyvtárosokra háruló feladatait. Az *Open Science* és az *Open Data* kapcsán a könyvtáraknak ki kell alakítani a munkafolyamatokat, az oktatási rendszerbe pedig be kell építeni a nyílt publikálás eszközrendszerét is. Ugyanakkor a tanulmány felhívja a figyelmet arra, hogy az *Open Data* sem egyenlő az ingyenessel. A kutatók által archiválni kívánt eredmények elhelyezése, rendszerezése, visszakereshetősége infrastruktúrát és munkaerőt jelentenek a könyvtárnak, ami a költségvetésnek pedig kiadást jelent. A LIBER javasolja a szolgáltatásfejlesztés-filozófia és -módszer megváltoztatását, előtérbe helyezi a könyvtárosok továbbképzését, fejlesztését és kutatók felkészítését az új digitális környezet adta kihívásokra.

Az országos, összehangolt digitalizálással nem csak Magyarország van elmaradásban. Az ACRL szakemberei által közreadott tanulmány¹⁸ rávilágít, hogy míg az infrastruktúra kiépítésére, szabványok gyártására koncentráltak, addig az összehangolt digitalizálásban nem értek el átütő sikereket. A tudományos és szakkönyvtárak (egyetemi könyvtárak) feladata,

¹⁷ American Library Association honlapja, Environmental Scan, 2017. <http://www.ala.org/acrl/sites/ala.org/acrl/files/content/publications/white-papers/EnvironmentalScan2017.pdf>

¹⁸ LIBER, Innovative Metrics Group <http://libereurope.eu/strategy/innovative-scholarly-communication/metrics/>

hogy a növekvő digitális állományt karban tartsák, a változó technikai feltételeknek megfelelően biztosítsák a dokumentumok jövőbeni elérhetőségét és használhatóságát, az archiválási környezetet fejlesszék. A LIBER szervezet felismerte a digitalizálás adta egyre nagyobb lehetőségeket és kihívásokat. Munkacsoportot alakított (Heritage Working Group)¹⁹ 2017-ben, melynek tagjai aktívan vettek részt az új stratégia kidolgozásában. Ennek köszönhető, hogy a digitális kulturális örökség, a digitális bölcsészet is részét képezi a 2022-ig tartó stratégiai elveknek. A British Library vezetője, Caroline Braizer is arról számolt be a párizsi LIBER-workshopon, hogy nagy elmaradásban vannak az analóg dokumentumok digitalizálásban. Az RLUK-stratégia külön kitér arra, hogy a kutatókönyvtáraknak együtt kell működni a digitalizálás területén, hogy elkerülhessék a duplikálást. Új üzleti modell kidolgozását sürgetik, mely meghatározná a prioritásokat és a pénzügyi fedezetet. Kiemelik a digitális gyűjteményekhez kapcsolódó fenntartható infrastruktúra kialakítását, mely magába foglalja a megőrzést, megjelenítést, kereshetőséget és integrációt.

Fontos megemlítenünk még azokat az irányokat, melyek egyre inkább a tudományos és szakkönyvtári munka alapját fogják képezni a jelentések alapján. Magyarországon még nem kap kellő hangsúlyt, de küszöbön áll a tudományértékelés átalakítása, ahogy már az előzőekben is utaltam rá. Az ACRL által kiadott Környezeti vizsgálat, a LIBER Innovative Metrics Working Group²⁰ és a szervezet által kiadott stratégia is jelzi, hogy új módszereken alapuló mérést kell bevezetni.

A kiadói nyílt hozzáférésű folyóiratok kapcsán (*gold open access*) nagy áttörés Magyarországon, hogy a konzorciumi alapokon működő Elektronikus Információs szolgáltatás (EISZ) Nemzeti Program már nem hagyományos licencszerződéseket, hanem úgynevezett *read and publish*-szerződéseket köt, mely magába foglalja az előfizetett tartalmakat és nyílt publikációs lehetőséget az előfizető tagintézmények oktatóinak és kutatóinak. 2018 első félévében az MTA Könyvtár és Információs Központban működő EISZ Titkárság szerződést kötött először a Taylor and Francis kiadóval,²¹ majd ezt követően a De Gruyter kiadóval.²² A LIBER stratégiája

¹⁹ LIBER, Digital Humanities & Digital Cultural Heritage Working Group <http://libereurope.eu/strategy/digital-skills-services/digitalhumanities/>

²⁰ LIBER, Innovative Metrics Working Group <http://libereurope.eu/strategy/innovative-scholarly-communication/metrics/>

²¹ Open Access megállapodás a Taylor & Francis kiadóval <http://eisz.mtak.hu/index.php/hu/open-access/215-open-access-megallapodas-a-taylor-francis-kiadoval-2.html>

²² Open Access megállapodás a De Gruyter kiadóval <http://eisz.mtak.hu/index.php/hu/open-access/232-open-access-megallapodas-a-de-gruyter-kiadoval.html>

is kiemeli a kutatási kiadványok OA megjelenését (*green open access* – zöld nyílt hozzáférés), melyre a könyvtárak különböző szolgáltatásokat építhetnek. Paul Ayrís²³ 2016 szeptemberében tartott előadásában számolt be a magyarországi közönségnek a University College of London könyvtárában megvalósuló OA kiadó munkájáról. Az általam vizsgált tudományos és szakkönyvtári szervezetek jelentéseiben, stratégiáiban mind hangsúlyos helyet kap a nyílt hozzáférés kérdése. A SCONUL felmérésében az OA mozgalomnak lesz a legnagyobb hatása a tudományos és szakkönyvtárak munkájára az elkövetkezendő tíz évben, mely nem csak új szolgáltatásokat jelent, vagy a repozitóriumokra épülő zöld OA publikálást érinti, hanem a szerzeményezést, tájékoztatást, dokumentum-szolgáltatást, ezáltal várhatóan a megszokott költségvetési modelleket is felrúgja. Ahogy Alain Beretz²⁴ megfogalmazta a párizsi LIBER szemináriumon, az Open Science következtében a könyvtárosoknak is új feladatokkal kell szembe nézni. Nem csak a párizsi szemináriumon volt elsődleges téma az Open Data, nyílt adatok, hanem a már említett 2017 novemberében megrendezésre került MTA KIK EISZ konferencián is. A témában mérföldkő a 2017. október 26-án kiadott EOSC Declaration²⁵ (European Open Science Cloud – Európai Nyílt Tudományos Felhő), mely ugyan független az Európai Bizottságtól és az Unió intézményeitől, mégis, vagy éppen ezért, a 70 érdekelt kutatóból álló csapat által összeállított nyilatkozatot Európa legnevesebb szakmai szervezetei, intézményei írták alá. Olyanok, mint²⁶ például CERN, LIBER, Research Council of Norway stb. A nyilatkozat célja, hogy összefogást kezdeményezzen egy európai szintű, nyílt hozzáférésű FAIR (*findable, accessible, interoperable, reusable* – fellelhető, hozzáférhető, együttműködő, újrahaználható) adatnyilvántartó szolgáltatás létrehozása érdekében, melyben meghatározott szabványok alapján lennének tárolhatók és kutatási célra használhatók a multidiszciplináris adatok.

A jelentések és stratégiák csak érintőlegesen foglalkoznak a könyvtárosok felkészítésével, továbbképzésével, de megjelenik mind a LIBER, mind az RLUK stratégiájában. Sőt, mind a két szakmai szervezet szemináriumokat és képzéseket szervez az éves konferenciája mellett, mely alkalmat ad a hasonló helyzetben lévő szakemberek véleményének

²³ Ayrís: *Open Access* http://eisz.mtak.hu/images/esemenyek/160912_sks_oa/prez/PaulAyris.pdf

²⁴ Gaálné Kalydy: *LIBER Journées*.

²⁵ Az Európai Bizottság honlapja http://ec.europa.eu/research/openscience/pdf/eosc_declaration.pdf#view=fit&pagemode=none

²⁶ EOSC Declaration http://ec.europa.eu/research/openscience/pdf/list_of_institutions_endorsing_the_eosc_declaration.pdf#view=fit&pagemode=none

megosztására és ütköztetésére, ami sokkal hatékonyabb, mint a frontális előadások. A LIBER 2017-es párizsi szemináriumán, melyen 20 európai könyvtárvezető volt jelen, a képzés körül kialakult diskurzus kapcsán volt a legnagyobb egyetértés. Wolfram Hortstmann²⁷ göttingeni könyvtárigazgató számokkal támasztotta alá a megváltozott munkaerőigényeket. A Göttingeni Egyetemi Könyvtárban 2017-ben öt új állást létesítettek elemző munkakörben, jogi elemzőt, adatelemzőket, folyamatelemzőt, hiszen az egyetemi könyvtár munkájához már hozzátartozik a digitalizált anyagok elemzése, a szöveg- és adatbányászat, a digitális bölcsészet.

Kiragadva néhány európai példát, megvizsgálva a norvég könyvtári stratégiát (2015–2018),²⁸ a szlovák könyvtári stratégiát (2015–2020),²⁹ a német könyvtáros egyesület (Deutscher Bibliotheksverband e. V. Bundesgeschäftsstelle) 2017/2018-as jelentését,³⁰ a lengyel könyvtáros egyesület stratégiáját (2010–2021),³¹ a cseh Kulturális Minisztérium által kiadott *Trendek a cseh könyvtárügyben* jelentését,³² az angol Kultúra, Média és Sport Minisztérium által kiadott *Independent Library Report for England* (2014)³³ jelentést, a British Library,³⁴ a Koninklijke Bibliotheek³⁵ (holland nemzeti könyvtár), a dán nemzeti könyvtár³⁶ – mely

²⁷ Gaálné Kalydy: *LIBER Journées*.

²⁸ A norvég nemzeti könyvtár honlapja – Bibliotekutvikling <https://bibliotekutvikling.no/content/uploads/2016/09/LibraryStrategy-EnglishVersion.pdf>

²⁹ A Szlovák Kulturális Minisztérium angol nyelvű honlapja <http://www.culture.gov.sk/legislation-1ce.html>

³⁰ *Report on the State of Libraries in Germany 2017–2018*. http://www.bibliotheksverband.de/fileadmin/user_upload/DBV/publikationen/dbv_Bericht_2017_RZ_engl_Web.pdf

³¹ *Polish Librarians' Association Strategy 2010–2021*. http://www.sbp.pl/repository/wersja_angielska/about_sbp/PLA_Strategy_2010-2021.pdf

³² *Trends in the Czech Librarianship: aims for 2015 and how to achieve them* <http://koncepce.knihovna.cz/wp-content/uploads/2013/09/Trends-in-the-Czech-librarianship.pdf>

³³ *Independent Library Report for England*, 2014. december 18. <https://www.gov.uk/government/publications/independent-library-report-for-england>

³⁴ *Living Knowledge, The British Library*. 2015–2023. <https://www.bl.uk/britishlibrary/~/-/media/bl/global/projects/living-knowledge/documents/living-knowledge-the-british-library-2015-2023.pdf>

³⁵ *National Library of the Netherlands, Strategic Plan 2015–2018*. <https://www.kb.nl/en/news/2015/strategic-plan-2015-2018>

egyben egyetemi könyvtár is – stratégiáját, jól látható, hogy a világ vezető könyvtáros szakmai szervezeteinek stratégiáival összhangban az országos stratégiákban vagy nemzeti könyvtárak által kiadott fejlesztési irányelvekben szintén a már felvázolt trendek jelennek meg.

Az általam választott országok és intézmények biztos nem adnak teljes, átfogó európai képet, azonban jól láthatóak a fejlesztési irányelvek és a globalizáció eredménye, az információ és a trendek gyors terjedése. A stratégiák és jelentések sok szempontból hasonlóak, a volt szocialista országoknál is jellemző a trendek felismerése, és ha nem is olyan gyorsan reagálnak a változásokra, mint a tőlünk nyugatabbra lévő országok, a változás és változtatás szükségességét érzik.

Megnyugtató, hogy mindegyik jelentés és stratégia alapja a folytonosság és a tartósság. A tömeges digitalizálás mellett mindenhol megjelenik a meglévő nyomtatott vagy analóg állomány megőrzése és gyarapítása is. A digitalizálást mindenhol több cél vezérli, egyrészt a megőrzési szándék, másrészt a hozzáférés kiterjesztése és a kutatástámogatás. A digitális tartalmak kapcsán fontos cél az e-könyvek kölcsönzésének megoldása, és a digitális szolgáltatások bővítése. Ehhez kapcsolódóan az újabb stratégiák már egyre erősebben foglalkoznak az *Open Access* és *Open Data* törekvésekkel is, felismerve a könyvtárak új feladatait és lehetőségeit. Az együttműködés, nem csak a könyvtáros világon belül, de a profitorientált szférával, kiadókkal, civil szervezetekkel a holland, norvég, dán és angol stratégiában is kiemelt helyet foglal el. A könyvtárosok készségeinek fejlesztése, az új technológiák alkalmazásához szükséges módszerek elsajátítása, a továbbképzés szükségessége a dán és norvég stratégiákon kívül mindenhol jelen van, vagy mint cél, vagy mint előfeltétele a sikeres stratégia megvalósításának.

HAZAI EGYÜTTMŰKÖDÉSEK ÉS LEHETŐSÉGEK

Országos könyvtári stratégia hiányában számos hazai könyvtárvezető az együttműködésben és a közös álláspontok megfogalmazásában látta és látja a kitörési lehetőséget. Válaszul a szakmánkat érintő változásokra Monok István, az MTA Könyvtár és Információs Központ főigazgatója 2016 novemberében együttműködésre hívta a nemzeti könyvtár főigazgatóját és számos egyetemi könyvtár és országos szakkönyvtár vezetőjét, melynek alapján 2016 decemberében 13 könyvtárvezető írta alá azt a Szándéknyilatkozatot, mely egy hatékony együttműködést biztosító,

³⁶ *The State and University Library's Strategic Plan 2015–2018*. http://en.statsbiblioteket.dk/about-the-library/mission-vision-and-strategy/Folder_Strategi_20152018_UK.pdf

újgenerációs, innovatív technológián alapuló közös könyvtári platform megvalósítása mellett teszi le a voksot.

Mindeközben, 2016. november 8-án a magyar kormány határozatot hozott (1605/2016 (XI.8.) az Országos Széchényi Könyvtár informatikai fejlesztéséhez szükséges források biztosításáról.³⁷ Az OSZK informatikai stabilitásához és fejlesztéséhez majd 10 milliárd forintot kapott a Kormányzati Informatikai Fejlesztési Ügynökségtől (KIFÜ). Azonban az örömben sok öröm is van, hiszen 2016 decemberétől 2018 decemberéig kell teljesen megújítaniuk az országos szolgáltatásokat (EPA, HUMANUS, MOKKA, MATARKA), lecserélniük a meglévő integrált könyvtári rendszerüket egy újgenerációs könyvtári platformra, ki kell alakítaniuk egy olyan stabil informatikai rendszert, amely képes fogadni az e-kötelesspéldányokat és archiválni az országos digitalizálás keretében készült elektronikus dokumentumokat. A feladat hatalmas, ma már látható, hogy még a meghosszabbított pályázati időszakban sem tud az OSZK ezzel mind megküzdeni, hiszen sajnos személyi állománya sem alkalmas minden feladatra. Azonban, ha az OSZK projektjét úgy vettük volna, mint a stratégia pótlását, és szorosabban együttműködött volna minden könyvtártípussal, talán nagyobb esély lett volna a megvalósításra.

A Monok István főigazgató úr által összehívott szakkönyvtári együttműködés kezdeményezése és az OSZK fejlesztésére megítélt kormányzati támogatás ugyanazon napra esett. Ez lehetett volna akár jelzés értékű is!

A Szándéknyilatkozat és az Országos Könyvtári Rendszer kialakítását célzó projekt élénkebb szakmai eszmecserét indított el hazánkban, ennek eredménye az Informatikai és Könyvtári Szövetség Tudományos és Szakkönyvtárak Tagozata által 2017. április 26–28-án megtartott workshop, mely egyértelműen tükrözte az európai trendeket.

Az összejeövetel eredményeként 23 könyvtár vezetője állásfoglalást³⁸ írt alá a szakkönyvtárakat érintő kérdésekről, melyre stratégiai célkitűzéseként is tekinthetünk. Öt fejlesztési területet határoztak meg a tagozatot tömörítő szakkönyvtárak:

1. Országos Könyvtári Platform (OKP)

A 2016. december 7-én kelt Szándéknyilatkozathoz a workshopon jelenlévők is csatlakoztak, kiemelve, hogy az Országos Széchényi Könyvtár feladatait „csak elosztva, a tudományos és szakkönyvtárakkal

³⁷ *Magyar Közlöny*, 2016., 76325.

³⁸ Informatikai és Könyvtári Szövetség Tudományos és szakkönyvtárak tagozat által kiadott állásfoglalás <http://konyvtar.ksh.hu/iksz/inc/docs/bovitett.pdf>

való napi együttműködésben tudja megvalósítani”, melyhez soron kívüli költségvetési forrás szükséges.

2. *Open Access* (OA)

A tudományos és szakkönyvtárak képviselői a tudományos szakirodalom nyílt hozzáférhetősége érdekében jogszabályi támogatást sürgettek.

3. Képzés, továbbképzés

A tudományos és szakkönyvtári igényekre épülő felsőfokú szakképzést és megújuló, a napi munkafolyamatokat támogató továbbképzések kialakítását sürgették az aláírók, melyek az életpályamodellre vagy a közalkalmazottak jogállását érintő jogszabályokra építenek. A továbbképzések megvont finanszírozásának biztosítását szorgalmazták.

4. Az EMMI Könyvtári és Levéltári Osztályának megerősítése

Az IKSZ Tudományos és szakkönyvtárak tagozata aggodalmát fejezte ki az EMMI Könyvtári és Levéltári Osztály tevékenysége és csökkenő létszáma kapcsán. Emellett „konzultációs jogot kér az adott könyvtárakat érintő jogszabályok, stratégiai célok és programok kidolgozása és megvalósítása kapcsán”.

5. Humán erőforrás

„Mindezen célok nem valósíthatók meg a humán erőforrás helyzetének rendezése nélkül ... és ehhez kapcsolódóan a bértábla újragondolása és rendezése.”

Az Egyetemi Könyvtárigazgatók Kollégiuma 2018 áprilisában jelentette meg szakmai szervezetük által összeállított *A felsőoktatási könyvtárak stratégiai fejlesztési irányai 2018–2023*³⁹ című dokumentumot, mely kidolgozásához szintén figyelembe vették az általam is fontosnak tartott LIBER stratégiát. A nemzetközi kitekintés mellett a fejlesztési kulcsterületek meghatározásához elemzéseket végeztek (PGTTJ, Porter-elemzés, BCG-mátrix, SWOT-elemzés), ennek alapján öt terület került meghatározásra:

1. a gyűjtemények átértelmezése és fenntarthatóságuk biztosítása, a hozzáférés segítése;
2. kutatástámogatás, tudásmenedzsment, a tudományos eredmények disszeminációja;
3. a hallgatói eredményesség támogatása, tanulástámogatás;
4. vezetés, szervezeti kultúra, szakértelem;
5. kommunikáció, márképítés.

³⁹ *A felsőoktatási könyvtárak stratégiai irányai 2018–2023*. http://ekk.org.hu/sites/default/files/EKFJ_2018_2023a.pdf

A szakkönyvtárakat érintő legújabb hazai együttműködés az MTA SZTAKI kezdeményezésére indult, és előbb-utóbb több könyvtár is érintett lesz benne. A szervezők elképzelése, hogy a nemzetközi Research Data Alliance⁴⁰ munkájához csatlakozva hozunk létre egy Magyar Kutatási Adat Szövetséget (Hungarian Research Data Alliance, HRDA), mely lehetővé tenné, hogy Magyarország is bekapcsolódjon a FAIR (*findable, accessible, interoperable, reusable* – fellelhető, hozzáférhető, együttműködő, újrahasználatos) adatkezelés és tárolás nemzetközi megvalósításába, részt vállaljon az új Európai Unió FP9-es fejlesztési programokban.

A felsorolt együttműködési, cselekvési tervből és a stratégiai fejlesztési irányokból jól látszik, hogy megérett a helyzet a változásra és változtatásra, a hazai szakemberek látják az előttük álló feladatokat.

A külföldi trendek figyelemmel kíséréseinek célja a magyarországi könyvtári fejlesztési területek körvonalazása, hiszen országos könyvtári stratégia hiányában a zsinórmérték keresése és a környezetünk élénkebb figyelemmel kísérése még fontosabb. Annak ellenére, hogy a hazai országos szakkönyvtárakat kevés közös pont köti össze, tevékenységük, alapfeladataik, fenntartóik is különbözőek, ennek következtében az érdekvédelem sem jellemző, mégis fontosnak tartom a közös irányelveket.

A külföldi trendek és a hazai együttműködések alapján az alábbi fejlesztési irányokat tartom szükségesnek. Természetesen a trendek hatásai, alkalmazása, a fejlesztési mélységek és irányok szakkönyvtáranként változók lehetnek és lesznek is, utalva a különbözőségekre.

- Együttműködésen alapuló új generációs könyvtári platform bevezetése,
- nyílt hozzáférés a tudományos publikációkhoz, adatokhoz – OA, OS, OD,
- a tudomány társadalmasítása – *citizen science*,
- digitalizálás,
- a tudománymetria átalakulása,
- adatbányászat, szövegbányászat,
- a könyvtár hitelesítő szerepe – „hiteleshely”,
- Országos Könyvtári Rendszer,
- új könyvtárosi készségek, kompetenciák.

⁴⁰ Research Data Alliance Europe honlapja <https://www.rd-alliance.org/rda-europe>

EGYÜTTMŰKÖDÉSEN ALAPULÓ ÚJGENERÁCIÓS KÖNYVTÁRI PLATFORM BEVEZETÉSE

Az integrált könyvtári rendszerek több mint húsz éve szinte változatlanul működnek, a nagy szolgáltatók kiegészítő szoftvereket kínálnak az újabbnál újabb feladatok megoldására, toldozgatjuk-foldozgatjuk rendszereinket, de nem túl sok sikerrel. Tovább kell lépni, hiszen nem csak állományaink, hanem a felhasználók keresési szokásai is megváltoztak, a könyvtárat körülvevő technológia is folyamatosan változik. Ezt a (kis) lépést könyvtári platformnak⁴¹ hívják. A nyomtatott és az elektronikus (digitalizált és *born digital*) dokumentumok beszerzését, nyilvántartását, feldolgozását és szolgáltatását egy rendszerben kell kezelni. A nagyszámú adatbázisok szükségessé tették a gyors, egyidejű keresést az előfizetett adatbázisokban, katalógusban (akár egyszerre több intézmény katalógusában), repozitóriumban, ugyanakkor a platform biztosítja az összetett keresés lehetőségét is. A menedzsment rendszerek egyik fő sajátossága a munkafolyamatok nyomon követése, a feladatok delegálása, ezek a könyvtári munka hatékonyabbá tételét és a munkafolyamatok ellenőrzését segítik.

OPEN ACCESS, OPEN SCIENCE, OPEN DATA – NYÍLT HOZZÁFÉRÉS

A nyílt hozzáférésről hazánkban még mindig többet beszélünk, mint amennyit teszünk érte. Nagyon összetett kérdés, de vitathatatlan, hogy ez már nem a jövő, hanem a jelen. Minden oldalról foglalkozni kell vele: elsősorban tudatosítani kell a tájékoztató könyvtárosok, szakreferensek fejében, hogy az OA folyóiratok és monográfiák is ugyanolyan források, mint az adatbázisokban vagy a polcon lévő dokumentumok. Ma még viszonylag nehézkes megtalálni egy-egy tudományterület legrelevánsabb OA cikkeit, ha nem hibrid vagy kiadó által közzétett OA folyóiratban jelenik meg. Ennek egyszerű oka van: nem tudunk a létezésükről, össze kell kapcsolni a repozitóriumokat (pl. HUNOR) és jól kereshető felületet kell biztosítani, tehát együtt kell működni a szakterület szakkönyvtárainak, hogy láthatóak legyenek. Ezen kívül a könyvtár a nyíltan elhelyezett dokumentumokat (akár cikkek, akár monográfia, akár adat) gyűjti, feldolgozza, rendszerezi és szolgáltatja a repozitóriumán keresztül (ami jó esetben hálózatba van kötve); a könyvtár a kutatókat támogatja a nyílt publikálás terén, legyen az Gold OA vagy Green OA.

⁴¹ Dancs: *Könyvtári szolgáltatási platformok.*

Az OA publikálás könyvtári támogatására jó példa a Szegedi Tudományegyetem 2015-ben bevezetett gyakorlata, mely a Klebelsberg Könyvtárra⁴² bízta a nyílt hozzáféréssel megjelenő cikkek szerzőinek támogatását. Minderre egy online felületet hoztak létre *Szerzői eszköztár*⁴³ névvel, mely az OA publikáláson kívül számos kérdésben segíti a kutatót, oktatót.

Nem szabad elfeledkeznünk az OA országos jelentőségéről sem, ahogy már az előzőekben írtam az EISZ Titkárság sikeresen vezette be hazánkban a „*read and publish*” szerződéseket.

Az országos szakkönyvtáraknak elsődleges feladata tájékozódni a nyílt hozzáférés adta kihívásokról és lehetőségekről, hogy a kutatókat, felhasználókat minden szempontból megfelelő információval lássák el. A nyílt hozzáférés – ahogy az összes általam felvetett trend – kapcsolódik az összes többi trendhez, befolyásolja nem csak a már említett OKR-t, de a tudományometriát, hiteleshely-funkciót, adatbányászatot, digitalizálást, nem utolsó sorban pedig mindezeket a feladatokat csak úgy tudják a könyvtárosok ellátni, ha tanulnak, új kompetenciákkal vértezik fel magukat.

A TUDOMÁNY TÁRSADALMASÍTÁSA – *CITIZEN SCIENCE*

A tudomány társadalmasítása hazánkban szinte ismeretlen. A témában még nem jelent meg publikáció a szaksajtóban. Ahogy említettem, a LIBER stratégiája már foglalkozik a szakkönyvtárakban is meglévő jelenséggel, és a 2017. november 22-én tartott EISZ konferencián is halhatunk a témában előadást. Prof. Dr. Daniel Wyler,⁴⁴ a Zürichi Egyetem elméleti fizikusa, aki már két éve részt vesz különböző *citizen science* projektekben, előadásában is a tudomány társadalmasításának megvalósulását mutatta be a saját projektjein keresztül.

A tudomány társadalmasítása erősen összefügg a teljes nyilvánossággal, a tudományos publikációk és adatok szabadon elérhetőségével. Az OA egyik célkitűzése éppen az, hogy ne csak azoknak a keveseknek adasson meg megismerni a legújabb kutatási eredményeket, akik maguk a tudományos „tűz közelében” élnek, hanem bárki hozzáférhessen. A tudományos ismeretek társadalmasítása a könyvtárak bevonásával és

⁴² Keveházi: *Nyílt hozzáférés*.

⁴³ Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtár honlapja <http://szerzoknek.ek.szte.hu/>

⁴⁴ Wyler: *Citizen Science*, http://eisz.mtak.hu/images/esemenyek/171122_open-science/prez/9-2017-SKS-Daniel-Wyler-Citizen-Science-Involving-Citizens-in-Research.pdf

közreműködésével a leghatékonyabb, hiszen a könyvtár fizikailag és technológiailag is központi hely, ahol a kutatók, tudósok találkozni tudnak a társadalom különböző képviselőivel, és egyben a könyvtár, mint adatbank a repozitóriumokban őrzi a kutatás alapját adó adatokat, amik lehetnek a társadalom által gyűjtött, megfigyelt adatok is. Annak ellenére, hogy hazánkban nem jellemző még a tudomány társadalmasítása, fel kell készülni a jelenségre, amúgy is egyre égetőbb az adat-repozitóriumok kialakítása.

DIGITALIZÁLÁS

A digitalizálás sok szempontból érzékeny kérdés, elsősorban azért, mert senki nem lát tiszta képet, hogy kinek mi a feladata, ugyanakkor valamilyen szinten mindenki foglalkozik digitalizálással. Elég ránézni a Hungaricana portálra, majd 11 millió tétel között kereshetünk, múzeumok, levéltárak és könyvtárak digitalizált dokumentumai találhatóak meg az oldalon. Az NKA támogatásával elkészült digitalizálások mellett számos intézmény itt helyezi el (a saját oldalai mellett, nagyon helyesen) az elektronikusan elérhető dokumentumokat.

A Közgyűjteményi Digitalizálási Stratégiát, melynek könyvtári oldalról az Országos Széchényi Könyvtár az aggregátora, a kormány elfogadta a 1404/2017. (VI.28.) Kormányhatározatával.⁴⁵ Ebben Közgyűjteményi Digitalizálási Kollégium felállításáról határoztak; nem találtam információt arra vonatkozóan, hogy a Kollégium felállt volna, bár a határidő már 2017 nyarán lejárt. A Könyvtári Stratégia tervezete is kiemelte a digitalizálás folytatását. A 2008–2013-as stratégiában ugyan megjelent a digitalizálás, de mivel ezt a feladatot akkor is országos koordinációval képzelték el, és az OSZK akkori vezetése vállalta fel, 2010 elejétől az új vezetés már nem tudta ezt az irányt követni és az ELDORÁDO projekt sem vált sikeressé.

A digitalizálás kapcsán fontos megemlíteni, hogy csak akkor lehetünk ebben eredményesek, ha létrehozunk egy központi adatbázist vagy katasztert, amibe minden intézmény felviszi (metaadat szinten), hogy mit digitalizált már, illetve meghatározott időn belül mit fog digitalizálni. Az OSZK infrastrukturális fejlesztési projekt nagy tömegű digitalizálást is tartalmaz, elsősorban a saját állományukból, azonban ez tipikusan olyan feladat, amit együttműködés nélkül képtelenség megoldani.

Az országos / nemzeti digitalizálás kapcsán már több félresiklott projekt volt a 2000-es évek elején, mert nem a nemzeti könyvtár koordinálta a feladatokat, és nem könyvtáros szakemberekre bízta, hanem a

⁴⁵ 1404/2017. (VI.28.) Kormányhatározat.

vállalkozói szférára. A digitalizálással létrejövő dokumentum ugyanúgy közgyűjteményi elhelyezést és feldolgozást igényel, mint a nyomtatott, csak így tudjuk biztosítani a nyílt hozzáférést kulturális örökségünkhöz.

A TUDOMÁNYMETRIA ÁTALAKULÁSA

Annak ellenére, hogy ma már egyre többen, még a természettudósok közül is, felismerték, hogy a tudományos mérés jelenlegi mechanizmusa nem mutat reális eredményeket, a rendszer nehezen változtatható. A tudománymetria nem a kutatói teljesítményértékelés eszköze, hanem ahogy a *Scientometrics* folyóirat borítóján olvasható: „a tudományos kommunikáció kvantitatív vizsgálata”, azok a mutatók, amelyeket egy folyóirat adott időszakában megjelent cikkeinek átlagos idézettségét mutatják nem használható kutatói teljesítményértékelésre.

Az OA kérdése nagyban összefügg a tudománymetria megújításának kérdésével, hiszen a mostani szisztéma a (profitorientált) kiadóknak kedvez, és olyan ördögi kör, amiből csak úgy lehet kiszállni, ha a tudományt gyártók döntenek erről. Amíg bizonyos köröknek érdeke a magas impaktfaktorú folyóiratokban való publikálás, amíg az ezekben való publikálás a tudományos előmenetelük feltétele, nem lesz elmozdulás. Vannak próbálkozások, már többféle mérőszámmal és mutatóval dolgoznak a tudományelemzők, az impaktfaktoron kívül használják az idézettségen alapuló Hirsch-féle h-indexet is.

ADATBÁNYÁSZAT, SZÖVEGBÁNYÁSZAT

Az adatbányászat, szövegbányászat gyorsan fejlődő tudományterület, mely meghatározó szereppel bír az információtudományra és a tudományos és szakkönyvtárak mindennapjaira. A mesterséges intelligencia bevonásával nagy mennyiségű adathalmazok válhatnak a kutatás tárgyává, gondoljunk csak a digitális bölcsészetre, ma már nem csak szaksajtója van, de kifejezetten Digitális Bölcsészet MA képzést is indít több egyetem. Ahogy már előzőleg említettem, minden mindennel összefügg, a digitális bölcsészet a nagy tömegű digitalizálás, a technikai fejlődés és a nyílt hozzáférés kapcsán jöhetett létre. Rengeteg lehetőség rejlik a szövegbányászat vagy ismeretfeltárás (*knowledge discovery*) egyre bővülő módszereiben, könyvtártudományi területen bibliometriai kutatásokhoz hasznosítják. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének projektje a MATRICA (Magyar Társadalomtudományi Citációs Adatbázis),⁴⁶ mely

⁴⁶ MTA Nyelvtudományi Intézete <http://www.nytud.hu/oszt/korpusz/matrix-ca.htm>

a magyarországi humán- és társadalomtudományok tudományos folyóiratainak utóbbi 5–10 évében megjelent cikkeiben lévő hivatkozásokat vizsgálja és teszi (majd) elérhetővé.

A könyvtáraknak fel kell készülni az adat- és szövegbányászattal kapcsolatos projektekre, hiszen az ismeretfeltárás jellemzően multidiszciplináris projekt lehet, ahol könyvtáros, informatikus és az adott tudományterület szakembere együtt végzi a kutatást.

A KÖNYVTÁR HITELESÍTŐ SZEREPE – „HITELESHELY”

A „hiteleshely” kifejezést egyre többen és egyre célirányosabban használják a 21. század könyvtáira, utalva arra, hogy a könyvtárak mai „hitelesítő” szerepe épp oly fontos, mint a középkorban, mikor a káptalani „hiteleshely” pecséttel ellátott dokumentumban szerepelt információ minden kétségen felül állt. Az internet világa, az előretörő elektronikus dokumentumok sokasága, a nyílt hozzáféréssel elérhető dokumentumok számos áltudományos és hamis információt tartalmazhatnak. Lassan elérünk abba a korba, amikor már nem naivan állunk egy-egy internetes hír előtt, lassan túl vagyunk azon, hogy mindenki csak legyint, hogy az interneten minden ingyenesen megtalálható, és az ott közzétettek igazak is. A könyvtár mindig is „hiteleshely” volt, manapság ez a funkciója csak bővül, ahogy az információforrások száma is bővül. Új feladat kiszűrni a predátor OA folyóiratokat, megkeresni egy-egy adat, információ eredetét; mindezek tovább erősítik a könyvtár „hiteleshely” szerepét.

ORSZÁGOS KÖNYVTÁRI RENDSZER

Az OSZK infrastruktúra fejlesztési projektje kapcsán kialakításra kerülő Országos Könyvtári Rendszernek (elméletben, mert a gyakorlat majd csak később mutatja meg magát) úgy kell működni, mint egy országos, központi virtuális könyvtárnak. Ez lehetne a kiindulópont, bármit is keres a felhasználó, kutató, olvasó és a könyvtáros!

Fontos, hogy a könyvtáros szakembereknek is ez lehessen és legyen a kiindulópont. Egy olyan rendszert kell megvalósítani, amelyhez az ország összes könyvtára csatlakozhat. (Itt szeretném megemlíteni, hogy az ország mérete nem teszi szükségessé a két könyvtári platform működését, de el tudom képzelni, leginkább a versenyhelyzet fenntartása érdekében, hogy két különböző könyvtári platform legyen, egy a nemzeti könyvtár, egyetemi könyvtárak és országos szakkönyvtárak számára, és lehetne egy másik a közkönyvtári hálózat részére, a kettőnek pedig API-n keresztül kell kommunikálni egymással.)

A nemzeti könyvtár által üzemeltetett Rendszernek magában kell foglalni a már meglévő országos szolgáltatások továbbfejlesztett verzióját, országos adatbázisokat, olyanokat is, amelyek jelenleg nem a nemzeti könyvtárhoz tartozó szervereken futnak (MOKKA, MOKKA-R, MATARKA). Adatbázisainkat össze kell fésülni. Ezen a ponton kifejezetten sok feladat jut az országos szakkönyvtárakra, hisz az országos szakkönyvtárak (például FSZEK, OPKM, OIK) által épített szakadatbázisok fontos szerepet töltenek be a szakterület életében és a szaktájékoztatóban, viszont ma már megoldható lenne, hogy ezeket az adatbázisokat egy helyre tereljük, és egyszerre lehessen keresni például a FSZEK szociológiai adatbázisában és az OPKM Pedagógiai Adatbázisában.

A digitalizálás szintén egy közösen megoldandó feladat, ugyanakkor a felhasználót egyáltalán nem érdekli, hogy ki és hol digitalizálta a dokumentumot. Az OKR feladata (az OSZK elektronikus archiválási kötelezettségén kívül), hogy aggregátorként működjön. A különböző szakkönyvtárakban, egyházi gyűjteményekben, egyetemi könyvtárakban vagy helytörténeti gyűjteményekben digitalizált (és az adott könyvtár honlapján is elérhető) elektronikus dokumentumok egyidejű keresését kell biztosítani az OKR-ben úgy, hogy az elektronikus dokumentumot „létrehozó” könyvtár számon tudja tartani a dokumentumainak használatát (kattintások száma, letöltések száma). Az országos digitalizálás nagyon nagy feladat. Az elmúlt években számos kérdőívet kaptak a könyvtárak az EMMI Könyvtári és Levéltári Osztálytól, hogy nyilatkozzunk a digitalizált dokumentumok mennyiségéről, de azt soha senki nem kérdezte, hogy a több „kiló” digitalizált anyag mégis micsoda.

Bár az Országos Könyvtári Rendszer egyelőre még csak elképzelés, de látni kell, hogy fordulópontnál áll a magyar könyvtárügy. A jövő nagy kérdése, hogy vajon milyen lesz az Országos Könyvtári Rendszer, melyik szolgáltató tudja biztosítani a nem alacsony elvárásokat, és hogyan tudnak az új rendszer adta feladatokhoz alkalmazkodni a könyvtárak és a könyvtárosok. Az Országos Könyvtári Rendszer létrejötté azonban nem csak a nemzeti könyvtártól és a közbeszerzésen nyertes szolgáltatótól függ, hanem a szakpolitikától is. Az OSZK projekt keretén belül rendelkezésre álló összeg csupán az OSZK-s fejlesztéseket teszi lehetővé (bár az utóbbi idő eseményei ezt is megkérdőjelezzik), az országos szakkönyvtárak és egyetemi könyvtárak csatlakozási, fenntartási, konverziós, felkészítési, továbbképzési forrásai nem biztosítottak. Az országos rendszer csak úgy életképes, ha a tudományos és szakkönyvtárak szerves részét képezik a rendszernek, ezért vezetőik több ízben jelezték a nemzeti könyvtár vezetésének és a projekt vezetőinek, hogy csak úgy tudnak csatlakozni, ha külön, erre a célra anyagi támogatást kapnak. Az együttmű-

ködésre és a közös platform létrehozására megvan a szándék és az akarat, a kérdés az, hogy a politikai támogatást is megkapja-e a szakma.

ÚJ KÖNYVTÁROSI KÉSZSÉGEK, KOMPETENCIÁK

A kilencedik fejlesztési terület mi magunk, a könyvtárosok. Véleményem szerint a legfontosabb terület, és minden egyéb szakmai kérdésnek és problémafelvetésnek az alfája és az omegája. Ahhoz, hogy céljainkat megvalósítsuk az elsődleges lépés a szakmailag jól képzett, motivált, az adott intézménnyel szemben teljesen elkötelezett, lojális munkatárs, így már a legtöbb intézmény felismerte, hogy stratégiai célkitűzéseinek élén a humán erőforrás fejlesztése áll.

A párizsi LIBER szemináriumon⁴⁷ ebben az egy kérdésben teljes egyetértés volt: nincs megfelelő szakmai utánpótlás. A gyorsan változó feladatainkkal és szolgáltatásainkkal nem tudják a képzőhelyek tartani a tempót, vagy azok a fiatalok, akik kellő készségekkel rendelkeznek más-
hol, jobban fizető állásokban keresik a megélhetést.

Milyen készségekre van szüksége a mai szakkönyvtárakban dolgozó munkatársaknak? A legegyszerűbb válasz természetesen az lenne, hogy mindenhez értsen, újra a polihistorok korát kellene élnünk. Ez a kijelentés nem is áll messze a valóságtól!

Természetesen minden területet, készséget és képességet lehetetlen-
ség kiemelni, hiszen minden intézményben más és más a feladat, nem vagyunk egyformák (szerencsére), és a feladatmegosztás kapcsán el is kell választani folyamatokat. Azonban három területet emelnék ki, ahol bizony változtatásra, fejlesztésre van szükség: a nyelvek ismerete, a két-
szakos képzés visszaállítása és az információtechnológiai, szakinformatikai felkészültség.

ÖSSZEGZÉS

A külföldi trendekből és a hazai szakmai közösségek és szervezetek által közzétett fejlesztési irányokból két fontos dolgot emelnék ki. Az egyik az együttműködés; nagyon fontos, és szerencsére már a hazai tudományos és szakkönyvtárak zöme is felismerte, hogy továbblépni, változást elérni csak együtt, közös munkával, összefogással lehetséges, ma már az elszigetelt könyvtárak nem tudják küldetésüket betölteni, felhasználóikat a megfelelő színvonalon kiszolgálni. A másik számomra lényeges tanulság, hogy a hazai könyvtáros társadalom pontosan látja, merre kell menni, az akarat megvan, érdekérvényesítő képességünket kell erősíteni,

⁴⁷ Gaálné Kalydy: *LIBER Journées*.

hogya a politika is felismerje: a tudástársadalom alapja a jól működő modern könyvtári rendszer, mely pénzbe, sok pénzbe kerül.

IRODALOM ÉS FORRÁSJEGYZÉK

- 1404/2017. (VI.28.) Kormányhatározat https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A17H1404.KOR×hift=ffffff4&txtreferer=0000001.TXT (letöltve: 2018. 07. 09.)
- ACRL honlapja <http://crln.acrl.org/index.php/crlnews/article/download/9505/10797> (letöltve: 2018. 07. 08.)
- American Library Association honlapja, *Environmental Scan 2017* <http://www.ala.org/acrl/sites/ala.org.acrl/files/content/publications/whitepapers/EnvironmentalScan2017.pdf> (letöltve: 2018. 07. 08.)
- Association of College and Research Libraries honlapja <http://crln.acrl.org/index.php/crlnews/article/download/9505/10797> (letöltve: 2018. 07. 08.)
- Ayris, Paul: *Open Access and the University Press – a UCL Case Study* http://eisz.mtak.hu/images/esemenyek/160912_sks_oa/prez/PaulAyris.pdf (letöltve: 2018. 07. 08.)
- Dancs Szabolcs: Könyvtári szolgáltatási platformok, avagy ami az IKR-ek után következik. *Könyvtári Figyelő*, 61 (2015) 3. sz. 359–371. http://epa.oszk.hu/00100/00143/00304/pdf/EPA00143_konyvtari_figyelo_2015_3_359-371.pdf (letöltve: 2018. 07. 09.)
- Dippold Péter: Trendek az európai könyvtárügyben. *Könyvtári Figyelő*, 62 (2016) 1. sz. 71–112. http://epa.oszk.hu/00100/00143/00090/pdf/EPA00143_konyvtari_figyelo_2014_1_071-112.pdf (letöltve: 2018. 07. 08.)
- EOSC Declaration http://ec.europa.eu/research/openscience/pdf/list_of_institutions_endorsing_the_eosc_declaration.pdf#view=fit&pagemode=none (letöltve: 2018. 07. 08.)
- Európai Bizottság honlapja, *Declaration, European Open Science Cloud* http://ec.europa.eu/research/openscience/pdf/eosc_declaration.pdf#view=fit&pagemode=none (letöltve: 2018. 07. 08.)
- A felsőoktatási könyvtárak stratégiai irányai 2018–2023 http://ekk.org.hu/sites/default/files/EKFJ_2018_2023a.pdf (letöltve: 2018. 07. 09.)
- Gaálné Kalydy Dóra: LIBER Journées – LIBER napok könyvtárvezetőknek. *Könyvtári Figyelő*, 63 (2017) 4. sz. 583–588.
- Gaálné Kalydy Dóra: LIBER stratégia 2018–2022. *Könyvtári Figyelő*, 64 (2018) 2. sz. 269–272.
- IFLA Trend Report honlap <https://trends.ifla.org/> (letöltve: 2018. 07. 08.)
- IFLA Trend Report honlapja, *Assets* https://trends.ifla.org/files/trends/assets/documents/ifla_trend_report_2017.pdf (letöltve: 2018. 07. 08.)

Az egyetlen állandó a változás maga – a szakkönyvtárakra ható trendek

- IFLA Trend Report honlap, Access to information* <https://trends.ifla.org/access-to-information> (letöltve: 2018. 07. 08.)
- Independent Library Report for England*, 2014. december 18. <https://www.gov.uk/government/publications/independent-library-report-for-england> (letöltve: 2018. 07. 08.)
- Informatikai és Könyvtári Szövetség Tudományos és Szakkönyvtárak Tagozat által kiadott állásfoglalás* <http://konyvtar.ksh.hu/iksz/inc/docs/bovitett.pdf> (letöltve: 2018. 07. 09.)
- Keveházi Katalin: Nyílt hozzáférés a gyakorlatban. *Tudományos és Műszaki Tájékoztató*, 63 (2016) 5. sz. 193–197. http://epa.oszk.hu/03000/03071/00096/pdf/EPA03071_tmt_2016_05_193-197.pdf (letöltve: 2018. 07. 09.)
- Nagy Gyula – Molnár Sándor – Kokas Károly: A könyvtárak jövőjéről – Reflexiók egy előzetes kutatási jelentés kapcsán. *Tudományos és Műszaki Tájékoztató*, 64 (2017) 2. sz. 64–82. http://epa.oszk.hu/03000/03071/00104/pdf/EPA03071_tmt_2017_02_064-082.pdf (letöltve: 2017. 07. 08.)
- LIBER, Digital Humanities & Digital Cultural Heritage Working Group* <http://libereurope.eu/strategy/digital-skills-services/digitalhumanities/> (letöltve: 2018. 07. 08.)
- LIBER, Innovative Metrics Group* <http://libereurope.eu/strategy/innovative-scholarly-communication/metrics/> (letöltve: 2018. 07. 08.)
- LIBER, Leadership and skills building*, <http://libereurope.eu/our-activities/leadership/> (letöltve: 2018. 07. 08.)
- LIBER's Strategic Plan: 2013–2017* <http://libereurope.eu/strategy/previous/2013-2017/overview/> (letöltve: 2018. 07. 08.)
- Living Knowledge, The British Library 2015–2023* <https://www.bl.uk/britishlibrary/~media/bl/global/projects/living-knowledge/documents/living-knowledge-the-british-library-2015-2023.pdf> (letöltve: 2018. 07. 08.)
- Logan, Robert K. – McLuhan, Marshall: *The Future of the Library: From Electric Media to Digital Media*. New York, Peter Lang Publishing Inc., 2016.
- Magyar Közlöny*, 2016. 172. sz. 76325. p. <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK16172.pdf> (letöltve: 2018. 07. 09.)
- MOOC – Massive Open Online Course Wikipédia-szócikk* https://hu.wikipedia.org/wiki/Massive_open_online_course (letöltve: 2017. 07. 08.)
- Monok István: A szakkönyvtárak szerepe a tudományos kutatás szabadságának kivívásában: egy európai történet, magyarországi példákkal. *Könyv, könyvtár, könyvtáros*, 26 (2017) 11. sz. 39–45. http://epa.oszk.hu/01300/01367/00296/pdf/EPA01367_3K_2017_11_039-045.pdf
- MTA Nyelvtudományi Intézete honlapja* <http://www.nytud.hu/oszt/korpusz/matrica.html> (letöltve: 2018. 07. 09.)

- National Library of the Netherlands, Strategic Plan 2015–2018* <https://www.kb.nl/en/news/2015/strategic-plan-2015-2018> (letöltve: 2018. 07. 08.)
- A norvég nemzeti könyvtár honlapja – Bibliotekutvikling* <https://bibliotekutvikling.no/content/uploads/2016/09/LibraryStrategy-EnglishVersion.pdf> (letöltve: 2018. 07. 08.)
- Open Access megállapodás a De Gruyter kiadóval* <http://eisz.mtak.hu/index.php/hu/open-access/232-open-access-megallapodas-a-de-gruyter-kiadoval.html> (letöltve: 2018. 07. 08.)
- Open Access megállapodás a Taylor & Francis kiadóval* <http://eisz.mtak.hu/index.php/hu/open-access/215-open-access-megallapodas-a-taylor-francis-kiadoval-2.html> (letöltve: 2018. 07. 08.)
- Polish Librarians' Association Strategy 2010–2021* http://www.sbp.pl/repository/wersja_angielska/about_sbp/PLA_Strategy_2010-2021.pdf (letöltve: 2018. 07. 08.)
- Report on the State of Libraries in Germany 2017/2018* http://www.bibliotheksverband.de/fileadmin/user_upload/DBV/publikationen/dbv_Bericht_2017_RZ_engl_Web.pdf (letöltve: 2018. 07. 08.)
- Research Data Alliance Europe honlapja* <https://www.rd-alliance.org/rda-europe> (letöltve: 2018. 07. 09.)
- Research Libraries Powering Sustainable Knowledge in the Digital Age: Liber Europe Strategy 2018–2022.* <http://libereurope.eu/wp-content/uploads/2017/11/LIBER-Strategy-2018-2022.pdf> (letöltve: 2018. 07. 08.)
- A szlovák Kulturális Minisztérium angol nyelvű honlapja* <http://www.culture.gov.sk/legislation-1ce.html> (letöltve: 2018. 07. 08.)
- The State and University Library's Strategic Plan 2015–2018* http://en.statsbiblioteket.dk/about-the-library/mission-vision-and-strategy/Folder_Strategi_20152018_UK.pdf (letöltve: 2018. 07. 08.)
- Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtár honlapja* <http://szerzoknek.ek.szte.hu> (letöltve: 2018.07. 09.)
- Trends in the Czech Librarianship: aims for 2015 and how to achieve them* <http://koncepte.knihovna.cz/wp-content/uploads/2013/09/Trends-in-the-Czech-librarianship.pdf> (letöltve: 2018. 07. 08.)
- Wyler, Daniel: *Citizen Science, University and Libraries* http://eisz.mtak.hu/images/esemenyek/171122_openscience/prez/9-2017-SKS-Daniel-Wyler-Citizen-Science-Involving-Citizens-in-Research.pdf (letöltve: 2018. 07. 09.)

Király Péter

ADAT A KÖNYVTÁRBAN

Data in the Library

Several current trends are forming the way how we see data in library and cultural heritage context. Collections as *Data project* claim that data should become first class citizens in the domain: almost every functionality of the institutions should reflect the data aspects. Computational Archival Science is a new trans-discipline on the intersection of traditional archival theory and practice and computing science. There is an ongoing discussion about the methods, research topics and daily practice of this discipline. Research data management has become a new function of academic libraries in the past years, and it gets more emphasis with the advent of Open Science. Researcher's Pod and Open Research Knowledge Graph are two important concepts in this field. The first one urges the paradigm shift from institution-centric data management (and scholarly communication in general) to researcher-centric forms. The latter provides a new, collaborative way of knowledge-infrastructure building. Both concepts suggest to get back some roles for the scientific publishers.

Keywords: collections as data, Computational Archival Science, Open Research Knowledge Graph, Researcher's Pod

A digitalizáció folyamata, ahogy a világ egészére, úgy a könyvtárra is jelentősen hatott az utóbbi évtizedekben. Ennek egyik következménye, hogy a szolgáltatási spektrum kiszélesült: a könyvtár nem pusztán nyomtatott olvasnivalókat kínál, hanem tudományos könyvtárként archiválja, gyűjti és megosztja a kutatási adatokat, digitális könyvtárként a közösség digitális alkotásait. A korábbi olvasók nem pusztán olvasnivalóért keresik fel a könyvtárat, és nem is csak visznek, hanem hoznak is: értékeléseket, hozzászólásokat, címkéket, linkmegosztást, illetve saját cikkeiket, kutatási adataikat. A könyvtári adatok köre néhány évtizeddel ezelőtt elsősorban a könyvállományt és az olvasói adatokat ölelte fel, és elsősorban belső célokat szolgált, mára jóval többféle és eltérő módon kezelendő állományrészelekről kell beszélnünk. A legfrissebb fejlemény ezen adatok adatszerűségének felismerése: hogyan kezeljük őket, hogyan publikáljunk adatokat, kinek a tulajdona egy kutatási csoport keretében létrehozott adatbázis, mik a könyvtári adattudomány perspektívái? Mivel a megközelítésmódok nem csak könyvtárakban, hanem levéltári és múze-

umi területen is hasonlóak, a továbbiakban általános közgyűjteményi koncepcióról beszélünk.

A tanulmányban sorra vesszük az utóbbi évek négy fontos, a közgyűjtemények és az adatok kapcsolatát érintő felismerését: az adatkezelés, adatgondozás és adatpublikáció önálló részterületként való kezelését, az integrációt az adattudománnyal, illetve a decentralizált web és a szemantikus web hatását a tudományos adatok könyvtári kezelésére.

GYŰJTEMÉNYEK MINT ADATOK

A Gyűjtemények mint adatok (*Collections as Data*)¹ egy amerikai kutatás-fejlesztési projekt, melynek célja, hogy ráirányítsa a figyelmet a közgyűjteményi adatok fontosságára abból az aspektusból, hogy ezek az adatok a közgyűjtemények falain kívül, elsősorban a számítógéppel vezérelt kutatásban és oktatásban, például a digitális bölcsészet, köztörténet, adatvezérelt újságírás, digitális társadalomtudomány, digitális művészettörténet és hasonló területeken újrahasznosuljanak. Mindehhez egyfajta adatkezelési paradigmaváltásra van szükség, amely hatásában a teljes intézményre kiterjed. A projektet a legnagyobb egyesült államokbeli állami közgyűjteményi kutatástámogató intézmény, az Institute of Museum and Library Services támogatja.

Meghatározásuk szerint az adat rendezett, digitális módon tárolt és a számítógépes adatfeldolgozásra alkalmas információ.²

A projekt eddigi két legfontosabb eredménye a paradigmát megfogalmazó Santa Barbara-i nyilatkozat és az esettanulmányok listája. Az előbbit – fontossága miatt – az alábbiakban teljes terjedelmében közöljük.

*Santa Barbara-i nyilatkozat*³

Mik a „gyűjtemények mint adatok”? Mire valók? Miért kellenek? Milyen értékek vezetnek a területen zajló fejlesztéseket? A gyűjteményekről mint adatokról szóló Santa Barbara-i nyilatkozat ezeket a kérdéseket teszi fel, s emellett felállít egy sor, az ezekről való gondolkodást elősegítő alapelvet – részét képezve azon közösségi lépéseknek, melyek a közgyűjteményeket abban erősítik, hogy adatokként gondoljanak a gyűjteményekre, és ennek következtében feltárják, hogy milyen lehetőségek

¹ <https://collectionsasdata.github.io/>

² Thomas Padilla: *On a collections as data imperative*. UC Santa Barbara, 2017 <https://escholarships.org/us/item/9881c8sv>

³ <https://collectionsasdata.github.io/statement/>

lennének akkor, ha az ebből a megvilágításból tekintett kulturális örökség közvetlenebb módon elérhető lenne a számítógépes feldolgozás számára.

A Gyűjtemények mint adatok fogalma a közgyűjtemények jelenkori történetének egy bizonyos pillanatában merült fel, és ebben a pillanatban gyökerezik. A közgyűjtemények évtizedek óta építenek digitális gyűjteményeket. Ezzel párhuzamosan a kutatók informatikai eszközök segítségével tesznek fel kérdéseket, és keresnek mintázatokat. Ez a munka különféle név alatt folyik, de felöleli többek között a szövegbányászatot, az adatvizualizációt, az adatleképezést, a képelemzést, a hangelemzést és a hálózatelemzést. A nevezetes kivételeket leszámítva (például Hathitrust Research Center,⁴ a holland nemzeti könyvtár adatszolgáltatásai és API-jai,⁵ a Kongresszusi Könyvtár *Chronicling America* projektje⁶ és a British Library⁷) a közgyűjtemények ritkán építettek digitális gyűjteményeket vagy tervezték meg az ezekhez való hozzáférést a számítógépes felhasználás támogatásának céljával. A gyűjteményekről mint adatokról való gondolkodás a változtatás szándékát jelzi, az olyan erőfeszítések, mint a Kongresszusi Könyvtár *Gyűjtemények mint adatok: támogatás és a hozzáférést növelő felhasználói modellek*⁸ és a nemzetközi *Digging into Data* (Beásni az adatokba)⁹ azt sugallják, hogy eljött az idő egy szélesebb körű, szándékosan mind nagy, mind kisebb intézményeket felölelő közösségi irányváltásra.

Bár annak a részletei változni fognak, hogy hogyan fejlesszük adatként a gyűjteményeket, és hogyan biztosítsunk hozzáférést, minden digitális anyag potenciálisan elérhetővé tehető olyan adatként, ami alkalmas a számítógépes felhasználásra. A használatot és az újrahasznosítást a nyílt licencekkel ellátott, nem védjegyezett formátumokban tárolt és specifikus közösségi igények kielégítésére tervezett hozzáférési eljárásokkal közreadott adatok ösztönzik.

A gyűjtemények adatként való felfogásának szerves részét képezik az etikai megfontolások. A gyűjtemények mint adatok megvalósításának vállalnia kell a nyíltságot. Ugyanakkor gondoskodni kell a jogi követelmények és kulturális szabályok teljesüléséről, valamint a sérülékeny csoportok értékeiről. Néhány gyűjtemény terjedelme el is homályosíthatja azt, ami az őket bemutató történetben el van rejtve vagy egyenesen hiányzik.

⁴ <https://analytics.hathitrust.org/>

⁵ <https://www.kb.nl/en/resources-research-guides/data-services-apis>

⁶ <http://chroniclingamerica.loc.gov/about/api/>

⁷ <http://www.bl.uk/subjects/digital-scholarship>

⁸ *Collections as Data: Stewardship and Use Models to Enhance Access*
<http://digitalpreservation.gov/meetings/dcs16.html>

⁹ <https://diggingintodata.org/>

A közgyűjteményeknek figyelmesnek kell lenniük ezen hiányokra, és meg kell tervezniük annak elkerülését, hogy hasonló esetek újra megtörténhessenek. A dokumentációnak tartalmaznia kell az archiválás alapelveit és a reprodukálhatóság most kialakuló gyakorlatát. Ezek biztosítják, hogy a felhasználók rendelkezésére állnak azok az információk, amiket a gyűjteményekkel való felelősségteljes munka igényel.

Alapelvek

1. *A Gyűjtemények mint adatok fejlesztésének célja a digitalizált és digitálisan létrejött gyűjtemények számítógépes felhasználásának bátorítása.* A közgyűjtemények a megértésen, a tálaláson és a gyűjtemények adatként való elérhetőségének biztosításán keresztül tágtíják ki a gyűjtemények felhasználásának lehetőségeit.

2. *A Gyűjtemények mint adatok adatgondnokait folytonos etikai vállalások vezérlik.* Az etikai vállalások a gyűjtemények tárgyában, leírásában, hozzáféréseben és használatában jelentkező, történeti és mai egyenlőtlenségekkel való szembenézésből adódnak. A gyűjtemények felhasználói számára szabályosan dokumentálni kell és elérhetővé tenni az etikai vállalásokat. A gyűjtemények különféle közösségeket szolgálnak; rájuk nézve az etikai vállalások részletei különbözőek, ugyanakkor mindegyik vállalás közös indítéka a sérülékeny közösségek szükségleteinek kielégítésére való irányultság. A gyűjtemény gondozóinak figyelembe kell venniük a gyűjteményt felépítő tartalmakat létrehozó, a gyűjteményekben reprezentált, illetve a gyűjteményeket használó közösségek jogait és igényeit.

3. *A Gyűjtemények mint adatok adatgondnokainak célja a használatot akadályozó korlátozások csökkentése.* Számos, a gyűjtemények mint adatok felhasználását támogató, akadálymentesen hozzáférhető használati útmutatót és dokumentációt kell készíteni. Ezeknek az anyagoknak különböző műszaki szakértői szinteket, illetve különféle szakmai, kreatív, művészi és oktatási kontextusokat kell megcélozniuk. Ezen felül motiválni és bátorítani kell a közösséget, hogy a gyűjtemények adatokként való használatát megkönnyítő eszközöket és infrastruktúrákat fejlesszenek és osszanak meg.

4. *A mindenki számára tervezett Gyűjtemények mint adatok senkit sem szolgálnak.* Az egyes közösségek igényei informálják a gyűjtemények, mint adatok fejlesztését. Ezek az igények lehetnek egyes felhasználói közösségek közös igényei. Ahelyett, hogy ezekről az igényekről pusztán feltevéseik lennének, vagy csak elképzelnék ezeket a közösségeket, az adatgondnokoknak tudatosítaniuk kell magukban, hogy ki számára tervezték a gyűjteményt, és azon kell munkálkodniuk, hogy csökkentsék

ezen közösségek tagjai számára a felhasználást gátló tényezőket, valamint hogy az idők során folyamatosan felmérjék ezen igényeket. Ahol rendelkezésre álló erőforrások megengedik, bátorítandóak az adatfejlesztés és a hozzáférés különféle megközelítésmódjai.

5. *A megosztott dokumentáció segítséget nyújt másoknak abban, hogy megtalálják a saját munkamódszerüket.* Például a gyűjteményekkel mint adatokkal való törődés maga után vonhatja a válogatásról, a leírásról, a konvertált anyagok megtisztításáról, a formátumokról és a közreadói mechanizmusokról vagy az állomány megismerését lehetővé tevő, illetve hozzáférést biztosító platformokról szóló döntéseket. Azért, hogy számos magánszemély és intézmény be legyen vonva a gyűjteményekről mint adatokról folyó munkálatokba, elérhetővé kell tenni a dokumentációt, amely bemutatja, hogy hogyan és miért végezték el ezt a munkát. A dokumentációnak a gyűjteménykezelés történetét is fel kell tárnia. Noha egyetlen dokumentáció sem terjedhet ki minden részletre, a nem teljes körű vagy készülöben lévő dokumentáció jobb, mint ha egyáltalán nem lenne dokumentáció. A dokumentálás példái többek között az emberek, illetve a gépek által olvasható metaadatsémák, adatlapok, folyamatábrák, alkalmazási profilok, ajándékozási igazolások és kódkönyvek. A dokumentációnak alapértelmezésben nyilvánosnak kell lennie.

6. *A Gyűjtemények mint adatoknak alapesetben nyilvánosan hozzáférhetőeknek kell lennie, kivéve, ha azt etikai vagy jogi kötelezettségek kizárják.* A gyűjtemények, mint adatok felhasználási feltételeinek explicitnek kell lenniük, és azokat össze kell hangolni a RightStatement.org-hoz hasonló közösségi alapú gyakorlatokkal és az olyan szabványos licenzzel, mint amilyen a *Creative Commons*, az *Open Data Commons* és a *Traditional Knowledge*.

7. *A Gyűjtemények mint adatok fejlesztése értékeli az interoperabilitást.* Az interoperabilitás magával vonja az újonnan létrejövő, illetve a bejáratott közösségi szabványokkal és infrastruktúrával való összehangolást, és megkönnyíti az integrációt mind a központosított mind az elosztott infrastruktúrával. Ez a megközelítés megkönnyíti a gyűjtemények mint adatok megismerését, elérését, használatát és megőrzését.

8. *A Gyűjtemények mint adatok szakemberei átlátható módon dolgoznak azért, hogy megbízható, hosszú időn át élő gyűjteményeket hozzanak létre.* A megbízhatóság az adatok műszaki integritását, valamint provenienciáját biztosító és nyilvánosan dokumentáló erőfeszítésektől függ. A megbízhatóság megköveteli azt is, hogy az adatgondnokok ismerjék az adatként értelmezett gyűjtemények hiányait és a bizonytalan részeit. A nyílt és robusztus metaadatoknak a megbízható adatként értelmezett gyűjtemények részét kell képezniük. A gyűjtemények a megőrzés

irányában elkötelezett adatgondnokok és intézmények gondjára vannak bízva.

9. *A tárgykörbe tartoznak az adatok, valamint az azokat leíró adatok is.* Például képek és az őket leíró metaadatok, segédletek, katalógusok ugyanúgy a tárgykörbe tartoznak. Az adatok elemzéséből kinyert adatok ugyancsak.

10. *A Gyűjtemények mint adatok fejlesztése egy folyamat, és nem szükségszerűen fejeződik be egy végső változattal.* A „folyamatban lévő” állapotot értéknek lehet tekinteni amennyiben a fejlesztési ciklusokat a gyümölcsöző együttműködések kialakításának, illetve az új és meglévő technológiák, munkafolyamatok és szolgáltatási modellek integrációjának irányában igazítják. A Gyűjtemények mint adatok folyamatban lévő fejlesztése hatást gyakorolhat a személyzeti modellekre, munkafolyamatokra és a műszaki infrastruktúrára.

MAGATARTÁSI KÓDEX

Minden személyes és online projekt-aktivitás a szívélyes és befogadó tapasztalat elősegítését célozza mindenki számára, függetlenül nemétől, nemi azonosságától és annak kifejezésétől, nemi irányultságától, fogyatékoságától, testi megjelenésétől, testméretétől, fajától, korától, vallásától, nemzetiségétől vagy politikai hitétől. A résztvevők zaklatása semmilyen formában nem tolerálható. A zaklatásba beleértendő minden olyan viselkedés, amit a résztvevők megfélemlítőnek vagy ellenségesnek találnak. Elvárjuk, hogy azok a résztvevők, akiket megkérnek a zaklató viselkedés beszüntetésére, haladéktalanul engedelmeskedjenek. Aggályok felmerülése esetén kérjük, lépjen érintkezésbe a projektcsapat bármely tagjával.

Mint említettük a projekt másik fontos hozadéka az esettanulmányok listája,¹⁰ ami jelen pillanatban 15 kisebb-nagyobb projektet ír le egységes szerkezetben. A kérdések és néhány válasz:

1. Miért csinálják? Miért döntöttek úgy, hogy részt vesznek a feladatban?

A szerveznaplóból kiderült, hogy a forgalom jelentős részét alkotják azok a kérések, melyek szisztematikusan bejárják a weboldalainkat, de nem internetes keresőgépektől érkeznek, hanem a nyers adatot próbálják kinyerni a HTML formátumból – írja az MIT.¹¹ Ezen felül rendszeresen

¹⁰ <https://collectionsasdata.github.io/facets/>

¹¹ A fenti igényekre adott válasz részét képezi az MIT könyvtárainak nevezetesen, a könyvtár jövőjét felvázoló víziójának (<https://future-of-libraries>).

kérték tőlük a nyers adatok szövegbányászati célú letöltését. A Carnegie Museum of Art a Githubon osztotta meg az adatait, mivel a platformot a kutatók és a fejlesztők egyszerűen használhatják (a letöltött CSV/JSON fájlokat saját meglévő eszközkészletükbe importálhatják), és mivel az biztosítja a változások követését.¹² A fájlok metaadatolását az Open Knowledge International Data Package specifikációját¹³ implementálva oldották meg. A HathiTrust azon könyvtárak közös szolgáltatásaként indult, amelyek részt vettek a Google könyvdigitalizációs projektjében, de elégedetlenek voltak a Google Books szolgáltatási felületével. A HathiTrust különlegessége, hogy szerzői jogi, illetve licenszvédelem hatálya alatt álló műveket is tartalmaz, ezért egy különleges, „nem fogyasztásorientált” kutatásokat (non-consumptive research) támogató szolgáltatást indítottak, amelynek a lényege, hogy a kutató anélkül tud elemzéseket futtatni a védett anyagokon, hogy közvetlenül hozzáférne annak szövegéhez – vagyis nem sérülnek szerzői jogok. Ezt úgy érik el, hogy a kutató egy adatkapszula nevű biztonságos virtuális kutatási környezethez¹⁴ fér hozzá, illetve letölthetővé tették a szövegelemzésekben – az eddigi tapasztalatok alapján – tipikusan használt adathalmazokat.¹⁵

2. Mi volt a legfontosabb szempont?

A Kongresszusi Könyvtár¹⁶ nemzeti folyóiratdigitalizációs programjának, a Chronicling Americannak fő célkitűzése a hozzáférés körének bővítése. Jelen esetben két különleges szempont is volt: a) túllépni az egyes felhasználókra épülő felhasználáson, b) a korábbi szoftver API-ját és szabványos webes protokolljait viszonylag egyszerű volt a külső felhasználók számára elérhetővé tenni.

mit.edu/), amit magyar nyelven Nagy Gyula, Molnár Sándor és Kokas Károly ismertett: *A könyvtárak jövőjéről*, 64–82.

¹² <https://github.com/cmoo/collection>

¹³ A specifikáció: <https://frictionlessdata.io/specs/>, a specifikáció létrejöttéről és használatáról lásd Dan Fowler – Barratt Jo – Paul Walsh: *Frictionless Data* 274–85. <https://doi.org/10.2218/ijdc.v12i2.577>. A szabvány lényege, hogy a statisztikai adatfeldolgozó programok számára biztosít metaadatokat, pl. az egyes mezők formátumáról, az adathiány jelzéséről, rövidítésekről stb.

¹⁴ <https://analytics.hathitrust.org/staticcapsules>

¹⁵ <https://analytics.hathitrust.org/datasets>

¹⁶ <https://collectionsasdata.github.io/facet6/>

3. *Hogyan csinálják? Kik vettek benne részt és mi volt a szerepük? Milyen szolgáltatásokat vontak be? Milyen gyűjteményeket vontak be, miért éppen ezeket választották ki? Milyen infrastruktúrát és technológiákat választottak és miért? Milyen kihívásokkal kellett szembenézni a munka során?*

MIT: az elektronikus disszertációk gyűjteménye volt a 10-11 hónap hosszú mintaprojekt, ami a többi gyűjtemény számára prototípusként szolgálhat. A projektben közreműködött: egy projektvezető, három szoftverfejlesztő, egy elemző, aki felmérte egyrészt a számba jöhető szöveg- és adatbányászteszteszközöket, másrészt a lehetséges felhasználókkal konzultálva azok igényeit, valamint egy felhasználó felület / ergonómia-szakértő. Felhő alapú (*Google Container Engine*) infrastruktúrára építettek. Nehézséget jelentett, hogy ez utóbbinak nem volt szakértője a csapatban, ezt menet közben kellett megtanulni. A Kongresszusi Könyvtár esetében különösen érdekes kihívás volt, hogy egy 20 év időtartamra becsült, és az USA valamennyi államát adatszolgáltatóként érintő projekt esetében a különböző helyeken és időben digitalizált képek kompatibilitások legyenek (jelenleg 12 millió digitalizált oldalnál tartanak).

4. *A dokumentáció megosztása – milyen hivatalos dokumentációt (perszónák,¹⁷ esettanulmányok, funkcionális követelmények), munkafolyamatokat, kódokat készítettek?*

A Pennsylvaniai Egyetem OPenn projektjében a könyvtár kéziratárának digitalizálását végezték el. A dokumentáció két részből áll: az általános rész¹⁸ tartalmaz egy idézési útmutatót, a licensteket, a megcélzott felhasználók listáját (metaadat és tartalom aggregátorok, digitális bölcsészek és kutatók), a szolgáltatási végpontokat, a minden digitális könyvtár számára példaértékű műszaki dokumentáció¹⁹ pedig a projekt egységes fájlszerkezetét, metaadatait és elérhetőségeit írja le úgy, hogy mindezekre gyakorlati példákkal is szolgál. A Kongresszusi Könyvtár évről-évre felülvizsgált folyóirat-digitalizációs műszaki útmutatója,²⁰ ami biztosítja,

¹⁷ Perszóna: itt a szoftverfejlesztésben használatos (a marketingből kölcsönzött) szakkifejezés, olyan elképzelt felhasználói östípusokat jelöl, melyekkel modellezni lehet egy informatikai szolgáltatás működését. A perszóna meghatározásakor megadják lényegesebb tulajdonságait, a rendszer használatával kapcsolatos céljait és preferenciáit.

¹⁸ <http://openn.library.upenn.edu/ReadMe.html>

¹⁹ <http://openn.library.upenn.edu/TechnicalReadMe.html>

²⁰ A 2018-as változat: http://www.loc.gov/ndnp/guidelines/NDNP_201820_TechNotes.pdf, a korábbiak és egyéb kiegészítő anyagok: <http://www.loc.gov/ndnp/guidelines/>.

hogya a projektben részt vevő több száz könyvtár egységes módszertannal dolgozzon, a magyar könyvtárak számára is irányadó lehet. Az olvasók és az adatot felhasználni szándékozó alkalmazások számára külön dokumentálták a szolgáltatás programozási felületeit (keresés, keresési javaslatok, letöltés stb.) és adatformátumait.²¹

5. A használat megértése – hogyan próbálják megérteni a használati módokat (például könyvtári, kutatási, oktatási, kreatív használat stb.)?

MIT: meginterjúvoltak néhány felhasználót, amiből kiderült, hogy a keresés és kiválasztás folyamatában a metaadatok nagyon hasznos szűrő szerepet töltenek be. A következő kettősséggel szembesültek: ha a funkciók használatához API-kulcs szükséges, akkor az növeli ugyan a felhasználás mérési precizitását, de csökkenti a használatot. A konklúzió: a legtöbb funkció esetén nem kell API-kulcs, azokat bárki szabadon használhatja. Számos közgyűjtemény gyakorlatával szemben a Kongresszusi Könyvtár egyáltalán nem használ API-kulcsot, és minthogy az adatokat közkincesként (*public domain*) adják közre, a felhasználáshoz semmilyen engedély nem szükséges. Ez nagyban megkönnyíti a felhasználók dolgát, viszont nehezzé teszi az adatok nyomon követését és a válaszadást arra kérdésre, hogy hol hasznosulnak a közpénzből létrehozott tartalmak? A könyvtár ezért a Google hírfigyelő szolgáltatásán, illetve a saját fejlesztésű Twitter-roboton keresztül²² próbál a használat nyomára bukkanni. 2016-ban még szoftverkészítő-versenyt is rendeztek, melynek célja adatokra épülő alkalmazások írása volt.²³

6. Felhasználótámogatás – az adatokat felhasználó emberek, szolgáltatások és programok támogatásának leírása (például digitális tudománnyal kapcsolatos szolgáltatások, oktatás, szakterületi referens szolgáltatás stb.)

MIT: a projekt támogatásában részt vettek: a könyvtári IT csapat (felhő-támogatás), az intézeti levéltár (tulajdonjogok tisztázása), a digitalizációs munkacsoport. A Kongresszusi Könyvtárban a projekt saját szakértői tudnak válaszolni mind a történeti-könyvtári, mind pedig a műszaki

²¹ <https://chroniclingamerica.loc.gov/about/api/>

²² Az Ed Summers fejlesztette <https://twitter.com/paperbot> a Twitter API-ján keresztül figyel, hogy valaki hivatkozik-e a projekt oldalaira (forráskód: <https://github.com/edsu/paperbot>).

²³ A nyertes alkalmazások listája: <https://www.neh.gov/news/press-release/2016-07-25>.

kérdésekre. Speciális kérdések esetén (például nagy erőforrás-igényű speciális lekérdezések futtatása) a könyvtár IT-munkatársai segítenek a válaszadásban, vagy éppen az egyedi megoldás megtalálásában, ezen felül létezik egy felhasználói levelezőlista is, ahol gyakran felbukkannak olyan megoldások, trükkök, amikre a szakértők sem gondoltak.

7. Amiről másoknak tudniuk kell, ha hasonló munkába kezdenek

Az MIT számára az egyik kulcsfontosságú tanulság az, hogy fel kell mérni a gyűjteményt a teljesség, egységesség és konzisztencia szempontjából. A HathiTrust a különösen nagy és folyamatosan változó adatmennyiség keltette problémákra hívja fel a figyelmet. Két ilyen fontos probléma a származtatott adathalmazok előállításának számításigénye, illetve a fenntartható verziókezelés. Minthogy az anyag változik, a tudományos következtetések (például egy adott kifejezés eloszlása térben és időben) az adatbázis pillanatnyi állapotához kötődnek (újonnan bekerült könyvek tartalma megváltoztathatja ezt az eloszlást). Időről időre tehát létrehozunk egy kutatható adathalmazt, ami hosszú távon is hivatkozható, viszont mivel ezek önmagukban több terabájt terjedelműek, a tárolásuk gondot okoz, tehát a jövőben esetleg csak a változásokat adják közre.

8. A következő lépések (és miért pont azok)?

Az OPenn következő lépése a fájlrendszer-alapú szerkezetről a könyvtár Samvera²⁴ alapú repozitóriumára való áttérés, ami biztosítja a képek IIF szabvány²⁵ szerinti elérését (a szabvány lehetővé teszi, hogy a felhasználó a kép egy változatát [például a kép egy bizonyos részét, vagy kicsinyített / nagyított, fekete-fehér változatát] töltsse le). Az MIT disszertációk mellett számos más nagy értékű szöveges gyűjtemény alkalmas arra, hogy rájuk szöveg- és adatbányászati szolgáltatásokat építsenek. Ezen gyűjtemények elemzése a pilot tanulságainak fényében elvezethet egy új, általános, rugalmas szolgáltatás kialakításához. A Kongresszusi Könyvtárban a folyóirat-digitalizálási projekttel, különösen a tömeges letöltéssel és az API dokumentálással szerzett tapasztalatokat fel fogják használni a többi digitális gyűjteményi szolgáltatás jövőbeni fejlesztéseiben. A HathiTrust követi mind a felhasználó igényeket, mind a nyelvfeldolgozás,

²⁴ A Samvera (korábban Hydra) egy nyílt forráskódú intézményi repozitórium-szoftver könyvtárak, levéltárak és múzeumok részére. Erőssége az együtt és függetlenül is használható moduláris felépítés (pl. ORCID, IIF, Shibboleth modulok), illetve a partneri együttműködésekre épített fejlesztési modellje, amiben részt vesz számos vezető amerikai felsőoktatási könyvtár. Lásd <https://samvera.org/>.

²⁵ International Image Interoperability Framework, lásd <https://iiif.io/>.

szövegbányászat kurrens eredményeit, és az új változatokban tükröztetik ezeket a változásokat.

A kérdések legfőbb tanulsága az, hogy a digitális adatok publikálása egy olyan folyamat, aminek a vonzatai sokkal szélesebbek, mint ahogy első pillantásra tűnik, vagyis nem pusztán az adatok digitalizálásával kapcsolatos tevékenységekről van szó, hanem a gyűjtemény, illetve a könyvtár és a társadalom viszonyának újragondolásáról is.

A projekt egyik melléktevékenysége egy online közösségi bibliográfia²⁶ építése, mely a vonatkozó projekteket, cikkeket, blogbejegyzéseket és szoftvereket tartja nyilván – olyanokat is, melyek az adatok publikálásáról, illetve amelyek a felhasználásról szólnak.

LEVÉLTÁRI ADATTUDOMÁNY

Az adatok informatikai megközelítése az utóbbi években kiemelt figyelmet kapott a levéltári világban is. Ennek csomópontja a 2018-ban harmadjára megrendezendő Computational Archival Science (CAS, „számítógépes levéltártudomány”) workshop,²⁷ amit hagyományosan a villamosmérnökök nemzetközi intézetének (IEEE) éves nagy Big Data konferenciáján tartanak. A CAS nem csak egy workshop, de az alapítók (Mark Hedges – King’s College, Victoria Lemieux – University of British Columbia és Richard Marciano – University of Maryland) szándéka szerint egy valóságos mozgalom és új tudományközi terület a levéltárral kapcsolatos gondolkodás kiszélesítésére.

Az analóg iratok tömeges digitalizálása, a digitálisan keletkező iratok változatossága és azok az új módszerek, ahogyan a különféle szakterületek kutatói a levéltári anyagokat használni szeretnék, némi felfordulást okoztak a levéltári elméletben és gyakorlatban. A „levéltári big data” növekvő mennyisége egyrészt kihívásokat támaszt a levéltári anyagokkal dolgozó munkatársakkal és a kutatókkal szemben, ugyanakkor – a számítástechnikai módszerek és eszközök levéltári alkalmazásán, valamint még ennél is lényegesebb módon a „számítástechnikai gondolkodás” és a „levéltári gondolkodás” integrációján keresztül – bővülő lehetőségeket is kínál a kutatás számára.

Javasolt munkadefiníciónk szerint a számítógépes levéltártudomány a következőt jelenti: „Nagymennyiségű irat / archívum feldolgozásával, tárolásával, hosszú távú megőrzésével és a hozzáféréssel kapcsolatban

²⁶ https://www.zotero.org/groups/2171423/collections_as_data_-_projects_initiatives_readings_tools_datasets A bibliográfia gyarapítása nyitott bárki számára.

²⁷ <http://dcicblog.umd.edu/cas/ieee-big-data-2018-3rd-cas-workshop/>

alkalmazott számítástudományi módszerekkel és erőforrásokkal foglalkozó transz-diszciplináris tudományterület, melynek célja a levéltári értékbecslést, iratrendezést és -leírást, állagmegóvást és hozzáférést illető döntéstámogatás hatékonyságának, produktivitásának és pontosságának fejlesztése.

A szándék a levéltári anyaggal foglalkozó kutatás felvállalása, valamint a számítástechnika és levéltártudomány közös tudásának alkalmazása annak érdekében, hogy megértsük egyrészt, hogy milyen módon változtatják meg az új technológiák az iratok képzését, használatát, tárolását és megőrzését, másrészt ezen változásoknak a levéltári funkciókra, a társadalmi és szervezeti használatra, valamint a hiteles digitális iratok megőrzésére gyakorolt hatását. Mindez arra utal, hogy a számítógépes levéltártudomány az informatikai és levéltári gondolkodás elegye.”

A terület számba jövő kutatási témái (többek között): elemzési módszerek (például szövegbányászat, érzelemelemzés, hálózatelemzés) alkalmazása levéltári anyagra; levéltári feldolgozást szolgáló elemzés, például az iratanyag megismerhetősége, személyes adatok azonosítása, becslés, iratrendezés, iratleírás; skálázhatóság a levéltári szolgáltatásokban (például azonosítás, megőrzés, metaadat készítés, integritásellenőrzés, normalizálás, ellenőrzés, kapcsolt adatok, entitás felismerés, anonimizáció, selejtezés); új levéltári formák, például web, társadalmi média, audiovizuális táruk, *blockchain*; levéltári alapú kutatásokat és gyűjteményfejlesztést, -tárolást szolgáló IT-infrastruktúra; *big data* és a levéltári elmélet, illetve gyakorlat; digitális gondoskodás és megőrzés; *crowdsourcing* és levéltár; *big data* és az emlékezet / identitás konstrukciója; adott *big data* technológiák (például NoSQL adatbázisok) és alkalmazásaik; levéltári *big data* korpuszok és referenzgyűjtemények; kapcsolt adatok (*linked data*) és levéltárak; *big data* és a proveniencia; *big data* kutatási adatok készítése levéltári anyagból; jogi és etikai kérdések.

Legfontosabb cikkük címe: *Levéltári rekordok és levéltári képzés a Big Data korában*,²⁸ ami a számítógépes levéltártudomány transzdiszciplína vázlatos kutatási és képzési programjává is felfogható. A transzdiszciplína azt jelenti, hogy a levéltártudomány és az informatika átnyúlik egymás területére: egyrészt a levéltár rengeteget tanulhat az

²⁸ Marciano, Richard – Lemieux, Victoria – Hedges, Mark – Esteva, Maria – Underwood, William – Kurtz, Michael – Conrad, Mark: *Archival Records and Training* (http://dcicblog.umd.edu/cas/wp-content/uploads/sites/13/2016/05/Marciano_Kurtz_et-al-Archival-Records-and-Training-in-the-Age-of-Big-Data-final-1.pdf).

informatikától, másfelől viszont a levéltári adatgondozás, irathitelesség (némileg a forráskritika), és különösen a proveniencia fogalma termékenyítően hathat az informatika egyes területeire. Az inspiráló forrás kettős: a levéltárba egyre nagyobb mennyiségben kerülnek digitálisan születő iratok, és ezzel párhuzamosan egyre nagyobb szerepe van az informatikának a levéltár majd minden szegmensében. A szerzők felvázolnak néhány olyan területet, amely a számítógépes levéltártudomány vizsgálódásainak középpontjában állhatnak. Az egyes témákat (elsősorban a szerzők elmúlt két évtizedbeli kutatásaihoz köthető) esettanulmányok illusztrálják, ennek alapján jelölik ki a további kutatások irányát és azokat a főbb pontokat, amiket be kellene vonni a számítógépes levéltártudomány oktatásába. Az egyes esettanulmányokra nincs mód kitérni, de tanulságos a témakörök és a tantárgyak listája:

- lépésenként finomított prototípuskészítés és számítógépes nyelvészet – számítógépes nyelvészet, morfológiai elemzés (*parsing*), információkinyerés, gépi tanulás, témamodellezés;
- gráfelemzés, digitális bölcsészet, levéltári vizualizáció – gráfelmélet, gráf adatbázisok, gráfelemzés;
- számítógéppel feldolgozható segédletek – *Big Data* infrastruktúra, új technológiák elsajátításának a képessége, információvizualizáció, interaktív vizuális interfészek készítése, tartalomelemzés, természetes nyelvi feldolgozás, adatösszefoglalás, gép–ember interakció;
- digitális iratgondozás – tudományos adatok archiválása, digitális iratgondozás, digitális vagyron kezelése;
- a közösség bevonása levéltári tartalmakkal – *crowdsourcing* technikák;
- hitelesség – az új iratkeletkeztető technológiák és iratkezelő infrastruktúrák (digitális aláírás, adatintegritás, *hash* kódok, *blockchain*), szoftverek kockázatbecslése;
- a levéltártudomány és az informatika egymásra hatása: számítógépes infrastruktúra és az iratfolyamatosság (*Records Continuum* – ez a kurrens levéltárban egyik legprovokatívabb fogalma, mely szerint az irat funkcionális határai elmosódtak, egyre kevésbé lehet időalapú határt vonni az aktív és a levéltári iratok közé);
- tér- és időelemzés – idő- és térbeli adatok kezelése.

Fontos megjegyezni, hogy a számítógépes levéltártudomány nem szándékozik leváltani a hagyományos levéltártant, pusztán kiegészíti azt. A szerzők szerint a hagyományos iratok kezelésének gyakorlata, illetve az ezzel kapcsolatos kutatás és oktatás a jövőben párhuzamosan fog élni az új transzdiszciplínával.

Érdemes a felvetést nem pusztán a levéltár, hanem a teljes közgyűjteményi szektor felől szemlélni; bár a proveniencia kétségkívül egy karakteres levéltári fogalom, szerepet játszik a könyvtárban (gondoljunk a kézirat- és régikönyv-gyűjteményekre) és a múzeumban is. A másik oldalról ugyanakkor az összes felsorolt informatikai megközelítés teljes mértékben érvényes mind a három gyűjteménytípus adataira.

A KUTATÁSI ADATOK JELENE ÉS ÚJ PARADIGMÁI

A jelen helyzet

Mielőtt az alcímben jelzett paradigmaváltásra rátérnénk, röviden tekintsük át a kutatási adatok és könyvtárak kapcsolatát. Amikor 1665-ben az angol Royal Society útra indította az első tudományos folyóiratot, a *Philosophical Transactions*-t, emellé létrehozta két infrastrukturális egységet: egy könyvtárat és a tudományos bizonyítékok táráit.²⁹ Ez a két szerep azonban kettévált, a „bizonyítékokat” a továbbiakban a laboratóriumok őrizték, de csak a publikáció elkészültéig. Az utóbbi néhány évben azonban újabb fordulat következett, amit a Turing-díjas informatikus, Jim Gray a tudománytörténet negyedik paradigmájának, illetve „kiterjesztett tudománynak” (*enhanced science* vagy *eScience*) nevezett: megjelent az elméletet, kísérletezést és szimulációt egyesítő adatintenzív kutatás. Ennek egyik következménye a kutatási adatok felértékelődése, és hosszú távú megőrzésük igénye, sőt követelménye. Követelménye, mivel számos kutatástámogató alap (például az amerikai Bill and Melinda Gates Foundation vagy a német Deutsche Forschungsgemeinschaft) előírja, hogy az általuk támogatott kutatóknak bizonyos időszakon keresztül gondoskodniuk kell adataik megőrzéséről. Ennek két fő oka van: az egyik a kutatási eredmények reprodukálhatósága, a másik pedig az adatok újrafelhasználhatósága.

A reprodukálhatóság követelményének mozdítórugója a tudományos eredmények megismételhetőségével kapcsolatos krízis. Az utóbbi években különféle szakterületeken (például pszichológia, orvostudomány) végeztek meglehetősen rossz eredményekkel járó vizsgálatokat azzal kapcsolatban, hogy reprodukálhatók-e nevesebb lapokban közzétett kutatási eredmények. Azt találták, hogy részben a kutatások pontos dokumentálatlansága, részben a kutatási adatok, illetve számítási eljárások közzé nem tétele miatt sok eredmény valójában reprodukálhatatlan, holott a tudományos eredménynek magától értetődően megismételhetőnek

²⁹ Horstmann–Brase: *Libraries and data*.

kell lennie.³⁰ A reprodukálhatóság követelményét erősítette másrésről néhány olyan nevezetessé vált kutatási eredmény, melyekről publikálás után derült ki, hogy a kutató által manipulált adatokon alapultak. Ha a cikkben hivatkozott adatok és az azokat elemző eljárások nyilvánosak, akkor akár már a bírálati folyamat részeként, akár egy későbbi szakaszban reprodukálni és falszifikálni lehet a kutatást.

Az adatok újrafelhasználásának követelményét teljesen más megfontolás indokolja: a kutatási adatokat számos esetben nagy értékű tudományos berendezések termelik. Ilyen berendezést nem minden tudományos intézet tud megfizetni. Azonban – ha hozzáférhetnek – ezeken az adatokon a kutatók különféle matematikai és / vagy tudományos modellek segítségével saját, a többiekétől eltérő tudományos eredményeket publikálhatnak. Nevezetes például Hanny van Arkel holland tanárnőnek az esete, aki a NASA-nak egy, kifejezetten a csillagászat iránt érdeklődő civilek számára készült Galaxy Zoo³¹ oldalán megosztott képen fedezte fel a Hanny's Voorwerp nevű objektumot.³²

A kutatási adatok felértékelődése a könyvtárakat új szerepbe állította. Számos, kutatási adatok kezelésére, tárolására, archiválására, publikálására szolgáló szoftvert fejlesztettek az idők során, és ezek kezelésére sok egyetemen, kutatóintézetben a könyvtár vállalkozott. Emellett az ezzel foglalkozó szakemberek kommunikációját és együttműködését előmozdító szervezetekben (például Research Data Alliance, re3data, Data-Cite, Force11 stb.) is ott találjuk a könyvtárosokat.

Bár a kutatási adatok gyűjtése csak két-három évtizede kezdődött, és igazán lendületet csak az utóbbi években vett, jó néhány szolgáltatási-kutatási területet tudunk felsorolni.

Általában már a kutatás megkezdése előtt szükséges kialakítani az adatkezelési elveket és elkészíteni az ezzel harmonizált adatkezelési tervet. Ezek úgynevezett élő dokumentumok: az idők során reagálnak a jogszabályi környezet, az anyaintézet és az adott tudományterület nemzetközi normáinak változásaira. Olyan kérdéseket kell ezekben vizsgálni, mint hogy kinek van joga hozzáférni az adatokhoz, ki publikálhatja azokat, vannak-e szenzitív adatok, ki a jogtulajdonos, mihez van joga az egyes kutatóknak. Ezek a dokumentumok, különösen az adatkezelési elvek listája ma

³⁰ Erről részletesen (benne a legfontosabb ilyen jellegű kutatások adataival) lásd https://en.wikipedia.org/wiki/Replication_crisis.

³¹ <https://www.zooniverse.org/projects/zookeeper/galaxy-zoo/>

³² https://hu.wikipedia.org/wiki/Hanny%E2%80%99s_Voorwerp, Hanny van Arkel visszaemlékezése: <https://www.hannysvoorwerp.com/2017/07/a-decade-as-a-citizen-scientist/>.

már elengedhetetlen részei a tudományos pályázatoknak. Megírásukban a könyvtár segítséget nyújthat a kutatóknak (sőt léteznek nemzeti sajátosságokat figyelembe vevő szoftverek, amik iratminták segítségével végigvezetik a felhasználót az eldöntendő kérdéseken).

Az adatok intézményi szintű publikálásában két eltérő irány mutatkozik. Az egyik modellben a kutatók önkiszolgáló módon használhatják a szoftvert, míg a másik modellben (ezt követi például a heidelbergi egyetem repozitóriuma) a kutatók az adatokat adatkönyvtárosoknak küldik el, akik gondoskodnak az egységes elvek szerinti kezelésről (metaadatok, formátumkonverziók, dokumentálás).

A perszisztens azonosítók a kutatási adatok kezelésének, illetve általában az entitáskezelésnek a sarokkövei. Ezek az azonosítók kettős célt szolgálnak: egyrészt egyedi és állandó nevet rendelnek az adatokhoz, másrészt elkülönítik az adat jelenlegi címét és a nevét. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy egy elosztott módon működő központi adatbázisban tároljuk ezt az információpárt, és amikor a hely módosul, az adat tulajdonosa módosítja a bejegyzésben szereplő címet. A perszisztens azonosítók fontosságát nap mint nap tapasztaljuk, amikor egy „törött”, ma már nem létező linkre kattintunk. A tudományos publikációban különösen fontos, hogy a hivatkozások a későbbiekben is „éljenek”, valós adatokra mutassanak. A fentebb említett adatrepozitóriumoknak is integráns része a perszisztens azonosító használata és a tárolt elemek metaadatainak elküldése a központi adatbázisba. Némely perszisztens azonosító típus nem csak helyet, hanem egyéb metaadatokat is tárol, a Handle protokoll az azonosítón és a címen felül tetszőleges kulcsérték-párokat, a DOI (Digital Object Identifier) egy rögzített metaadatsémát biztosít.³³ A központi adatbázis nem feltétlenül jelent egy konkrét adatbázist, a perszisztens azonosítók általában két részből állnak, melynek az első része („prefix”) egy részadatbázist karbantartó intézményt jelöl, és a központ csak azt tárolja, hogy a prefix kihez tartozik, tehát az azonosító feloldása a háttérben két- vagy többlépcsős. Több vita és kutatás foglalkozik azzal, hogy 1) milyen legyen a háttér szolgáltatás architektúrája (az elosztott adatbázisrendszerek optimalizálása évtizedek óta kiemelt informatikai kutatási terület), 2) milyen metaadatokat lehessen tárolni, 3) mit jelent a perszisztencia a gyakorlatban, például lehet-e törölni, vagy milyen változások számítanak identikusnak.

A pályázatok előírásain kívül mi motiválhatja az adatok megosztását? A legtöbbször elhangzó ellenérv az adatpublikálás ellen az, hogy a

³³ A DOI metaadatsémáját a DataCite nevű szervezet tartja karban, lásd <https://schema.datacite.org/>.

kutató végső soron azért gyűjti össze az adatokat, hogy annak alapján cikket írjon. Ha publikálja az adatokat, akkor előfordulhat, hogy a cikk írásában megelőzik mások. A hagyományos tudománymetria a cikkekre épült. A kutatási adatok megosztását szorgalmazók ötlete az, hogy az adatpublikáció, sőt az adatelemző szoftver is idézhető publikációnak, igaz, speciális publikációnak számítson. Útmutatók készültek az adatok metaadatolásáról, idézhetőségéről. A fentebb említett, a DOI metaadatsémáját karbantartó DataCite már nevében is jelzi ezt az igényt. Egy másik ötlet a *peer-review* eljárásban publikált tanulmány értékű adatpublikációk (*data paper*), illetve a kifejezetten ilyen publikációkból álló adatfolyóiratok (*data journal*) műfajok megteremtése.³⁴ Az adatfolyóirat lehet tisztán ilyen cikkeket közlő kiadvány, de a többnyire inkább olyan folyóiratról van szó, amelyek a hagyományos cikkek mellett adatpublikációkat is közölnek. További probléma, hogy az adatok publikálása sokszor egy cikk megírásához foghatóan hosszú folyamat, ugyanakkor vannak területek, ahol érdemes kis terjedelmű adatsomagokat is publikálni. Ennek megoldására jött létre a mikropublikálás formátuma, ami elemi adategységek gyors, idézhető és *peer-review* eljárású publikálására épít platformot.³⁵

Az adatgondnokokról, adatkönyvtárosokról szólván megemlítendő, hogy számos intézményben a könyvtár, az intézményi IT-infrastruktúráért felelős központ, és esetleg más, szaktudományos szereplők bevonásával létrejött olyan új interdiszciplináris szervezeti egység, ami különféle, a fentebb vázolt tevékenységeket végez.³⁶ Egyelőre nincs egységes névhasználat, *eScience*, *eResearch*, *digital scholarship*, és adattudomány a leggyakrabban használt kifejezések.

A fentiekben vázlatosan áttekintettük a kutatási adatok jelen állását. Érdemes ezután két olyan elképzeléssel megismerkednünk, amelyek a jövő lehetséges vízióit vázolják fel. A két elképzelés nem ellentétes egymással, inkább kiegészítik egymást.

³⁴ Candela–Castelli–Manghi–Tani: Data Journals: A Survey 1747–1762. <http://doi.org/10.1002/asi.23358>

³⁵ Pl. microPublication Biology (<https://www.micropublication.org/>). Megalkotói így indokolták a létrehozatalát: „Ez a platform azzal, hogy gyors és könnyen használható, ugyanakkor peer-reviewed és idézhető publikációt eredményező eljárást biztosít, arra ösztönzi a szerzőket, hogy metaadatok kíséretében publikálják eddig publikálatlan megfigyeléseiket”. Raciti–Yook–Harris–Schedl–Sternberg: Micropublication <https://doi.org/10.1093/database/bay013>.

³⁶ A Göttingen eResearch Alliance keretében összeállított listán 2018 márciusában több mint száz ilyen intézmény szerepelt.

A kutató konténer

A Coalition for Networked Information 2017 decemberi konferenciáján Herbert Van de Sompelnek³⁷ ítelték oda a nagy presztízsű Paul Evan Peters Díjat,³⁸ aki ennek alkalmából egy rendkívül érdekes köszönőbeszédet tartott.³⁹ A tudományos kommunikáció egy lehetséges jövőképét vázolta fel, amiben paradigmaváltás történik a nagy kiadók / médiacégek zárt adatsíloira épülő tudományos kommunikációból a nyílt adatokon és webes (W3C) szabványokon, valamint a kutatók maguk kontrollálta publikációján (*self-publishing*) alapuló decentralizált web irányába. Van de Sompel saját és mások kutatásait szintetizálta egységes vízióvá.

Az előadás kiindulópontja Tim Berners-Lee-nek a decentralizált webről alkotott elképzelése.⁴⁰ Ebben a rövid írásban a szerző – részben a nagy webes silók (Twitter, Facebook, LinkedIn stb.) ellenében – azt javasolja, hogy válasszuk szét az adatokat az alkalmazásoktól. Az adat a felhasználó tulajdona, akinek lehetővé kell tenni, hogy azokról saját maga rendelkezék és gondoskodjon, illetve belátása szerint adjon felhasználási engedélyt bizonyos, az adatoktól független alkalmazásoknak.

Van de Sompel példák sorával világít rá, hogy a tudományos világban a nagy kiadócégek hasonlóképpen viselkednek, mint Berners-Lee sílói: a felhasználó nem tulajdonosa saját adatainak. A kutatónak fizetnie kell a cikke megjelentetéséért, és fizetnie kell annak olvasásáért (többnyire az intézményi előfizetés képében), mások cikkeinek bírálatért viszont többnyire nem kap pénzt. Az előfizetési díjak, illetve cikkek megjelentetéséért felszámolt költségek folyamatosan nőnek, sőt míg korábban a nagy kiadók csak a publikálással foglalkoztak, jelenleg a kutatás életciklusának valamennyi területén kínálnak szolgáltatásokat, és ezt sokszor agresszív terjeszkedéssel, tisztességtelen piaci viselkedéssel és a tudományos kiadások költségvetéséből egyre nagyobb szeletet kihalászva teszik.

³⁷ https://en.wikipedia.org/wiki/Herbert_Van_de_Sompel

³⁸ A díj története: <https://www.cni.org/about-cni/awards/pep-award>, Paul Evan Peters pályaképe: https://en.wikipedia.org/wiki/Paul_Evan_Peters

³⁹ *Scholarly Communication: Deconstruct and Decentralize?* Megkeresésemre válaszolva Herbert Van de Sompel kifejtette, hogy cikk formájában nem tervezi a vízió publikációját, így az érdeklődő olvasó fő információforrása az előadásának videófelvétele (<https://www.youtube.com/watch?v=o4nUe-6Ln-8>) és diái (https://www.cni.org/wp-content/uploads/2018/01/cni_pep_vandesompel.pdf).

⁴⁰ Ennek első, az előadásban hivatkozott írásos lenyomata: Berners-Lee: *Socially aware cloud storage*. 2011 (<https://www.w3.org/DesignIssues/CloudStorage.html>).

Az előadó másik fontos kiindulópontja, hogy nem csak a végtermék (a tudományos dolgozat, a feldolgozó eljárás vagy a kutatási adat) számít, hanem a tudósok közti interakció is (ahogyan az a tudományos folyóiratok kialakulásának hajnalán is volt).

Van de Sompel víziójának egyik központi javaslata a „kutatói konténer” (*researcher pod*), ami egy speciális információs tér (a szerző metaforájával: egy szteroidokkal felpumpált webszerver). A kutatói konténer Sarven Capadislí⁴¹ bonni doktorandusz kutatása, a dokie.li-nek nevezett eszköz⁴² kiterjesztése. A konténer főbb technológiai összetevői:

- postaláda az értesítések fogadására
- írható-olvasható-törölhető tárolóhely
- beléptetés (autentikáció)
- hozzáférés-kezelés (*authorization*)
- szabványalapú:
 - tárolás: Linked Data Platform⁴³
 - azonosítás: WebID,⁴⁴ FOAF⁴⁵
 - beléptetés: WebID/TLS,⁴⁶ OpenID Connect⁴⁷
 - hozzáférés: jogosultsági listák (Access Control Lists)
 - üzenetküldés: Linked Data Notifications,⁴⁸ Activity Streams 2.0⁴⁹

Mindez a technikai háttér lehetővé teszi azt, hogy a kutató biztonságos és teljes mértékben általa kontrollált kommunikációs háttérre alapozza a teljes tudományos kommunikációját a kollégákkal való kapcsolattartástól szakmai bírálat nyújtásán és fogadásán keresztül a publikálásig és archiválásig. Nagyon fontos és innovatív elem, hogy nem a kiadó, de még csak nem is a tudományos intézet, hanem maga a kutató az, aki birtokolja az adatokat, és dönt a nyilvánosság és interaktivitás valamennyi kérdésében. A kutatói konténerek egy hatalmas hálózatot alkotnak, melyek között különféle interakciók képzelhetők el (cikkek olvasása, bírálat, kommentálás stb.). A konténer csatlakozhat az intézményi repozitóriumhoz is, továbbá mivel kutatóhoz és nem intézményhez kötött, a kutató

⁴¹ <http://csarven.ca/>

⁴² <https://dokie.li/>

⁴³ <https://www.w3.org/TR/ldp/>

⁴⁴ <https://www.w3.org/2005/Incubator/webid/spec/>

⁴⁵ <http://xmlns.com/foaf/spec/>

⁴⁶ <https://www.w3.org/2005/Incubator/webid/spec/tls/>

⁴⁷ <https://openid.net/connect/>

⁴⁸ <https://www.w3.org/TR/ldn/>

⁴⁹ <https://www.w3.org/TR/activitystreams-core/>

állásváltásait is követheti, vagyis mozgatni lehet őket intézmények között, illetve archiválni a régi helyen.

Jelenleg a kutatóintézetek (jellemzően ezek könyvtárai) intézményi repozitóriumokat építenek. Az egyes repozitóriumok interaktivitása, adatcseréje korlátozott, és általában az is definiálatlan, hogy ki birtokolja az adatokat, ki felelős az adatok megbízhatóságáért (a kérdésben tapasztalt általános homály ritka kivételeként 2018 nyarán a Dataverse nevű kutatási adatrepozitórium konferenciáján⁵⁰ Ara Tahmassian, a Harvard Egyetemnek a kutatások szabálykövető voltáért felelős vezetője [Chief Research Compliance Officer] mint intézményi álláspontot fogalmazta meg azt, hogy a Harvard összes olyan kutatási adata, melynek finanszírozásáért az egyetem adta be a pályázatot, az egyetem tulajdona is, hiszen a pályázaton az ő nevük szerepel, tehát ők vállalják a felelősséget is). Ebben a megközelítésben az intézmény áll a központban, a döntéseknél az ő szempontjaik érvényesülnek a kutatókkal szemben.

Van de Sompel egyik előfutára, a magyar származású Steven Harnad már '94-95 óta a kutatóközpontú fordulat mellett érvel.⁵¹ Harnad nagy visszhangot kiváltó és végül az *Open Access* mozgalomhoz vezető előadásjavaslata⁵² az általa „ezoterikusnak” nevezett publikációkra vonatkozott. Ez alatt azt értette (és a definíció igaz a tudományos publikációk oroszlánrészére), hogy szerzőik nem szándékoznak kereskedelmi hasznot húzni írásukból, céljuk a közreadás, vagyis hogy a publikáció ezoterikus tudóstársaik szeme elé kerüljön abból a célból, hogy egymás munkájára építsenek a tudományos vizsgálódásnak nevezett közös vállalkozás során. Harnad vélekedése szerint a kiadók bevonása ebbe a folyamatba pusztán egy kényszerű fausti alku eredménye volt, amit meghaladott az idő. Javaslata szerint minden tudósnak a publikáció preprint változatát fel kellene töltenie egy nyilvános FTP szerverre („és a jövő kereső/visszakereső csodáira” – írta 1994-ben), úgy hogy a tényleges megjelenés után ne járulhassanak hozzá a preprint visszahívására, éppen

⁵⁰ <https://dataversecommunitymeeting20.sched.com/event/F7dL?iframe=no>

⁵¹ https://en.wikipedia.org/wiki/Steven_Harnad, blogja: <http://openaccess.eprints.org/>

⁵² *Subversive Proposal* (https://groups.google.com/d/msg/bit.listserv.vpiej-l/BoKENhK0_00/2MF9QBO9s2IJ). Az írás utóéletével kapcsolatban lásd https://en.wikipedia.org/wiki/Subversive_Proposal. A 2018-as The Web Conference Researcher Centric Scholarly Communication workshopja, mely a Van de Sompel előadás folytatásának tekinthető, közvetlenül is hivatkozik rá: <https://linkedresearch.org/events/the-web-conf-2018/workshop-proposal>, illetve <https://linkedresearch.org/events/the-web-conf-2018/summary>.

ellenkezőleg: cseréljék le a preprintet a megjelent, elbírált változattal. Harnad két megoldandó kérdést vetett fel: (1) minőségbiztosítás (vagyis a bíráló és a szerkesztés), (2) a „papírküldvény patinája”, ami a minőségbiztosítás monopóliumából fakad. Van de Sompel nem tér ki rá, de ezeket a kérdéseket számos kezdeményezés próbálja megoldani, például a nyílt bíráló (*Open Peer Review*)⁵³ és a hagyományos tudományometriánál a tudományos hatást szélesebb körben (például a tanulmány letöltéseit vagy szociális médiabeli jelenlétét is) mérő Altmetrics.⁵⁴ A kutatói konténer technikai kontrollt biztosít a bíráló és az aktivitásfolyam (*Activity Stream*) révén a hatásvizsgálat tekintetében is. David Rosenthal⁵⁵ találó megjegyzése szerint az adatok fennmaradása kizárólag a kutatói önérdemeknek köszönhető.⁵⁶

Ha az intézmény nem is játszik szerepet a közvetlen adatkezelésben, új típusú szerepet azonban kap: olyan infrastruktúrát nyújt, amire „rá lehet csatlakoztatni” a kutatói konténereket, illetve archiválja azokat (hogyan ezek melyik része nyilvános, az is elsősorban a kutató döntésén múlik).

Mivel a kommunikáció egy helyen zajlik, az egyes tevékenységek naplózott lenyomata kereshető módon megtalálható a konténerben az aktivitás-folyamban. Ezzel szemben a jelenlegi helyzetben, ahol a kutatók által használt rendszerek nem működnek együtt egymással, nem pontosan emlékszünk rá, hogy egy utólag fontosnak tűnt üzenetet emailben, valamely dokumentum jegyzetében vagy egy adatrepozitórium kommentjében küldtünk el, sok idő eltelhet a visszakereséssel.

Összefoglalva: a kutatói konténer a kutató személyes területe és sajátja, nem pedig intézményi ellenőrzés alatt áll. A tanulmányokért és bírálólatért a kutató vállalja a felelősséget, mozgatórugója és biztosítója a saját önérdeme. A konténer három fő funkciója:

⁵³ Lásd https://en.wikipedia.org/wiki/Open_peer_review

⁵⁴ <https://www.altmetric.com/about-altmetrics/what-are-altmetrics/>

⁵⁵ A Stanford Egyetem tavaly nyugállományba vonult vezető könyvtárosa, a LOCKSS (Lots Of Copies Keep Stuff Safe) hálózat kialakítója és vezető fejlesztője, ami mellesleg az elosztott, decentralizált, hiba- és támadástűrő, valamint hitelesített információtárolás egyik első példája volt 5 évvel megelőzve Satoshi Nakamoto Blockchainjét. Rosenthalról: <https://blog.dshr.org/p/blog-page.html>, a LOCKSS-ról: Maniatis–Rosenthal–Roussopoulos–Baker–Giuli–Muliadi: Preserving peer replicas. 44–59. <https://doi.org/10.1145/945445.945451>

⁵⁶ Lásd az előadás diáit, illetve Van de Sompel és Rosenthal párbeszédét a FORCE11 levelezőlistán: https://groups.google.com/a/force11.org/d/msg/fl1discussion/JYjLEnVJgKs/tC1WEz8_AAAJ

- a (tanulmányok, értékelések, kommentárok, annotációk és egyébek) szerzői kiadása;
- az értesítések kezelése, ami a tudományterület-központú szociális háló ragasztóanyaga;
- önmagunk naplózása: a webportálokon közreadott kutatási termékek (tanulmány, kutatási adat, személyes profilok, szoftverek stb.) követeése.

A vízió néhány elemének jelenleg is létezik implementációja, ezek közül a legfontosabb a Sarven Capadisli fentebb hivatkozott dokieli esz-köze, illetve Tim Berners-Lee és munkatársainak az MIT-n fejlesztett SOLID projektje.⁵⁷ Két konferencia kiemelten foglalkozik a vízióban érintett alapelvekkel, ezek a Decentralized Web Summit⁵⁸ és a The Web Conference.⁵⁹ Az érdeklődők figyelmébe ajánlom Ruben Verborgh, a genti egyetem professzorának blogját,⁶⁰ aki számos projektben munkatár-sa mind Van de Sompelnek, mind Berners-Lee-nek, valamint a linkedre-search.org oldalt, ami felületet nyújt az elképzelésben is érintett egyes fontos elemekről szóló diszkusziókhoz.

A nyílt kutatási ismeretgráf

Könyvtárvezető már sokféle foglalkozású szakemberből lett, még könyvtárosból is. 2017. július elsején egy új foglalkozás képviselője lépett ebbe a sorba, a német nemzeti műszaki könyvtár, a hannoveri TIB (Leibniz-Informationszentrum Technik- und Naturwissenschaften Uni-versitätsbibliothek) igazgatója, Sören Auer ugyanis adattudós, akinek ko-rábban nem volt jelentős kapcsolata a könyvtári világgal.⁶¹ Auer az ismeretrepresentáció (szemantikus web) felől érkezett az adattudományba, az igazgatósággal egyidejűleg megkapta az adattudomány professzori székét is a hannoveri Leibniz Egyetemen. A beiktatási ceremónián elhangzott beszédében⁶² már egy olyan könyvtári víziót vázolt fel, amelynek cent-rumában az adat és az ismeretek informatikai reprezentálása áll. Reflektál a korábban említett, nagy visszhangot kiváltott MIT könyvtári jelentésre

⁵⁷ <https://solid.mit.edu>

⁵⁸ <https://decentralizedweb.net/>

⁵⁹ <https://www2018.thewebconf.org/>

⁶⁰ <https://ruben.verborgh.org/blog/>, különösen a következő bejegyzést: *Paradigm shifts for the decentralized Web* (<https://ruben.verborgh.org/blog/2017/12/20/paradigm-shifts-for-the-decentralized-web/>).

⁶¹ <https://www.tib.eu/de/service/aktuelles/detail/soeren-auer-ist-neuer-direktor-der-technischen-informationsbibliothek-tib-in-hannover/>

⁶² München: *Sören Auer positioniert* (<http://www.b-i-t-online.de/heft/2017-06-nachrichtenbeitrag-muench.pdf>).

(*Future of Libraries Task Force*), Moore és Guha nyílt tudáshálója,⁶³ a gépi tanulás és mesterséges intelligencia új eredményeire és számos más, a könyvtári adatokat befolyásoló fejleményre. Az év végére egyébként már három adattudományi professzor dolgozott a TIB-ben, Auer mellett Ralph Ewerth a vizuális elemzéssel, Maria-Esther Vidal pedig a kutatási adatok kezelésével foglalkozik.

Auer és munkatársai Van de Sompel előadásának megjelenése után három héttel, 2018. január 22-én jelentették meg *A nyílt kutatási ismeretgráf felé* című vélemény esszéjükét⁶⁴ a tudományos kommunikáció és publikálás jövőjéről. Víziójuk, a nyílt kutatási ismeretgráf (*Open Research Knowledge Graph*), egy nyílt szabványokon, nyílt adatokon, kollaboráción és az utóbbi évtizedek szemantikus webbel kapcsolatos és az adattudományi fejlesztésein alapuló szolgáltatás.

A kutatók alapproblémája a dokumentumcentrikus tudomány. A tudományos dolgozat műfajával számos probléma van, néhány ezek közül:

- A publikációk elburjánzása. Az utóbbi 10 évben a számuk megduplázódott, ezt a mennyiséget nem lehet már követni, és ez a transzparenchihiány csak nő.
- Cikket mind olvasni, mind írni nagyobb erőfeszítés, mint a tudományos eredmény elérése. A publikációkban túl sok a redundáns szövegrész.
- A keresés és gépi feldolgozás lehetősége korlátozott.
- A szerzők és a kutatási adatok, cikkek rendelkeznek egyedi azonosítóval, a tudományos fogalmaknak nincs univerzálisan egyöntetű azonosítójuk és ontológiájuk.
- A publikációknak nincs egységes struktúrája, a kutatás eredményei (tanulmányok, kutatási adatok, szoftverek, szimulációk, modellek stb.) nincsenek megfelelő módon összekapcsolva, ennek következtében nehéz egyes kutatásokat összehasonlítani.

Az írás röviden összegzi azokat a fejlesztéseket, melyek komponensei lehetnek a javasolt ismeretgráfnak, illetve azokat a kutatási területeket, melyek jelen pillanatban még nem megoldottak. Az ismeretgráfban a könyvtári (ezen belül is a tudásszervezési) szakismeret mellett szükség van a tudományterületi és az informatikai ismeretekre.

⁶³ Moore–Guha: Open Knowledge Network (https://www.nitrd.gov/nitrd-groups/images/9/96/OKN_Moore_Guha.pdf)

⁶⁴ Auer et al.: Towards an Open Research Knowledge Graph (<https://zenodo.org/record/1157185>).

A szolgáltatás automatizált és kézzel irányított folyamatok ötvözete. Főbb információforrásai:

- meglévő metaadatok, adatok, taxonómiák, ontológiák, információs modellek;
- saját munkájukat intelligens felhasználói felületek és automatizáltan létrejött ajánlások segítségével leíró tudósok;
- tudáskinyerésre és hálózatos kapcsolódásra fejlesztett automatizmusok;
- könyvtárosok és információtudósok szolgáltatatta adatkezelés és minőségbiztosítás.

A minimálisan elindítható szolgáltatáshoz szükséges infrastruktúra legfontosabb összetevői a tudományos kommunikáció szemantikus adatmodellje, skálázható gráfároló háttér-infrastruktúra, a kollaboratív szerzői munkát támogató felhasználói felületi elemek, végül a fél-automatikus szemantikus integráció.

A gráf nyílt fejlesztési környezet, aminek a magját egy skálázható adatkezelő infrastruktúra és egy rugalmas gráfalapú adatmodell alkotja, amit pehelysúlyú API-kkal lehet elérni. A szolgáltatás olyan stabil, nyílt szabványokra épül, mint az RDF, RDF-séma, OWL, a kapcsolt adatok, illetve a *W3C Adatok a weben – ajánlott gyakorlatok* című dokumentuma,⁶⁵ valamint a FAIR adatok alapelvei.⁶⁶ A magban kiemelt figyelmet kap a proveniencia alapelve, és a rendszer minden változást követ. A felhasználói felületet úgy kell kialakítani, hogy a haladó felhasználók létre tudjanak hozni testre szabott szakterület-specifikus interakciókat. A gráf következetesen nyílt forráskódú, és a gráfban minden adat nyílt licenzű. A szerzők szerint „csak a nyílt licenzű és géppel olvasható publikációk (szövegek, filmek, adatok) garantálják az optimális alkalmasságot a további és automatizált feldolgozásra”, ezért a szolgáltatásnak támogatni kell a Nyílt Hozzáférést.

A gráf integrálható a kutatási életciklus egyéb eljárásaiba (publikáció, bírálat, folyóiratok és konferenciák cikkbeadási rendszerei, repozitóriumok). A gráf jutalmazza a közöshöz való hozzájárulást: megjeleníti a közvetlenül kapcsolódó kutatásokat, lehetőséget biztosít a témakövetésre, és minden hozzájárulás idézhető.

A gráf támogatja a kereszthivatkozást, integrációt, vizualizációt, feltárást és a keresést. Célja a kiindulásként jelzett problémák leküzdése, és

⁶⁵ <https://www.w3.org/TR/dwbp/>

⁶⁶ <https://www.force11.org/group/fairgroup/fairprinciples>. Speciális közgyűteményi alkalmazására lásd Koster–Woutersen–Windhouwer: *FAIR Principles for Library* (<https://journal.code4lib.org/articles/13427>).

ezért fontos, hogy a kutató a jelenleginél sokkal gyorsabban kapjon áttekintést szakterületének új fejleményeiről, és ennek segítségével azonosíthassa a releváns kutatási problémákat. Az ismeretgráf egységes szerkezetben jeleníti meg az adatokat. A szerzők például egy informatikai kutatási eredmény lehetséges reprezentációját hozzák fel:

Kutatási eredményem	tárgya (<i>addresses</i>)	Kutatási probléma egy átfogó taxonómia segítségével bemutatva
	alapja (<i>basedOn</i>)	Megközelítésmód Bizonyos tulajdonságai (pl. lineárisan skálázható, supervised / unsupervised, megközelít / veszteségmentes)
	implementációja (<i>implementedBy</i>)	Implementáció Egy x programnyelven írt és bizonyos technológiákat használó szoftver
	értékelése (<i>evaluatedWith</i>)	Kiértékelés Viszonyítási adatok Eredmények (pontosság, lefedettség)

Herbert Van de Sompel és Sören Auer és munkatársai víziói között sok az eltérés, de én elsősorban komplementernek gondolom őket. Mivel nagyjából egy időben jelent meg a két elképzelés, érthetően egyik sem hivatkozik a másikra. A kutatói konténer és az ismeretgráf sehol sem mond ellen egymásnak, sőt bizonyos szinten mindketten az adat és alkalmazás elválasztásának Tim Berners-Lee-féle elvét implementálják. Mindkettő nagy hangsúlyt fektet a nyílt szabványokra, adatokra és szoftverekre, a provenienciára és a kutatók közös alkotására. A kutatói konténer és a gráf között számos adatcsere fajta képzelhető el.

A dolgozatban áttekintettünk néhány olyan friss közgyűjteményi gondolatot, melyek, ha nem is hoznak az eddigiektől gyökeresen eltérő fordulatot az adatkezelés területén, de jelentősen kitágíthatják a közgyűjteményi szolgáltatások körét és új utakra vezethetik a gyűjteményeket.

IRODALOM ÉS FORRÁSJEGYZÉK

Candela, Leonardo – Castelli, Donatella – Manghi, Paolo – Tani, Alice: Data journals: A survey. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 66 (2015) no. 9. 1747–1762.

- Fowler, Dan – Jo, Barratt – Walsh, Paul: Frictionless Data: Making Research Data Quality Visible. *International Journal of Digital Curation*, 12 (May 13, 2018) no. 2. 274–285.
- Horstmann, Wolfram – Brase, Jan: Libraries and Data – Paradigm Shifts and Challenges. *Bibliothek. Forschung und Praxis*, 40 (2016) no. 2. 273–277.
- Koster, Lukas – Woutersen-Windhouver, Saskia: FAIR Principles for Library, Archive and Museum Collections. A proposal for standards for reusable collections. *The Code4Lib Journal*, 40 (2018.05.04). <https://journal.code4lib.org/articles/13427>
- Maniatis, P. – Rosenthal, D. S. H. – Roussopoulos, M. – Baker, M. – Giuli, TJ – Muliadi, Y.: Preserving peer replicas by rate-limited sampled voting. In N. N. (eds.): *Proceedings of the Nineteenth ACM Symposium on Operating Systems Principles*. New York, Bolton Landing, 2003. 44–59.
- Marciano, Richard – Lemieux, Victoria – Hedges, Mark Charles – Esteva, Maria – Underwood, William – Kurtz, Michael – Conrad, Mark: Archival Records and Training in the Age of Big Data. In Johnna Percell, Lindsay C. Sarin, Paul T. Jaeger, John Carlo Bertot (eds.): *Re-Envisioning the MLS: Perspectives on the Future of Library and Information Science Education*. United Kingdom–North America–Japan–India–Malaysia–China, Emerald Publishing, 2018. (Advances in Librarianship 44B) 179–199.
- Münch, Vera: Sören Auer positioniert die TIB als Informationszentrum für die Digitalisierung. *b.i.t. Online*, 20 (2017) no. 6. 456–460.
- Nagy Gyula – Molnár Sándor – Kokas Károly: A könyvtárak jövőjéről – Reflexiók egy előzetes kutatási jelentés kapcsán. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 64 (2017), 2. sz. 64–82.
- Padilla, Thomas: *On a Collections as Data Imperative*. http://digitalpreservation.gov/meetings/dcs16/tpadilla_OnaCollectionsasDataImperative_final.pdf
- Raciti, Daniela – Yook, Karen – Harris, Todd W. – Schedl, Tim – Sternberg, Paul W.: Micropublication. Incentivizing community curation and placing unpublished data into the public domain. *Database. The Journal of Biological Databases and Curation*, 1 January 2018. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5836261/>

Holl András

NYÍLT HOZZÁFÉRÉS – ELŐNYÖK, LEHETŐSÉGEK, FELADATOK, VESZÉLYEK

***Open Access* – Advantages, Possibilities, Challenges, Caveats**

Open Access has a considerable influence on the operation of academic libraries. Development of technology and the resulting paradigm change opens up new possibilities and at the same time, erodes traditional ways of operation.

Keywords: Open Access

A nyílt hozzáférés (angolul *Open Access*) – és a háttérben álló technológiai változás, az infokommunikációs forradalom – alapjaiban változtatja meg a könyvtárak helyzetét. Az interneten szabadon, vagy kereskedelmi alapon hozzáférhető tartalmak és az általánosan használt keresőmotorok azt az illúziót keltik, hogy a könyvtárakra nincs szükség már a jövőben. Az illúzió könnyen valósággá válhat, ha a könyvtárak nem alkalmazkodnak az új helyzethez. Meg kell találniuk helyüket a változó világban, és a potenciális vagy régi olvasóikat meg kell győzzék arról, hogy segítségükre tudnak lenni. Ebben a cikkben a tudományos szakkönyvtárakra összpontosítunk, amelyek működési területéhez a nyílt hozzáférés a legközelebb áll – de egyes megállapításaink szélesebb körben is érvényesek lehetnek. Fontos leszögeznünk, hogy a nyílt hozzáférésnek mind az arany (kiadói), mind a zöld (repozitórium) formája releváns, és a könyvtáraknak mindkét esetben vannak tennivalói és lehetőségei.

TÁJÉKOZTATÁS, OLVASÓSZOLGÁLAT

A könyvtárak hagyományos feladatai közé tartozik az olvasók szakirodalmi tájékoztatása, valamint az állományban nem lévő művek könyvtárközi kölcsönzéssel való beszerzése. Ezeknek természetes kiterjesztése az a tevékenység, hogy az olvasók számára a tájékoztató könyvtárosok felkutatassák a keresett művek esetlegesen szabadon hozzáférhető digitális kópiáit.

Fel kell ismerjünk, hogy önmagában nem elég, ha egy mű az internet valamelyik zugában szabadon elérhető – az olvasó nem feltétlenül találja meg azt. A webkorszak növelte az olvasók önállóságát, ugyanakkor illúzió, hogy a technika tökéletes támogatást adjon, különösen, mivel az általános webes keresők nem a kutatókra optimalizáltak, és kereskedelmi érdekek mentén működnek. A speciális, tudományos tartalmakra optima-

lizált keresőszolgáltatások bonyolultak, és számos létezik belőlük, az olvasóval való megismertetésük, használatuk támogatása könyvtárosi feladat. Bár a közelmúltban felbukkantak olyan technológiák – az oaDOI-ra és az Unpaywall-ra¹ gondolok –, amelyek lényegesen előremozdíthatják a nyílt hozzáférésű anyagok láthatóságát, a könyvtárosok támogató tevékenységére továbbra is szükség van. A könyvtárosok lelkesedése, a nyílt hozzáférést támogató szemlélete nem elegendő ilyen irányú képzés vagy önképzés nélkül. A könyvtárosoknak is ismerniük kell a nagy, a helyi, valamint a szakterületi keresőket, a rendelkezésre álló szoftvereszközöket, valamint a nyílt hozzáférés szakirodalmát és alapvető információforrásait.

A tájékoztató könyvtárosok felvállalhatják a feladatot, hogy linkgyűjteményeket szerkesszenek a weben szabadon olvasható folyóiratok vagy könyvek elérhetőségeiről, a legjobban használható keresőkről, a gazdagabb repozitóriumokról. Amennyiben egyablakos keresőt üzemeltetnek (*discovery service*), gondoskodhatnak arról, hogy ez legalább a saját repozitóriumukra rálásson, esetleg további nyílt hozzáférésű forrásokat is használjon. Az egyablakos keresőkről ajánlható háttéranyag az University of California Libraries Bibliographic Services Task Force jelentése² és J. Vaughan tanulmánya.³ Ugyanakkor előfordul, hogy az üzleti alapon működő multinacionális vagy helyi kiadók által kínált tartalomhoz hozzáféréssel rendelkező könyvtárak elsősorban ezeket a forrásokat ajánlják az olvasóiknak – gyakorta a kiadók által előzékenyen a rendelkezésükre bocsátott promóciós eszközökre támaszkodva.

A legrosszabb helyzetben a se nem szegény, se nem gazdag országok vannak. A harmadik világ országai közül azok, ahol tudományos kutatás folyik – mint például India vagy a dél-amerikai országok –, nagy hangsúlyt helyeznek a nyílt hozzáférés támogatására, mivel a drága szakirodalmi adatbázisok előfizetésére gyakorta nincs lehetőségük. Jelentős az *Open Access* folyóiratkiadás, a repozitóriumait regionális hálózatba szervezik (mint a *La Referencia* Latin-Amerikában).⁴ A fejlett országokban, úgy gondolnánk, kevésbé van szükség a nyílt hozzáférésre, hiszen meg tudják fizetni a hozzáférést – de paradox módon mégis ezek támogatják a legtudatosabban az Open Access-t. A köztes helyzetben lévő országokban a nehezen kigazdálkodott előfizetések elvonják az erőforrásokat az alternatív megoldások finanszírozásától, a könyvtárosoknak pedig gyakorta a nagy kiadók reklámanyagokkal vonzóvá tett tájékoztatói mellett már nem jut idejük a nyílt hozzáférés terén képezni magukat.

¹ Singh Chawla: *Unpaywall*.

² Bibliographic Services Task Force: *Rethinking*, 1.

³ Vaughan: *Investigations*.

⁴ Vázquez Tapia: *Federated*.

A nyílt hozzáférés fontos a kutatást végzőknek, mint a kutatás hatásfokát növelő tényező; a könyvtáraknak, mint a szakirodalomhoz való hozzáférés költségeinek kordában tartására, sőt, csökkentésére szolgáló eszköz. A hagyományos tudományos kommunikáció hatalmas tehetetlenséggel rendelkezik, és az üzleti kiadók csak lassan, és saját érdekeik mentén változtatnak. A nyílt hozzáférés népszerűsítése leginkább a szakkönyvtárak munkatársaira váró feladat.

A nyílt hozzáférés egyfelől az elérhető források bővülését jelenti, másfelől az előfizetési díjak hosszú távon való mérséklődésének esélyét csillantja fel. A könyvtáraknak hasonlóképpen kell cselekedniük, mint az egyablakos keresők készítőinek, kereskedelmi alapon működő aggregátoroknak: kínálatukba be kell emelniük a szabadon hozzáférhető tartalmakat. Az olvasó számára a tartalom forrása lényegtelen – az a fontos, hogy megtalálja, elolvashassa, amit keres, a lehető legkevesebb energia ráfordításával. A könyvtáraknak az eddiginél nagyobb erőfeszítéseket kell tenniük, hogy meggyőzzék az olvasókat, érdemes hozzájuk fordulniuk az általánosan használt keresőművek helyett. Kulcskérdés a specializált keresők előnyének bemutatása, használatuk oktatása.

REPOZITÓRIUMOK MŰKÖDTETÉSE

Az elmúlt évtizedben került a tudományos szakkönyvtárak feladatai közé a repozitóriumok működtetése – ez is a hagyományos könyvtári tevékenység logikus folytatása digitális környezetben. Az intézményi repozitóriumok múltja már lehetőséget ad arra is, hogy mérleget készítsünk.

Előljáróban le kell szögezzük, hogy a repozitóriumnak az OAI-PMH protokollal kompatibilis digitális könyvtári gyűjteményeket tekintjük.⁵ A „könyvtári” jelző hangsúlyos: fontos attribútuma ezeknek a szolgáltatásoknak a nyilvánosság és a hosszútávú megőrzés.

Az intézményi repozitóriumok elterjedtek (mind a ROAR, mind az OpenDOAR nagyjából háromezret tart nyilván), és nagy mennyiségű dokumentumot tartalmaznak (a magyarországi repozitóriumokat aggregáló MTA KIK – MTA SZTAKI közös kereső összesen majd negyedmillió tételt mutat). Vajon a használatukkal is meg lehetünk elégedve? Megfelelő láthatóságot biztosítanak a tárolt anyagoknak? A hosszú távú archiválás kérdését még nem lehet tapasztalatok alapján elemezni, erre a bő évtized még nem elegendő, bár esettanulmányokat készíthetünk már. Nemzetközi és magyarországi minősítési rendszerek segítik a repozitóriumokat működtető intézményeket. Érdemes a repozitóriumokat legalább a magyar minőségbiztosítási követelményeknek megfeleltetni – a

⁵ Holl: *REAL*.

nemzetközi rendszerekben való minősítés sokkal nagyobb erőfeszítést kíván. Sajnos, előfordult már az elmúlt években, hogy digitális gyűjtemények tűntek el az éterből.

A repozitóriumok használható megoldást adnak az intézményi tudástár megvalósítására, a kereskedelmi forgalomba nem kerülő anyagok (pl. disszertációk) közreadására, a helyi kiadványok hosszú távú megőrzésére, azonban a szakcikknek globális láthatóságához való hozzájárulásuk csekély.⁶

A repozitóriumok előrelépést jelentenek a digitális formájú irodalom automatikus mozgatása tekintetében is. Az informatika könyvtári elterjedéséhez köthető remények egyike az volt, hogy a bibliográfiai adatokat, esetleg a teljes digitális műveket könnyedén lehet majd informatikai rendszerek – katalógusok, bibliográfiák, repozitóriumok – között cserélni, duplikálni (továbbra is szükség van redundanciára, az anyagok több helyen való tárolására). A digitális információk másolása kétségkívül sokkal könnyebb és olcsóbb, mint a papíron rögzített információké. Sajnos, korántsem egyszerű azonban nagy tömegű dokumentum vagy bibliográfiai rekord adatbázisok közötti áramlását automatizálni. Ami egyedi esetben, némi kézi munkával könnyen megoldható (egy bibliográfiai rekord importálása egy másik adatbázisból, egy PDF dokumentum áttöltése egy másik repozitóriumba), az nagy tömegben nem triviális. Az OAI-PMH illetve a SWORD protokollok megkönnyítik az aggregálást és az anyagok archívumok közötti mozgatását. Az előrelépés azonban még nem feltétlenül megoldás – többnyire még nem jutnak el emberi beavatkozás nélkül a fájlok egyik archívumból a másikba. Nem minden adatbázis szolgálja ki ezeket a célokat: a szoftverek nem feltétlenül támogatják a szabványos megoldásokat, és ha támogatják, a szoftverek által nem kötöttén kezelt részleteket – mint egy mező kitöltése – a felhasználási sémák hiánya vagy különbözősége nehezíti meg az adatmozgatást.

Az intézményi repozitóriumot tervezőknek ajánlhatjuk, hogy elterjedt szabad szoftverrel működő szolgáltatást tervezzenek (Magyarországon a DSpace és az EPrints a leggyakrabban alkalmazott platform). Ez a választás teszi lehetővé a leggyorsabb integrációt más szolgáltatásokkal.

Az intézményi repozitóriumoknak integrálódniuk kell a fenntartó könyvtárba – a könyvtár, memóriaintézményként és publikációkkal foglalkozó szervezetként a természetes hely az intézményi repozitórium számára. A digitális dokumentumok nyilvántartását, megőrzését, használatuk nyomon követését épp úgy meg kell szervezni, mint a nyomtatottakét.

⁶Holl: *Újragondolt*.

Ehhez szükség van megfelelő költségvetésre, a feladattal foglalkozó személyzetre.

A repozitórium működtetési feladatai közül kiemelem a gyarapítás kérdését. A klasszikus repozitóriumok általában lehetőséget adnak a kutatók számára cikkeik feltöltésére. A kutatókat viszont tájékoztatni, ösztönözni kell, és létfontosságú intézményi szinten szabályozni a feltöltést. A repozitóriumnak illeszkednie kell az intézményi tudományos kommunikációs stratégiába. Amennyiben az intézmény belső felhasználásra szolgáló tudástárát épít, a feltöltésre kell kötelezni a kutatókat. Amennyiben az intézményi publikációk láthatóságának növelése a cél, a nyílt hozzáférést is elő kell írni.

Hosszú távú megőrzéshez előre kell gondolkodni. Érdemes kevés fájlformátumot használni, mégpedig szabványosakat, általánosan elterjedteket és ingyenes eszközökkel is elkészíthetőket és olvashatókat. Az MTA KIK esetében a PDF/A formátumot, digitalizált dokumentumoknál kétrétegű PDF-et alkalmazunk.

A repozitóriumok lehetőséget adnak a dokumentumok digitális formában történő kezelésére (az amúgy a nyomtatott formában állományukban lévő művek digitálisan tárolt változatából például könnyebb olvasói reprodukciós igényeket kielégíteni), és növelhetik az intézményi kutatók műveinek láthatóságát. Az intézményi repozitóriumok biztosíthatnak háttérrel a kutatásmenedzselési rendszereknek (Current Research Information Systems, CRIS).

Mást jelent a repozitórium a könyvtárosnak és mást az olvasónak, kutatónak. Munkaköri köteletségként a könyvtárosok megtanulják az újabb informatikai rendszer használatát, az olvasótól nem lehet, a kutatótól nem valószínű ezt elvárni. A szakirodalmi kutatás esetében az OPAC (nyilvános weben elérhető katalógus), egyablakos kereső, Web of Science, Scopus; pályázatok beadásához szükséges informatikai rendszerek, kutatói teljesítmény, pályázatok nyilvántartása esetében a CRIS rendszerek – sorolhatnánk tovább a kutatói feladatokat és az elvégzésükhöz szükséges informatikai rendszereket. Ha minden feladat különböző, egymástól eltérő logikával, kezelőfelülettel rendelkező szoftvert igényel, a kutató joggal zsörtölődhet. Legalább a különböző rendszerek páronkénti összekötését meg kell kísérelni. Az MTA KIK rendszerei esetében a kutatók feltöltik tudományos közleményeik bibliográfiai adatait a Magyar Tudományos Művek Tárába (egy CRIS-funkciót ellátó publikációs adatbázis), és ugyanabban a munkamenetben a közlemény teljes szövegű anyagát feltölthetik egy repozitóriumba (például a KIK REAL-jába). A könyvtáros az OPAC adatait töltheti át a REAL-ba, csak a fájl kell

betallóznia. Az MTMT képes bibliográfiai listák pályázati információs rendszerek számára való átadására.

BEKAPCSOLÓDÁS A TUDOMÁNYOS KIADÓI TEVÉKENYSÉGEKBE

Az intézményi kiadás biztosíthatja az ingyenes publikálás lehetőségét a nyílt hozzáférés keretei között. Ez különösen fontos a nem angol nyelvű országokban, a humántudományok területén, ahol a nemzeti nyelven való publikálás elterjedt.

A technológiai lehetőségek leszállították a könyv- és folyóiratkiadás küszöbét, de ez nem jelenti azt, hogy ne lenne szükség kiadói szakismeretekre. Természetesen a kutatók is jártasságot szerezhetnek a szükséges ismeretek egy részében, azonban támogatásra is szükségük lesz. A helyi, intézményi kiadók sokszor a könyvtárakkal összefonódnak (mint pl. az University College London esetében).⁷ Magyarországon több egyetemi és tudományos szakkönyvtár vesz részt a folyóirat és könyvkiadásban. A hagyományos kiadványkészítési ismereteken túl – amit a könyvtárosoknak is meg kell tanulniuk – a kiadványok láthatóságának növelése az a hozzáadott érték, amit nyújtani tudnak. Ide tartozik a folyóiratok és archívumok regisztrálása az aggregátoroknál, a DOI azonosítók biztosítása, a szerzői azonosító (ORCID)⁸ terjesztése vagy a már korábban említett hosszú távú archiválási feladatok. A tevékenység legfelső szintje egy integrált intézményi tudástár megszervezése, amely egyesíti a repozitóriumot, a CRIS funkciókat (kutatói adatbázis, intézményi laboratóriumok és nagyműszerek adatbázisa, pályázati adatbázis és publikációs adatbázis), és mindezekhez egy jól kezelhető tájékoztató felületet biztosít. Ezen a téren jó példa a Debreceni Egyetem iDEa Tudóstér.⁹

Az MTA KIK Open Journal Systems platformot biztosít tudományos folyóiratok kiadói számára.¹⁰ Az OJS használatán túl a könyvtár gondoskodik DOI azonosítóról (többnyire a CrossRef keretében), biztosítja a nemzeti tudományos bibliográfiába (MTMT) való bekerülést és a repozitóriumi archiválást.

A lehetőség itt is a láthatóság növelése és publikálás elfogadható áron. Az új technológiák alkalmazásával közelíteni lehet a hagyományos kiadványállalatok által nyújtott láthatósági szinthez.

⁷ Ayris: *UCL*, 11.

⁸ Holl: *ORCID*, 346.

⁹ Karácsony: *An iDEa*.

¹⁰ Payer: *A megújuló*, 548.

Kulcsmotívum az új technológiák alkalmazása: az állandó azonosítók (DOI, ORCID), a szolgáltató platformok OAI-PMH aggregálhatósága elengedhetetlen.

A KUTATÓK TÁMOGATÁSA AZ OPEN ACCESS PUBLIKÁLÁS TERÉN

Mivel a technika által adott lehetőségeket sokféleképpen lehet használni, megjelentek a tudományos folyóiratkiadás vérszívó parazitái, a ragadozó folyóiratok (*predatory journals*). A könyvtári tájékoztatás feladata kell legyen a kutatók támogatása a publikálásra megfelelő folyóiratok kiválasztásában.

Az Open Access publikálás gyakorta közlési díj (Article Processing Charge, APC) fizetéséhez kötött.¹¹ A kutatók segítségre szorulnak a kiadói díjak és politikák között való kiigazodás, a közlési díjak és az esetleges ingyenes vagy csökkentett árú lehetőségek megtalálása, illetve a díjfizetést támogató alapok tekintetében. Nagy jelentősége van az elektronikus folyóiratok előfizetésének menedzselése szempontjából a kifizetett APC díjak összesítésének, nyilvántartásának. Ugyancsak könyvtári feladat az APC-k fizetésére fordított összegek nyilvántartása és ezen információk felhasználása az előfizetések biztosítása, a kiadókkal való tárgyalások során.

Nem csupán az OA esetében kell a kutatóknak publikációs tevékenységüket nyilvántartani és jelenteni. Ezek a feladatok általában megnövekedtek. Könyvtárosi támogatásra vagy feladatátvállalásra e téren is szükség van – de a publikációs nyilvántartás részei kell legyenek az egyes közlemények nyílt hozzáférésére vonatkozó információk is.

A kutatói támogatás esélyt ad a könyvtárak és könyvtárosok beágyazottságának növelésére, a kutatókkal való kapcsolatok erősítésére. Fontos, hogy a könyvtáros segítséget nyújtson az adminisztrációban (APC, kutatási adatok esetében az adatkezelési tervek – DMP – megírásában), de a kutatók elégedettségét még jobban növelheti, ha a fizetendő APC csökkentésére vagy elengedésére javasol lehetőséget a szakreferens.

DIGITALIZÁLÁS

A digitális formában nem elérhető tartalmak háttérbe szorulnak, mivel a szakirodalmi keresések szinte bármilyen témában találatok sokaságát eredményezik. Csak a nagyon céltudatos és tájékozott felhasználók jutnak el a cédulakatalógusokon – de még az OPAC-okon keresztül is –

¹¹ Guy: *Article*, 1.

a nyomtatott forrásokhoz. A kutatók a munkájukhoz legszükségesebb dokumentumokhoz minden bizonnyal megszerzik, a marginális fontosságú anyagok esetében azonban valószínűleg megelégednek a legkönnyebben elérhető – a világhálóról néhány kattintással letölthető – anyagokkal. A könyvtári hagyományos gyűjtemények digitalizálása növelheti az anyagok használatát, új, a webes felületeket használó olvasókat rekrutálhat.

A digitalizálási programok fókuszában a szakkönyvtárat működtető intézmény kiadványai és a sűrű irodalom: könyvterjesztésbe nem kerülő dokumentumok kell, hogy álljanak (ilyenek a például a disszertációk). Fontos feladat a nyílt közzététel jogi lehetőségének megalapozása. Ebben alapvető szerepe van a kibocsájtó, kiadó intézmény ilyen irányú szabályozásának, a szerzői hozzájárulás megszerzésének, vagy legalább a szerzői nyilvánosság-korlátozás lehetősége biztosításának. Tájékoztatni kell a szerzőket a nagyobb nyilvánosság előnyeiről, és műveik letöltésének adatairól, amennyiben a technikai lehetőségek ezt lehetővé teszik.

A digitalizált anyagok közzétételének, megőrzésének a legjobb eszköze az intézményi repozitórium. Bármennyire is jól prezentálható egy pályázati keretben digitalizált anyagok bemutatására szolgáló webes lap, a megfelelő nyilvánosságot a repozitóriumi szoftverek által biztosított arathatóság biztosítja, a repozitóriumi – könyvtári – megőrzési kötelezettség pedig az egyetlen biztosíték, hogy a pályázati fenntartási időszak után is elérhető marad az anyag, évtizedes távlatban.

Fontos döntés a digitalizálási projektben a feldolgozás mélysége: kötet, vagy adott esetben cikk, tanulmány szinten való tárolás, metaadatok sémájának kialakítása. Az MTA KIK REAL repozitóriumi gyűjteményeiben az MTA kiadású folyóiratok kötetszinten kerültek feldolgozásra, a tartalomjegyzékek beemelése a kereshető metaadat-mezőbe a következő lépés, és a cikk szintű tárolás és metaadatolás csak a rendelkezésre álló erőforrások erejéig történik.

A szisztematikus digitalizálás mellett érdemes megfontolni az alkalmi digitalizálás – olvasói másolatkérés – eredményeinek repozitóriumi tárolását is.

A digitalizálásnak jelentős állományvédelmi szerepe is van. Nem tart örökké a nyomtatott dokumentum. Sokan érvelnek úgy, hogy mégiscsak tovább, mint a digitális. Ha ez igaz lehet is – azon dolgozunk, hogy ne így legyen – a könyvtári polcokon rengeteg olyan dokumentumot találunk sajnos, amelyeknél az utolsó órában vagyunk. A digitalizálás megmenti a menthetetlen anyagokat, és biztosítja azt, hogy a megmentendő, restaurálandó anyagok helyét köznapi használatban a digitális másolatok vegyék át.

KÖNYVTÁRKÖZI CSERE

Vajon lesz-e még könyvtárközi csere a jövőben? Az MTA KIK statisztikái szerint a csere volumene folyamatosan sorvad. Miért is cseréljünk nyomtatott dokumentumokat, ha szabadon hozzáférhetővé tehetjük ezeket a hálózaton? Különösen, ha a saját kiadványok kinyomtatására, postázására fordítható források elapadnak? A repozitóriumban közzétett digitális anyagok esetében mégiscsak hasznos lehet néhány cserekapcsolat kiépítése. Minden informatikai biztonsági intézkedés – biztonsági mentés – ellenére a több intézménybe, földrajzilag távol eső helyekre, különböző informatikai rendszerekbe elhelyezett digitális anyagok hosszú távú fennmaradásának valószínűsége nagyobb. Ugyanakkor a különböző repozitóriumok eltérő aggregációs kapcsolataik, szolgáltatásaik révén a láthatóságot is növelik. A különböző kópiák azonosságának felismerését a megfelelő azonosítók (DOI) alkalmazása segítheti elő.

MENNYIBE KERÜL A NYÍLT HOZZÁFÉRÉS A KÖNYVTÁRAKNAK?

Első gondolatunk az lehet, hogy a nyílt hozzáférés ingyenes. Ha körüljárjuk a kérdést, a helyzet bonyolultabbnak mutatkozik. Először is: a nyílt hozzáférés megteremtését célzó mozgalom létrejöttének egyik oka a folyóirat-előfizetések költségeinek agresszív növekedése volt (folyóiratválság – *serials crisis*). Nem elégedhetünk meg kevesebbel, minthogy a folyóirat előfizetések költsége csökkenjen, a tudományos közösség számára kezelhetővé váljon. Természetesen az üzleti kiadók nem akarnak busás hasznukról lemondani, és ha nem tudják elkerülni, legalább saját elképzeléseik szerint kívánják a nyílt hozzáférést megvalósítani. A folyóirat-kiadásnak vannak költségei, ha ezeket nem az előfizetések útján fedezik, akkor a szerzőktől, a közléskor kell beszélni. Az újonnan indult nyílt hozzáférésű folyóiratok – mint a *PLoS One* – közlési díjai általában alacsonyabbak, realisabbak, mint a nagy hagyományos kiadókéi. Még ha a közlési díjakat sikerül is ésszerű szinten tartani, a kutatóknak ez is úgy jelentkezik, hogy ami eddig ingyenes volt, az ezután pénzbe kerül. A megtakarítás a könyvtárak előfizetésre fordított költségvetésében keletkezik. Ott megvan a szükséges pénz, csak át kell csoportosítani. Ennek a globális racionalitását a Max Planck Digital Library tanulmánya mutatta be.¹²

A nyílt hozzáférés arany útja – a kiadói – tehát pénzbe kerül, nem is kevésbe, de ez a pénz megtakarítható az előfizetési költségekből.

¹² Schimmer: *Disrupting*, 1.

A modell átalakítása jelentős erőfeszítést igényel, amelyből a könyvtáraknak is ki kell venniük a részüket. Célszerű olyan megoldásokat javasolni, amelyben a feladat náluk marad, ahol jelenleg az anyagi fedezet van.

A zöld – repozitóriumi – út és a könyvtárak kiadói tevékenysége olcsó, de természetesen nem ingyenes. A repozitórium és a folyóirat publikáló platform (pl. OJS) üzemeltetésének vannak számítástechnikai költségei (ezek csekélyek lehetnek, ha a könyvtár vagy az anyaintézménye rendelkezik informatikai háttérrel, szerverekkel) és bérköltségei – egy-két könyvtáros-informatikust és könyvtárost biztosítani kell a feladatra.

Az átképzés, az olvasók, kutatók tájékoztatása mind-mind pénzbe kerül. Azt kell szem előtt tartani, hogy a kereskedelmi kiadóknak fizetett horribilis előfizetési díjak csökkentésének célját és reményét adja a nyílt hozzáférés elterjesztése, itt bármilyen csekély megtakarítás bőségesen kell fedezze a felmerülő költségeket. Amennyiben a könyvtárak nem lépnek, a nagy kereskedelmi kiadók anyagi szorítása megfojt minden nem tőlük eredő innovációt, és a tudományos kommunikáció lehetőségeinek teljesebb kibontásának, a költségek csökkentésének esélyéről lemondanak.

Mint láhattuk, a könyvtárak többféle szerepben is résztvevői a nyílt hozzáférésű tudományos tartalmak kezelésének: mint létrehozók, szolgáltatók, támogatók, közvetítők és népszerűsítők. A fentebb felsorolt tevékenységek a kiszolgált olvasói, kutatói közösség számára nem kell elkülönüljenek: épp ellenkezőleg, a felhasználók számára lehetővé kell tenni, hogy a munkájukra koncentráljanak, a könyvtári szolgáltatások mindinkább illeszkedjenek a munkamenetükbe. A könyvtár egyes informatikai rendszerei, szolgáltatásai, dokumentumai kapcsolódjanak egymáshoz, az olvasónak ne kelljen feltétlenül tudnia a számára felkínált dokumentum tárolási helyét, csak azt, mit csinálhat vele (másolhatja-e, megoszthatja-e, felhasználhatja-e az ábrákat?), a rendszer támogassa a kutatói munkameneteket (legyen minél egyszerűbben használható összeköttetés a különböző könyvtári informatikai rendszerek között).

A tudományos kommunikáció átalakulása kihívás és lehetőség egyszerre. Fel kell nőjünk a feladathoz, és élnünk kell a lehetőségekkel.

IRODALOM ÉS FORRÁSJEGYZÉK

- Ayris, Paul: *UCL Library Services: Developing the 21st-century Research Library*. 2017. <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/22746/librep002.pdf?sequence=8&isAllowed=y>
- Bibliographic Services Task Force, 2005: Rethinking How We Provide Bibliographic Services for the University of California*. <https://libraries.universityofcalifornia.edu/groups/files/bstf/docs/Final.pdf>
- Guy, Marieke – Holl András: *Briefing Paper. Article Processing Charges*. PASTEUR4OA, 2015. <http://real.mtak.hu/30112/>
- Holl András: *REAL, az MTA Könyvtárának repozitóriuma – úton a minősített repozitórium felé*. NETWORKSHOP, 2012. <http://real.mtak.hu/2999/>
- Holl András: *Újragondolt repozitóriumok*. Agria Média 2017. Eger, Líceum Kiadó. 104–109.
- Holl András – Bilicsi Erika: ORCID – egy újabb szerzői azonosító tudományos közleményekhez. *Könyvtári Figyelő*, 63, 3. 346–350. <http://real.mtak.hu/65517/>
- Karácsony Gyöngyi – Görögh Edit: *An iDEa to Utilise Repository Content in Innovative Ways*. LIBER, 2015. Poster session I. <http://www.liber2015.org.uk/wp-content/uploads/2015/03/7.-An-iDEa-to-Utilise-Repository-Content-in-Innovative-Ways.pptx>
- Payer Barbara: A megújuló online folyóirat-kiadás. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 64 (11). 548–559. <http://real.mtak.hu/70283/>
- Schimmer, Ralf – Geschuhn, Kai Karin – Vogler, Andreas: *Disrupting the subscription journals business model for the necessary large-scale transformation to open access*. MDPL. <http://dx.doi.org/10.17617/1.3>
- Singh Chawla, Dalmeeth: *Unpaywall finds free versions of paywalled papers*. Nature. DOI:10.1038/nature.2017.21765
- Vaughan, Jason: *Investigations into library web scale discovery services*. Information Technology and Libraries American Library Association, 2011. https://digitalscholarship.unlv.edu/lib_articles/44
- Vázquez Tapia, Rosalina – Razo Rodriguez, Antonio Felipe: *Federated Networks of Open Access Repositories in Mexico and Latin America*. OR2015. http://program.or2015.net/vazquez_tapia-federated_networks_of_open_access_repositories_in_mexico_and_latin_america-212_a.pdf

Kokas Károly

MI DOLGA LESZ A KÖNYVTÁRAKNAK AZ INTERNET KORÁBAN? A FELSŐOKTATÁSI KÖNYVTÁRAK ÚJ FELADATAIRÓL ÉS A RÉGIEK MEGÚJÍTÁSÁRÓL¹

What Will the Duty of Libraries Be in the Age of the Internet? New Library Paradigms of Scientific Information Supply

This study considers changes and challenges that libraries have experienced in the past few decades, such as the emergence of the internet and of mass digitization, with special attention to the fundamental changes these have caused in academic librarianship. This process of change is far from being complete, in fact, in some areas they are intensifying, resulting in a paradigm shift in the discipline. Together, these changes have a profound impact in teaching and research, after all the supply of scholarly information, and the services needed for teaching and research, are directly affected by these changes. This study surveys the causes and challenges, as well as the approaches being considered to cope with the resulting challenges of this new environment.

Keywords: university libraries, networks, digitization, online scholarly sources, web archives, digital scholarship, national library platform

A kívülálló, de még az átlagos könyvtárhasználó kutató számára is meglepő lehet, ha azt hallja, hogy a könyvtártudomány, a könyvtári kiszolgálás területén (különösen a felsőoktatásban és a kutatás kiszolgálásában) a közelmúltban korábban elképzelhetetlen méretű és mértékű változások zajlottak le. Nem túlzás azt mondani, minden lényeges paraméter átalakult. Az utóbbi 25-30 év informatikai változásai óriási lehetőséget és kihívást jelentettek e nagyon régóta, s nagy hagyományokkal működő szakma számára. Ebben a dolgozatban azt – a más szakmákban talán

¹ Egy ilyen áttekintő dolgozat lehetne afféle annotált bibliográfia is egyben, annyiféle forrásból, tanulmányból, előadásból, munkaanyagból, tervezetből stb. merít ilyenkor a szerző. Ezúttal azonban a jegyzetben, illetve a bibliográfiában csak a leglényegesebb olvasottakra és olvasnivalókra utalok. Ezeknek nyomán, illetve az internetes bibliográfiákban bárki gyorsan tájékozódhat a leglényegesebb – és még így is nagy mennyiségű – hazai és külföldi irodalomról.

szokatlan méretű és mélységű – paradigmaváltást szeretném bemutatni, amit e változások előidéztek. A könyvtári portfólió effajta áttekintésének – azt gondolom – azért van itt a helye és ideje a kutatói világ számára, mert mindezen változások alapvetően érintik a tudományos szakirodalmi ellátás teljes területét, a tudományos munkavégzés metódusát is.

A látószög, amivel próbálkozom, elsősorban és kiemelten könyvtári informatikai szempontú, inkább gondolati, semmint praktikus. Így nem érinti a terület intézményi struktúráját, annak társadalmi és igazgatási beágyazottságát, irányítási rendszerét sem. S csak úgy nem szól a változások finansiális gondjairól és kihívásairól.²

1. A KÖNYVTÁRI PARADIGMAVÁLTÁS

1.1 A változások fő okai

Már a „nagysebességű” (emlékszünk: *information superhighway*) internet hajnalán az akkori amerikai alelnök, *Al Gore* programjában megfogalmazódott az internetnek mint szuperkönyvtárnak a szerepváltozása. Ez oda (is) vezetett, hogy az Egyesült Államokban nagyon sok könyvtári fejlesztést fogtak vissza, úgy is mondhatnánk: a közpénzek a könyvtári csatornákból sokszor átfolytak a hálózati csatornába. A könyvtár és az internet viszonyának azonban van ezen egy túlmutató és igen lényeges aspektusa is.

A kilencvenes években – az internet elterjedésével és a digitalizálási kultúra kialakulásával – az a kép alakult ki, hogy a könyvtáraknak meg kell mutatkozniuk a hálózaton, és igyekezniük kell mielőbb elérhetővé tenni katalógusukat a világhálón. Akkor még nem látszódott, hogy *a könyvtárak jövője nem a hálózaton, hanem a hálózatban van*. Ez nem üres szillogizmus, a kettő közt óriási minőségi különbség van.

A technikai és technológiai változások közt teljesen megújultak a munka feltételei, a **hálózat pusztá léte és a digitális kultúra adta lehetőségek**, s a hazai szervezeti változások is átírták szakmánk teljes paradigma-rendszerét. A könyvtáraknak a számukra teljesen megváltozott világban új feltételek és kihívások közt kell megfelelniük a felhasználói elvárásoknak. **A hagyományos eszközrendszert együtt kell működtetni az újjal**, egy lényegileg virtuálissal (afféle „hibrid könyvtár” állapot). Mindez természetesen kihat az oktatás-kutatás teljes szakirodalmi ellátására, megváltoztatja

² Ezt az aspektust is nagyon átfogóan feldolgozza *A felsőoktatási könyvtárak stratégiai*. 2018, az Egyetemi Könyvtárigazgatók Kollégiuma által előterjesztett és általam is használt kitűnő összefoglaló és tervezet.

a kutatók alapvető informálódási szokásait, s a tudományos eredmények ún. disszeminációjának évtizedes kultúráját is alapvetően befolyásolja.

Az egész változás alapjaként működő, azt kiszolgáló nagy területű számítógép-hálózat új lehetőségeket kap, és üzemeltetőire mindezekkel új és új feladatok és felelősségek hárulnak.

Mindezért érdemes áttekinteni azt, hogy mi az oka ennek az óriási változásnak, s e folyamat következtében milyen új gondolatok, szolgáltatások jelentek meg a könyvtári porondon. Hangsúlyozni szeretném, hogy a tágabb kontextus okán itt most az akadémiai, vagyis a felsőoktatási és kutatóintézeti szféra könyvtáiról beszélek, de ennek nem csupán az az oka, hogy e tanulmány az akadémiai világra fókuszál, hanem az is, hogy a hálózat, virtualizáció, digitalizálás stb. sokkal jobban érintik a könyvtárak ezen körét, mint a közművelődési könyvtári területet. Másrészt az is látható, hogy zömében *időeltolódásról van szó*: magyarán ezek a tézisek igazak – bár kevésbé intenzíven és robusztusan – a „public library” körre is, vagy inkább úgy vagyunk pontosak: *hamarosan igazak lesznek*. (Természetesen a jelenségről van szó, nem egyes konkrét feladatokról. Nyilvánvaló, hogy a megyei, városi könyvtáraknak nem feladata most sem, s a jövőben sem lesz az, hogy tízezerrel rendeljen hálózaton elérhető külföldi e-folyóiratokat és adatbázisokat. De az adatbázisok s e-folyóiratok, a digitalizálás stb. s mindezek következményei máris megjelentek ebben a körben is.)

2. KÖNYVTÁRAK A HÁLÓZATBAN³

Az elmúlt évtizedekben a könyvtárak helyzete alaposan megváltozott. Az egyik és legfontosabb változás, amit a könyvtárak újabb kori történetük során átéltek (és átélnek), az az 1990-es évek óta zajló folyamat, amit a számítógépes hálózatba kerülésük jelent. Az 1990-es évek elejéig a könyvtárak információs szigetekként működtek. A szolgáltatások az egyes könyvtárakban újra és újra megismétlődtek, de az olvasók igazából csak az egyes könyvtárak szolgáltatásaihoz férhettek hozzá, hiszen az olvasó és a könyvtár fizikai kontaktusa nélkülözhetetlen volt szinte minden könyvtári művelethez. Ezért aztán még fogalmilag is csak a helybeli szolgáltatásoknak volt értelmük, akármennyire is redundánsak voltak azok nagyobb területen, országosan, megyékben vagy akár csak a lakóhelyen is. Így minden könyvtár a maga palettájával, amely a másikéhoz

³ A tanulmány ezen része vázlatosan követi korábbi cikkünk (Sennyey–Kokas: *Könyvtárak*, 419–429.) gondolatmenetét. A hálózat könyvtárra gyakorolt globális hatása természetesen abban az írásban jóval részletesebben került kifejtésre.

igencsak hasonlított, egy-egy szigetet képezett az információs tengerben. Jól látható, hogy ez az alapállás az internet segítségével, vagyis a hálózat-
tal hatalmas mértékben és nagyon gyorsan megváltozott. Úgy is fogal-
mazhatnám, a korábbi paradigma szinte értelmét veszti.

Az új helyzetet legjobban néhány axiomatikusnak tűnő tétellel lehet
körülírni, azt gondolom, a helyzet megértéséhez talán ez a legrövidebb út.

2.1 A hálózatból (és a digitalizálásból) fakad az információbőség

Régen a könyvtári struktúrák és munkafolyamatok optimálisan al-
kalmazkodtak egy információhiányos közeghez. A hálózat adottságai
azonban új helyzetet teremtettek, hiszen olyan könnyű információt fel- és
letölteni, valamint továbbítani, hogy – főként az akadémiai-felsőoktatási
közegben – szűk keresztmetszetről aligha beszélhetünk (legfeljebb embe-
ri erőforrás tekintetében). Tulajdonképpen egy bőséges, gazdag informá-
ciótechnikai környezet alakult ki, és abban működünk. E bőségben az ol-
vasó információ iránti vágya hamar kielégíthető (legalább látszólag), s az
ún. információellátottsági „elégedettségi küszöbe” még mindig gyorsan
és könnyen elérhető. Az információkeresés egy bizonyos színvonalon
triviális lett, még akkor is, ha a precíz és hatékony információkinyerés a
hálózatból továbbra sem egyszerű. De a trivialis illúzióját táplálja az
összes média nap mint nap, és a gyakorlati életben ez elegendőnek is
tűnhet. A gondokat világosan jelzik azok a feszültségek, amelyek az
egy-egy szolgáltatásoknál a „gyorsaság” és „egyszerűség” kontra „pontos
találatok” küzdelmében alakultak ki. Ez az ellentmondás jól látszik a
könyvtári keresők világában is, ahol nehéz egyszerre „két urat szolgálni”.
Ez a feszültség ma még nehezen oldható föl, hisz a könyvtárosok inkább
feladnák az egyszerűséget a pontosság kedvéért, de az olvasóink nyilván
ezt fordítva gondolják.

A tények azt is mutatják, hogy ezen információs gazdagság állapo-
tában az információ megtalálható – s ugyancsak nagy bőségben – a
könyvtáron kívül is, és ez még akkor is óriási kihívás, ha a könyvtár va-
gyonokat költ arra, hogy releváns digitális információkat szerezzen be,
hogy azokat virtuálisan tudja szolgáltatni az olvasóinak. Köztudott, hogy
olvasóink igen nagy hányada a Google, Facebook és társaik alkotta virtu-
ális környezetben él, és azt is tudjuk, első reflexük, hogy ezek segítségével
keressenek akár tudományos adatokat és szakirodalmat is, mielőtt a
könyvtárhoz fordulnának, akár fizikailag, akár online.⁴

⁴ Az egyre közműszerűbb internetelérés, a korszerű mobilelőfizetési megoldá-
sok, az okostelefonok elterjedése és a tablet PC-k hódítása még tovább
feszíti ezt a húrt. (Vö.: *A Study*)

2.2 A határtalanság illúziója

Mindannyian részesei lettünk egy olyan folyamatnak, amelyben az információáramlás fontosabbá vált, mint a drótok, kapcsolók és eszközök, és a használati *hozzáférés értékesebb lett, mint maga a tulajdonlás*. Történetileg a könyvtárakat kialakult gyűjteményük különböztette meg egymástól, a kollekcio mérete és minősége határozta meg, hogy mire jó egy könyvtár, avagy mire nem. A gyűjtemények nagysága és értéke, valamint az *ezekre* épülő szolgáltatások összértéke egyben a könyvtár teljes értékmutatója is volt. De a hálózaton a gyűjtemények virtualizálódnak: egy jól szervezett virtuális gyűjtemény, gazdag elektronikus anyaggal, valamint sok és népszerű szolgáltatással, remek kezelőfelülettel pillanatok alatt megelőzhet egy többszáz éves patinás kollekción.

Másrészt a különbségek el is tűnnek, hiszen az elektronikus előfizetések révén a gyűjtemények egy bizonyos fokig homogenizálva is lettek, mivel a legtöbb könyvtár manapság ugyanazt a virtuális állományt kínálja olvasóinak, legalábbis azonos könyvtártípusban ez már biztosan így van. Elméletileg egy szerényebb vagy földrajzilag elszigetelt könyvtár is képes hasonló adatbázisokra szert tenni, mint előkelőbb rokonai, és akkora gyűjteményt adhat olvasóinak, amekkoráról korábban nem is álmodhatt.

Mivel nem a tulajdonlás, hanem a hozzáférés a kulcstényező az internet világában, a korszerű szolgáltatások jelentős köre minden további nélkül hálózaton keresztül is nyújtható, virtuálisan. Ezáltal annak fenntartása, hogy e szolgáltatások széles körét az egyes könyvtárak külön-külön kínálják olvasóiknak, hosszabb távon ésszerűtlennek és pazarlónak tűnik. Ha valami a hálózat világában elérhető, értelmetlen duplikátumát létrehozni, s újra kínálni. Mindezt úgy is fogalmazhatjuk, hogy az első könyvtár, amely felkínál egy adott virtuális szolgáltatást a teljes hálózati közösgnek, azonnal feleslegessé teszi a többiek hasonló törekvéseit.

A hálózaton a fizikai, földrajzi, jogi és politikai határok elvesztették értelmüket. Ez nem azt jelenti, hogy a határok eltűntek volna – messze nem –, de igen képlékenyek és bizonytalanok lettek. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, ahogy a különféle államok (köztük demokratikusak és autoriterek) küzdenek a hálózati információs monopólium legalább részleges fenntartásáért, a kontroll valamiféle lehetőségéért. Ez a tény a könyvtárakat sem hagyja érintetlenül, hiszen a hálózati információ mindenütt jelen van, de nem föltétlen hordozza magával a szerzői jogi gúnyját, s az információs minőség megváltozása is fenyeget, például ami itt államtitok, az ott talán közhely, s ami tiltott az egyik helyen, a másikon kívánatos. Ráadásul itt nincs abszolút jog s igazság, mert a küldő és

a vevő oldalán is megvan a felek igazsága, a folyamatokat alig lehet egységesen szabályozni, a jövőjüket vezérelni.

S még fokozza mindezt, hogy a hálózaton az érdekek is összekülönböznek, hiszen az egyetemes és a partikuláris érdek folyton ütközhet, mert kényszerűen ugyanazon ringbe kerülnek. Így azután a kulturális önazonosság megőrzésének vágya vagy a nyelvi elkötelezettség kisebb kultúrák esetében folyton konfliktusba kerül a nagyok nagy pénzével, erősebb akaratával és jobb artikulációs képességével.

2.3 Verseny a hálózaton: a győztes mindent visz

Óhatatlanul eszébe jut az elemzőnek a reformáció története, amikor nem egy radikális vallási irányzat kétségekbe kergette a katolicizmust azáltal, hogy azt hirdette: nincs szükség valójában az egyház és a papság közvetítő szerepére a transzcendens kapcsolatban. Mintha a hálózatok világában ez történe a könyvtárosokkal is.

A verseny a hálózat jellegéből fakadóan szinte korlátlan. A hálózati éra előtti könyvtári információs monopolhelyzetnek egy csapásra vége. S vége annak a helyzetnek is, hogy az olvasó alkalmazkodott a hosszú történeti folyamatban kialakult könyvtári játékszabályokhoz, korlátokhoz, különben információ nélkül maradt. Az ezredéves monopólium egy-két évtized alatt elillanni látszik, a könyvtárak elvesztették ezt a kivételezett helyzetet, s most a többi szereplő közt harcolhatnak olvasóikért. A harc sokszor nemcsak szembefordítja egymással az eddigi békés partnereket, hanem új, eddig ismeretlen ragadozók is megjelennek, mint például a Google és társai, akik már nem is számolnak túlzottan a könyvtárakkal.

A jelek tehát arra utalnak, hogy a győztes tarol, a győztes mindent visz, de paradox módon azt is látjuk, hogy a győztes könnyen sebezhető, mert nagyon alacsony a piaci sikersávbán a bekerülési küszöb. Egy új ötlet, egy új termék, ha találkozik a közízléssel, s gyorsan tud vágyakat és keresletet teremteni, akkor hamar sikert arathat. A virtuális beruházáshoz nem kell föltétlenül telek, beton, áram és nagyon sok munkaerő. Sokszor egy jobb algoritmus, egy ügyesebb ötlet vagy egy hatékonyabb megoldás, illetve egy egészen új szolgáltatás megrendítheti az eddigi győztes szilárdnak hitt pozícióit.

Természetesen a hálózat kiterjeszkedése ellenére ma is rengeteg, a lehetőség megragadásától ma még eltekintő szolgáltatást hurcolunk magunkkal, amelyek a virtuális térben egy helyről elérhetőek lennének, mégis duplikáljuk őket. A technikai lehetőségeket ma még sokszor felülírja, korlátozza a hagyomány tisztelete, a megszokott beidegződése, vagy éppen a nemzeti keretek megtartásának igénye és az intézményi image megőrzésének vágya.

2.4 A hálózaton a közvetlen kapcsolat érvényesül

Ma már jól látható, a hálózat az ún. egysíkú (egy vagy két „emeletes”) struktúrákat preferálja, a mélységében tagolt, hierarchikus struktúrák helyett.⁵ A hálózat a kommunikáció áramlását elképesztően felgyorsította, így már eleve okafogyottá tette a hierarchikus struktúrák kialakulását, illetve meglétét. Ma már nem is az információ terjesztése az igazi kihívás, hanem az információs özön feldolgozása és értelmezése. Így legalább a hierarchiák szükségességének egy részét megoldja, kompenzálja a hálózat, és mindezen folyamat eredményeként, látszólag, feloldódik a hierarchiák egyik legnagyobb ára: a nehézkes döntéshozatal.

Hasonló módon csökken, sőt néha teljesen devalválódik is a közvetítő szereplők értéke a hálózati gazdaságban, mivel az információ továbbítása a kritikus tényező a „östermelő” (szerző) és a „fogyasztó” (olvasó) közt, ezért hamar megfogalmazódik, hogy a közvetítőket akár ki is lehet hagyni. Ez a hálózati tulajdonság már szinte legendás számos gazdasági területen, mint például a direkt marketing, illetve általában a reklám vagy a videokölcsönzés, és jól látható már a könyvkereskedelemben is. (Érdekes, de itt most sajnos mélyebben nem tárgyalható kérdés, hogy a lehetőség ellenére a régi struktúra, pl. a kiadói intézményrendszer hogyan tartja „fogságban” ma is az „östermelőket”, esetünkben a tudományos szerzőket, akiknek már rég nincs akkora szükségük a kiadói apparátusra, mint valaha, hiszen ők maguk megalkották ennek ellenszerét: magát a hálózatot.)

Persze arról sem illene megfeledkezni, hogy egy más kontextusban a könyvtárak is közvetítők, mint ahogy elvileg a kiadók és a terjesztők is, amelyeket látszólag könnyedén ki lehetne hagyni az olvasók és szerzők közti párbeszédéből. Egy hálózat nélküli, analóg világban ezek a szereplők nélkülözhetetlenek voltak a gyűjtemények kívánatos paramétereinek kialakításához, illetve ők voltak azok, akik hivatásszerűen gyorsítói és katalizátorai voltak az információs folyamatoknak. Bizony a hálózatban ez a közvetítő szerep sok aspektusból eliminálódni látszik a könyvtárak szempontjából; mondhatnánk kicsit cinikusan: valakinek még ki kell fizetni az e-folyóirat- és az e-könyvrendelési számlákat, de újabb raktárakra már biztosan nem lesz szükség...

⁵ Ez a megállapítás most nem a hálózati tipológia szintjére vonatkozik, hanem a felhasználói szolgáltatások és elérhetőségük struktúrájára. (Ezzel kapcsolatban l. a híres Barabási-Albert-féle modellt a komplex hálózatok leírására.)

2.5 Hálózati kooperációs és autentikációs környezetek

A létrejövő rendszereink tehát közösségek, *mindenfajta módon összekötöttek és együttműködés-alapúak*. Már a közvetlen „felhőkorszak” előtt is megjelent és megjelenik a közös katalogizálás, nemzeti és nemzetközi osztott katalógusok rendszere, a saját katalógus és adatsilók nemzetközi referálása és indexelése. S mindez a szemantikus webállapot elérése irányába mutat. Különösen erős ez a folyamat a könyvtárak tudományos kutatást kiszolgáló szegmenseiben (publikációkezelés, repozitóriumok és tudományometriai rendszerek stb.), mivel a tudomány nemzetközisége már a hálózat előtt is létezett, kis túlzással maga a hálózat is ennek kiterjesztésére jött létre.

A hálózatban való jelenlét nagyon magas fokú biztonsággal működő, de könnyen használható *azonosítási környezetet* kíván. Korszerű és egységes hálózati autentikációs rendszerek, föderatív szervezetek (eduID, eduGAIN stb.) irányába való nyitottság szükséges, az új és még újabb közösségek és azonosítási környezetek iránti nyitottsággal. Nemcsak a használók, hanem a kutatók hálózati azonosítása (pl. orcID) és a dokumentumok nemzetközi szintű egyedi azonosítása is gyakorlat (DOI).

2.6 Könyvtárak a webtérbe ágyazva

A „hálózatba vetettség” további körülménye, hogy átalakul magának a **katalógusnak** a fogalma is. A könyvtárak és állományaik, leíró adataik egyként az óriási hipertext-tér részei lesznek, mégpedig olyan módon, hogy eddigi „kétdimenziós” jelenlétük „háromdimenzióssá” válik. A könyvtári katalogizálás újfajta szemlélete lehetővé teszi, hogy az egyes könyvtárakban leírt objektumok összekapcsolhatók legyenek, mégpedig szemantikus módon az egész hálózati hipertext-térrel, és ilyen módon a könyvtári adatfeltárás maga is részévé válik ennek a webtérnek, mintegy a webtérbe beágyazva (a „linked data” technológia könyvtári vetülete). Ennek a gondolkodásnak világos folyamánya az új koncepció megjelenése, az FRBR (Functional Requirements for Bibliographic Records), amely a bibliográfiai tételek funkcionális követelményeire vonatkozó modell, s ami elméleti alapja lett az ISBD-t majd (már?) felváltó RDA (Resource Description and Access) szabványnak és a várhatóan a MARC helyébe lépő BIBFRAME-nek.

3. A KUTATÓ DIGITÁLIS ÖKOSZISZTÉMÁJA ÉS A DIGITÁLIS ÍRÁSTUDÁS

Korunkban tehát nyilvánvaló, hogy a tudományos publikáció szervezése, illetve maga a tudományos publikáció keletkezési folyamata,

menedzsmentje, disszeminációja, kontrollja nagy változásokat él át, továbbá mindennek különféle informatikai vetületei állandó fejlődéssel járnak.

3.1 Digitális ökoszisztéma és a könyvtár

A kutató-oktató (s szerintem a szenior hallgató is, ha nem most, hamarosan) már régóta szervezi és összegyűjti azokat a digitális eszközöket és forrásokat, amelyekkel dolgozik, amelyekkel leghatékonyabb a munkája. Ezek körét erőteljesen a gazdaságosság határozza meg. Abban a korban vagyunk tehát, amikor ki-ki felépíti a maga *digitális ökoszisztémáját*.

Ez a jellemző trend mostanában erőteljesebben veti fel, hogy az integrált, felhőalapú és egymással már ab ovo összekötött és összecsiszolt rendszerek itt jelentős előnyt élveznek. A mi korunkban tehát egyfajta „eredeti tökefelhalmozás” folyik ezen a területen, amiben sok szereplő jelenik meg, ki egy-egy részellel, ki pedig *az ökoszisztéma koordinátoraként* vagy több összefüggő szolgáltatás kínálójaként.

Az, hogy a könyvtár a tudományos élet szolgálatában a korábbi időszakhoz hasonlóan vagy jobban szereplő maradjon – többek között – úgy érhető el, hogy ebben az alakuló digitális ökoszisztémában mennél nagyobb helyet foglal el, jól kitalált és okosan kínált szolgáltatásaival. Ha ezt nem tudja, vagy nem akarja megtenni, ebben a szerepkörben meg fog jelenni más, hogy ellássa ezeket a feladatokat, hogy a kutató és az oktató alakuló digitális ökoszisztémájából minél nagyobb részt hasítson ki.

3.2 A számítógépes, digitális írástudás és a könyvtár

A fent leírtak a kutatók nagy részének elég bonyolult és gyorsan változó környezetet jelentenek. A testre szabott, **felhőalapú ökoszisztéma** lassan alakul ki, s nem is lesz egyforma mindenkinek, még akkor sem, ha az egyetem vagy kutatóhely majd kínálni fog ilyet kutatóinak. Olyat, ahol a szakirodalmi információs rendszer, a letöltés, hozzáférés, elraktározás, nyilvántartás, a tanulmányszerkesztő felület, a nyilvántartási eszköz, a disszeminációs és archiválási tér, vagy éppen a publikációs tér egyben és átjárhatóan jelen lesz, együtt a kommunikációs eszközparkkal.

Így állandóan felmerül majd a kérdés, hogy az elvárható számítógépes írástudáson túlmenően (alapvető informatikai eszközpark használatának ismerete) az ökoszisztéma kiépülése és használata közben ki segít a felhasználónak? Ezt nevezhetjük ebben a kontextusban valójában digitális írástudásnak: így tehát ebben az olvasatban ***a digitális írástudás a digitális ökoszisztéma aktuális használati utasítása***. Nyilvánvalóan következik az előbbiekből, hogyan miképpen lehet ez (legalább részben)

könyvtárosi feladat, ha a használatnak maga a könyvtáros a szakértője, illetve az ide vonatkozó tudás forrása és elosztója is egyben.

4. ÚJ FELADATOK ÉS ÚJ SZEREP⁶

Bár a hálózat egyértelműen „megzavarta” a hagyományos könyvtár szerepét és működését, mégsem beszélnék arról, hogy a könyvtár mint entitás valamiféle végponthoz érkezett fejlődése hosszú történetében. Sőt meggyőződésem, hogy maga ez a helyzet, az iszonyú nagy kihívás, sőt a kényszer újabb lehetőségeket kínál a könyvtárak jövőjét illetően. Akár olyan jövőt is, amelyben van hely és mód új szerepek elfoglalására, új lehetőségek kihasználására. S a jövő a „problémát okozó” hálózatban van, úgy is mondhatnánk: kutyaharapást szőrivel...

A hálózat fantasztikus távlatokat nyitott meg az emberiség előtt, és látjuk, hogy akik elég korán ébredtek, képesek voltak paradigmát váltani és kockázatot bevállalni, és beletörődni abba, hogy talán az „elég jó” is elegendő lehet a „tökéletes” helyett, azok sikert sikerre halmoztak. Az Amazon, a Wikipédia, a Youtube, a Facebook és még sok tucat társuk, máris nagyságrendekkel nagyobb felhasználói kört építettek ki, mint amelyet az egész könyvtári hálózat évszázadok alatt tudott.

De az is jól látható, hogy az internet mostani fejlődésében hézagok és rések maradtak, és ezek lehetőségeket jelent(het)nek a könyvtárak számára. Szempontunkból most közülük azok jönnek itt szóba, amelyek a tudományos könyvtárak kutatást segítő és szakirodalmi információs tevékenységében jelentkeztek. Ezek a területek igazából még rövid múltra tekintenek vissza, van olyan, ami csak páréves, s máris elmondható a felsőoktatási és kutatói könyvtári hálózat munkatársai összes tevékenységének jelentős részét ma már lefedik. (Ezen elaborátum nem fedi le persze az e körben érintett valamennyi szakterületet és problémakört, hisz az lehetetlen volna. Néhány nagyon fontos és idekívánczó terület kimaradt a dolgozatból, részben mert annyira új és friss, hogy még alig tudunk valamit a megvalósítás hogyanjáról, vagy egyszerűen kifejtésük meghaladta volna e dolgozat terjedelmi korlátait. Ilyen pl. az ún. *Big Data* kérdés, a kutatási rendszerekben keletkezett nagytömegű adatok háttérfeldolgozása könyvtárosi közreműködéssel, vagy a teljes „Google-élmény” nyújtó ún. *egyablakos könyvtári keresőrendszerek* bevezetése, integrációja és menedzselése stb. Viszont azt gondolom, hogy a felsőoktatás-kutatás számára legfontosabbakat azért érinti, mégpedig nem csupán leíró, hanem olykor kritikai éllel is.)

⁶ Más megfogalmazásban ugyanezekről is: Holl: *Vízió*. 435–436.

4.1 Elindultunk: EISZ, MTMT és társaik...

Korunk fő tendenciája a kutatók, az oktatás és a szélesebb közönség részéről is egyre erősebben jelentkező igény a minőségi, szakszerű leírással ellátott digitalizált tartalmak elérhetőségére. Az élet egyre több területén tapasztaljuk, ami „nincs a hálózaton elérhetően”, az nem is létezik. Éppen ezért a magyar vonatkozású tartalmak strukturált, kereshető, jó minőségű és online megjelenése a nemzeti kulturális javak európai reprezentációja szempontjából is nagy jelentőséggel bír.

A szakma a megvalósult/jól működő rendszereket már most is a kutatási/oktatási és részben a közjóléti infrastruktúra alapjainak tekinti. Ilyenek közé tartozik a teljes felsőoktatást és kutatást lefedő **Elektronikus Információ Szolgáltatás** (EISZ), az Országos Széchényi Könyvtár számos országos hatókörű ismert szolgáltatása (MEK, Digitális Könyvtár, Magyar Nemzeti Bibliográfia gyűjtőhonlap, NPA, RETROBI, MOKKA és MOKKA-R) és persze az ODR is (Országos Dokumentum-ellátó Rendszer) és HUMANUS (Humántudományi cikkek és tanulmányok adatbázisa).

Új jelenség volt a Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet (MaNDA) létrejötte és a Nemzeti Kulturális Digitális Dokumentációs Klaszter projekt megjelenése, amelyeknek elviekben nagy jelentőségük lehetne, de szakmai beágyazottságuk és integratív munkájuk nagyon alacsony szintű maradt, a jövőben sorsuk és szerepük a teljes könyvtári portfólióban elbizonytalanodott, főleg a később kifejtendő OKP nagyprojekt fényében.

A tudományos élet kiemelkedő tartalomszolgáltatása mára a **Magyar Tudományos Művek Tára** (MTMT), amelyet a Magyar Tudományos Akadémia gondoz (és annak könyvtára felügyeli!), s amelynek a bibliográfiai számbavételén túl jelentős *tudományometriai szerepköre* is van. A könyvtári struktúrához ezer módon kapcsolódik persze, pl. az intézményi adminisztráció központi része legtöbbször helyen az adott felsőoktatási/kutatási könyvtár kezében van.

A legutóbbi időkhöz ezen tartalmak hálózati háttérét a *Nemzeti Információs Infrastruktúra Fejlesztési Program* (NIIF) adta. Az NIIF feladata volt, hogy korszerű infrastruktúrát és alkalmazási környezetet, tartalomgenerálási és elérési háttérrel, s esetlegesen extra tároló kapacitást (pl. backup és tartalékolás) biztosítson a magyar felsőoktatás, kutatás és a közgyűjtemények számára. Az NIIF Program vezető szerepet játszott a legmodernebb hálózati technológiák magyarországi elterjesztésében, ezáltal meghatározó szerepe van az informatika országos fejlődésében is. A közelmúltban lezajlott szervezeti változás után (KIFÜ integráció) még

nem látszik biztosan, hogy ez a háttértevékenység, könyvtárak számára fontos szerep megmaradhat-e, és ha igen, ugyanígy-e, vagy másfajta módon.

4.2 A teljes szöveg varázsa

A teljes szövegű elérés igénye egyeduralkodóvá vált korunkban, és ezáltal a szabad hozzáférésű digitális tartalmak nagyságrendi növekedése várható. A szórványos kezdeményezések után az alapvető feladat a jelentős volumenű digitalizálás megszervezése országos és részben regionális hatáskörű digitalizálási infrastruktúrák kiépítése és fejlesztése révén, valamint az egységes tartalomszolgáltatás, kompatibilis vagy közös digitális archívumok kialakítása.

A tudományos cikkek íróinak, az alkotó műhelyeknek fontos igazán az *Open Access*. Sokan hajlamosak ezt úgy értelmezni, hogy ennek lényege, hogy INGYEN érhető el a folyóirat, s mindenki demokratikusan, feltétel nélkül hozzáfér a tudományos információhoz. Nyilvánvaló, hogy a kiadást, szerkesztést stb. valahonnan finanszírozni kell, az óriás kiadók egyben hatalmas pénzügyi vállalkozások is, profitra éhes befektetőkkel és dollármilliárdokkal a háttérben. (Érdemes számításba venni, hogy ugyanezen kiadók üzemeltetik az óriás adatbázisokat is, amelyeknek nem ritkán egyidejűleg milliós felhasználói tábor faggatja a rekordjait.)

Mint ma már egyre több műhely számára jól ismert, lényeg az, hogy ebben a koncepcióban nem a felhasználó, hanem a közlemény előállítója fizet, s így a nyilvánosság teljes lehet. Ami tehát az *Open Access* rendszerben teljesen más, hogy mindenki, mindent mindenhol elér (pl. már ha minden *Open Access* lesz), de a kutatók-publikálók fizetik meg a rendszer fenntartását és – értelemszerűen – a publikációs gyakoriságuk alapján. Ez azt jelenti, hogy a költségeket máshogy kell majd csatornázni, hiszen pl. a magyar EISZ projekt (évekig e-folyóiratok országos előfizetésére fordított) milliárdjának egyre nagyobb részét kell pl. valahogy visszacsatornázni, hogy a kutatói publikációk támogatására fordítódjon CSAK e-journal vásárlás helyett. S ezt az egyetemi, kutatóintézeti költségvetésekben, s a pályázati rendszerekben is érvényesíteni kell majd.

Az *Open Access* koncepcióban az előzetes számítások szerint a nagyok és erősek akár ezer vagy több euróval számolnak egy-egy közlési díjat, a kisebb *Open Access* folyóiratok majd akár ingyen is, de általában kb. 100-500 eurós áron fogadnak egy-egy dolgozatot. Ma úgy tűnik, hogy egy vezető magyar tudományegyetem, vagy csúcs-kutatóintézet – hosszabb távon – talán „pénzénél marad”, tehát amennyiért eddig előfizetett klasszikus folyóiratokat, annyiért tudja is közölni az adott intézmény az eredményeit. (De az is látszik, a kiadóóriások abban is érdekeltek,

hogy az átállás költségeit átruházzák a vevőkre, illetve a hibrid és vegyes korszak hátrányai ne őket sújtsák anyagi értelemben sem.)

Akkor hát mi lesz az a változás, ami döbbenetes mértékű előnyt jelenthet pl. nekünk, magyaroknak az *Open Access* megoldásban? Az, hogy ezért nem csak az előfizetett (s ki tudja már mennyiszer csökkentett kvótájú) folyóirataihoz fér hozzá az adott kutatói közösség, hanem mindenhez az adott tartományban. Ha az egész rendszer konzekvensen átalakul, akkor mindenhez, mindenhol és bármikor és bárki hozzáfér majd.

Ha kialakul a rendszer, egyáltalán nem lesz rossz, egy viszonylag kis országnak, mint Magyarország biztosan nem, de amíg eljutunk a tiszta *Open Access* „állapotig”, amíg a finanszírozási csatornák átalakulnak, amíg a pénzek megtalálják az új utakat és az agyak is átállnak az új megközelítésre, addig elég kemény lesz az élet, az átmeneti időszak pedig keserves néha ma is, és egy darabig az is marad.

E területen tehát van néhány szempont még, ami a sikeresség mellett szólhat, pl. nagyon korai alapítású projektjeink vannak (MEK, DIA stb.) s az EISZ átfogóan működik régóta és mostanság különösen jól szervezeten. Az *Open Access* mozgalom Budapesten bontott zászlót,⁷ a HW/SW infrastruktúra elég jó, az elérés gyakorlata beépült a mindennapokba. Nyilvánvaló az is, hogy mi nehezíti helyzetünket: hiszen jól tudjuk, néha sztochasztikus a projektek működtetése, finanszírozása, állandó túlélési harc van, a fejlesztésekből fenntartás konvertálódik, nincs kellő koordináció, és nincsenek sziklaszilárd egységes tervek. A befogadási kultúra bizonyos aspektusai (pl. e-book használat, e-book kezelés) még mindig alacsonyabb a kívánatosnál.

A kulturális örökség nemzeti, regionális és helyi folyamatainak a kutatás és oktatás szempontjai szerinti értelmezése nem nélkülözheti a humántudományokkal foglalkozó kutatóhelyeken meglévő források feltárását és egységes adatbázisokba szervezését. Kiemelten fontos az egyes kutatást segítő források *open source* hozzáférhetővé tétele, azonban még ezt megelőzően olyan alap kutatások végzése is, melyek eredménye lesz az a rendezett és minőségileg feltárt dokumentumsokaság, amit majd célszerű digitalizálni, elektronikusan hozzáférhetővé tenni. Az *open access* valószínűleg kedvező tendencia lesz, ha az újraelosztást meg lehet szervezni.

A digitalizált tartalmak nagyobb elterjedéséről Magyarországon csak az 1990-es évek vége óta beszélhetünk; az országos viszonylatban

⁷ Vö.: <http://www.budapestopenaccessinitiative.org/> és <http://www.soros.org/openaccess>

szóba jövő információmennyiséget tekintve még csak az elvégzendő munka közepén vagy elején tartunk.⁸ Régebben a magyarországi könyvtári/levéltári/muzeológus szakembercsoportok közül talán a legszervezettebb volt a könyvtárostársadalom, azon belül is pedig azon informatikus könyvtárosoké, akik digitális tartalomszolgáltatással foglalkoztak. Az utóbbi évek örvendetes jelensége a levéltárak és levéltáros szakemberek gyors felzárkózása. (Persze ezt úgy is interpretálhatjuk, hogy a könyvtárostársadalom ilyenét fejlődése megakadt, lelassult néhol.) Bár az ezzel kapcsolatos törekvések, célok megfogalmazása, feladatok összehangolása a napi szintű szakmai közbeszédben folyamatosan jelen van, a megvalósítással kapcsolatban különböző problémák érhetők tetten (pl. a közép- és hosszútávú koncepciók nem integrálódnak az intézményi feladatokba, a TIOP/TÁMOP/EFOP stb. pályázatokban nem valósul meg konzekvensen az intézményi országos feladatkörök leosztása, átgondolatlan a teljes paradigma; a finanszírozás területén is komoly lyukak tátongnak).

A digitális tartalomfejlesztés és tartalomszolgáltatás terén elengedhetetlen valamiféle minőségbiztosítási rendszer megalkotása és bevezetése. A feladatok megfelelő ellátásához szabványok és metaadat-struktúrák kialakítására, valamint a jogszabályi környezet részbeni módosítására, új jogszabályok megalkotására is szükség volna (pl. a digitális kötelespéldány, digitális jogkezelés kérdéseiben).

4.3 Az e-science megjelenése

A tudomány e-science néven is emlegetett nagyszabású átalakulása tovább erősödik, ami a magyarországi, valamint általában a magyar nyelvű publikációk teljes bibliográfiai feltárását és szakszerű leírását követeli meg.

A könyvtáros társadalom feladata ebből láthatóan adott: a magyar nyelvű szakirodalmat, a kutatási eredményeket, tudományos publikációkat (a korábbi részleges eredményekre építve) a teljesség igényével kell feltárni, és az ezekről szóló információkat elérhetővé tenni mind a magyar, mind a nemzetközi kutatói közösség számára.

⁸ Azért itt meg kell emlékezni a két legnagyobb magán- és közkezdeményezésről, amelyek érdekes sajátja, hogy nem elsősorban költségvetésiek, és nem is központi természetűek. Nyilván itt a miértek taglalása külön tanulmányt igényelne. Az Arcanumról és az ADT-ről – s más odatartozókról –, illetve a Hungaricanáról van szó.

A magyarországi eredmények csak akkor integrálódhatnak a nemzetközi kutatásokba, ha azok egyidejűleg többnyelvű környezetben válnak elérhetővé, és megoldódik az idézettségi mutatók hazai kezelése is. Az említett MTMT projekt rövid idő alatt jelentősen fejlődött, elfogadottsága megnőtt, és használata intenzívvé vált. Hamarosan új szoftver is jelentkezik, új szolgáltatásokkal (MTMT v2.0). Ebben a formában ez majdhogynem egyedülálló Európában. Az intézményi repozitóriumok megszorodtak, jelentőssé vált a doktori disszertációk, szakdolgozatok digitalizálása, a publikációk feldolgozása is megindult, nem egy helyen összekapcsolva a repozitóriumokat az MTMT rekordjaival. (A folyamat tudományometriai vonatkozásai erőteljesebbek persze, de ezt külön tanulmány vizsgálja.)

Az *e-science* folyamatába (számítógépes szakirodalmazás, közös publikációk, adatok cseréje, hálózati közös munka a műszeres vezérléstől a megosztott szakirodalmi jegyzékeken át a kommunikációig bezárólag, elektronikus publikációk és azok virtualizálódó értékelése) való illeszkedés az egész tudósközösséget szolgálja, azon belül is főként a magyar nyelvű tartalmakkal foglalkozó humántudományok képviselőit segíti és teszi láthatóvá.

Az *e-science*-hez is kapcsolódik az **adatrepozitálás** témaköre, ami lehet kutatóintézeti és könyvtári is, s erős összefüggéseket mutat az említett *big data* vonatkozással. A tudományos kutatás során keletkezett kutatási adatok tárolásának módjáról, helyéről és formájáról nem csak a kutató dönthet. Ha egy kutató kutatási területén belül léteznek adatkezelési szabványok vagy normák, akkor ezeket figyelembe véve kell a megfelelő **adatrepozitáriumot** kiválasztani. Sok esetben a kutatást finanszírozó intézet vagy projekt előírja, hogy az általa finanszírozott projektben létrehozott adatokat hol és hogyan kell tárolni. Ahogy az open access esetében is, itt is előjön a *nyílt adattárolás* kérdése. Az adatok nyílt hozzáféréseinek támogatása erős és jól fejlett infrastruktúrát kíván meg.

További megoldandó feladat még a már létező **európai aggregációs partnerekhez** (Europeana és társai) való szoros kapcsolódás, illetve a nemzeti szakterületi aggregációs kapcsolódási pontok kialakítása. A szakmai belépési pontok (portálok) sajnos még nem igazán léteznek, vagy csak külföldieket használnak, a lehetőségek gyűjtőportálja hiányzik, sok mindent nem ismernek, nem használnak, a változások és lehetőségek oktatása, terjesztése alacsony színvonalú. Az európai aggregációs csatlakozások sokszor még sporadikusak, nem föltétlen rendszerszintűek, de egyre jellemzőbbek, akár a repozitóriumok irányában is.

Mindkét vonatkozásnál – akár bibliográfiai vonatkozás, akár hivatkozás vagy adatrepozitálás – a kutatói azonosítás (pl. OrcId) és a doku-

mentumazonosítás (pl. DOI) – alapvető fontosságú, s alapfeltétele a nemzetközi disszeminációnak: arathatóságnak és indexelhetőségnek.

4.4 A mi internetünk teljes körű archiválása⁹

A nyilvános hozzáférésű weboldalakon megjelenő információ és tudás az oktatásban, kutatásban és a nemzeti emlékezet szempontjából is hasonló fontosságúvá válik/vált, mint ezek hagyományos, papíron publikált formái. A könyvben, folyóiratban és egyéb kiadványokban levő ismeret a könyvtáraknak köszönhetően hosszú ideig (akár évszázadokig) megmarad: visszakereshető, megismerhető, hivatkozható... A weboldalak viszont bármelyik pillanatban eltűnhetnek vagy megváltozhatnak tartalmuk. Az online forrásoknak ez a változékonysága megnehezíti a beépülésüket a tudományos és az oktatási tevékenységbe, hiszen mindkét területen fontos, hogy ezek évekig-évtizedekig stabilan elérhetők és hivatkozhatók maradjanak.

2006-tól – a MEK-alapító Drótos László javaslatára¹⁰ folyamatosan kialakításra került egy Magyar Internet Archivum (MIA) projekt terve, amely ma már eléggé kidolgozott a megvalósításhoz. A Magyar Internet Archivum tervezett gyűjtőköre a magyar vagy magyar vonatkozású, tudományos, oktatási, kulturális és közéleti honlapokra terjed majd ki, ezekből kíván minél többet rendszeresen lementeni és nyilvánosan hozzáférhetővé tenni. Az archivált anyagot, illetve annak egyes részeit stabil azonosítókkal látnák el, így az egyes weblapok, illetve azok elemei (pl. ábrák, táblázatok) hosszútávon is megbízhatóan hivatkozhatók lesznek. Vagyis az archivált anyag mind az oktatók és tudományos kutatók, mind pedig a diákok számára megbízhatóan használható információ- és tudásbázist jelent majd. Ez óriási előnyt jelent az ilyen típusú *anyagok e-learning* rendszerekben, (táv)oktatási csomagokban tervezett alkalmazását illetően, hiszen megadja az eredeti környezetben maradás lehetőségét csakúgy, mint a stabil hosszú távú hivatkozás lehetőségét.

A felsőoktatás értelemszerűen számtalan változatban és módon kutatja, s közvetlenül felhasználja a kulturális javak sokaságát. Ennek egy igen lényeges vetülete a múlt bármely korszakára vonatkozóan, az adott kultúra, korstílus, divat megjelenése, látványterve, stílusbeli jellemzői. Ez adott esetben rendkívül gyorsan változhat, az elektronikus megjelenésű

⁹ Részleteiben lásd: Drótos–Kokas: *Webarchiválás*.

¹⁰ Előadás: <http://videotorium.hu/hu/recordings/details/1849> – *Mi a MIA – Javaslat egy Magyar Internet Archivum létrehozására*, ill. <http://mek.oszk.hu/html/irattar/eloadas/2006/mia.htm>

forrásoknál akár naponta is. Míg mindnyájunk számára értékes forrása a múlt megjelenési formáinak egy folyóiratcímlap, egy könyvborító, egy plakát stb., sőt ennek művészeit is jól ismerjük, s nem egy esetben a kor egész stílustörténeti besorolását illetően meghatározónak tartjuk ezeket, addig a webkultúra esetében, archívum nélkül a múlt ezen rétegei – a tartalom mellett – nyom nélkül eltűnnének. A MIA azonban nemcsak azt teszi lehetővé, hogy megnézhető legyen egy – esetleg időközben már megszűnt vagy megváltozott – site, hanem az archívumra ráépülő értéknövelt szolgáltatásoknak köszönhetően az „élő” webnél fejlettebb keresések és vizsgálatok is végezhetőek majd rajta (pl. adat- és szövegbányászat, az idődimenziót is figyelembe vevő statisztikai és nyelvi elemzések). Ennek a magyar nyelv- és stílustörténet kutatásától a kommunikáció oktatásán keresztül a szociolingvisztikáig igen széles a tanításban, kutatásban való hasznosíthatósága.

Tehát a Magyar Internet Archívum láthatóan lehetővé teszi oktatási anyagok fejlesztését és integrálását és nagymértékben segíti az internetes adatvagyon archiválását és kutatásban való hasznosítását, erős szinergiában az egész életen át tartó tanulás segítségével, valamint a különféle uniós pályázatok különféle prioritásainak támogatásával is.

A fenti oktatási, kutatási és nemzeti örökségvédelmi szempontokon túl a hazai érvényesülésben fontos lehet, hogy a MIA-val automatikusan megoldódik az intézmények honlapjainak archiválása. Jelenleg a legtöbb intézmény (pl. egyetemek és főiskolák, kutatóintézetek) nem vagy csak rövid ideig archiválja a honlapjának tartalmát. Könnyebb és helytakarékosabb az intézmény website-ját folyamatosan építeni, és legfeljebb egy komolyabb design-váltáskor őrzik meg egy ideig az előző verziót. Így viszont elvész az intézmény múltjának egy mind jelentősebb darabja, hiszen egyre több minden már csak az internetre kerül ki, papírra nem nyomtatják ki. A MIA képes lesz a felsőoktatási intézmények számára „digitális levéltári” funkciót nyújtani, különösen akkor, ha az intézmények eleve vagy az archiválás után ellátják megfelelő részletességű metaadatokkal a fontosabb dokumentumaikat, a későbbi visszakeresés megkönnyítése érdekében. Nyilvánvaló kapcsolata a nyelv- és beszédtechnológia trendekkel és következményeivel (pl. mint óriási „adatsiló” a mindennapi nyelvhasználat különféle területeinek), valamint a társadalomtudományok igényeivel (mind szakadatbázis, mind archiválás szintjén) és a humántudományok itt is jelzett infrastrukturális kezdeményezéseivel.

Részletkérdésnek tűnhet, de adott esetben rendkívüli fontosságú lehet egy egészen más aspektusa is az Archívumnak: az, hogy jogérvényesítő vagy ilyen-olyan értelmezési viták esetén a hivatalos honlapok idő-

tengely mentén precízen metaadatolt változatai *független harmadik féltől* szerezhető be, amely garantálni tudja az adott változat időbeli valóságos s hiteles voltát.

A hálózati infrastruktúra, a befogadó storage adott lehet (KI-FÜ/NIIF), a szakmai irányítás szerve szintén (OSZK), s van néhány nagy egyetemi műhely, amely tudna szakmai támogatást adni (Szeged, Debrecen stb.), elsősorban a kívánatos site-ok kiválasztását s feldolgozását illetően. Bizonyos értelemben van kidolgozott kezdő „menetrend”, sok minta áll rendelkezésre. Az is igaz azonban, hogy még mindig van értetlenkedés a projekttel szemben, fantazmagóriának tekintik, mert a döntéshozók egy része nem ismeri a nemzetközi trendeket, s nem érzékeli az erodálódás mértékét. Sajnos a közelmúltban több nagy terv megbukott, nincs támogatás.

Itt bizony elmaradásban vagyunk, s csak a legutóbbi OKP projekt indulása (ld. később) hozott némi reményt, igaz elég gyors fordulatszámra kapcsolva mindjárt a már-már elakadó webarchiválási ügyet.

4. 5 Elektronikus tananyagok és a tömeges webes oktatás

2008-ban egy kanadai professzorpáros, George Siemens és Stephen Downes indította el első online kurzusát *Connectivism and Connected Knowledge* címen. Azóta híressé vált kurzusukat egy idő után már 2300 hallgató követte a hálózaton. Az elnevezés is itt jelenik meg: „*massive open online course*”, amit talán „Tömeges Nyilvános Hálózati Kurzus”-nak lehetne fordítani.¹¹ Mostanság az irányadó összesítő webhely szerint majd 33 millió (!) kurzusrésztvevő használja az azóta elterjedt módszer szerinti oktatási formát, s mostanában csaknem 2400 kurzus közt válogathatnak, amelyeket 80-90 partner hirdet meg.¹² Sokak szerint mindez az egész felsőoktatást át fogja alakítani, hiszen a nyílt webtérben szabad versenyben megjelenő óriási kínálatból a húzóneveket felmutató sztáregyetemek viszik majd el a hallgatókat, így az Egyesült Államokban már most pánikszerűen nézegetik ezt az oldalt a kisebb egyetemek vezetői. Arra a hazai elemzők is rámutatnak, mik a MOOC előnyei: a MOOC integrálja a közösségi hálózatokban rejlő potenciált, s kiaknázza az összekapcsolhatóságban rejlő lehetőségeket. Az, hogy elismert kutató/oktató

¹¹ A MOOC kezdeteit és kialakulását remekül foglalja össze az angol Wikipédia szócikke, s az alapvető szakirodalmakat is hivatkozza: [http://en.wikipedia.org/wiki/Massive_open_online_course]

¹² <https://www.coursera.org/> A „Coursera” egy oktatási vállalkozás maga is, amely felvállalta, hogy a MOOC típusú kurzusokat nyilvántartja és katalógusportálként kínálja az egész webközönség számára.

vezetésével élhető át a tanulás élménye, hogy a kurzus szabadon elérhető, csak online forrásokat használ, hogy a csatlakozás bárki számára nyitott (nem kell beiratkozni az adott intézménybe) rendkívüli vonzerőt jelent. S így persze nincs létszámkorlát sem, s főképpen nincs tandíj, a kurzusok anyagai mindenki számára hozzáférhetőek.¹³

Az Open Education Database honlapja így exponálja az igazi kérdést szerkesztőségi cikk-címében: *Librarians: Your Most Valuable MOOC Supporters*.¹⁴ Igen, a könyvtáraknak, jelesül a felsőoktatási könyvtáraknak kitüntetett szerepe lehet a MOOC rendszerek és a rendszer működtetésének kiszolgálásában. Ezek közül csíra állapotban már sok minden tetten érhető nálunk is. Pl. a szegedi SZTE Klebelsberg Könyvtár sok éve üzemeltet nem csupán saját (könyvtártudományt oktató) munkatársai számára egy ún. Elektronikus Vizsgáztató Rendszert (EVR), amely mára már több tudományterületen hatalmas adatbankkal szolgálja ki az automatizált tudásellenőrzést. Nyilvánvaló, hogy online kurzusok mellé ez könnyedén csatolható lenne valamilyen módon.¹⁵ De pl. az egri Eszterházy Károly Főiskola távoktatási rendszerei és programjai is komolyan összefonódtak a könyvtári képzésért felelős tanszékekkel és magával a főiskolai könyvtárral is.¹⁶

A felsőoktatási könyvtár utóbbi húsz esztendőben olyatén változásokon ment keresztül, mintha ennek egyenesen célja lett volna a MOOC rendszerek támogatása. A digitalizálás következtében előállt és ma már online elérhető tananyagok, az előfizetett szakirodalom szinte teljes körű webes hozzáférhetősége, a repozitóriumok kifejlesztése stb. és a távolról való könyvtárhasználat egyre kifinomultabb megoldásai szinte teljesen kielégíthetik a tömeges távoktatásnak ezen igényeit, hiszen gyakorlatilag korlátlan ügyfélnek teszik lehetővé az online és 24 órás könyvtárhasználatot. Nyilván nálunk még ez csak potenciál, s nem a teljes valóság, de ha pl. jogilag is megoldható lenne az e-jegyzetek és e-tankönyvek távhasználatára, e-kölcsönzése, akkor technikai akadály a továbbiaknak már nemigen van.

Az említett SZTE Klebelsberg Könyvtár talán sokban úttörő szerepet is vállalva 2018-tól elkezdte építeni nemzetközi szabványoknak is

¹³ Ld. pl. Abonyi-Tóth Andor előadásanyaga, *Az online oktatás evolúciója, a MOOC-ok megjelenése*. <http://www.slideshare.net/andorabonyitoh/infoera-2012-moocv20121114-16470129>

¹⁴ Az OEDB honlapján: <http://oedb.org/library/features/librarians-your-most-valuable-mooc-supporters/>

¹⁵ <http://www.bibl.u-szeged.hu/evr/>

¹⁶ Lásd erről: <http://informatika.ektf.hu/?mm=oktatas&content=oktalap>

megfelelő tananyag-repozitóriumát, az ETA-t.¹⁷ Tanulságos megnézni, milyen kritériumokkal indult el ez az EFOP 3.4.3 támogatású fejlesztés: az Elektronikus Tananyag Archívum a Szegedi Tudományegyetemen keletkezett és folyamatosan keletkező elektronikus tananyagok központi gyűjtőhelye lesz. A könyvtár üzemeltetésében működő komplex oktatási repozitórium a Contenta repozitórium-rendszerük része. Az egyetemen elfogadott ún. Open Online Oktatás (SZTE O3) stratégia megvalósításának részeként az archívum feladata az egyetemen keletkezett tananyagok hosszútávú megőrzésének biztosítása, szakszerű feldolgozása és szolgáltatása. A szakértők és könyvtárosok munkája nyomán az bontakozott ki, hogy a tananyag-archívum gyűjtőkörébe tartozik minden oktatással kapcsolatos tananyag és ezekhez kapcsolódó segédanyag. Érdemes áttekinteni a csoportokat:

- Online oktatási csomagok (bármely e-learning és MOOC keretrendszerekből archivált oktatási csomag);
- Jegyzetek, tankönyvek (bármely oktatási célú, könyv jellegű dokumentum);
- Prezentációk (tanulást segítő prezentációk és az előadások anyagát tartalmazó diasorok);
- Oktatási témájú képi tartalmak;
- Oktatóvideók és előadások felvételei;
- Oktatási témájú audiófájlok és előadások hangfelvételei;
- Útmutatók (oktatáshoz kapcsolódó tájékoztató anyagok, kurzusleírások, tanmenetek);
- Önálló tanítási erőforrások, tanulási objektumok: tanulást segítő dokumentumok, feljegyzések előadásokról, handoutok, kötelező olvasmányok, gyakorlófeladatok, tesztek, vizsgakérdések;
- Egyéb, digitális oktatási anyagok, melyek nem sorolhatóak be a fenti kategóriák egyikébe sem.

Az egyetemi oktatók és a könyvtári adminisztrátorok által feltöltött anyagok több szintű jóváhagyás után kerülnek be az adatbázisba, ahol a felhasználók jogosultságuknak megfelelően érhetik el a tananyagokat, aminek többfajta szintje lehet, elsősorban szerzői jogi szempontok által korlátozva.

4. 6 Szorosabb partnerségben a kutatókkal

A hazai felsőoktatási-kutatási könyvtári szintér tehát óriási változásokat él át. Egy olyan korban, amikor az állam igyekszik kivonulni a közszférából, a könyvtárnak erőteljesen és folyamatosan kell igazolnia

¹⁷ Az említett repozitórium címe: <http://eta.bibl.u-szeged.hu/>

hatékonyágát, hogy biztosítsa a jövőjét. Hisz – tekintettel a gazdasági helyzetre és a vele járó megszorításokra – érezhető, hogy a könyvtárak folyamatos és teljes finanszírozása többé már nem garantált. Úgy is mondhatnánk *Andrew S. Grove* jól ismert szavaival, hogy a szakmánk egyfajta *inflexiós ponthoz* érkezett, amikor az átalakulás olyan mértékű és jellegű már, hogy azt nem lehet előre függvényszerűen jósolni.¹⁸ Úgy is mondhatnánk *egy információ-extenzív korszak talán lezárult, a jövőbeni tudásintenzív korszak sok szakismeretet igényel majd, sok innovációt és új ötleteket.*

De ahhoz, hogy a könyvtárak artikulálják értékeiket, és be is bizonyítsák pozitív szerepüket ebben az új környezetben, meg kell birkózniuk egy teljesen új helyzettel. A modern könyvtár számtalan és néha nagyon újszerű lehetőséget kínál első számú partnereinek, a kutatóknak. Ahhoz azonban, hogy meg tudjuk őrizni mindazt, ami sok százéves együttműködésünkben értékékként megszületett, újra kell értelmezni, miben és hogy tudunk együttműködni. A dolgozatban felsorolt, említett számos új vagy újszerű terület, tevékenység és szolgáltatás csak akkor nyeri el értelmét, ha az oktató-kutatói közösség mindennapi tevékenységét valóban segíti: ehhez a korábbi valóságos távolságnál közelebb kell egymáshoz kerül-nünk. Paradoxonnak tűnhet, de igaz, a virtuális közeg ehhez igen jó terepet kínál.

5. A VÁLASZLEHETŐSÉGEK A KIHÍVÁSOKRA ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

5.1. *A változás menedzselésének egy nemzetközi modellje*¹⁹

Könyvtáros és könyvtári informatikus körökben a fenti folyamatok és változások jól ismertek. Ez az útkeresés már legalább 15-20 éve intenzíven jelen van a szakmában, ennek illusztrálásaként Mader Béla 2001-es tanulmányát²⁰ emelném ki, amelyben a magyar szakirodalomban először használta a (fentebb már említett) „*hibrid könyvtár*” kifejezést annak az állapotnak a leírására, amiben azóta is létezőnk: a könyvtáraknak párhuzamosan kell ellátnia a hagyományos könyvtári igényeket, ugyanakkor a digitális világ követelményeinek is meg kell felelniük. Folytatva a

¹⁸ „Egy fokozatos átalakulásról van szó. Az erők növekedni kezdenek, és ezzel együtt megváltozik az üzlet jellege. Csak a kezdet és a vég világos. Maga az átmenet fokozatos és kódós.” Grove: *Csak a paranoidok*. 33.

¹⁹ Minderről részletesen: Nagy–Molnár–Kokas: *A könyvtárak*.

²⁰ Mader: *Információs és kommunikációs technológiák*. 364–374.

könyvtárosság jövőkereső hagyományait, a 2016-os és következő esztendőben számos szerző foglalkozott a témával akár a Networkshopon,²¹ akár pl. a TMT hasábjain,²² vagy említhetném a miskolci gyökerű, *A jövő könyvtára felé...* c. webinárium-sorozatot²³ is.

Fontos előrebocsátani, hogy a könyvtárak jövője kapcsán felvetett kérdések jó része természetes módon a hálózat és hálózatiság által nyújtott lehetőségek kitégulásából fakad. Ennek a kérdéskörnek számos vonatkozását az előzőekben elemeztem már. Szintén fontos az a folyamat, amely előbb-utóbb – megjósolhatóan – egy ún. digitális szingularitásba²⁴ fog torkollani.

Az is nyilvánvaló, hogy sokan és sokféle módon keresik a jövő megoldásait, kisebb és nagyobb műhelyekben folyik a „jóslás“ és a legfontosabb trendek kitapintása és meghatározása. Talán az utóbbi évek legjelentősebb ilyen kísérlete volt a *Massachusetts Institute of Technology* (MIT) könyvtárának nemrégiben közzétett előzetes kutatási jelentése. A világ egyik legnagyobb presztízsű műszaki egyetemének könyvtára 28 oldalas előzetes riportban közli saját könyvtáruk és a világ könyvtárainak jövőjéről végzett egy éves, átfogó kutatásuk első eredményeit.²⁵ Az MIT kutatási jelentése (és ennek nyomában most e tanulmány szerzője is) valójában ezen jelenségek által indukált kihívásokra próbál meg választ adni, vagy legalábbis megpróbálja a felmerülő kérdéseket tablószzerűen felvetni, elhelyezni azokat a problématerben.

A 2016-os kutatást az MIT könyvtára az MIT ún. provostjának felkérésére végezte az MIT Libraries vezetőjének irányításával. Összehívtak egy mintegy 30 fős bizottságot (*Task Force*), kifejezetten vegyes összetétellel. Így különféle oktatók-kutatók, hallgatók és a könyvtári személyzet tagjai alkották a grémiumot. Három munkacsoportot alakítottak: közösség és kapcsolatok; feltárás és használat; gondnokság és fenntarthatóság témakörökben. Az egyes területek közötti átfedések a problémák több szempontú vizsgálatát erősítették. Aztán volt még egy negyedik, közös

²¹ Networkshop 2016 Konferencia – https://conference.niif.hu/document/NWS2016/Programfuzet_NWS2016_vegleges.pdf – 2016. 12. 18.

²² Koltay: *A szakkönyvtárak*. 287–291. Virágos: *Innovatív könyvtári terek*. 331–339.

²³ *A jövő könyvtára felé...*

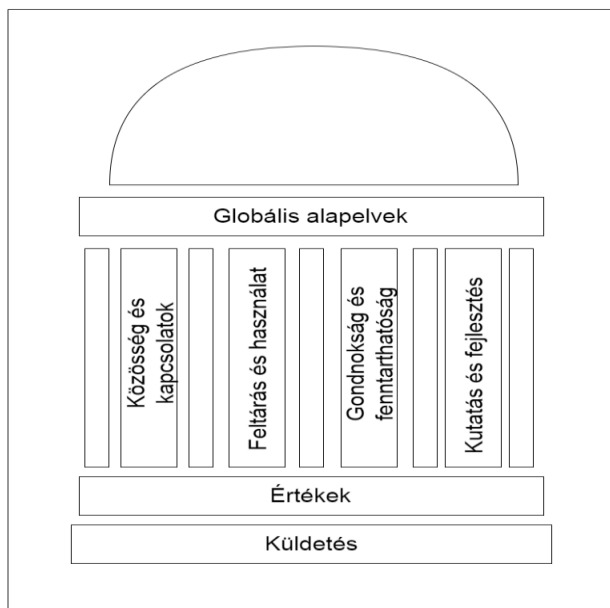
²⁴ Vö. Nagy: *Megy-e a digitalizálás által a világ elébb?* 44–52.

²⁵ *Massachusetts Institute of Technology: Institute-wide Task Force on the Future of Libraries: Preliminary Report* – <https://future-of-libraries.mit.edu/sites/default/files/FutureLibraries-PrelimReport-Final.pdf> – 2016. 12. 17.

téma, ugyanis mindegyik munkacsoportnál szerepelt a kutatás és fejlesztés, mint alapvető terület.

A beszámoló szerint az MIT számos kora olyan rendszerről álmodik, amely a nyitottság kultúráján alapul, (hogy külső erők és bárki bevonásával újraértelmezhetőek legyenek a kutatások), és hogy a kölcsönös bizalom erősítésével az egész tudományban fel lehessen gyorsítani a haladást. A cél az lenne, hogy a forradalmian új anyagok, új elméletek és nagyszabású problémákra kimunkált új megoldások segítségével új értelmezésekkel gazdagodjon világunk.

A konstrukció vizualizálásához ötletesen az MIT híres központi csarnokának rajzát, amúgy a Barker Library otthonát (Great Dome-ot) használták fel,²⁶ és az elvégzett munka fő vonalainak szemléltetésére a kutatás készítői az alábbi ábrát alkották meg, ahol a felsorolt, tartóoszlopoknak tekintett témák alapjául nem más szolgál, mint az MIT alapvető missziója és értékei, míg az oszlopok felett elhelyezkedő kupolát maga a megalkotni kívánt globális platform jelenti.

1. ábra Az MIT kutatásának stilizált ábrája
(az idézet TMT cikkünk alapján)

²⁶ *Maclaurin Buildings and Great Dome* – https://en.wikipedia.org/wiki/Campus_of_the_Massachusetts_Institute_of_Technology#Maclaurin_Buildings_and_Great_Dome_.281916.29 – 2016. 12. 11.

Amint az a jelentés egészéből kitűnik, a bizottság átfogó elképzelése az, hogy az MIT Könyvtára magáénak vallja és felgyorsítsa a lokális kapuból a globális platformmá történő átalakítást. A könyvtárnak mint nyílt globális platformnak a víziója olyan *ajánlások rendszere* révén valósítható meg, amelyek a könyvtár és munkatársai új, kibővült és/vagy újrafogalmazott szerepére vonatkoznak:

- A könyvtárnak a közösséget globális egységként kell tekintenie, a közösségekkel való kapcsolatában, tereiben és oktatási programjaiban nyíltságot, sokszínűséget, globális társadalmi igazságosságot, kritikai gondolkozást kell érvényesítenie.
- A könyvtárnak fejlesztenie, elősegítenie kell az olyan tartalomplatformok létrehozását, amelyek bátorítják a kutatási eredmények terjesztését, és elősegítik az információ feltárását és használatát.
- A könyvtárnak vezető szerepet kell játszania a helyi tartalom hosszú távú kezelésében és az adott intézményre vonatkozóan a tudományos életpálya minden részére kiterjedő hosszú távú közös modellek kifejlesztésében.
- A könyvtárnak a kutatás és fejlesztés központjává kell válnia, amely ösztönöz arra, hogy a tudományos/egyetemi könyvtárakat és a tudományos kommunikációt érintő hatalmas kihívásokra bátran reagáljon, és azokra új válaszokat adjon.

2. ábra A kutatási ciklus egyes fázisainak ábrázolása az SZTE Klebelsberg Könyvtár gyakorlata alapján²⁷
(Az idézett TMT cikkünkéből átvett ábra.)

²⁷ Meskó Eszter adaptációja a *The Library and the research cycle* (<http://www.publishing.monash.edu/assets/images/about-research-cycle-print.jpg>) ábra alapján.

Közösség és kapcsolatok, feltárás és használat, felügyelet és gondozás és persze fenntarthatóság, aztán a kutatás és fejlesztés: íme ezek a pillérek, amelyek meghatározzák azt a nyílt globális platformot, amelyet felépíteni szándékoznak az amerikai kollégák s persze mi is. A platform nyíltsága és elkötelezettsége egy olyan könyvtár iránt, amely interaktív, fogékony és együttműködő is egyben, ez jelenik meg a globális változást ösztönző felhívásban. A vízió – mondják és mondhatjuk mi is – azon kreatív pályák mentén tud megvalósulni, amelyeken a tudósok s általában a használók kimerítően ki tudják aknázni a forrásokat, használni az eszközöket, tereket, a könyvtáros szakértelmet, hogy mindez felgyorsítsa a tudomány és a tudás alkalmazását a jelenetős tudományos problémák megoldásában.

E rész befejezéseként a részletesen tárgyalt (a hivatkozott cikkben főként!) ajánlások listáját érdemes áttekinteni:

- Globális értelemben kell az adott könyvtárnak közönsége könyvtárává válnia: nem pár rendszer, katalógusok, külön adatbázisok stb., hanem INTEGRÁLT PLATFORM;
- A használat terei nyissanak a kollaboráció felé, legyenek a közösségek agórái;
- A felhasználóképzés jelentősége nagyon fontos és a könyvtár alakítson ki kapcsolatot a MOOC-jelenség kiszolgálásához;
- A könyvtár mint információs csomópont: nem internet általában, hanem „hiteleshely”, mind a publikációnak, mind az adatnak, mind az információnak;
- Digitális hozzáférés biztosítása: a platform célozza meg a tökéletes feltöltöttség állapotát (minden, ami elérhető, legyen digitális, vagy legyen rá terv, mikor lesz az...);
- Innovatív tudásközvetítés eszköze is legyen a nyílt könyvtári platform;
- Open Access-elv publikációban és adatban és annak széleskörű könyvtári támogatása;
- Repozitóriumok és azok rendszere, közös visszakereséssel és nemzetközi indexeltséggel;
- A hosszú távú megőrzés és az informatikai avulás problémáinak az állandó szem előtt tartása és kezelése;
- Az információtudomány új útjainak keresése és alkalmazása a könyvtárban.

A listában szereplő tételek hosszan (a forrás cikkben hosszabban) is kifejtethető és magyarázható vezérszavaknak tűnnek, de így röviden is súlyosak és évtizedekre munkát adóak: biztosan sokáig meghatározzák

a hazai szakmai életet is. Ami biztató, hogy a hazai (felsőoktatási/kutatási) könyvtáros közösségben már most könnyen értelmezhetőek: mert vagy elkezdtek őket, vagy csírájukban megvannak, vagy értjük és akarjuk is, hogy meglegyenek.

5.2 Egy magyarországi országos könyvtári platform lehetősége²⁸

A változás sarokpontja a közeljövőben egy országos könyvtári platform megteremtése lehet. Írhatjuk nagybetűvel is, hisz tkp. ez a létező projekt neve, OKP. Az OSZK áll természetesen a változások tengelyében, és a változások megvalósításához a *Kormány 1605/2016. (XI. 8.) határozata* (Országos Széchényi Könyvtár informatikai fejlesztéséhez szükséges források biztosításáról) ad alapot, aminek lényege, hogy a megadott téma közel 10 milliárd forintos állami támogatást kapott. A projektet a *Kormányzati Informatikai Fejlesztési Ügynökség* (KIFÜ) és az OSZK közös konzorciuma valósítja meg. A KIFÜ felelős a projekt irányításáért és a beszerzésekért, az OSZK pedig a személyi és szakmai háttérrel biztosítja. A projekt eredeti időtartama: 2016 novemberétől 2018. december 31-ig tartott volna, úgy gondolom, ebben lesz késés majd. A megkívánt változás, illetve megújulás általános célja, hogy a nemzeti könyvtár és az országos könyvtári rendszer minél jobban meg tudja felelni a digitális korszak egyre komplexebb felhasználói elvárásainak, és a nemzeti könyvtár el tudja látni a hagyományos és új médiák hosszú távú megőrzésének feladatát is.

E nagy ívű projekt egyik leglényegesebb eleme az **Országos Könyvtári Platform** (OKP). Ennek keretében sor kerül az OSZK régi integrált könyvtári rendszerének kiváltására is, de ami most fontosabb, hogy mindezt úgy kell megtervezni, hogy az országos könyvtári szolgáltatások egésze is integrálódik, és meg is újul közben. Ez az elképzelés nemzeti keretekben csak úgy valósítható meg, hogy „felhő” technológián alapul majd. Ez a **felhőalapú szoftver-együttes** képes lesz az OSZK és tkp. valamennyi csatlakozó könyvtár alapvető folyamatainak működtetésére is. E közös platformban megújulnak olyan szolgáltatások is, mint a MOKKA, a MOKKA-R, az MKDNY és persze az ODR is. Mindennek alapjául már nem szolgálhat egy pusztán MARC alapú gondolkodás, így elkezdődik a korábban keletkezett adatok konszolidációja is, sor kerül az RDA (*Resource Description and Access*) bevezetésére is. A rendszer a tervek szerint képes lesz a komplexebb könyvtári adatmodellek alkalmazására is, mint (pl. az FRBR, vagy a BIBFRAME), és ezzel tkp. lehetőség

²⁸ Minderről rövid áttekintés a hálózaton, csatolt dokumentumokkal: <http://www.oszk.hu/okr-projekt>

teremtődik az OSZK és a csatlakozó könyvtárak „webtérbe” való teljesebb integrációjára is. Pontosabban nem is az intézmények itt a lényegesek, hanem az adatvagyonuk, ami a „mély-internetből” így a felszínre kerülhet, akár teljes mértékben összekapcsolódhat a webtér mindenféle szóba jöhető más forrásaival.

Platform nem csupán az adatbázisok lelőhelye, hanem a meglévő és keletkező digitális tartalmak szolgáltatási színtere is lesz. Így az OKP projekt lényeges eleme lesz a **tartalmi digitalizálás** nagymértékű koordinációja és megvalósítása is. Ezért ez az ún. *Digitális Jólét Program* és a *Közgyűjteményi Digitalizálási Stratégia* számára is fontos szempont, a tervek kölcsönösen összehangolásra kerültek. Maga a digitalizáló központ a következő években az OSZK-ban valósulna meg, ami – a tervek szerint – évente akár 6-10 millió oldal minőségi digitalizálására is képes lehet.

E projekttervnek része a dolgozat más pontján kifejtett web-aratás és web-archiválás probléma kezelése is: Így az ezen kérdésekkel foglalkozó kísérleti program már el is indult, amelynek célja, hogy megfelelő elméleti és technológiai alapot teremtsen a magyar vagy magyar vonatkozású webtér folyamatos mentésének megvalósítására.

5.3 A hálózati stratégia könyvtári-informatikai szempontú fókuszpontjai²⁹

A könyvtárak számára a hálózat tehát a mostaninál is fokozottabban digitális tartalomszolgáltató közmű lesz, általános kollaborációs színtér, adattárolási és elosztási környezet. Mindezekből kifolyólag az akadémiai és általános olvasói közönség digitális ökoszisztémájának lényege.

A fenti helyzetkép és vízió nyomán a főbb kívánatos trendek, kiemelt szempontok – a könyvtárak és könyvtárosok számára (is) – a hálózati kultúra szempontjából a következők lehetnek:

1) Nagysebességű hálózati kapcsolódás géptől gépig, kompromisszumok nélkül.

²⁹ Hangsúlyoznám, hogy az itt leírtak valóban a „hálózatba vetettség” következményeiként megvalósuló vagy megvalósítandó stratégiai mozzanatok, ami messze nem azonos a felsőoktatási könyvtárak intézményi jövőképeivel. (Azt nagyon átfogóan feldolgozza és elemzi pl. az itt is hivatkozott *A felsőoktatási könyvtárak stratégiai* 2018). E témában részletesebben: Kokas: *A hálózat*. 430–434.

2) Nagyon magas fokú működési biztonság (három kilences), hiszen a felhőalapú gondolkodás és eszközhasználat sérülékenysége igen magas fokú.

3) Magas fokú adatbiztonság, több szinten, távoli archiválással, gyors és hatékony visszaállítási képességekkel.

4) Nagy kapacitású hálózati adattárolás részben natív felhőalapon, részben a fenti biztonsági elv miatt.

5) Az üzemeltető (informatikus) szakembereknek nagyon magas szintű kollaborációs képesség más szakmákkal és szakemberekkel (könyvtáros, digitalizáló stb.)

6) Korszerű és egységes hálózati autentikációs rendszerek, föderatív szervezetek (eduID, eduGAIN stb.) irányába való nyitottság, rendeződés.

7) Részvétel az ökoszisztéma-szerű kiszolgáló felhőalapú platformok és szoftverszolgáltatások kidolgozásában és üzemeltetésében (pl. Országos Könyvtári Platform).

8) Igen nagy és komplex (hálózati) erőforrások összehangolt megteremtése a bonyolult és személyre szabott adatelemzési és adatbányászati eljárások kivitelezéséhez, együttműködés azok megtervezéséhez.

9) Az oktatás- és kutatástámogató virtuális környezeteknek (a MOOC-tól a kiterjesztett valóságig, a laboratórium-szimulációtól a valós idejű interaktív video közvetítésekig bezárólag) a teljes körű és intézményeken túlmutató hálózati támogatása. (Ezeknek összes könyvtári és feldolgozási, tárolási vonatkozásával együtt.)

10) Speciális tartalomkezelő rendszerek (repozitórium-szoftver, OJS-típusú platform, webarchiválási szoftver stb.) hálózati üzemeltetései, amelyek panelként egy-egy tervezett intézményi ökoszisztéma részesei lehetnek.

A fenti helyzetelemzés és vízió természetesen ennél részletesebben is stratégiai lépésekké konvertálható és tetszés szerinti részletekkel egészíthető ki.

6. KÖVETKEZTETÉSEK ÉS ÖSSZEFOGLALÁS-FÉLE

Egy általánosnak tűnő megközelítés kívánkozik előre. Be kell vallani, a kilencvenes évek elején még nem sejtettük, hogy az, amit érdekességként taglalunk, a „világháló jelenség”, ennyire generálisan átalakítja majd világunkat. Vannak kutatók, akik a tűz és kerék felsorolásával kezdődő lista egyik fontos elemeként emlegetik máris mindezt. A „nagy ötlet”, amelyik kezdetben csak egy – elsősorban katonai – kommunikációs megoldásnak tűnt, a tudományos kommunikáció és tudáselosztás eszköze lett, majd a szórakozás, szórakoztatás „megaszíntere”. Innen pedig rövid úton eljutott oda, hogy globális információs rendszerként,

amolyan megvalósult XANADU-ként, az egész emberiségre kiterjedő infrastruktúra- és szolgáltatáshalmazzá váljon.³⁰

Milyen ma az összkép, kicsit távolabb lépve? Az mindenesetre elmondható, hogy ennek a mindenre és mindnyájunk sorsára mélyen és feltehetőleg igen hosszan kiható „projekt” irányítóinak, résztvevőinek a felelőssége hallatlanul nagy. A „digitális ökoszisztémánk” és annak hatásai a környezetihez hasonló teherrel nehezednek ránk, s hasonló lehetőségeket is rejtenek. A hálózat és az informatikai eszközeinek változása a rendszert igen erősen dinamizálja, minden állandó változásban van, a fejlődés szinte alig követhető, maga a médium pedig kétségkívül „határtalan”. Nem kevés kihívás ez kormányzatoknak, kutatóknak, tanároknak és iskoláknak és a mindennapok emberének sem, hogy az elképzelhető legoptimálisabb eredményt hozza/hozzák ki az elképesztő lehetőségekből, és megakadályozzák, leküzdjék nem kevésbé veszélyes mellékhatásait.

S most lépünk vissza a könyvtárakhoz. A legfontosabb tehát e változásban, hogy a könyvtár két alappillére mozdult el. A gyűjtemény értékét az elmúlt néhány ezer évben az határozta meg, ha ott és azon a helyen, időt és pénzt, szaktudást nem kímélve összegyűjtésre került egy kataszter dokumentum, aminek egyfajta „cimaelia” (most könyvtári kincsek értelemben) értéke volt. Vagyis azok a dokumentumok és az a gyűjtemény, abban az összetételben csak ott és azon a helyen volt elérhető. Ez a hely nevezetes volt erről, ebbe az intézménybe ezért volt értelme eljutni. Gondoljuk el, mindez a hálózatban és a digitalizálás korában hogyan fest? A könyvtárak az internet kezdeteitől ennek a nagyszerű találmánynak élharcosai voltak, kezdetben – talán azt is mondhatnánk – legnagyobb információ hordozói és terjesztői is. Amint a könyvtári tartalmak digitalizálásra kerülnek és hálózat által elérhető állapotba kerülnek, ez az előző – talán háromezer éves – paradigma egy csapásra szétöredezik. Mindebből persze következhetne, ahogy talán Al Gore gondolhatta anno, hogy a könyvtárak szerepe a jövőben csekély lesz, de valószínűleg ellenkezőleg is lehet mindez: hiszen az a tudás, tapasztalat, ami az információk klaszterálásban (osztályozásában), a metainformációk előállításában, a visszakeresés, adatábrázolás területén rendelkezésre áll, az sokkal értékesebbé válik, mint eddig bármikor. A számítógépes írásbeliség tudásának terjesztéséről, annak műhelyeiről és iskoláiról nem is beszélve.

³⁰ Az általános hatásokról részleteiben: Kokas: *Mivé lett nekünk az Internet?* 156–164.

Látszik tehát, hogy a könyvtárak nem fel, hanem inkább „**beleköltöztek**” a **hálózatba**. Ugy is fogalmazhatunk, hogy permanens részévé vált a hálózati lét a munkának. Ezért a hálózat fejlődése, állapota a könyvtári munka, a könyvtári szolgáltatások nélkülözhetetlen alapjaivá váltak. A gyakorlatban egy hálózat nélküli tudományos könyvtár már ma is munkaképtelen, olvasói nagyrészt kiszolgáltatottak.

Nyilvánvaló, hogy a **közkönyvtár és a tudományos könyvtár** közt egy korábbinál erősebb eltérés található e téren. Azonban vélhetően – egy ideig tartó növekedés után – ez a „dilatációs” rés szűkülni fog, ha meg is marad. Ezért a folyamatok nagy része minden könyvtártípusra igaz, csak vannak olyanok (a tudományos könyvtárak), amelyekre igazabb. Minél nagyobb szerepet tudnak vállalni ezekben a folyamatokban a könyvtárosok, minél jobban megértik, hogy tudják ezt elősegíteni, s minél előrébb járnak másoknál a megvalósításban és eszközkinálatban, annál jobban számíthatnak rájuk a jövő felhasználói. S ez az, ami megalapozhatja a könyvtár intézményének hosszabb távú jövőjét.

A 2010-es évek végének fő fejleménye lehet és egy hatalmas változás kezdete is egyben Magyarországon, ti. egy **felhő alapú új országos könyvtári platform** (OKP) alapjai teremődhetnek meg. Az OSZK teljes informatikai rekonstrukciója (szanálása és megújítása) keretében ugyanis nem egy, a nemzeti könyvtárnak szóló rendszert tervez a szakma és az OSZK vezetése, hanem egy valóban teljes, országos és felhőalapú könyvtári rendszer alapjainak megvalósítását. Ez még jobban ki fogja domborítani azt, hogy a hálózat közösségi tér is egyben, közös munkát jelent, a könyvtárak mint információs szigetek ebben az értelemben is megszűnnek, szerepük változik. Nem csupán az output, a szolgáltatás, de maga a **munka is együttműködési alapúvá válik**. Ennek is természetes közege lesz a hálózat.

A virtuális világban a szakmai határok is jobban elmosódnak. Részben a digitális világ felé való elmozdulással egyre közelebb, illetve átfedésbe kerülnek a könyvtári, levéltári és múzeumi feladatok is, e területek szakembereivel is szorosabb együttműködés szükséges (pl. közös vagy szegmentált aggregációk). A könyvtárosoknak az informatikusokkal is erősebben együtt kell dolgozniuk. Még nagyobb újdonság, hogy a kutatókkal való együttműködés **a szakirodalommal való ellátáson, tájékoztatáson túl más területekre is kiterjedhet majd** (adatok kezelése, publikálás stb.). A könyvtárosnak nem csupán szolgáltatni, a kutatóhoz eljuttatni kell a szakirodalmat, hanem egyre inkább azzal is kell foglalkoznia, hogy **hogyan transzformálódik az információ tudássá**. Tipikus példája lehet ennek az online publikálást segítő OA filozófiát támogató

rendszerek üzemeltetése, s felkínálása a hálózati kutatási környezetnek, mint például az OJS szerkesztőségi rendszerek.

Egyre fontosabb lesz az is, hogy milyen intelligens informatikai rendszerek segíthetik az eligazodást, tájékozódást, értékelést, szemantikus keresést az adatokban, szövegben. Szakirodalmi ajánló, kiemelő, intelligens kereső, szövegbányászati stb. rendszerek nélkül (ld. digitális bölcsészet könyvtári helyzetbe kerülése) az egyre növekvő mennyiségű bibliográfiai adat és teljes szöveges állomány kihasználatlan marad, így új generációs repozitóriumok, keresők, intelligens szövegfeldolgozó rendszerek felé kell nyitni.

A könyvtárak felhasználói megváltoztak, kiemelten új stratégiák és módszerek kellene a fiatalok igényeinek kezeléséhez. A már lassan **a kutatásban is megjelenő x, y és z generációk** hálózathoz való viszonya más, sokkal intenzívebb, és a formalizált megoldásokat sokkal kevésbé tolerálják. Ez könyvtári és hálózati szempontból azt jelenti, hogy **a végfelhasználói hozzáférés (WiFi, mobilnet)** problémái sokszor lesznek szűkebb keresztmetszetek, mint a gerinchálózati oldal. Másrészt a fejlődés ebben a kontextusban is arrafelé mutat, hogy **a személyi és személyre szabott információfeldolgozás szerepe hallatlanul megnő**. A könyvtárak az információkeresés és szétosztás bázisai, illetve az egyéni digitális ökoszisztémák (sőt, a digitális ökoszisztémában kialakuló egyéni digitális „terek”) kialakításának segítői, módszertani központok. Az információ csoportosítását, személyre szabását a kutatói vagy hallgatói közeg számára az tudja megtenni, aki **profilírozni tudja az információt**. Az igény ma már szinte triviális, de a teljesítéshez **nagy mennyiségű adat kezelésének képessége kell, illetve igen nagy és komplex erőforrás a bonyolult és személyre szabott adatbányászati eljárások állandó futtatásához**. Ehhez az egyes könyvtárak erőforrásainál lényegesen több és összetettebb szolgáltatásokra és koordinációjukra van szükség.

Mindemellett trivialisításként kell leszögeznünk a könyvtárak egyik legegységesebb és legősibb funkcióját, a hosszú távú megőrzést, amely egyúttal erősen összefügg „hiteleshely” mivoltukkal: ez valójában egy érdekes „ellenszegülés” *a hálózaton minden elérhető, minden a miénk és minden igaz* ideájának (vö. digitális szingularitás). Napjaink folyamatosan ömlő álhírei és az áltudományos tartalmak tömegei mellett a könyvtári háttér hitelesítheti az információt az internet tengerében, egy virtuális közösségi teret és keretet adhat, amiben alapvetően biztonságosabbnak, megbízhatóbbnak tekinthető az információ, mint általában. Valamelyest tehát a régi „hiteleshelyek” analógiája ez, amelyek garantálták, hogy az oklevél valóságtartalma rendezett, ha tetszik:

az információ hiteles. Ennek a gondolatnak a tükrében talán még fontosabbá válik a könyvtárak ún. tudományos *hub*ként (csomópontként) betöltött lehetséges szerepe.

Az említett *hibrid (átmeneti) korszak* nehéz, és a jövőben is nehéz lesz, mert minden újat a régivel együtt kell tervezni és megcsinálni. Közben az új nem kész, hanem keletkezik és változik, de nyilván az új és a régi belső kiegyenlítetlensége és rendezetlensége folyton nő (entropiaszerűen), amíg el nem ér egy határt, ahol a folyamat újra elkezd kiegyenlítődni majd (ez talán egy evolúciós korszak lesz). Úgy is mondhatnám, hogy „egy új kurzus” kezd el majd kikristályosodni, működni. Az az alapkérdés nekünk, hogy ebbe milyen szerepet tudunk mi, könyvtárosok belevinni, úgy, hogy az összes régit, ami nem kell, kivezetjük, ami pedig szükséges, azt fenntartjuk, vagy éppen megújítjuk, és „át is vesszük a túlsó partra”, kanalizáljuk a digitális-hálózati korszakba. Ez lesz a felépítendő új paradigma legösszetettebb feladata mindnyájunknak.

IRODALOM ÉS FORRÁSJEGYZÉK

- A felsőoktatási könyvtárak stratégiai fejlesztési irányai 2018–2023* [Egyetemi Könyvtárigazgatók Kollégiuma 2018] – <http://ekk.org.hu/content/szakmai-anyagok>
- Drotos 2006* <http://videotorium.hu/hu/recordings/details/1849>, *Mi a MIA - Javaslat egy Magyar Internet Archivum létrehozására*, illetve <http://mek.oszk.hu/html/irattar/eloadas/2006/mia.htm>
- Drótos László – Kokas Károly: Webarchiválás és történeti kutatások. *Digitális Bölcsészet* 2018 (online) – megjelenés alatt: <http://ojs.elte.hu/index.php/digitalisbolcseszett>
- Elsevier 2010*
- A Study on the Usage, Application and Value of Online Books on ScienceDirect in an Academic Environment (Interim Results July 2010)* http://info.sciverse.com/UserFiles/A_Study_Usage_Application_Value_Online_BooksonScienceDirect.pdf
- Europeana (2013)* <http://www.europeana.eu/portal/europeana-providers.html>
- Grove, Andrew S.: *Csak a paranoidok maradnak fenn*. Bagolyvár Könyvkiadó, Budapest, 1998.
- Holl András: Vízión a tudományos (szakkönyvtári) informatikai infrastruktúráról. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* 2017. 9. sz. 435–436.
- Kokas Károly: Mivé lett nekünk az Internet? *Debreceni Szemle*, 2016. 2. sz. 156–164.
- Kokas Károly: A hálózat könyvtárai. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 2017. 9. sz. 430–434.

Mi dolga lesz a könyvtáraknak az internet korában?

- Koltay Tibor: A szakkönyvtárak előtt álló néhány kihívás. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 2016. 8. sz. 287–291.
- Mader Béla: Információs és kommunikációs technológiák kutatási, fejlesztési és innovációs irányai és a könyvtárak. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 2001. 9–10. sz. 364–374.
- Nagy Gyula: Megy-e a digitalizálás által a világ elébb? Avagy mi végre digitalizálunk? *Információs társadalom*, 2014. 3. sz. 44–52.
- Nagy Gyula – Molnár Sándor – Kokas Károly: A könyvtárak jövőjéről, 2017 *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* online: <http://tmt.omikk.bme.hu/tmt/article/view/901>
- Sennyey Pongrácz – Kokas Károly: Könyvtárak a hálózatban. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* 2011. 10. sz. 419–42. <http://www.budapestopenaccessinitiative.org/>
- Virágos Márta: Innovatív könyvtári terek a felsőoktatási tudásközvetítés (tartalomközvetítés) megújításában. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 2016. 9. sz. 331–339.

Soós Sándor

TUDOMÁNYMETRIÁRÓL KORSZERŰ FELFOGÁSBAN

Scientometrics from a Timely Perspective

If a survey would ask the researcher society how to define the scientometrics, many would answer the following: scientometrics is a set of tools to measure (especially on administrative level) the performances of the researchers, its goal is the benchmarking of the actors, while the orderer is generally a policy-maker of science. But if we take out the *Scientometrics review* that was established in 1978 by Hungarian specialists and became renowned internationally, we can observe that the cover page of this review contains a definition: „Scient metrics is concerned with the quantitative features of scholarly communication.” These two perspectives may seem at first glance contradictory absolved by the argumentation that the scientific review represents the theory, while the public opinion refers to its application. Anyway, the question referring to how the analysis of communication turns into benchmarking and whether the theory and practice of scientometrics really wears these features, isn't a trivial question. This paper offers an insight into these answers that are always present in the Research and Development sphere.

Keywords: scientometrics, biometrics, networks

INDIKÁTOROK, MUTATÓK, LISTÁK ÉS RANGSOROK: ÉRTÉKELŐ BIBLIOMETRIA

Amennyiben a tudománymetria alapfeladata a tudomány szerveződésének, működésének kvantitatív vizsgálata, akkor a tudományos tevékenység mérhető, számszerűsíthető indikátoraira van szüksége. Lévéen a kutatás eredményei – és meglepően sok további jellemzője – legáltalánosabb esetben a szakmai közleményekben, publikációkban, vagyis a tudomány formális kommunikációjában érhetők tetten, a kívánt indikátorok ezekre alapozhatók. A tudománymetria ezért klasszikusan és mindenekelőtt bibliometria. Az indikátorok, vizsgálati alapegységek sikeres azonosítása mellett szükség van azonban egy másik alappillérré is: hozzáférhető adatokra. A terület alkalmazása iránti, évtizedek óta fokozódó igényt jól jellemzi, hogy mára igen népszerű és aktívvá vált a tudomány metaadatainak nemzetközi piaca, meghatározó szolgáltatókkal: a '50-es években Philadelphiában létrejött ISI (*Institute for Scientific Information*) leszár-

mazottjaként közismert *Web of Science*-adatbázisok vagy a szintén nagy kiadványállalat működtette *Scopus* nemzetközi, sok tízezer szakfolyóiratot indexelő ún. citációs adatbázisai a mai tudománymetria sztenderd adatforrásai. Ezek a nagyléptékű források a nemzetközi tudományt igyekeznek reprezentálni (historikusan is), ezért nemcsak adatot, hanem egyfajta referencialmázt is szolgáltatnak a tudomány szereplőinek (országok, intézmények, szakfolyóiratok és – bizonyos feltételek mellett – az egyéni kutatók) összehasonlító vizsgálatához, ami a nemzetközileg látható tudományos tevékenységet illeti. A szakterületek egy releváns része ugyanakkor, természeténél fogva, kevésbé nemzetközi (jellemzően a humán és társadalomtudományok bizonyos szegmenseit szokás ide sorolni): többek között ezért folyamatos törekvés a megbízható, országos gyűjtőkörű adatbázisok fejlesztése is, amilyen Magyarországon a Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT).

A publikációs tevékenység egyik nyilvánvaló kvantitatív vizsgálati módja méretbeli kérdésekre vonatkozik. A klasszikus tudománymetria egyik alapkérdése a tudományos szakirodalom méretbeli alakulásának szabályszerűségeit veszi célba (pl. időbeli növekedésének matematikai modellezése, eloszlásának vizsgálata, következményei). A szakterületet elsősorban ezen a ponton állítja szolgálatába a tudománypolitika és kutatásértékelés: a tudomány teljesítményértékelésének jól értelmezhető, egyszerű és az adatforrásokból – elvileg – biztonságosan előállítható mutatója a kibocsátás, a szakmai közlemények száma. (Az „elvileg” közbevetés fontos figyelmeztetés: a nagy nemzetközi adatbázisok alapján történő adatgyűjtés és azok szakszerű feldolgozása önmagában is számos buktatóval terhelt és szakértelmet igényel, a „házipar” készített gyorsstatisztikák” meglepően félrevezetőek lehetnek.) A kibocsátás a legkülönbözőbb aggregációkban vizsgálható (egyének, intézmények, országok, folyóiratok stb.). A mennyiség mellett az értékelés számára alapvető másik szempont a minőség kérdése. A tudománymetria erre vonatkozóan specifikus indikátort szolgáltat, amely a tudomány működésmódjából adódik: a publikációk minőségét elsősorban a tudományra gyakorolt hatásukból vezeti le. A hatás mérésére pedig az idézést (citációt) mint mérhető, számszerűsíthető kapcsolatot alkalmazza.

A bibliometriának a kutatásértékelés háttérében álló részterülete (az ún. értékelő, evaluatív tudománymetria) ennek megfelelően a produktivitás (*performance*) és hatás (*impact*) dimenziójában vizsgálódik. A tudományos közvélemény legtöbbször ennek adminisztratív vetületével találkozik, amely számára a publikációs és idézési listák alapján való megítélés, rangsorolás stb. terhét hordozza. A szakterület és (ideális esetben) alkalmazása azonban nem leíró statisztikákban végződik, hanem ott

kezdődik. Ahhoz ugyanis, hogy valós képet kapjunk egy-egy szereplő (pl. intézmény) teljesítményéről, hatásáról és hatékonyságáról, figyelembe kell venni mind az indikátorok viselkedését, amely a tudomány erre irányuló modellezésével ismerhető meg leghatékonyabban, mind pedig a szereplő kontextusát. Ma már szinte köztudomású például, hogy az egyes tudomány-, sőt szakterületek mérete, kibocsátási és idézési rátája egészen különböző (a biomedicina területén a közösség szokásrendszere: egy kísérlet – egy cikk és, részben ennek megfelelően, cikkenként sok hivatkozás megelőző eredményekre; az ökológia már jóval kevésbé hivatkozás-intenzív; a távolabbi matematika területén ugyanakkor keveset szokás hivatkozni). A különböző területekről származó szereplők nyers statisztikáinak összehasonlítása már csak ezért sem kielégítő mérés technika. További példaként hozható egy másik alapefigyelés az indikátorok természetére vonatkozóan: az idézéseknek – mint hatásmutatóknak – sajátos, időbeli viselkedése van. Értelemszerűen mindig a szakcikk megjelenését követik, és időben halmozódnak. A fiatalabb közleményeknek ezért jellemzően kevesebb idézése van, ez viszont nem azok minőségével, hanem az idézésre rendelkezésre álló idővel van összefüggésben. Ebből a két, viszonylag egyszerű példából is látható, hogy megfelelő produktivitás- és hatásmutatók előállításához, ill. a mindenkori kérdéshez illeszkedő használatukhoz számos tudomány-szociológiai és statisztikai tényezőt kell kezelni, a torzításokat korrigálni. Az evaluatív tudomány-metria lényegében ezek információ-tudományi modellezésével és az indikátorok kialakításával foglalkozik.

Népszerűségük okán érdemes két ilyen indikátort, a folyóiratok minőségét mérő impaktfaktort, illetve az (eredetileg) egyéni kutatói eredményességet jellemző ún. Hirsch-indexet megemlíteni. Az impaktfaktor egy alapvető korrekciós technika, az ún. normalizálás eredménye, és (legismertebb változatában) egy-egy folyóirat átlagos idézettségét tükrözi évenként, az egy (megelőző két évben megjelent) cikkekre jutó citációk mennyiségét. A mutató jelentésének, viselkedésének vizsgálata, elemzése, kritikái mára vastag könyveket töltenek meg (lásd Braun: *The Impact Factor*), minthogy alakulását számos statisztikai-módszertani (pl. a „ferde eloszlások átlagainak problematikája és mítoszai” – vö. Glänzel: *A tudomány-metria* – vagy a hivatkozási időablak megválasztása, a folyóiratok mérete stb.), technikai (előállítás a megfelelő citációs indexekből) és tudomány-szociológiai tényező befolyásolja. Az utóbbiak alapján szokás a népszerűség mutatószámának nevezni, minthogy nem tesz különbséget idézések között azok forrása, pl. szakterülete szerint („anything goes”). Mára számos finomítása és alternatívája van forgalomban, amelyek pl. algoritmikusan differenciálnak a különböző helyről érkező hivatkozása-

sok között, így a népszerűség helyett a szűkebb szakmai presztízs kimutatására is hivatottak (pl. *Source Normalized Impact, SNIP*).

A másik, nagy népszerűségnek örvendő mutató – az ötletgazdájáról elnevezett – Hirsch-index. A javaslat eredetileg az egyén jellemzésére irányult, de bármilyen, idézett publikációkkal rendelkező szereplőre vonatkoztatható (intézmény, ország, szakterület stb.). Szellemessége főként abban áll, hogy kiegyensúlyozottan igyekszik figyelembe venni mindkét oldalt (produkció, hatás): ha egy kutatónak 3 a Hirsch-indexe, az annyit tesz, hogy három olyan közleménye van összesen, amelyek egyenként legalább háromszor voltak idézve; a többi közleménye, akármennyi is van, ennél kevesebbszer. Ha tehát valaki csak egyetlen, de nagyon sikeres cikket ír, sokszáz idézéssel, H-indexe 1 marad (így a „one-hit wonder” típusú extrém esetek nem kapnak automatikusan magasabb helyezést). Hogy ez mennyire méltányos, arról persze szintén megoszlanak a vélemények: a H-index pl. nem veszi figyelembe, hogy az a bizonyos 3 cikk hány további citációt kapott (extrém példa: két kutató H-indexe három, de az egyik száz további, a másik ténylegesen három hivatkozást kapott ezekre a cikkekre). Ennek ellensúlyozására való az E-index (ami éppen ezt méri), illetve számos további változat és finomítás, amely a torzítások korrekciójára törekszik.

A konkrét esetekben célszerű tehát a különböző indexek, mutatók együttes alkalmazása. Ezzel el is érkeztünk az értékelő bibliometria talán legfontosabb, korszerű elvéhez: a sokdimenziósság kritériumához. Általános tapasztalat, hogy nincs „tökéletes” mutató és nincs „univerzális megoldás”. Az értékelő modellt, a mutatók kiválasztását minden esetben a kérdésfeltevéshez kell igazítani. A sokdimenziós megközelítés különösen hangsúlyos a tudományometriai rangsorok (pl. tudományometriai szempontú intézményi rangsorok) szempontjából. A rangsorolásra használt mutatók viselkedése egyenként is vizsgálat tárgya, annak megítélésakor pl., hogy két helyezés közti mennyiségi különbség valóban mérvadó-e. Az viszont, hogy miként lehet egy sokváltozós mutatószett alapján egydimenziós sorrendet képezni, az információtudomány eszköztárának széleskörű mozgósítását igényli.

HÁLÓZATOK, MINTÁZATOK ÉS DINAMIKA: STRUKTURÁLIS TUDOMÁNYMETRIA

Amint az eddigiekből kiviláglik, az értékelő tudománymetria nem nélkülözheti a tudomány tényleges szerveződésének, működésének vizsgálatát. Ahhoz például, hogy figyelembe vehessük a szakterületek hatását az értékelésben, szükség van a szakterületek kvázi-objektív, adatalapú azonosíthatóságára és elhatárolására vagy éppen összefüggéseik megha-

tározására: meg kell tudni mondani, mi az a szakcikk-halmaz (referenciahalmaz), amelynek jellemzőihez képest egy cikket, szerzőt vagy intézményi portfóliót értékelhetünk. A tudomány empirikus vizsgálata természetesen nem csak az értékeléshez szolgáltat alapot: a tudományos trendek elemzése (tudománydinamika), a kutatási frontvonalak meghatározása, az kutatási együttműködések hatásának feltérképezése, hogy csak néhányat említsünk, mind alapvető bemenetei az informált tudománypolitikának és stratégiának. Ezek az – értékelést is részben megalapozó és azzal szoros összefüggésben lévő – szakterületi irányok az ún. *strukturális tudománymetria* összefoglaló néven tárgyalhatók.

A strukturális tudománymetria mind pedig módszertani eszközeit illetően igen változatos terület. Példaként érdemes két intenzíven fejlődő részterületét említeni: az informált kutatásértékelést támogató ún. tudománytérképezést, valamint a tudománypolitikában alapvető tudományos együttműködések, hálózatok elemzését. A tudománytérképezés egyik fő célkitűzése a dinamikusan változó nemzetközi tudomány mindenkori szak- és tudományterület-rendszerének felmérése, azonosítása. Bibliometriai szempontból egy szakterület természetesen publikációk, illetve, praktikusán, folyóiratok egy csoportjával modellezhető. Az eljárás eredményeként létrejövő ún. globális tudománytérkép éppen azokat a referenciakategóriákat, folyóirat-csoportokat hivatott biztosítani, amelyeken belül szakterületi sztenderdek (például hivatkozási vagy produktivitási ráták) érvényes módon megállapíthatók, ezeken keresztül pedig értékelő összehasonlítások végezhetők.

A referenciarendszerek szerkesztéséhez ugyanazok az indikátorok szolgáltatnak alapot, amelyek az értékeléshez, jellemzően a citációk, hivatkozások. Ebben az esetben a hivatkozás valóban kommunikációs (és nem értékmérő) funkciójában használatos: a módszer alapja, hogy az egymással intenzív hivatkozási kapcsolatban álló, egymást vagy ugyanazokat idéző folyóiratok egyazon szakterületet képviselnek. Mérhető és precíz formájában a tudománytérkép, egy hálózat (gráf), amelynek elemei a folyóiratok (vagy kategóriák). A szakterületek azonosítása ezek után a hálózat elemzésével történik.

A hálózatelemzés más vonatkozásban is meghatározó elméleti kerete a korszerű tudománymetriának: a modern tudománymetria elsődleges érdeklődése valójában éppen a publikációk kapcsolatrendszerének elemzése, az abból levonható következtetések feltárása. A legújabb hatásmérő indikátorok, például az impaktfaktor fent említett vetélytársai (vagy sokkal inkább: kiegészítői) a folyóiratok teljes hivatkozási hálózatának szerkezetét elemzik a hatás kvantifikálásához, hogy képesek legyenek súlyozni

az idézőket a hálózat többi részéhez való (közvetett és közvetlen) kapcsolódásuk szerint.

A tudományometriai hálózatelemzés legtermészetesebb módon azonban a kutatási együttműködések vizsgálatában jelenik meg. Ebben a formájában a társas kapcsolathálók tudománya (*social network analysis*) lapol át a bibliometriával. A szakcikkek a legtöbb tudományterületen és esetben sokszerzős művek, együttműködésben készülnek. A szakcikk-adatbázisok alapján a kutatóközösségben szerveződő együttműködési hálók (társ szerzői hálózatok) rekonstruálhatók, és elemezhetővé válnak olyan kérdések, mint hogy mekkora kiterjedésű, milyen szerkezetű együttműködések jellemzik a területet, kik annak meghatározó, „központi”, vagy éppen mediátor szerepű résztvevői. A tudománypolitika számára releváns kérdésfeltevés például, hogy a hálózati szerepek hogyan befolyásolják a produktivitást – ezen a ponton közgazdaságtudományi (ökonometriai) modelleknek adva teret, amelyek pl. a hálózati szerepek és a kibocsátás mérete között igyekeznek statisztikai összefüggést teremteni.

HOGYAN JELLEMEZHETŐ TEHÁT A KORSZERŰ TUDOMÁNYMETRIA?

Mindezek alapján látható és elmondható, hogy manapság a tudománymetria a tudomány modellezésének tudománya, amely továbbra is széles és egyre kifinomultabb eszköztárat szolgáltat a kutatásértékelés számára. Módszertani szempontból nyitott: a matematikai statisztika, hálózatelmélet, adat- és szövegbányászat, adatbázisstervezés, az információ-tudomány számos más területe szerepel arzenáljában, miközben átfed ökonometriával, tudományszociológiával és még számos területtel. Egyik legkritikusabb és leghangsúlyosabb pontja természetesen az alkalmazása: kellő körültekintéssel és szakszerűen alkalmazva valóban nagy haszna vehető a szakpolitikák minden szintjén.

IRODALOM ÉS FORRÁSJEGYZÉK

- Braun Tibor (szerk.): *The Impact Factor of Scientific and Scholarly Journals: Its Use and Misuse in Research Evaluation*. Akadémiai Kiadó, 2007.
- Glänzel, Wolfgang: A tudománymetria hét mítosza – költészet és valóság. *Magyar Tudomány*, 170 (2009), 8. sz. 954–964.

Rusvai Mónika

LEHETŐSÉGEK ÉS NEHÉZSÉGEK A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYOK TUDOMÁNYMETRIAI MODELLEZÉSÉBEN

Possibilities and Challenges in the Bibliometric Analysis of Humanities

The paper analyses the opportunities and difficulties in the field of human sciences' scientometrics

After a short presentation of the situation of humanities, the author gives a detailed accounting of how many problems are challenging the researchers who tries to design a benchmarking model for Humanities in general. As an argument, the author presents the most recent bibliometric trends and examples in Human scientometrics inspired from the newest publications. Finally, the paper presents the most relevant Hungarian research outputs and methods, while calling the readers' attention towards the future research opportunities.

Keywords: scientometrics, scientific modelling, SSH, databases, visualization.

1. BEVEZETŐ

A tudomány működésének, szerkezetének megismerése, teljesítményének mérhetővé tétele nem újkeletű igény, az azonban tagadhatatlan, hogy az elmúlt évszázad információs technológiai fejlődése jelentősen megváltoztatta a tudomány működését és annak vizsgálati lehetőségeit. Ezen változások közül az egyik legszembeötlőbb az információmennyiség rohamos növekedése, amely együtt járt az adatok rendszerezésének és mérésének igényével. Napjainkban az egyes tudományterületek lényegesen nagyobb számú publikációt termelnek, mint az internet kora előtt, így elengedhetetlenné vált ezek minél átgondoltabb összegyűjtése és rendszerezése. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető az a jelenség is, hogy a tudomány egyre inkább nyilvános színtereken zajlik, így a 21. századra jelentősen megnőtt a társadalmi elszámolhatóság igénye.

Úgy tűnhet, minden feltétel adott, hogy mérhetővé tegyük a tudományt, ám rendre azt tapasztaljuk, hogy a bölcsészet- és társadalomtudományok (a tudományometriában használatos rövidítéssel élve SSH, vagyis *social sciences and humanities*) mintha mostohagyermek lenne ebben a rendszerben. Ha a természettudományoknál bevált tudománymetriai eszköztárat alkalmazzuk a bölcsészettudományokra, akkor torzképet ka-

punk. Például a folyóiratok rangsorolásánál jellemzően alacsony besorolást kaphatnak olyan folyóiratok is, amelyek a tudományterület képviselői szemében nagy presztízzsel rendelkeznek. Nem csoda, ha gyakran jelentős ellenállást tapasztalunk a bölcsészek körében, akik rájuk erőltetettnek érzik ezeket a rendszereket, ráadásul a torz eredmények miatt sokszor magyarázkodni kényszerülnek saját kutatási területük (és nem ritkán annak anyagi forrásai) védelmében.

Éppen ezért a bölcsészek körében gyakran merül fel a kérdés: szükségünk van-e egyáltalán tudományometriára, tudománymérésre? A rövid válasz erre az, hogy igen. A hosszabb az, hogy a tudományelemzés valójában összetett terület, amelynek csupán egy kis részét alkotják azok a mérési módszerek, amelyek rendszerint nem túl pozitív képet adnak az SSH-ről. Valójában a tudományterület művelőinek körében szinte már pejoratív „mérés” szót akár el is hagyhatjuk, és beszélhetünk tudománymérés vagy -metria helyett tudománymodellezésről, amelynek feladata, hogy feltárja az adott tudományterület szerkezeti működését, személyi- és intézményi kapcsolatrendszerait, valamint visszajelzést adjon a terület kutatói számára.

Áttekintő tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy megállapítsam, milyen célokat tűzhetünk ki magunk elé a bölcsészettudományok modellezésében, és milyen nehézségekkel kell szembenéznünk. Ezt követően néhány külföldi példán keresztül szemléltetem, hogy milyen eredményeket értek el eddig ezen a területen, végezetül pedig röviden ismertetem a releváns hazai vonatkozású kutatási projekteket.

2. CÉLOK A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYOK MODELLEZÉSÉBEN

Mindenekelőtt fontos feladat lenne annak feltérképezése, hogy a bölcsészettudományokban milyen kritériumok alapján nevezünk egy tanulmányt értékesnek, hogyan nyeri el szakmai presztízsét. Ehhez pedig tudnunk kell, hogy milyen tényezők számítanak bele ebbe az értékelésbe, még akkor is, ha ezen tényezők körülhatárolása jellegükből adódóan nehezkesebb, mint a természettudományok esetében.¹ Kiemelten fontos lenne továbbá, hogy felismerjük és lebontsuk azokat a sztereotípiákat, amelyeket akarva-akaratlanul a bölcsészettudományok szerepéhez és

¹ Gondoljunk itt olyan alapvető dolgokra, mint a gyakorlati visszacsatolás, ami például egy orvostudományi kutatás esetében magától értetődik, míg – ahogy arról a későbbiekben még lesz szó – egy bölcsészettudományi kutatás hatáskutatása már sokkal nehezebb.

hasznosságához kötünk, és olyan módszertant alakítsunk ki, amely képes valós képet adni a tudományterület szerkezetéről és működéséről.

3. KIHÍVÁSOK

A természettudományok esetében erőteljesebb volt az igény a tudományos teljesítmény mérhetővé tételére, így ezen a területen hamarabb kialakultak és differenciálódtak azok a kvantitatív és kvalitatív módszerek, amik visszajelzést adnak az egyes tudományágak működéséről. Ez az eszköztár azonban csak korlátozottan alkalmazható a bölcsészettudományok feltérképezésére. Az alábbiakban pontokba szedtem azokat a leggyakoribb nehézségeket, amelyekkel a tudánymetrista szembesül, ha a bölcsészettudományok területén próbálja kamatoztatni a természettudományoknál sikerrel alkalmazott eljárásokat.

3.1. A bölcsészettudományok alacsony lefedettsége a nemzetközi tudományos adatbázisokban

Az SSH területet feltérképező tudánymetriai munkákban leggyakrabban felmerülő probléma az ilyen besorolású publikációk aránytalanul kis száma az olyan nagy, nemzetközi adatbázisokban, mint a Web of Science vagy a Scopus. Sajnos a problémát az sem szüntette meg, hogy létrehoztak kifejezetten a bölcsészettudományokkal foglalkozó adatbázisokat is, mint például a már 1975 óta működő Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), illetve bizonyos nemzeti tudományos adatbázisok lefedettsége is egész jó a saját területükön. A lefedettség javítása azért lenne kifejezetten fontos feladat, mert a vizsgálati minta alapvetően meghatározza a kutatás menetét. Jelenleg azonban a nemzetközi kutató a bölcsészettudományi kibocsátásnak csupán töredékéhez férhet hozzá, ahogy Leydesdorff megjegyzi, csak a jéghegy csúcsát tanulmányozhatja.² Ugyanakkor hozzá kell tennünk, hogy léteznek olyan területei a bölcsészettudománynak, ahol lényegesen jobb a lefedettség a WoS-ban. Ez pozitívum egy olyan kutatás esetében, amely csak az adott területre fókuszál, ám ha a teljes bölcsészettudományi kibocsátást szeretnénk vizsgálni, akkor sajnos csak tovább torzítja a képet.

3.2. A bölcsészettudományi publikációk összetétele eltér a természettudományokban megszokottól

A különböző bölcsészettudományi szakterületek ugyan eltérő adatokat mutatnak, ám összességében elmondható, hogy a természettudomá-

² Leydesdorff et alii: *The structure*.

nyokkal ellentétben az SSH terület nagyobb mértékben támaszkodik a könyv- (monográfia), valamint könyvfejezetalapú forrásokra a folyóiratokkal szemben. Az SSH-nak ez a jellegzetessége szorosan kapcsolódik az előző problémához is, hiszen a fent említett nagy adatbázisok (WoS, Scopus), folyóiratcikkeket indexelnek, így a bölcsészettudományi kibocsátás jelentős százaléka nem jelenik meg ezeken a felületeken.

A bölcsészettudományi folyóiratok másik jellegzetessége a természettudományos folyóiratokkal szemben, hogy jóval nagyobb mértékben tartanak igényt a laikus közönség érdeklődésére, mint például a szép- és szakirodalmat egyaránt tartalmazó folyóiratok, művészeti kiadványok. A laikus közönség jelenléte pedig természetesen visszahat a tudományos kibocsátásra is, hiszen a folyóiratok bizonyos mértékig igazodni fognak az olvasók igényeihez.

Jelentős különbségeket tapasztalunk akkor is, ha nem a megjelenés formáját, hanem annak típusát vizsgáljuk meg. Ez fokozottan igaz a tudományelemzési szempontból egyébként is sok nehézséget felvonultató irodalomtudomány esetében. Amíg a természettudományokban döntő többségben szakirodalmi forrásokat jelölnek meg a tanulmányok, addig az irodalomtudományban legalább két hivatkozástípussal találkozhatunk: szakirodalmival és szépirodalmival. Persze joggal feltételezhetnénk, hogy egy hivatkozáselemzés esetén nincs más dolgunk, mint elkülöníteni egymástól ezt a két kategóriát, ám a valóságban a helyzet korántsem ilyen egyszerű. Kizárólag az irodalomjegyzék alapján nem mindig lehet eldönteni, hogy a hivatkozott elem elsődleges vagy másodlagos forrás-e az adott tanulmányban, a hivatkozáselemzés időtartamát pedig jelentősen megnöveli, hogyha manuális tartalomellenőrzés válik szükségessé.

3.3. A rövid időablakok nem teszik lehetővé a bölcsészettudományok szerkezetének vizsgálatát

A tudományometriában szokásos rövid időablakok nem alkalmasak arra, hogy reprezentálják a bölcsészettudományok idézettségi mintázatait, hiszen a természettudományokban jól alkalmazható néhány éves időtartamok alatt a bölcsészettudományi publikációk idézettségi rátái még nem állnak be. Mindez szorosan összefügg az előző problémakörrel, hiszen egy monográfia vagy tanulmánykötet esetében hosszabb idő szükséges az idézettségi mintázatok kialakulásához, mint a folyóiratoknál. Érdeemes ugyanakkor azt is megjegyezni, hogy a bölcsészettudományi folyóiratcikkek iránt a megjelenést követően tartósabb az érdeklődés, mint a természettudományok esetében, ahol a tudományos cikkek nem sokkal a megjelenés után érik el a legmagasabb idézetszámot.

Az SSH-terület vizsgálatánál figyelembe kell venni továbbá azt is, hogy a hivatkozások „átlagéletkora” rendszerint magasabb, mint a többi tudományterület esetében. A hivatkozott források korának mérőszáma a Price-index, amely az öt évnél régebbi publikációk arányát mutatja meg, ez többnyire magasabb a bölcsészettudományok esetében. Ennek az az oka, hogy az SSH bizonyos területein léteznek olyan alapszövegek, amelyek nem évülnek el, változatlanul hivatkozunk rájuk, sőt felhasználásuk egyfajta elvárás az adott tudományterületen. Erre jó példa lehet az irodalomtudományban az ókori szerzőkre való gyakori hivatkozás. Például Björn Hammarfelt irodalomtudományi publikációkat vizsgáló hivatkozáselemző tanulmányában a húsz leggyakrabban idézett mű között szerepel Arisztotelész *Poétikája* és Ovidius *Metamorfózisa*.³

3.4. A tudományos együttműködés, tudományszervezés másként működik a bölcsészettudományokban

A tudományterképezés fejlődése lehetővé tette, hogy megvizsgáljuk az egyes tudományterületek tematikai, intézményi, személyi szerveződését, és képet kapjunk arról, milyen részekre oszthatjuk fel az egyes tudományágakat. A természettudományoknál sikerrel alkalmazható térképezési módszerek azonban az SSH területen nem hozták meg a várt eredményt – nem tudtak jól körülhatárolható szakterületeket, alegységeket kimutatni, holott elég megnéznünk az egyetemeken belüli struktúrákat, láthatjuk, hogy bölcsészeti- és társadalomtudományi karok is ugyanúgy tanszéki szerveződést mutatnak, mint más tudományterületek.

Más kérdés, hogy az egyes területek mennyire különíthetők el egymástól, és ez az elkülönülés kimutatható-e például SSH-publikációk hivatkozáselemzése során. Ahogyan más tudományterületeken, így a bölcsészettudományok esetében is megnövekedett az interdiszciplináris kutatások száma az utóbbi évtizedekben. Erre szintén jó példa az irodalomtudomány, amelyben ugyan már korábban is jelentős szerepet kapott az interdiszciplinaritás, ám napjainkban ez csak tovább erősödik, és az irodalomtudomány elmozdul a szöveg tisztán esztétikai értelmezésétől. Az új irány leginkább a társadalomtudományok felé mutat, hiszen az irodalmat valójában társadalmi jelenségként is értelmezhetjük.⁴ Struktúra és besorolhatóság szempontjából hasonlóan kihívást jelentenek a tudományelemző számára az olyan rohamosan fejlődő tudományterületek, mint az adaptációelmélet, a digitális bölcsészet, a kommunikáció- és médiatudomány, valamint a társadalmi nemek tudománya (*gender studies*)

³ Hammarfelt: *Scientometrics*.

⁴ Uo., 717.

és a kultúratudományok (*cultural studies*), amelyek jellemzően nyitottak más tudományterületek elméleti forrásszövegei iránt. Cusset például így definiálja a kultúratudományokat: „a brit marxizmus és a francia filozófia találkozása az amerikai populáris kultúra kontextusában.”⁵ Érdeemes leszögezni azonban, hogy a tudományelemzésnek nem célja határokat húzni egy olyan rendszerbe, amely természetes módon ellenáll az ilyen korlátoknak, az interdiszciplinaritás mértékének megismerése, valamint a személyi és intézményi kapcsolatok nemzetközi szintű feltérképezése viszont minden bizonnyal javára válna a tudományterületeknek.

Gyakran felmerülő probléma továbbá, hogy az SSH sokkal nagyobb teret enged a kutatóknak, a természettudományokhoz viszonyítva ritkák a társszerzős publikációk, és még együttműködés esetén is alacsonyabb a társszerzők száma. Ennek következményeként egy SSH-kutató számára hosszabb időbe telik, míg eléri ugyanazt az idézetszámot, mint egy természettudós, nem számolva azzal, hogy amint a fentiekben láthattuk, a bölcsészettudományi publikációk idézettsége eleve lassabb ütemben növekszik, mint a természettudományoké.

3.5. Az angol nyelvű publikációk túlsúlya a nemzetközi adatbázisokban

Ez a probléma részben a nemzetközi adatbázisok alacsony lefedettségéhez kapcsolódik, amelyekbe nem elég, hogy nem kerülnek be a monográfiák és tanulmánykötetek (ezeket hívjuk egyébként *non-source item*nek, vagyis az adatbázis számára nem forrásértékű elemnek), kimaradnak belőlük a nem angol nyelven publikált tanulmányok is. Márpedig sok bölcsészettudományi területen (irodalomtudomány, történelemtudomány), jelentős a nemzeti nyelvű publikációk aránya, és ez fokozottan igaz a kelet-közép-európai régióra. Egy nemzeti szintű feltérképezés esetében ezt jól kompenzálhatja egy nagy lefedettségű nemzeti tudományos adatbázis, ám nemzetközi, vagy akár regionális kutatásoknál a nemzeti nyelvű szövegek nagy száma tovább nehezíti a tudományometriai kutatáshoz szükséges adathalmaz kinyerését.

4. MEGOLDÁSI KÍSÉRLETEK

A fenti nehézségek kiküszöbölése annak érdekében, hogy létrehozunk egy a bölcsészettudományokra jól alkalmazható tudományelemzési struktúrát, alapvetően kétféleképpen képzelhető el. Az első, kézenfekvőbbnek tűnő megközelítés, ha megpróbáljuk a természettudományoknál

⁵ Cusset: *French Theory*.

már bevált módszereket az SSH-terület sajátosságait figyelembe véve át-
alakítani. Ebben az esetben gyakorlatilag az történik, hogy a természettu-
dományokat mintegy elsődlegesnek tekintve, a természettudományos
gondolkodást újraformálva alakítunk ki metriát a bölcsészettudományok
számára (nem véletlen, hogy ennek a megközelítésnek a képviselői kö-
zött szép számmal találunk természettudományos háttérrel rendelkező
tudománymetristákat). A másik megközelítés az, ha kizárjuk (vagy leg-
alábbis igyekszünk kizárni) a természettudományos metria módszertanát,
és az SSH sajátosságaira alapozva próbáljuk kialakítani a modellezéshez
szükséges eszközeinket. Az alábbiakban mindkét megközelítésre bemu-
tatok néhány példát.

4.1. A természettudományos módszerek bölcsészettudományokhoz va- ló igazítása

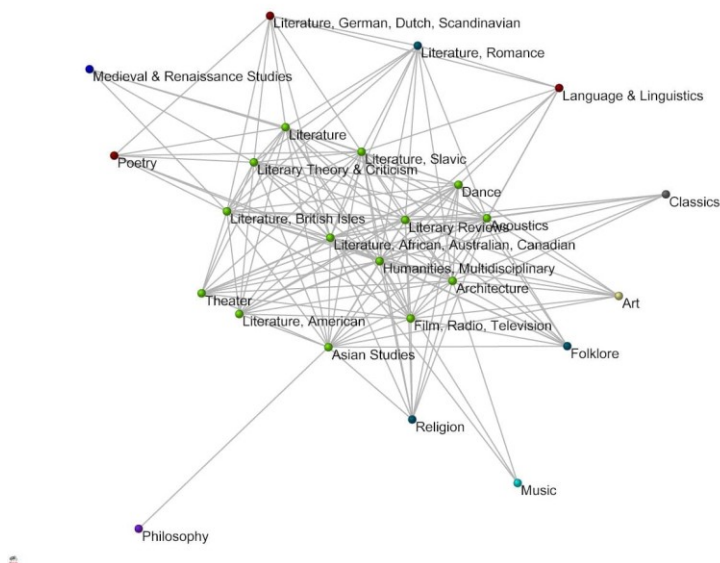
4.1.1. Leydesdorff és a bölcsészettudományok vizualizációja

Tanulmánya bevezetőjében Leydesdorff leírja, hogy bár a termé-
szettudományok területén már sikeresen alkalmazták a tudományterképe-
zés eszköztárát, a bölcsészettudományokat még csak a társadalomtudo-
mányokkal való kapcsolatában próbálták meg feltérképezni.⁶ Leydesdorff szerint a feltérképezés azért is kiemelten fontos, mivel a
rangsoroláson alapuló rendszerezés (például a folyóiratok rangsorba ren-
dezése) hierarchiává redukálja a struktúrát, amely így nem képes tükrözni
a valós szerkezeti viszonyokat.⁷ Hammarfelttel és Salah-val közös kuta-
tásában a már említett A&HCI adatbázisból kinyert adatokat vizsgálták,
összesen 1157 bölcsészettudományi folyóirat hivatkozásait dolgozták fel.

Leydesdorff célja az, hogy hivatkozások feldolgozása révén meg-
mutassa, hogyan lehetne modellezni a bölcsészettudományokat – és ezt a
feladatot teljesíti is. Más kérdés, hogy az így létrehozott vizualizációk
mennyire alkalmasak a terület átfogó bemutatására és a megfelelő követ-
keztetések levonására, hiszen az A&HCI-nek is megvannak a maga limi-
tációi, az eredmények kiértékelése során pedig nagy szükség lenne olyan
bölcsészekre, akik a kontextus ismeretében esetleg magyarázattal tudnak
szolgálni a vizualizált struktúra furcsaságaira. Az alábbi ábrán például
szemet szúr, hogy a filozófia a többi területtől távol áll, és különös mó-
don egyedül az ázsiatudományokkal van kapcsolata.

⁶ Leydesdorff: *The structure*. 2.

⁷ Uo., 8.

1. ábra. A bölcsészettudományok kapcsolatrendszerét bemutató vizualizáció

A következő linken elérhető egy másik vizualizáció, amely részletesen ábrázolja a bölcsészettudományok struktúráját a fent említett adathalmaz alapján: <http://www.leydesdorff.net/A&HCII1/figure3.htm>.

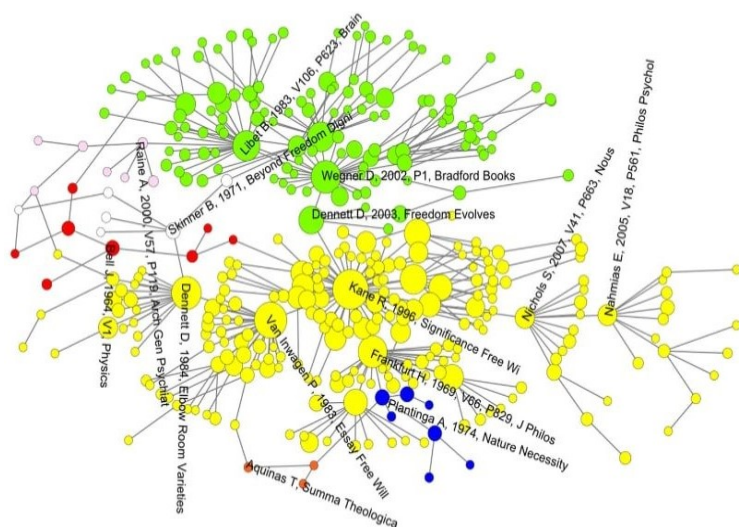
A felmerülő problémák ellenére Leydesdorff tanulmánya fontos lépést tesz a bölcsészettudományok modellezése felé azért, hogy felméri a rendelkezésére álló eszközkészletet, végigveszi annak korlátait, valamint azonosítja az eredményekben jelentkező esetleges anomáliákat.

4.1.2. További lépések a bölcsészettudományok vizualizációja felé

A későbbiekben a kutatók egyre differenciáltabb célokra igyekeznek felhasználni a modellezés módszereit. Egy 2015-ös tanulmány (Ahlgren et alii) például azt a célt tűzi ki, hogy a legfejlettebb bibliometriai módszerekkel modellezze a filozófia két alterületét, a szabad akarat és a *sorites* kérdéskörét. A tanulmány szerzői a bölcsészettudományok esetében szokatlan módon a Web of Science-ből kinyert adathalmazra támaszkodnak, ami annyira talán nem meglepő, ha tekintetbe vesszük, hogy ezen a területen magasabb a folyóiratpublikációk aránya. A két téma az előző példánkhoz képest már egy jóval szűkebb fókuszot jelent, a teljes bölcsészettudományi spektrum helyett így lehetővé válik egy részterület alapo-

sabb feltérképezése az egyébként természettudományokhoz kidolgozott, majd továbbfejlesztett eszköztár segítségével.

Alább látható a tanulmány egyik ábrája, amely a szabad akarat témakörében megjelent cikkek hivatkozásai alapján készült.⁸ A körök a hivatkozott forrásokat jelölik, méretük a rájuk utaló hivatkozások számát tükrözi, a legtöbbször idézett szövegeknek a címei is láthatóak. A színek pedig a hivatkozások tudományterületi besorolását jelölik. Az ábrán a két legnagyobb csoport a sárgával jelölt filozófia, illetve a zölddel jelölt idegtudomány. Ha összevetjük a Leydesdorff-féle fenti ábrával, belátható, hogy a fókusz szűkítése már egy sokkal differenciáltabb elemzést tesz lehetővé.

2. ábra. A szabad akaratról szóló tanulmányokban használt hivatkozások vizualizációja

A filozófiai alterületekkel foglalkozó tanulmány másik fontos újítása, hogy a tudományelemzők mellett két, a szakterületen dolgozó filozófust is bevontak a munkába,⁹ ők írták a szabad akarat és a *sortes* témához a szakmai bevezetőt, és ami még fontosabb, az eredmények elemzésében is aktívan részt vettek. A tanulmány szövege kurzívval ki is emeli a filozófusok meglátásait, hogy azok még jobban elkülönüljenek.

⁸ Ahlgren et al: *Scientometrics*, 58.

⁹ Uo., 55.

4.2. Saját metria kidolgozása a bölcsészettudományok számára

A bölcsészettudományokhoz minden tekintetben igazodó vizsgálati rendszer kialakítása során először azt a kérdést kell feltennünk, hogy melyek azok a sajátosságok, amiket feltétlenül figyelembe kell. Ehhez a következő három fogalmat hívhatjuk segítségül: *slow science* (lassú tudomány), *mode 2* tudomány, *social impact* (társadalmi hatás).

A *slow science* a nemzetközi *slow* mozgalom részeként jött létre, és szembe fordul a modern tudomány teljesítménykényszerével. Ahogy a *slow science* mozgalom kiáltványában olvashatjuk (<http://slow-science.org/>), a tudománynak időre van szüksége ahhoz, hogy gondolkodjon, hogy mérlegelje a felhalmozott tudást. A tudomány nem képes a folyamatos önigazolásra, nem tudja minden felfedezésről azonnal megmondani, hogy mire lesz alkalmazható, mindenhez időre van szükség. A *slow science* mozgalom a tudományos érdeklődésen alapuló (*curiosity-driven*), szabad kutatást támogatja a piaci, gazdasági, társadalmi igényeknek való kényszerű megfeleléssel szemben. A felsorolt jellemzők szerepe, úgy gondolom, hangsúlyozott a bölcsészettudományok esetében, így ezen terület vizsgálatát is érdemes a *slow science* elveit figyelembe véve kezelni.

A *mode 2* tudomány eredetileg Gibbons terminusa,¹⁰ amely olyasfajta tudományos aktivitást jelöl, amelyben a kutatás és a társadalom, valamint az akadémia és a társadalom közötti határok elmosódnak. Hammarfelt ezenkívül kiemeli még a *mode 2* tudományhoz kötődően a megnövekedett igényt a társadalmi elszámolhatóságra, a tudomány alkalmazhatóságának, reflexivitásának kérdéseit, valamint a tudományos tevékenység késő modern és posztmodern kontextusba ágyazhatóságát.¹¹ Megállapítja, hogy a bölcsészettudományok bizonyos értelemben mindig is *mode 2* tudományként működött,¹² majd kifejti, hogy a *mode 2* tudományok esetében a *mode 2* sajátosságaihoz igazodó tudományelemzési eszköztár kifejlesztésére lenne szükség.¹³

A tudománynak ebben a megközelítésében tehát kiemelten fontos lesz a társadalmi hatás (*social impact*), és ennek nyomon követése, amely a bölcsészettudományok vizsgálata esetében egy viszonylag új, számos lehetőséget magában rejtő vizsgálati szempont. Hammarfelt megjegyzi azt is, hogy az olyan új, egyre nagyobb teret nyerő tudományterületek,

¹⁰ Gibbons: *The new production*.

¹¹ Hammarfelt: *Scientometrics*, 707.

¹² Uo., 707.

¹³ Uo., 721.

mint a posztkoloniális irodalom vagy a gendertudományok, szintén a társadalmi elszámolhatóságra való igény növekedését jelzik.¹⁴

4.2.1. Intellektuális bázis

A fenti megközelítésekre szemléltető példaként Björn Hammarfelt 2010-ben publikált kutatásának egyik elemét ismertetem. Hammarfelt az irodalomtudománnyal kapcsolatban tette fel a bevezetőben már említett kérdést: hogyan képezzünk jelentést a bölcsészettudományok területén, mi alapján döntjük el, hogy melyik szöveg számít értékesnek? A tudományterület működését, a tudományos termelés módját igyekszik megvizsgálni.¹⁵ Kutatása során 34 irodalomtudományi folyóirat hivatkozásait vizsgálja két időablakban: 1978–1987-ig, valamint 1998–2007-ig. Mindehhez a Web of Science adatait alkalmazza, ami lecsökkenti ugyan az elérhető folyóiratok körét, ám azzal, hogy nem magukat a tudományos cikkeket, hanem a bennük fellelhető hivatkozásokat vizsgálja, jelentősen kiterjeszti a fókuszát, hiszen ily módon az ún. *non-source* itemek (az adatbázis számára nem forrásértékű elemek, mint a monográfiák, tanulmánykötetek, könyvfejezetek) is az adathalmaz részei lesznek. Az első vizsgált időszak 7274 tanulmánya összesen 157 048 hivatkozást, a második időszak 9344 tanulmánya pedig 245 514 hivatkozást tartalmaz.¹⁶ A két fenti intervallumra határozza meg a 20 leggyakrabban idézett forrást, így próbálja felállítani az irodalomtudomány intellektuális bázisát.

Eredményei számos, jelen tanulmányban is felmerülő előfeltevésünket megerősítik. A 20 forrásszöveg között mindkét időszakban találunk elsődleges, irodalmi és másodlagos, szakirodalmi szövegeket is. Az így kialakított intellektuális bázis jól mutatja az irodalomtudományok interdiszciplinaritását: a leggyakrabban hivatkozott szövegek között megtaláljuk a már említett francia filozófia képviselőit, de a pszichológia klasszikusai is megjelennek. Számos következtetést levonhatunk a legfontosabb szövegek életkorára vonatkozóan is, például szembeötlő, hogy mindkét időablakban találunk ókori szerzőket.¹⁷ Ugyancsak fontos lehet a két időszak egymással való összevetése, ezzel kapcsolatban Hammarfelt arra a következtetésre jut, hogy az irodalomtudományok intellektuális bázisának összetétele csak lassan változik.¹⁸

¹⁴ Uo., 719.

¹⁵ Uo., 705.

¹⁶ Uo., 709.

¹⁷ Uo., 711.

¹⁸ Uo., 716. Vö. *slow science*.

Jogosan merül fel ugyanakkor a kérdés, hogy mennyire megbízhatóak ezek az adatok és következtetések? Valóban reprezentálhatjuk az irodalomtudomány működését 34 darab Web of Science-ben indexelt folyóiraton keresztül? Úgy gondolom, Hammarfelt kutatása elsősorban módszertani demonstráció, amely gondolkodásra, továbbfejlesztésre készítet. Az mindenképpen figyelemre méltó, hogy egy ilyen kiragadott adathalmaz segítségével is visszafejthető az irodalomtudomány működésének néhány alapvető jellegzetessége, és egy szűkebb, specializáltabb minta segítségével (például egyetlen meghatározó folyóirat hivatkozási anyagaival) és a módszertan finomításával sokat tehetünk a bölcsészettudományok működésének minél alaposabb megértéséért.

4.2.2. Alternatív módszerek

Azonkívül, hogy a hivatkozások elemzésével kiterjesztjük a vizsgálódás körét a non-source itemekre, még számos egyéb alternatív módszer is rendelkezésünkre áll a bölcsészettudományok elemzése során. Gyakran felmerül, hogy a könyvtári katalógusok adatai mennyiben használhatók tudományometriai célokra. Linmans például felveti, hogy a könyvtári beszerzési adatokat fel lehetne használni tudománymodellezési célra.¹⁹ Mivel a könyvtárak rendszerint a megjelenést követően szerzik be a példányaikat, így ezek az adatok sokkal hamarabb láthatóvá válnak, mintha idézetségi mintázatok alapján próbálnánk egy szakkönyv jelenlétét azonosítani. Ezenkívül a könyvtári katalógusok ismerete tovább tágítaná a vizsgált források körét, tompíthatná a WoS és más adatbázisok alacsony lefedettségének problémáját. Alternatív adatkinyerésre többen felvetik a Google Scholar használhatóságának kérdését. Tagadhatatlan előnye, hogy ebben a WoS-ból hiányzó szövegforrások (monográfiák stb.) is megtalálhatók, lefedettsége azonban nehezen meghatározható, így kétséges, hogy alkalmazható-e kiterjedt tudományometriai kutatásokhoz.

Linmans arra is kitér, hogy a bölcsészettudományok működésének sajátosságait figyelembe véve a kutatók egyéni idézettségét is másként kellene mérni. Felveti, hogy az adott kutatóra eső idézeteket kellene számolni a publikációra eső idézetek helyett, sőt arra is utal, hogy talán jobb lenne, ha az egyes kutatók teljes szakmai karrierje során összegyűjtött idézetszámot is mérnék.²⁰ Vegyük észre, hogy ez szoros összefüggésben áll azzal a problémával, hogy a bölcsészettudományok esetében a rövid időablakok nem szolgálnak elegendő információval a terület működését illetően. A produktivitás mérésére Linmans az éves publikált oldalak

¹⁹ Linmans: *Scientometrics*, 339.

²⁰ Uo., 338.

számát javasolja,²¹ ami a társszerzőségek alacsony száma miatt az esetek többségében azonos az egyéni produktivitással, ám ebben az esetben azért felmerül a kérdés, hogy számszerűsíthető-e ilyen módon a tudományos teljesítmény.

5. MAGYARORSZÁGI VONATKOZÁSÚ KUTATÁSOK

5.1. *IMPACT-EV*

Az IMPACT-EV az Európai Unió által finanszírozott program, amely az európai bölcsészeti- és társadalomtudományi kutatások kimenétét, társadalmi hatását vizsgálta. A 2014 januárjától 2017 decemberéig tartó projekt fő célkitűzése a humán- és társadalomtudományos kutatások különböző hatásaira vonatkozó tartós ellenőrzési és értékelési rendszer kidolgozása volt. A projekt a különböző hatások közül nem csupán a tudományos impaktok értékeléséhez kíván mutatókat és szabványokat kidolgozni, hanem azok politikai és társadalmi hatásainak értékeléséhez is. Magyar részről az MTA könyvtárának Tudománypolitikai és Tudományelemzési Osztálya képviseltette magát a programban, a konzorcium további tagjai voltak: CREA – University of Barcelona (Spanyolország); DANS-KNAW (Hollandia); CORE – Center for Organisational Research, Università della Svizzera Italiana (Svájc); CERIS-CNR – Institute for Economic Research on Firms and Growth (Olaszország); Trinity Long Room Hub, Trinity College Dublin (Írország); PSPC – Population and Social Policy Consultants (Belgium); HERG – Health Economics Research Group, Brunel University (Egyesült Királyság). Bővebb információk a projekt keretében megvalósuló kutatásokról az IMPACT-EV honlapján található: <http://impact-ev.eu/>.

5.2. *A Magyar Pszichológiai Szemle hivatkozásanyagainak feltárása*

Az MTA KIK Tudománypolitikai és Tudományelemzési osztályának jelenleg is futó kutatása a Magyar Pszichológiai Szemle hivatkozásainak átfogó feltárása. A hivatkozásokat a folyóirat 1928-as indulásától kezdve dolgozzák fel, a kezdeti években a hivatkozások alacsony száma miatt még manuális eszközökkel, majd a hetvenes évektől kezdődően már szoftveresen, innentől ugyanis már szabályozott, egységes formában jelenik meg az irodalomjegyzék a tanulmányok végén.

A hivatkozások vizsgálata sokféle megközelítésben teszi lehetővé a tudományelemzést. Egyrészt képet kaphatunk a magyar pszichológiatudomány történeti fejlődéséről, a szerkesztői irányelvekről, valamint az évtizedek folyamán bekövetkező tudománypolitikai változásokról. Az

²¹ Uo., 339.

indexelt tudományos cikkek révén a folyóirat tematikai struktúrája is kutathatóvá válik, például lekövethető az empirikus és elméleti kutatások arányának változása. A hivatkozások alapján vizsgálható továbbá a felhasznált irodalom nyelvi összetétele és ennek alakulása, amely szorosan összefügg a történeti, tudománypolitikai változásokkal. A kutatás célja mindezekon felül a kutatásszerveződés vizsgálata, időszakokra lebontva a legfontosabb szerzőcsoportok azonosítása, valamint a köztük lévő kapcsolatok feltárása.

Ahhoz, hogy az eredmények mögötti folyamatokat és az esetleges anomáliák okait megértsük, a korszerű tudományometriai eszköztár használata mellett elengedhetetlen a folyamatos szakmai koordináció. Az MPSZ hivatkozásanyagainak feldolgozását Pléh Csaba akadémikus felügyeli, aki maga is a Magyar Pszichológiai Szemle főszerkesztője volt 1997–2015-ig. A Tudománypolitikai és Tudományelemzési osztály részéről Soós Sándor és Rusvai Mónika vesznek részt a projektben.

6. ÖSSZEGZÉS

A digitális korban minden tudományterülettel szemben megnövekedtek a társadalmi és gazdasági elvárások, amelyet talán legnehezebben a bölcsészettudományok területén tevékenykedők élnek meg, hiszen ez az a terület, amelyet legkevésbé lehet a kor követelményei szerint kvantitatív értékelésnek alávetni. A bölcsészek jelentős része teherként éli meg, hogy „számszerűsíteni” kell tudományos teljesítményét, ráadásul sokan úgy érzik, a mérések csupán azt szolgálják, hogy mintegy statisztikailag bizonyítsák egyes tudományterületek „haszontalanságát.”

A tudománymetria azonban nem azzal a céllal született, hogy egymással összemérje, vagy akár egymás ellen fordítsa a különböző tudományterületek képviselőit, hanem egyszerűen lehetőséget ad arra, hogy ki-ki a saját tudományterületét alaposabban megismerje, és ezen ismeret birtokában hatékonyabban működtesse. Ennek megvalósítására két út áll a bölcsészek előtt. Az egyik megoldás az, ha a természettudományos modellezési módszereket alakítjuk addig, amíg alkalmasak nem lesznek a bölcsészettudományok struktúrájának megismerésére, a másik pedig az, ha a bölcsészettudományok sajátosságaiból kiindulva teljesen új megközelítéseket keresünk. Amint a fenti példákban láthattuk, ez a két út nem feltétlen különül el egymástól, és a leghatásosabb eredményt talán éppen attól várhatjuk, ha a két irányt együtt, egymás kiegészítve alkalmazzuk.

Ugyanakkor tisztában kell lennünk azzal, hogy mérési módszereink finomításával a célunk pusztán a tudományterület megismerése, nem pedig megváltoztatása. A bölcsészettudományok társadalmi hatása valószínűleg sohasem lesz olyan kvantitatívan mérhető, mint a kiterjedt ipar-

akadémia kapcsolatokat felmutató tudományterületeké. Önmagunk, tudásunk, tudományos működésünk megértése azonban nagyban segíthet minket abban, hogy elérjük a bölcsészettudomány saját, szabad, kíváncsiságunk mozgatta céljait.

IRODALOM ÉS FORRÁSJEGYZÉK

- Ahlgren, Per – Pagin, Peter – Persson, Olle – Svedberg, Maria: *Scientometrics*, 2015, 103: 47. <https://doi.org/10.1007>
- Cusset, François.: *French Theory: How Foucault, Derrida, Deleuze & Co. Transformed the intellectual life of the United States* (Jeff Fort, Trans.). University of Minnesota Press, Minneapolis, 2008.
- Gibbons, Michael – Limoges, Camille – Nowotny, Helga – Schwartzman, Simon – Scott, Peter – Trow, Martin: *The new production of knowledge: The dynamics of science and research in contemporary societies*. Sage, London, 1994.
- Hammarfelt, Björn: *Scientometrics* (2011) 86: 705. <https://doi.org/10.1007/s11192-010-0314-5>
- Leydesdorff, Loett – Hammarfelt, Björn – Salah, Alkim Almila Akdag.: *The structure of the Arts & Humanities Citation Index: A mapping on the basis of aggregated citations among 1,157 journals*. 2010, <https://www.leydesdorff.net/ahci/ahci.pdf>
- Linmans, A. J. M.: *Scientometrics*, 2010, 83: 337. <https://doi.org/10.1007/s11192-009-0088-9>

Poráczky Rozália

A VÁLTOZÁSOK MENEDZSELÉSE A KOLOZSVÁRI KÖZPONTI EGYETEMI KÖNYVTÁRBAN. RÖVID VISSZATEKINTÉS AZ ELMÚLT HÚSZ ÉVRE

Management of Changes in the Central University Library of Cluj-Napoca. A Brief Outlook on the Past Twenty Years

Beginning with 1990, the library network of the Central University Library of Cluj-Napoca has witnessed significant changes in structure and operation, affecting mainly the central library, but the faculty library departments as well. The focus of the management's ambitions was to simplify and modernise the library activities and the structure of the library. These were followed by the implementation of new, up-to-date services as a result of sociological surveys of the users' needs, such as more seats in reading rooms, online access to digitised traditional catalogues, online request for publications, online seat reservation, online reservation of publications, and the creation of the Digital Library. The sociological survey of the organisational culture has resulted in the improvement of internal communication. The research activity of the employees of the Central University Library has been represented by the continuous publication of the library's internationally recognised journal *Philobiblon* (published since 1996), and the *Historical Bibliography of Romania* (published since 2013).

Keywords: Central University Library, information and library management, library activities, services and their reorganisation, digitisation, organisational culture

A központi egyetemi könyvtárak, felsőoktatási könyvtárakként, a könyvtári rendszer kulcsfontosságú intézményei, elsősorban azért, mert egyik legjelentősebb könyvtárhasználói réteget szolgálják: az egyetemi, főiskolai hallgatókat, az oktatókat és javarészt a felsőoktatás szerves részét képező kutatómunkához szükséges információkat nyújtják. Nagy múlttal rendelkeznek, az európai művelődés és tudomány legszilárdabb intézményeihez, az egyetemekhez kötődnek.

A romániai központi egyetemi könyvtárak helyzete egyedi a könyvtárak világában. Hasonló helyzetű könyvtárak alig léteznek, vagy más

szerepet (is) betöltenek,¹ és mindegyik fenntartója az Egyetem. A romániai központi egyetemi könyvtárak jogi személyek, igazgatásukat a szakminisztérium végzi, és ugyancsak ő biztosítja a költségvetési keretüket. A Romániai Könyvtári Törvény² nem említi külön könyvtártípusként, hanem az egyetemi könyvtárak közé sorolja őket.

A kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár esetében ez a kettős állapot előnyökkel, de hátrányokkal is jár, mivel a kari könyvtárak az egyetem épületeiben működnek. Elég nehéz összehangolni a kari könyvtárak tevékenységét. A központi könyvtár egysége más típusú, itt egy-egyosztály foglalkozik azokkal az alaptevékenységekkel, amelyeket a kari könyvtáros egymaga kénytelen mind elvégezni. A 90-es évek elején elkezdett átszervezést, változtatásokat nem igazán lehetett a kari könyvtárrakra is áterjeszteni. A kezdetben központosított állománygyarapítás és katalogizálás/osztályozás politikája már nem létezik a valóságban, mivel a könyvtár által használt ALEPH integrált számítógépes rendszert mindenki használja az alaptevékenységek elvégzésére (szerzeményezés, feldolgozás, olvasószolgálat).

A kari könyvtárakat szakkönyvtárakként tartjuk számon, az ott dolgozó könyvtáros az adott tudomány, szakterület szempontjait érvényesíti, az olvasók igényei összetettek és differenciáltak, ennek megfelelően a tájékoztatási igények is differenciáltak (tartalomban és színvonalban egyaránt). Odafigyelve erre az aspektusra, a könyvtár humánereőforrás-menedzsmentje biztosítani próbálta a 90-es évek elején a (még) szakképzett, azután már (csak) könyvtáros képzettségű³ személyzet foglalkoztatását ezekben a könyvtárakban, számba véve az oktatás nyelvét is (a román mellett a magyar és a német nyelvű oktatás).

¹ A Nyugat-Magyarországi Egyetem Központi Könyvtár és Levéltár elnevezés vagy a Pécsi Tudományegyetem Központi Könyvtár megnevezés a központi épületet jelenti, nem egy külön könyvtártípust. A romániai központi egyetemi könyvtárakat nagyságuk jogosította fel arra, hogy külön csoportot alko(th)ssanak, mert az egyetemi könyvtáraknak is van kari könyvtárunk. Szerintem (a temesvári vagy a bukaresti kivételével – Bukarestben van a Nemzeti Könyvtár) a jászvásári és a kolozsvári könyvtár nevükben is feltüntethetnék országos jelentőségüket.

² *Legea bibliotecilor nr. 334/2002, actualizat 2018.*

³ 1995-ben beindult a három nyelven folyó könyvtárosképzés a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen, és a könyvtár saját neveltetésű könyvtárosokat alkalmazhatott. Az eredmény az lett, hogy szép számban fiatal, tehetséges, a könyvtári foglalkozás iránt elhivatott könyvtárossal gyarapodott a személyzet, és az évek során megbizonyosodott, jó volt a szelekció.

A kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár jelenleg a legnagyobb állománnyal rendelkezik az országban,⁴ bár, sajnálatos módon, az állománygyarapítás évek óta nem a tervek és remények szerint történik, a keret évről-évre csökken, a kiadványok ára emelkedik, főleg a friss szakirodalom példányaié. A személyzet száma 2009-ben és 2010-ben drasztikusan csökkent,⁵ ma csak 202-en dolgoznak a könyvtárban, ebből 165 könyvtáros.

Mindezek ellenére, a könyvtári menedzsment tagjai arra törekedtek az évek során, hogy az olvasószolgálat folyton javuljon, minél eredményesebb legyen, mert a könyvtárlátogatás gyakorisága, a felhasználók elégedettsége mércéje annak, hogy egy könyvtár jól működik, jól szervezett, jó stratégiát követ, ugyanakkor jól felkészült alkalmazottjai vannak.

Előfordul, hogy bármennyire is iparkodunk, nem sikerül a leggyorsabb, idővesztés nélküli hozzáférést biztosítani az információkhoz, az olvasók egyéni igényeinek megfelelni vagy elegendő időt szánni egy olvasóra (ha tájékoztatásról beszélünk). Ezért ismernünk kell a felhasználók igényeit, és azokhoz igazodnunk kell. Az igényfeltárás⁶ leginkább

⁴ 2017 végén 3.869.801 bibliográfiai egység szerepelt az éves beszámolóban, a könyvritkaságok száma 8.332 kötet, a kéziratoké 7.759, az éves növekedést 66.552 kötet (a 2016-os állománnyhoz viszonyítva – ld. *Raport de evaluare a activităţii desfăşurate în 2016*). 21.403 egység kötelepéldányként érkezett a könyvtárba, 13.909 kötetadományként, 1.525 kötet a nemzetközi csere eredménye, a többi vásárlás. Az elektronikus dokumentumok száma 2.156.521, ebből online elérhető 2.120.536 rekord. Az e-könyvek száma 8.932, ebből online megtalálható 3.483, a periodikák száma 36.445, a 86 adatbázisból 33 elérhető online. A 91.464 beiratkozott olvasóból 6.043 új könyvtári belépőt jelentett 2017-ben. A kölcsönzések száma 577.207 kötet, a könyvtár honlapját virtuálisan 1.064.847-szer keresték fel, valóságosan 289.502 személy tért be a könyvtárba. Az adatok a CULT 2017 statisztikai úrlapban láthatóak: <https://www.bcu-cluj.ro/sites/default/files/public/images/doc/cult2017.pdf>

⁵ 224 munkahelyből 118 munkahelyet szüntettek meg, majd újabb 4-et, a létszám az 1990-es évre esett vissza. 1990-ben a diákok száma 15.000 körül mozgott, ezzel szemben 2009-ben már 33.856 diák tanult a BBTE-n és a könyvtárban (2009-ben a beiratkozottak száma 53.269 volt).

⁶ A KEK-ben zajlott igényfeltárást Valeria Salanki (Marketing és projektmenedzsment csoport) szociológiai felmérései fémjelzik: *Anchetă sociologică privind cunoaşterea şi aprecierea bibliotecii de către utilizatori* (1999–2000), *Studiu asupra utilizării sálilor cu raft liber din clădirea centrală a B.C.U. „LucianBlaga” din Cluj* (2000–2001), *Studiu asupra servirii cu publicaţii din depozit la sálile de lectură I, II şi III* (2002),

a könyvtár szolgáltatásaival függ össze, de az állománygyarapítás is hasznát veszi. Az igényfeltárás mellett a szolgáltatások iránti érdeklődés felkeltése is szükséges, főleg ha az új szolgáltatások tudatosításáról, népszerűsítéséről, az olvasók könyvtárba beszoktatásáról van szó.

Az eredményes tájékoztatáshoz – a szakirodalom szerint – a szakmai tudás és jártasság mellett – hat minősítésnek kell megfelelni, ezek a kompetencia, következetesség, elkötelezettség, önuralom, kreativitás és öntudatosság. Ezt a hat jellemzőt az asszertivitás keretének is szokták nevezni, amelyet „eredményességre” vagy „hatékonyságra” fordíthatunk.⁷ A személyes hatékonyság egyik készsége mások érzelmeinek fel- és elismerése, amivel nem fér össze a közönyösség vagy az érzéketlenség, és kiindulópontja az, hogy minden személynek kijár az udvariasság (az olvasó viselkedésétől függetlenül).⁸ Ez a fajta segítő kapcsolat jellegű szolgálat, amely csak akkor lehet igazán hatékony, ha a technikai kompetenciát a lélektani tudnivalók együttesével integrálják, erősítheti a könyvtáros hivatástudatát.⁹

Általánosan elfogadott tény, hogy egy könyvtárban minden az olvasókért van: a technikai tevékenységek (szerzeményezés, feldolgozás) előkészítik az eszközöket, amelyeket a felhasználók és az olvasószolgálatos könyvtáros az információkeresésben használ. A jó olvasószolgálat magába foglalja a dokumentumokhoz való szabad hozzáférést, a könyvtári állomány sokrétű feltárását, az olvasók felvilágosítását-tájékoztatását, ugyanakkor a technikai tevékenységek nagyfokú egyszerűsítését/gépesítését, de a könyvtári szolgáltatások bővítését is, belefoglalva a könyvtárközi összefogást¹⁰ az olvasók igényeinek kielégítése érdekében.

A kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár ilyen irányú törekvései az évek során új olvasóterem létesítésében (a központi épületben jelenleg 11 olvasóterem van 534 ülőhellyel¹¹), új szolgáltatások bevezetésében, a számítástechnika eszköztárának szélesebb körű alkalmazásában valósult meg.

A KEK Romániában elsőnek vezette be a raktári dokumentumok online kikérését, digitalizálta az összes hagyományos katalógust, és biztosította a digitalizált változathoz való hozzáférést (kicsit nehezebb

Stadiu asupra utilizării Sălii multimedia (2002), Atitudini privind cursurile de formare a utilizatorilor (2004–2005).

⁷ E. DeHart: *Emberi kapcsolatok*. 44.

⁸ Uo., 46.

⁹ Uo., 118–120.

¹⁰ Például a nemzeti és nemzetközi dokumentumszolgálatás.

¹¹ A kari könyvtárakban 44 olvasóterem várja az olvasókat 1380 hellyel.

a keresés, de láthatók a katalógusok és a cédulák is).¹² Az online előjegyzést és helyfoglalást is elsőnek használhatta a kolozsvári olvasó. Ugyancsak elsőnek használhatta a szimultán információvisszakeresést adatbázisokban, az online katalógusban és az elektronikus forrásokban az EBSCO Discovery Services felületét használva. Az előfizetett adatbázisok közül az *EBRARY. Academic Complete gyűjteménye* 70.000 könyv címmel szintén csak a kolozsvári egyetemi könyvtárban volt látható és használható, sajnos, csak rövid ideig.

A könyvtár honlapja megújult, jelenlegi alakját 2016-tól láthatjuk. <http://www.bcucIuj.ro> (a SiaVision munkája).¹³ 2012-ben a könyvtár online katalógusa bekerült a világkatalógusba (Romániában elsőként), a *WorldCat*be, az OCLC platformján (Online Catalog of Library of Congress). Évente kerülnek a rekordok átvitelre, 2016-ig már 666.916 bejegyzés került a közös katalógusba.¹⁴ Ennek óriási előnye az, hogy akinek a munkája szerepel a KEK online katalógusában, a WorldCat katalógusába is bekerül.

A kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár mintegy 58.380 rekordot küldött az Europeana digitális gyűjteményébe. Az Europeana¹⁵ (www.europeana.eu) több mint 2000 európai intézmény (könyvtár, levéltár, múzeum stb.) több 58 millió digitális dokumentumához nyújt hozzáférést. Célja, hogy közös felületen tegye elérhetővé az Európai Unió tagállamaiban létrehozott és tárolt digitális tartalmakat. Egyszerűen és ingyenesen elérhetőek a különböző digitális tartalmak, megismerhető Európa kulturális és tudományos öröksége.

A Digitális Könyvtár¹⁶ a KEK állományából kéziratok, monográfiák, időszaki kiadványok vagy vizuális anyagok digitalizált változatát

¹² A digitalizált katalógusokból 113.215 oldalt 10.901 olvasó keresett fel, és 8.263 kérés érkezett be a raktárba (2016).

¹³ 371.630 oldalt nézett meg 49.222 használó (2016). A KEK vagy az Anelis+ (BBTE) konzorcium által előfizetett adatbázisok távolból is lekérdezhetőek (24.658 e-könyvet és 36.445 folyóirat teljes szövegét tartalmazza). Itt látható a LEX jogszabálygyűjtemény és a regensburgi könyvtár EZB adatbázisa, valamint az Arcanum gyűjteménye.

¹⁴ 6.020 érdeklődő nézte meg a rekordokat (2016).

¹⁵ <https://www.europeana.eu/portal/hu/search?f%5BPROVIDER%5D%5B%5D=Lucian+Blaga+Central+University+Library%2C+Cluj-Napoca%2C+Romania&view=grid>

¹⁶ A kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár digitalizáló tevékenysége 2005-ben indult a *Gazeta de Transilvania* évfolyamaival, a zürichi ETH (Eidgenössische Technische Hochschule – Szövetségi Műszaki Főiskola) könyvtára által adományozott felszereléssel. 2008-ban informatikusokból, könyvtáro-

gyűjti, több mint 29.300 dokumentum került eddig a digitális könyvtárba. A gyűjtemény kezeléséhez a DSpace nyílt forráskódú szoftvert használják.¹⁷ A digitális gyűjtemény létrehozása kettős célt szolgál: az állomány megőrzését, de ugyanakkor a könyvtár kincseinek nyilvánossá tételét is. A digitális könyvtárak – a hagyományos könyvtárak funkcióit nagymértékben kiterjesztő szolgáltatások – jelentősége az internet és a távoktatás, e-learning elterjedése után nőtt meg, amikor már nagyszámú felhasználó használhatta ki a gyűjtemények és a digitális tartalmak biztosította előnyöket: egész napi, szimultán helyhez nem kötött hozzáférés, a tartalmak gyorsabb elérése, felhasználóbarát kezelőfelületek stb.

A Transilvanica digitális könyvtár a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár digitális gyűjteménye, amelybe történelmi, művelődési, gazdasági és társadalmi szempontból Erdélyre, Kolozsvárra vonatkozó műveket válogattak be. A digitális gyűjtemény 29.307 dokumentumot (2016) tartalmaz, és mind a bibliográfiai leírásokban, mind a dokumentumok teljes szövegében keres, mivel optikai karakterfelismertető programokkal is feldolgozták. A digitális könyvtárhoz rendelt keresőfelület román, magyar, angol és német nyelven érhető el.

The screenshot shows the search interface of the Biblioteca Digitală a BCU Cluj. The search results are as follows:

Kategoriák a DSpace rendszerben	
1. MANUSCRISE - Kéziratok - Manuscripts - Handschriften [35]	
2. CĂRȚI LECHE SI CĂRȚI BARE - Régi könyvek és ritka könyvek - Old books and Rare books - Alte Bücher und Seltsame Bücher [168]	
3. MATERIALE ICONOGRAFICE - Vizualis anyagok - Iconographic material - Iconographie Material [4]	
4. PERIODICE - Időszaki kiadványok - Periodicals - Zeitschriften [10150]	
5. CĂRȚI SI EXTRASE - könyvek, kivonatok - Books and reports - Bücher und Auszug [8]	
6. BIBLIOGRAFII PENTRU CURSURI [21]	

1. http://digitalia.lib.pte.hu/?page_id=1359 [Bodnár Róbert, KEK]

sokból csoportot különítettek el erre a tevékenységre, amely egyre nagyobb mértéket öltött. Sajnos, a könyvtár birtokában lévő felszerelés nem tartja/tartotta a lépést a munkamennyiség növekedésével, felújítás szükséges.

¹⁷ A digitalizált anyagot a <http://dspace.bcucluj.ro/> és a <http://documente.bcucluj.ro> címeken lehet megtekinteni. 685.582 oldalra volt kíváncsi 26.595 használó (2016).

Az olvasókra való jobb odafigyelést segíti a „Kérdezd a könyvtárost” szolgáltatás, a „ticketing” formájú címkézés teszi lehetővé a kérdéseknek és a válaszoknak a nyilvántartását.

Visszatérve a változások menedzselésére, állíthatjuk, hogy napjaink információs társadalmában a könyvtárak szerepét a művelődési, oktatási és információs politikában úgy kell meghatározni, hogy az ismeretek továbbításában továbbra is jelentős szerepet kapjanak, olyan irányvonalakra, stratégiai tervre és egy olyan menedzsmentre van szükség, amely a jelenkori követelményeknek megfelel, és amely lehetővé teszi nemcsak a modern számítástechnikai eszköztár felhasználását a kulturális és tudományos értékek felszínre hozásában, hanem azt is, hogy a könyvtárosok továbbképzése olyan formában és mértékben történjen, hogy képesek legyenek gyors és hatékony hozzáférést biztosítani minden felhasználónak a könyvtár forrásanyagához.¹⁸

A változások menedzselése bármelyik menedzser számára kihívást jelent, az új értékrend kialakulása és az életminőséget meghatározó értékek (a tanultság tisztelete, az egyéniség elfogadása, a szabad akarat – szabad választás tisztelete, a szabadidő fontossága, az értelmes élet, a fejlődés lehetőségei) elfogadása és elfogadtatása munkát jelent.¹⁹

A legnehezebb feladat egy túlságosan tagolt könyvtár szerkezetének egyszerűsítése, „sűritése” a logika és az eredményesség, hatékonyság nevében, amely osztályokat, munkacsoportokat, munkatársakat érint, szokásokat, „örökölt” hagyományokat kérdőjelez meg. Ez a folyamat a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtárban az első nemzetközi szakértői átvilágítása (2004) előtt beindult, a második nemzetközi szakértői átvilágítás (2012) mégis túlzottan tagoltnak találta a könyvtár szerkezetét²⁰ (valószínű a kolozsvári kari könyvtárak változatlan helyzete miatt – ezek száma továbbra is 29). A központi könyvtár épületében található technikai osztályok tevékenységeinek egyszerűsítését az ALEPH integrált könyvtári rendszer alkalmazása is elősegítette, bár még maradtak ismétlődő munkafázisok. A könyvtár szervezeti diagramja a 90-es évek előtti időszakhoz viszonyítva sokat egyszerűsödött, megmaradt a lineáris szervezeti formája és a hármas tagolású menedzsmentszint. A főbb tevékenységek köré csoportosított osztályok két nagy részre tagolódnak, az első-

¹⁸ Anghelescu–Király, *Management pentru viitor*, 36.

¹⁹ Bobokné dr. Belányi: *Pályázat – pályázatok – projektek*. 1.

²⁰ Neubauer, Director ETH Libraries – Keller, Head of Collection Management, Oxford University, Bodleian Library: *Evaluation Report concerning the Central University Library (BCU) „Lucian Blaga”* (2004) és *Evaluation der Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”* (2012).

ben azok az osztályok vannak, amelyek a fizikai dokumentummal foglalkoznak (érkeztetés, feldolgozás, tárolás, kiszolgálás), a másodikban az információt feldolgozó/menedzselő osztályok találhatóak (dokumentáció, adatbázisok kezelői, bibliográfiákat készítő munkacsoport). A kari könyvtárak külön csoportot alkotnak.

A tagolt szerkezet megnehezíti a menedzseri kommunikációt. Egy nagy könyvtárban, ahol több társas identitás létezik, nagyon nehéz a kommunikációt irányítani, menedzselni.²¹ A könyvtár szerkezeti felépítése befolyásolhatja azt, hogy hogyan értelmezik a menedzsertől érkező üzenetet.²² Másrészt a túlságos szakmai azonosulás a könyvtárban feszültséghez vezethet a könyvtárosok és a többi alkalmazott között, és ez akadályozhatja a tényleges kommunikációt, az osztályok közötti együttműködést.²³ A munkaviszonyok, a szerkezeti felépítés és a hierarchia ugyancsak befolyásolja a kommunikációs folyamatot, befolyásolja az emberek elvárásait azzal kapcsolatban, hogy ki kivel kellene, hogy kommunikáljon, miről és milyen módon.²⁴ Több generáció dolgozhat együtt egy szervezeti egységben, és mivel különbözőképpen igénylik a kommunikációt, az információkat, ez is nehezíti a menedzser helyzetét.²⁵ Nagy könyvtárban egy menedzser soha sem lesz képes mindenki kedvére hozni döntéseket vagy megfelelő számú munkaértekezletet tartani. A visszajelzések azonban minden esetben nagyon fontosak, elég időt kell hagyni az információk, üzenetek feldolgozására, a visszajelzések beérkezésére.²⁶ Különböző szervezeti kultúra saját elfogadott gyakorlatait hozza. Az együtt eltöltött idő és a közös tapasztalat meghatározó érték a szervezeti kommunikációban, tudni lehet, hogy mikor szükséges írott üzenet, mikor kell leirat vagy elektronikus üzenet, vagy mikor elégséges egy telefonhívás. Minden könyvtárnak megvan a saját gyakorlata, de ezek nincsenek mindig világosan megfogalmazva.²⁷

Egy szervezet keretén belül egyaránt fontos a belső (alkalmazottakkal történő) és a külső (partnerekkel, fenntartóval való) kommunikáció. Egy menedzser, akinek tudnia kell, mikor és hogyan továbbítson információkat, helyesen kell, hogy értelmezzen helyzeteket, ismerjen embereket.²⁸ A szakirodalom, de a tapasztalat is számtalanszor tudomásunkra

²¹ Bartels [et al.]: *Horizontal and vertical communication*. 221.

²² Evans –Alire: *Management basics*, 187.

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo., 188.

²⁶ Uo., 189.

²⁷ Evans–Alire: *Management basics*, 189.

²⁸ Zaharia: *Comportament și cultură organizațională*, 25.

hozza, hogy a kommunikáció egy komplex folyamat. Egy szervezt céljának megvalósítását döntő módon meghatározza az információ mennyisége, minősége, szerkezete, célszerűsége. Szakkutatók szerint egy menedzser általában ideje 60-80%-át fordítja kommunikációs tevékenységre. Nem könnyű jól kommunikálni. Egy szervezet menedzselésében létfontosságú az információcsere a menedzser(ek) és a munkatárs(ak) között. Gyenge kommunikációs készségű vezető szervezeti és interperszonális gondokkal küzdhet. A jó kommunikáláshoz megfelelő kommunikációs rendszer szükséges. Az alkalmazottak szempontjából a tudás (munkaköri ismeretek), a megértés (miért kell elvégezni egy adott munkát) és a véleménynyilvánítás (a döntéshozók felé) alapszükséglet.²⁹ Jól informálnak lenni John Gray és Perry Brian³⁰ szerint azt jelenti, hogy az információ megfelelő formában jelenik meg, nekünk tudomásunk van róla, és tudjuk, hogyan találjuk meg, és hogyan használjuk fel.³¹ A hatékony kommunikáció feltételei közé tartozik az, hogy tisztában legyünk, kivel beszélünk (a befogadó mentalitása, a pillanat alkalmassága), tudjuk, mi a célunk (mit akarunk elérni a mondandónkkal), elemezzük a helyzetet (mi szükséges ahhoz, hogy a befogadó nyitott legyen a mondandónkkal szemben), megpróbálunk a másik fülével hall(gat)ani, befogadó által ismert példákat, illusztrációkat használunk, ha úgy tűnik, nem értettek meg, az üzenet tartalmát tisztázzuk, és nem mindjárt védekezünk, ha kritikus hozzáállással találjuk magunkat szemben, hanem próbáljuk megérteni, mi történik a befogadóval.³²

A kommunikáció egyik fontos része a (meg)hallgatás. Meghallgatni másokat – úgy tűnik – sok időnket rabolja el, előfordul, hogy csak részleteket hall(gat)unk meg, nem figyelünk teljesen beszélgető partnerünkre, nem próbálunk a „sorok között” olvasni.³³

A menedzser személyes kommunikációján javíthat egyszerű, ésszerű megfogalmazással, semleges hangvétellel, szünetek beiktatásával, mindig, a mondandóhoz illő pillanat kiválasztásával³⁴ vagy a MBWA menedzsment alkalmazásával.³⁵ Az információ több úton-módon kering,

²⁹ Uo.,27.

³⁰ Gray–Brian: *Scientific information*, 15.

³¹ Zaharia: *Comportament și culturăorganizațională*, 31.

³² Uo., 42–43.

³³ Uo.,45.

³⁴ Zaharia: *Comportament și culturăorganizațională*, 66–67.

³⁵ Uo., 68. MBWA: „management by walking around”, váratlan látogatások, informális beszélgetések és a „nyílt ajtók” politikája.

ezek összessége adja az adott szervezet kommunikációs szerkezetét. Nem hagyható figyelmen kívül a vizuális kommunikáció és a testbeszéd sem.³⁶

Valeria Salanki kolléganő a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár szervezeti kultúrájának tanulmányozásában első lépésként a belső kommunikáció helyzetének felmérését tűzte ki, az információk áramlásának folyamatát, körforgását a hierarchia szintjei között, az osztályok között és egy adott osztályon belül, a munkacsoportok kölcsönhatását, a formális és az informális kommunikálás csatornáit.³⁷ Rendkívül tanulságos olvasmány volt a felmérésről készült beszámolója.

A szervezeti kultúra tanulmányozása új terület, a 80-as évektől kezdődően beszélhetünk róla, és meghatározó volt Geert Hofstede 1991-ben megjelent műve.³⁸ Több változata ismert a meghatározásnak, ebből az egyik szerint: a szervezeti kultúra az alkalmazottak által elfogadott, közösen értelmezett előfeltevések, értékek, meggyőződések, hiedelmek rendszere. Ezeket a szervezet tagjai érvényesnek fogadják el, követik azokat, és az új tagoknak is átadják mint a problémák megoldásának követendő mintáit és mint kívánatos gondolkodás- és magatartásmódot.³⁹

A szakirodalom kiváló képviselői a szervezeti kultúrát egy jéghegyhez hasonlítva azt állítják, hogy látható⁴⁰ és láthatatlan⁴¹ elemek kölcsönhatására alakul ki, a belső és külső környezet egyaránt befolyásolja, és folyton változik.⁴² A szervezeti kultúra látható része a rendszeresen ismétlődő szertartások, a keringő történetek, a használt nyelvezet, a szakzsargon, a látható viselkedésminták, a szimbólumok, a munkahely megjelenési formája,⁴³ a láthatatlan része pedig az értékekben, feltevésekben, hiedelmekben, érzésekben rejlik. A szervezeti kultúra elveket és értékeket érvényesít az elfogadott menedzseri filozófián keresztül. Jelentős hatása van a döntéshozatalban, a szerkezet megtervezésében, a munka megszervezésében stb.⁴⁴ A szervezeti kultúra időben alakul ki, komplex tényezők összessége eredményeként jön létre (az intézet régisége, törté-

³⁶ Uo., 71.

³⁷ Salanki: *Cultura organizațională*, 140.

³⁸ Hofstede: *Culture and organizations – software of the mind*.

³⁹ Orosz: Szervezetikultúra = tudáskultúra? In: MIAU [*Magyar Internetes Agrárinformatikai Újság*] [miau.gau.hu/miau/93/oe_szktk.doc]

⁴⁰ Célkitűzések, technológia, szerkezet, politikák és eljárások, források.

⁴¹ Feltételezések, érzékelések, magatartásformák, érzelmek, értékek, informális kölcsönhatások, csoportnormák, általános normák.

⁴² Zaharia: *Comportament și cultură organizațională*, 172.

⁴³ Például az épület architektúrája, belső és külső terek elrendezése, a bútorzat stb.

⁴⁴ Zaharia: *Comportament și cultură organizațională*, 180.

nete, egy nagyobb méretű átalakítás nagyobb változásokat hoz a szervezeti kultúrában is).⁴⁵ A felsőfokú menedzsment tagjai hatásosan befolyásolják a szervezeti kultúrát, de a szervezet tagjai is, felkészültségük, szakosodásuk, számuk, etnikai eredetük révén. Egy könyvtár nagysága miatt például az osztályok szétválnak, a specifikus műveletek végrehajtására a helyiségek elosztódnak, ez kommunikációs zavarokhoz, az osztályok közötti rivalizáláshoz vezet, és igényli a tényleges koordinációt.⁴⁶ A földrajzi elhelyezés, a külső környezet, a nemzeti kultúra és a társadalmi normák (előírások), szokások mind befolyásolhatják a szervezeti kultúrát. Erőteljes szervezeti kultúra ott alakulhat ki, ahol az intézménynek hosszú múltja van, és a személyzetre a stabilitás a jellemző.⁴⁷ Gary Johns⁴⁸ szerint egy szervezeti kultúra erős akkor, ha tagjai egyhangúan osztoznak bizonyos értékeken és meggyőződéseken, ha egyformán értelmezik a kulturális értékek tartalmát, a különböző csoportok egymástól tanulnak, és összehangolják erőfeszítéseiket.

A kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár két legfontosabb kiadványa az *Anuarul istoriografic al României* és az angol nyelven megjelenő *Philobiblon. Transylvanian Journal of Multidisciplinary Research in Humanities* tudományos folyóirat. Románia történelmi bibliográfiája 2007–2010-es tárgyevékekkel indult, és cikkek, monográfiák, tanulmányok fejezetei, a külföldön megjelent és Románia történetével kapcsolatos írások kerültek be a 12.583 bejegyzés címei közé.

A *Philobiblon*⁴⁹ 2015-től új elképzelésben jelenik meg „*Idei – cărți – societate – lecturi*”⁵⁰ mottóval. 2018-ban már megjelent a 23. kötet első száma. A *Philobiblon* tanulmányokat közöl a humán- és társadalomtudományok területéről, előnyben részesítve a mottóba illeszkedő tematikájúakat (történelem, művelődéstörténet, filozófia, etika, esztétika, antropológia, szociológia, irodalomkritika és -esztétika, nyelvészet, művészettörténet, könyvtartan és információtudomány stb.), két állandó rovata van: Tanulmányok. Cikkek és Miscellanea (szemlék). A folyóirat teljes szöveggel jelenik meg az EBSCOhost platformján, az AcademicSearchComplete adatbázisban (2005-től kezdődően) és a Library, Information Science & Technology Abstracts with Full Text (1996-tól kezdődően), a ProQuest – Research Library Database adatbázisban (2012-től).

⁴⁵ Uo., 184.

⁴⁶ Uo., 185.

⁴⁷ Uo., 186.

⁴⁸ Johns–Saks: *Organizational behaviour*, 280.

⁴⁹ <http://www.philobiblon.ro/> és <http://www.philobiblon.eu/>.

⁵⁰ Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”. *Ghid de bibliotecă*. 2015, 11.

A folyóiratot indexeli a Thomson Reuters (2016-tól), az ERIH Plus – European Reference Index for the Humanities and Social Science (2014-től kezdődően), a Scopus-SciVerse (2011-től), és benne van a – több mint 420 nagy könyvtár közös katalógusában, a WorldCat világgatalógusban is. B kategóriájú folyóirat.

Hosszú múltra tekint vissza a *Referințe critice* című szakbibliográfia (1966-tól készíti a Dokumentációs csoport). Romániában és külföldön megjelent irodalomtörténeti és kritikai cikkeket tartalmaz román, magyar, német szerzők tollából. 2015-től új elképzelésben és alakban jelenik meg.

Az utóbbi négy év legnagyobb eredményének tudható be az az esemény, mely folytán a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár Romániában elsőként lett tagja a REFO500 projektnek.⁵¹ A könyvtár kis kutatócsoportja, a többi 120 partner mellett, a reformáció korának szellemi örökségét kutatja. A nemzetközi tudományos platform művelődési intézményeket, egyházakat, múzeumokat, városokat, kiadókat stb. vont be a projektbe. A *Reformation(s) in Transylvania. Cultural and Religious Influences and Transfers in Early Modern Multiethnic Transylvania (16th-17th Century)* címmel tartott videokonferencia után a könyvtár a REFORC csoport tagja lett.

A kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár legfrissebb beindított projektje, amelyet egy tíztagú csoport végez, a Romániai Magyar Bibliográfia összeállítása. Egy általános, retrospektív bibliográfia elkészítése a cél, amely hiánypótló, témakörébe humán-, természet- és társadalomtudományok tartoznak, a kiválasztott dokumentumtípusok a monográfiák, tanulmánykötetek, időszaki kiadványok cikkei, audiovizuális anyagok. A címek, tárgyszavak román és angol nyelven is megfogalmazódnak. A bibliográfia készítés első fázisában a Központi Könyvtár törzsállományát dolgozzák fel. A könyvtárosok tudatos értékmegőrző igyekezete jelenti az alapfeltételét ennek a terjedelmes munkának.

IRODALOM ÉS FORRÁSJEGYZÉK

Anghelescu, Hermina G. B. – Király István (szerk.): *Management pentru viitor – bibliotecă și arhivă*. Editura Presa Universitară Clujeană – Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Cluj-Napoca, 2000. (Bibliotheca Bibliologica Serie Nouă 21.)

Balázs Sándor: *Az információk használata, hasznosítása és haszna*. OMIKK, Budapest, 1993.

⁵¹ A honlapon *Lucian Blaga Central University Library* néven szerepelünk. <https://www.refo500.com/en/partner-overview>

- Bartels, Jos et al.: *Horizontal and vertical communication as determinants of professional and organisational identification*. In: *Personnel Review*, 39 (2010), no. 2. 210–226. <https://doi.org/10.1108/00483481011017426>
- Bartók Györgyi – Tóth Andrea (szerk.): *Az információ- és dokumentumszolgáltatás határtalan lehetőségei a partnerség jegyében*. Könyvtári Intézet, h. n., é. n.
- Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”: *Ghid de bibliotecă*. Cluj-Napoca, 2015.
- Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”: *Raport de evaluare a activității desfășurate în 2016*. Cluj-Napoca, 2017.
- Bobokné dr. Belányi Beáta: *Pályázás – Pályázatok – Projektek. Minőség – Életminőség*. Csíkszereda, 2004. Jegyz. (Publika Magyar Könyvtári Kör – Továbbképzés könyvtárosok számára)
- DeHart, Florence E.: *Emberi kapcsolatok a könyvtárban*. Szerk. Nagy Attila. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1997.
- Domokos Lajos: *Press & PR – A médiatevékenység, a szervezeti és az üzleti kommunikáció alapjai*. Domokos Kft., h. n., 2005. (Teleschola könyvek)
- Enache, Ionel: *Managementul schimbării în structurile info-documentare*. <http://www.lisr.ro/6-enache.pdf>
- Enache, Ionel: *Planificarea și organizarea serviciilor de bibliotecă*. <http://www.unibuc.ro/eBooks/StiinteCOM/planif/5.htm> p.1
- Enache, Ionel: *Cultura organizațională*. https://docuri.com/download/cultura-organizationala-9p_59c1ea64f581710b286db893_pdf
- Evans, G. Edward – Camila A. Alire: *Management basics for information professionals*. 3rd Edition. Facet Publishing, London, 2013.
- Gray, John – Perry, Brian: *Scientific information*. Oxford University Press, s. l., 1975.
- Hofstede, Geert: *Culture and organizations – software of the mind*. McGraw–Hill Book Company Europe, London, 1991. (Román fordítása: *Managementul structurilor multiculturale. Software-ul gândirii*. Editura Economică, București, 1996.)
- Johns, Gary – Saks, Alan M.: *Organizational behaviour. Understanding and managing life at work*. 9th Edition. Harper Collins College Publisher, New York, 2014.
- Nichols, Ralph G. – Stevens, Leonard A.: *Are you listening?* MacGraw–Hill, New York, 1957.
- Salanki, Valeria: *Calitatea comunicării. O reflectare acesteia în ancheta privind comunicarea în relațiile de muncă realizată în februarie 2009 printre angajații Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca*. B. C. U., Cluj-Napoca, 2009.

- Salanki, Valeria: Cultura organizațională. In: *Hermeneutica bibliothecaria. Antologie Philobiblon*. Vol. IV. Szerk. Ana Maria Căpâlneanu et al. Presa Universitară – B.C.U. „Lucian Blaga”, Cluj-Napoca, 2009.
- Skaliczki Judit – Zalai Kovács Éva: *Minőségmenedzsment a könyvtárban*. Veszprémi Egyetemi Kiadó–Informatikai és Könyvtári Szövetség, Veszprém–Budapest, 2001.
- Zaharia, Marian: *Comportament și cultură organizațională*. Ed. 3-a. Pro Universitatea, București, 2007.

Gurka-Balla Ilona

ADATBÁZISOK FUNKCIÓJA ÉS FELHASZNÁLHATÓSÁGA A KÖNYVTÁRI TÁJÉKOZTATÁSBAN

Databases Efficiency and Availability in Library Information

Library information databases are used more and more efficiently and properly, because in our information needed world the online catalogues of libraries make the search more accessible by using metadata about the sources of information logically arranged according to international standards. The Lucian Blaga Central University Library from Kolozsvár is a user-friendly place with lots of PC terminals on which students and teachers (and all who are interested in scientific search) can find data in a collection of over 4.000.000 documents. The library program (Aleph) with its guided search and filters offers easy access to its collections and on the library's homepage through the Digital Library, the users can read some rare and highly valuable documents even being at home (DSpace). Significant changing is taking place in the increasingly digitized world. As the material world appears to a greater extent on the Web – digital registrations, digital copies, digital process control and observation, digital communication, digital data, and virtual extensions of personal spaces – the previously sharp boundaries blur. Cloud computing not only enables data collection, efficient management, and utilization in the narrower and wider regions of the country, but also makes more efficient and smooth the cooperation between libraries and researchers.

Keywords: library information, database, metadata, browsing, searching, digital library, communication, virtual catalogue, remote use, library services, DSpace, digitization, projects, semantic web technologies, reception, storage, data management, administration, conservation planning, free access, exchange protocol, operating system, cloud computing, cooperation

MIT KERESHETÜNK, HOL ÉS HOGYAN?

Természetesen a minket érdeklő információkat keressük, amelyek fellelhetőek a könyvekben, folyóiratokban és egyéb dokumentumokban. Online katalógusokban metaadatokat találunk ezekről a dokumentumokról, amelyek helyettesítik a dokumentumot. A katalógusban található bibliográfiai rekordok mind szurrogátumok. Helyettesítenek, azaz egy-

begyűjtenek minden olyan ismérvet, amelynek alapján a felhasználó megtalálja a keresett dokumentumot. Két típusa van: elsődleges (három különböző ismérv alapján rendszerez: formai, tartalmi [fogalmi láncok], segítő [segítik a megtalálást: raktári jelzet]) és másodlagos (kizárólag ismérveket tárol függetlenül az őt hordozó dokumentumtól vagy információs forrástól, például adatbankok). Három funkciója van: a dokumentum feltárása, a dokumentum tárolása és a visszakeresés biztosítása.

Az információkereső nyelv használata segít, hogy releváns információkat találjunk a keresendő témakörben, hogy a téves találatokat elkerüljük, hogy a keresőképet kialakítsuk, s a keresésünk eredményeként kapott találati listánkat értékeljük, és természetesen a továbblépés kidolgozásában is.

A továbblépés mikéntjét az dönti el, hogy vagy elégedettek vagyunk az eredménnyel, vagy ha nem, akkor szűkítünk vagy bővítünk, sőt akár a keresőképet is módosíthatjuk. A keresőképet az információkereső nyelv eszköztárával alakítjuk ki, a dokumentum ismérvei alapján. A keresőképek kétfélék lehetnek: az egyik a rendszernek meghatározott időben feltett egyéni kérés, a másik pedig tágabb és tartósabb használói érdeklődést fejez ki. A keresőkép ismérveit össze kell hasonlítani a dokumentumképpel, és ennek alapján kell a keresési stratégiát kidolgozni.

A keresés napjainkban kibővíthető az internetes adatbázisokban is, például a könyvtári online katalógusokban. Kétféle keresési lehetőségünk van: a böngésző (browsing) és a célzott keresés (searching). A célzott keresés eredményeként kapott találati halmaz elemei a bibliográfiai rekordok. Elvárásaink e keresésben a pontosság vagy relevancia és a teljesség követelménye.

Az adatbázis adatok gyűjteménye (összessége), melyek egy szervezet/cég tevékenységére vonatkoznak. Az adatbázis-kezelő rendszer egy programrendszer (soft), amelyet arra terveztek, hogy nagy mennyiségű adatot tudjon tárolni és használni. Különböző technikákat használ más doméniumokból, mint például programozási nyelvek (objektumorientáltságot is), operációs rendszerek, konkurens programozás, adatstruktúrák, algoritmusok, párhuzamos és osztott rendszerek, felhasználói felületek, mesterséges intelligencia, statisztika.¹ Az adatbázisszerű ismeretkezelésben megkülönböztetjük az adatbázis általános elvi felépítését (absztrakt kép) és az abban őrzött aktuális ismereteket (konkrét tartalom). Az adatbázis általános struktúráját adatmodellnek nevezzük. Az AN-SI/SPARC architektúra három szintet különböztet meg: fogalmi, belső és külső szintet. A fogalmi szinten (conceptual level) egy alkalmazási kör-

¹ Varga: *Adatbáziskezelő*, 22–23.

nyezet valamennyi ismeretét és azok valamennyi összefüggését egyetlen közös adatmodellben kell leírunk. A belső szint a fizikai adatbázisra hivatkozik, amelyet az állományok összessége és a hozzájuk tartozó indexállományok alkotják. Az adatok a fogalmi szinten megadott szerkezet szerint állományokban vannak tárolva, az indexállományok pedig az adatokhoz való hatékony hozzáférést segítik. A fizikai adatbázis mindig a háttértárolón van, egy adatbázis-kezelő rendszer több fizikai adatbázist is képes kezelni. A harmadik a külső szint (external level). Minden fogalmi szintű adatbázisnak több felhasználója van. Az adatmodellnek a felhasználó által kezelésre kiválasztott részét nézetnek (view) nevezzük. A nézetnek levezethetőnek kell lennie a fogalmi szinten levezetett adatmodellből, egy bizonyos felhasználócsoporthoz csak bizonyos nézetekre van joga.²

A fogalmi, fizikai és külső szintek között az adatbázis-kezelő rendszer teremt kapcsolatot. Amikor a felhasználó megadja az igényét (külső szint), azt az adatbázis-kezelő rendszer leképezi az általános képre (fogalmi szint), hogy megvizsgálja a kérdés teljesíthetőségét, és behatárolja az adatbázis érintett részeit. Amikor pedig tényleges kezelésre kerül sor, akkor az adatmodell vonatkozó elemeit mintegy leképezi a tárolási szerkezetre, vagyis meghatározza, hogy hol található a keresett adatok. Az adatbázis tervében le kell írunk a használt egyedek típusát, ezen egyedek közötti kapcsolatokat.³ Az adatbázis-kezelő rendszereknek két olyan képességük van, amely megkülönbözteti őket más programrendszerektől. Az egyik az, hogy állandóan létező adatokat tudnak kezelni, a másik pedig az, hogy ezt hatékonyan tudják nagy mennyiségben. A relációs adatbáziskezelő-rendszerek egy időben több felhasználó között felosztják az adatbázist, ellenőrzik a hozzáférési jogokat, rendszerhibák esetén képesek egy helyes adatbázist visszaállítani.⁴

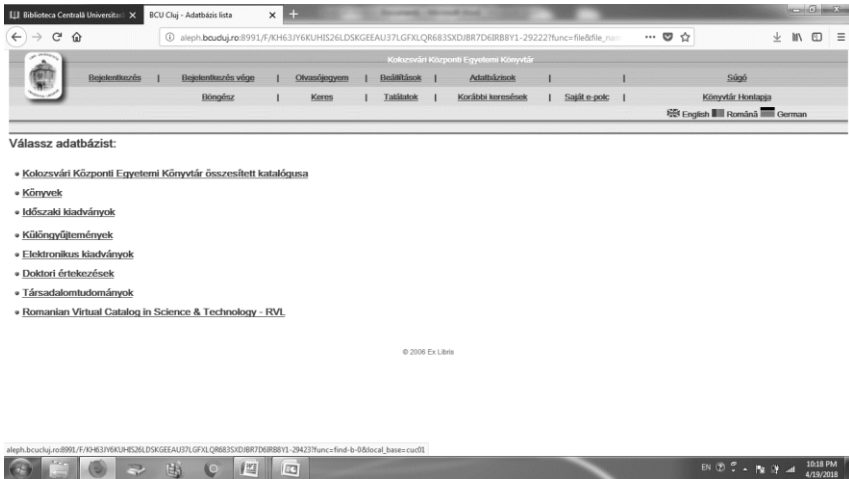
Szerte a világon többféle integrált könyvtári rendszert (adatbázist) használnak, Erdélyben is. A kolozsvári Egyetemi Könyvtárban például az ALEPH könyvtári programot alkalmazzák. Online katalógusában több mint félmillió bibliográfiai rekord van már (780.000-nél is több).⁵ Több adatbázisban dolgozzák fel az állományt – elsősorban a dokumentum típusától függően (lásd az alábbi ábrát).

² Uo. 24–26.

³ Uo. 26–27.

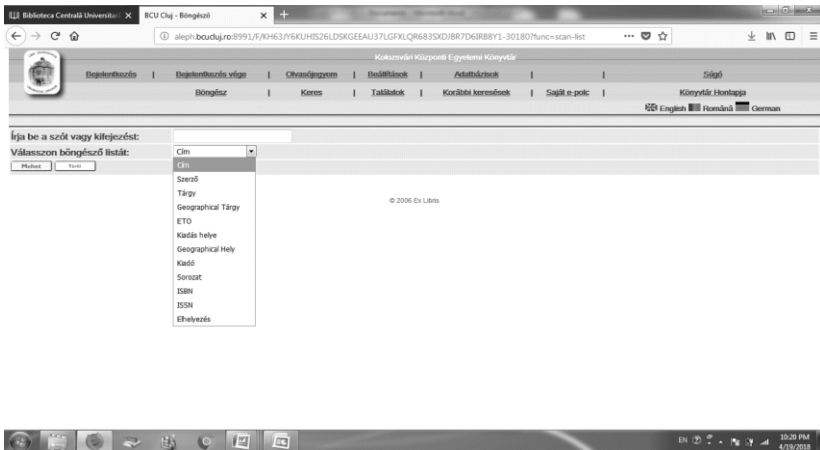
⁴ Uo. 30.

⁵ www.bcucuj.ro/http://aleph.bcucuj.ro:8991/F/?func=option-update-Ing&file_name=find-b&F2=pc-latin&P_CON_LNG=HUN (2018. 04. 19.)

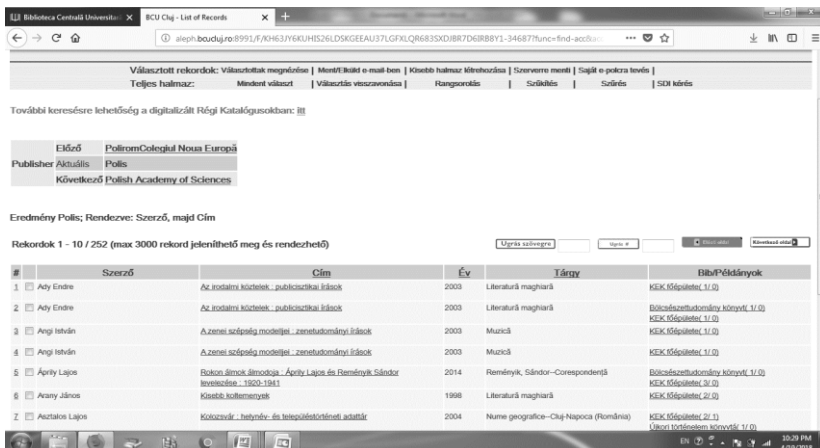
1. ábra: Adatbázis-választás

Böngészni lehet ezekben az adatbázisokban cím, szerző, tárgy és egyéb ismérvek szerint:

2. ábra: Böngészés az adatbázisban

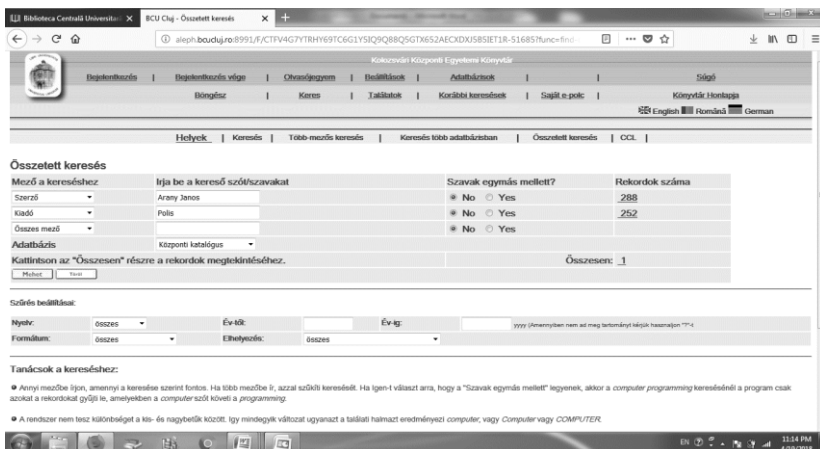
A célzott keresés többféle lehet: egyszerű keresés, többmezős keresés, keresés több adatbázisban, összetett keresés. Egyszerű keresési példa a kolozsvári Polis Kiadóra. Találati eredményünk 256 bibliográfiai tétel.

3. ábra: Egyszerű keresés

E találati eredmény szűkíthető, ebben az esetben ki kell jelölni mindegyik bibliográfiai rekordot és kiválasztani az ismérvek közül például a keresendő szerző nevét, jelen esetben Arany Jánosét, és a szűkítés opcióra kattintva – egy találatunk lesz: az 1998-ban megjelent *Kisebb költemények* című kiadvány.

Az összetett keresés leegyszerűsíti ezt a műveletet egy lépésre. A három ablakból kettőt felhasználva az egyikbe beírjuk Arany János nevét, a másikba pedig a Polis Kiadó nevét. S a találati eredmény az előbbi találatunk 1 bibliográfiai rekordja lesz, amire rákattintva, meggyőződhetünk a két keresés eredményének az azonosságáról.

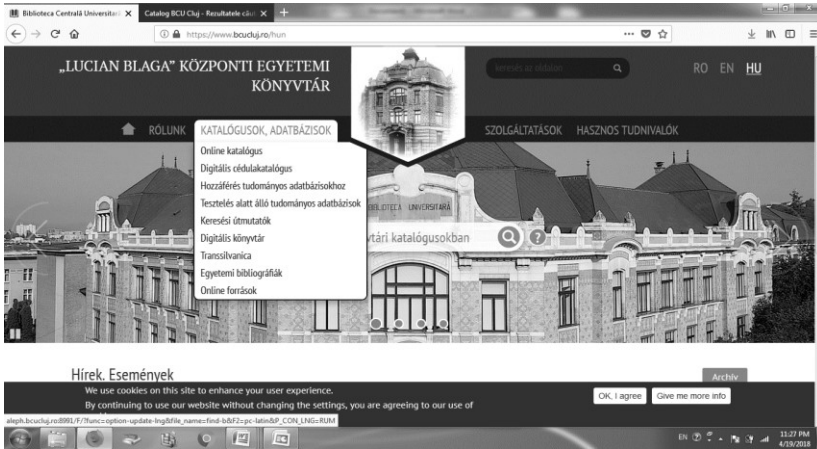
4. ábra: Összetett keresés

Bejelölve a következő lekérdezésben Barátné Hajdu Ágnes szerző nevét – szűrőket használva: magyar nyelvű 2000 és 2018 között megjelent könyv keresendő, ugyanakkor rá kell kattintani az egymás melletti névelemek opcióra is. A találat egyetlen könyv, a *Könyvtárhasználati óravázlatok* címmel.

5. ábra: Keresési találat

Más keresési lehetőségek is elérhetőek a könyvtár honlapján – a digitalizált katalógusokban és az online hozzáférhető adatbázisokban.

6. ábra: A Kolozsvári Egyetemi Könyvtár honlapja

A digitalizált cédulakatalógusra kattintva, kereshetünk a belső szolgálati és a régi formai cédulakatalógusokban,⁶ majd lehet még keresni a periodikák, a kiadói sorozati, a kötelempéldányok, az egyetemi és iskolai évkönyvek, a kalendáriumok, a jelentések, illetve a különgyűjtemények katalógusaiban.

A kutatók által gyakran keresett tudományos adatbázisokhoz való hozzáférés történhet a kolozsvári Egyetemi Könyvtár⁷ helyi hálózatán keresztül, sőt otthonról is. Mindez az EBSCO Discovery Service⁸ felületén. Az otthonról (a KEK épületen kívüli helyekről) történő keresés esetében a belépéshez szükséges a könyvtári belépő vonalkódja s egy, a könyvtári belépő vonalkódjával nem azonos jelszó. Statisztikai mutatók⁹ szerint 2015-ben például 3.754.348 lekérdezés történt a következő adatbázisokból: Science Direct FC, Springerlink, Thomson WoK, AIP Journals, APS ALL, ProQuest Central, Oxford J, Scopus stb.

A Digitális Könyvtárban több régi kiadványunk Dspace-n¹⁰ keresztül otthonról is elérhető. Lehet választani az alábbi kínálatból:

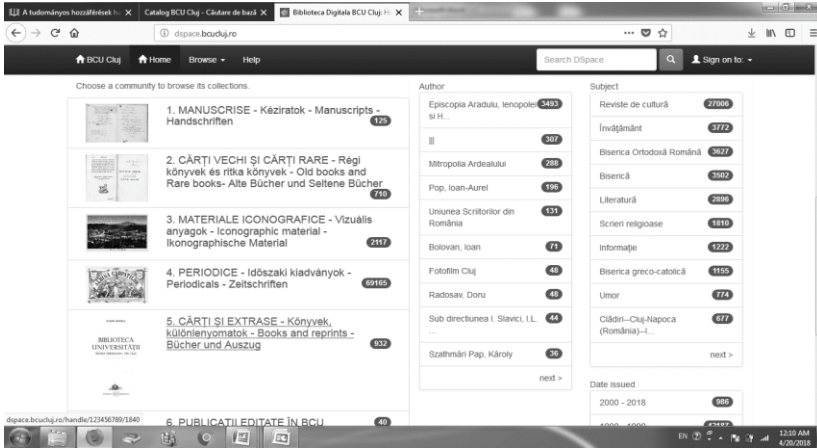
⁶ A régi betűrendes füzetlap nagyságú cédulákra írt katalógust az 1940-es években fagyasztották be, tehát a csak azelőtt megjelent kiadványok találhatóak meg abban.

⁷ Kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár. Továbbiakban lásd: KEK

⁸ Átfogó keresőmotor, amely egy felületen teszi kereshetővé a könyvtárban elérhető tudományos adatbázisokat, e-folyóiratokat és a könyvtári katalógust.

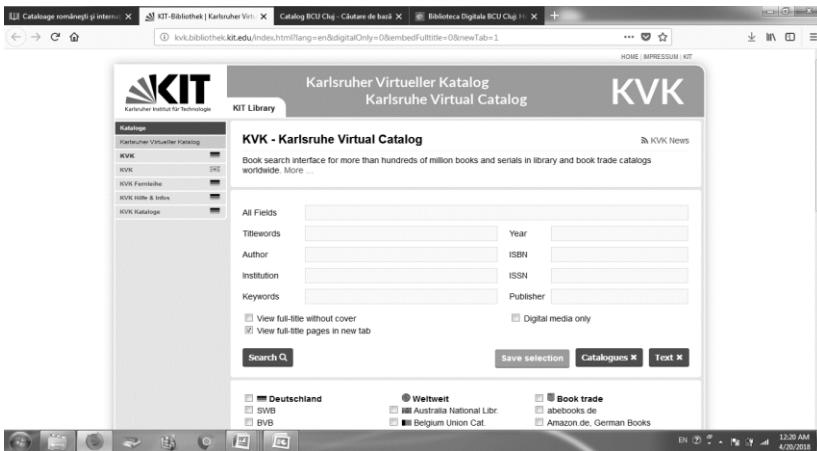
⁹ <https://www.bcucluj.ro/hun/katal%C3%B3gusok-adatb%C3%A1zisok/a-tudom%C3%A1nyos-hozz%C3%A1f%C3%A9r%C3%A9sek-haszn%C3%A1lat%C3%A1nak-statisztik%C3%A1ja> (2018. 04. 19.)

¹⁰ A Dspace egy nyílt forrású szoftvercsomag, amely biztosítja a digitális és digitalizált adatok kezelését. Gyakran alkalmazzák intézményi adattárnak is. Sokféle adatot támogat, köztük könyvek, szakdolgozatok, 3D-ben digitalizált tárgyak, fényképek, filmek, videók, kutatási adatokat, készletek és egyéb adatok tárolását. Az adatok tételenként vannak rendezve, amelyeket bitfolyamok gyűjtenek egybe. A DSpace legfőbb célja, hogy platformul szolgáljon a digitalizált adatok tárolására.

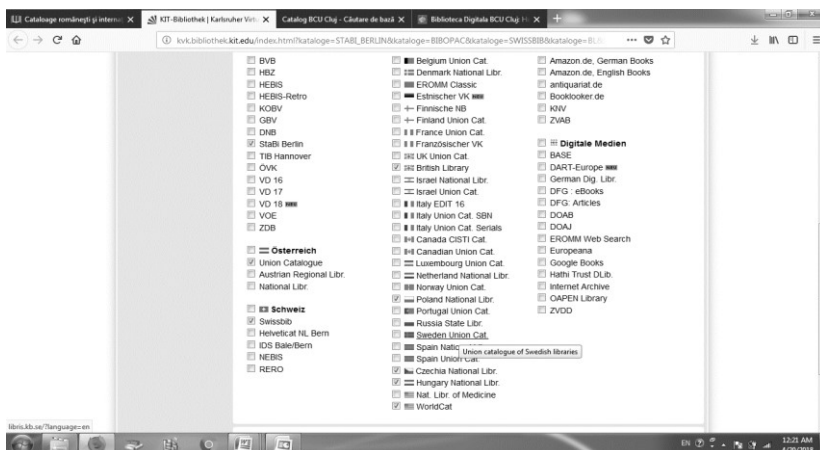

7. ábra: Digitális Könyvtár a KEK-ben

Az egyetemi bibliográfiák is online elérhetőek a hallgatók számára, sőt a nemzeti és nemzetközi fontosabb online katalógusokhoz is biztosított a hozzáférés. Így a Karlsruhei Virtuális Katalógushoz is, ahol a Worldcatben a kolozsvári egyetemi könyvtár állománya is lekérdezhető. A keresési felületen biztosított a cím, szerző, intézmény, megjelenési év, kulcsszó, kiadó neve, az ISBN szám szerinti visszakeresés egyszerű vagy összetett formában, sőt azok az adatbázisok is bejelölhetők, ahol keresni szeretnénk.

8. ábra: Karlsruhei Virtuális Könyvtár – keresési opciók

9. ábra: Karlsruhei Virtuális Könyvtár –
könyvtári katalógusok bejelölése

Az egyre inkább teret hódító internet lehetővé teszi azt is, hogy más erdélyi könyvtárakban is kereshessünk. Ezek nagy része a Qultót használja. A Qulto tisztán magyar fejlesztésű integrált könyvtári rendszer, különféle gyűjtemények, könyvtárak, múzeumok, levéltárak állományát képes kezelni. Innovatív informatikai megoldásokat és modern szolgáltatásokat kínál ügyfelei számára.

A rendszert hazánkban a könyvtárosszakma több önálló, de egymással integrálható szoftverként ismeri; HunTéka, JaDoX, Monguz, Portál24 elnevezéssel hivatkoznak rá. A könyvtári munkafolyamatokat teljesen lefedő négy program Qulto fantáziánéven Kolozsváron került először telepítésre 2012. augusztus 27-én.

A programokat 2011. január 1-jéig az MTA Számítástechnikai és Automatizálási Kutatóintézet és a szegedi székhelyű Monguz Kft. konzorciuma fejlesztette, majd a Monguz átvette a szoftverrel kapcsolatos üzleti tevékenységet, és ezzel a Qulto kizárólagos fejlesztőjévé vált.

A Qultót használják a következő erdélyi könyvtárakban:

- Csíkszeredában: <http://csikszereda.hunteka.ikron.hu/monguz2/index.jsp> (2018. 04. 19.),
- Gyulafehérváron: <http://teka.sis.romkat.ro/index.jsp?lang=hu> (2018. 04. 19.),
- A Partiumi Keresztény Egyetem könyvtárában: <http://193.16.218.196/monguz2/index.jsp> (2018. 04. 19.),
- A Sapientia könyvtáraiban: <http://193.16.218.162:8080/monguz/>
<http://193.16.218.70/monguz/index.jsp> (2018. 04. 19.)

Az eddigiekből látható, hogy a könyvtár fizikai határai már jó ideje elmosódtak. Közismert tény, hogy a könyvtár nemcsak hely, hanem szolgáltatások összessége. Ezt egyrészt lehetővé teszi a technológia, másrészt megköveteli a szokások, az életmód, a tanulási modell és a kutatási gyakorlat változása. A távhasználat, azon belül is egyre inkább a mobil eszközök révén a könyvtár ott lehet a kollégiumi szobában, a vonaton, a repülőtéren, a kávézóban és természetesen otthon. Alapkövetelmény, hogy a felhasználók bárhol, bármikor elérjék a szolgáltatásokat. A fizikai határok elmosódását jelenti az is, hogy a könyvtáros egyre gyakrabban lép ki a munkaszobából vagy éppen a pult mögül. Részt vesz a tanszéki értekezleten, megjelenik a hallgatói rendezvényeken, meglátogatja a segítséget igénylő kutatót – „Vagyis ott van, ahol valami fontos történik.”

A 2004-ben megtartott Magyar Könyvtárosok VI. Világtalálkozóján Hollanda Andrea beszámolt arról, hogy Háromszéken hogyan gyűjtötték össze a helyismereti vonatkozású adatokat, és milyen problémák merültek fel azok digitalizálása közben.¹¹ Hajnal Jenő pedig a Vajdasági Magyar Művelődési Intézetben elvégzendő digitalizálási programot ismertette, amelynek az eredményeiről majd 2017-ben a Magyar Könyvtárosok Egyesületének 49. Vándorgyűlésén tartott beszámolót.¹² Bakó Anna és Szilágyi Erzsébet pedig a Schola-Orbist, a Kárpát-medencei magyar iskolatörténeti adattárat ismertette.¹³

A 2006-ban Szegeden megjelent, a Kárpát-medencei könyvtárakat ismertető tanulmánykötetben Mészáros István helyzetképben elemezte, hogy a térségben található 92 könyvtárban milyen eszköztár segítségével történik a tájékoztatás (hol használnak elektronikus katalógust, hol van saját és nem saját fejlesztésű adatbázis, hol teszik hozzáférhetővé digitálisan is a dokumentumokat, hol rendeznek virtuális kiállításokat, hol informálnak tematikusan is a beérkező kiadványokról, hol használnak számítógépet a dokumentumok előszerzeményezésekor, vagy a könyvtárközi kölcsönzésben, portálon, fórumon keresztül folyik-e a kapcsolattartás a könyvtár olvasóival).¹⁴

Ugyancsak ebben a kötetben ismertette Káldos János a Digitális Kárpát-medence programot, melynek célja az itt élő népek, nemzetek kulturális örökségének nemzeti és regionális együttműködésen alapuló digitális feldolgozása, közzététele, illetve a Kárpát-medencének, mint történelmi és jövőbeli EU-makrorégióknak széleskörű megismertetése és fej-

¹¹ *Magyar könyvtárosok VI. Világtalálkozója*, 49–54.

¹² Uo. 55–59.

¹³ Uo. 61–73.

¹⁴ *Információ, történelem, régi*, 57–65.

lesztése. Az OSZK keretében már 2004-ben elkezdődött a Hungarológiai Alapkönyvtár Digitalizálási Program, amelynek keretében a hungarológia, vagy másképpen magyarságtudomány, a magyar népre, etnikumára, történetére, nyelvére, kontrasztív nyelvészeti kutatásaira, kultúrájára irányuló, a nemzeti civilizáció múltbeli és jelenlegi kultúrájával, az emberiség egyetemes civilizációjában elfoglalt helyével és szerepével összefüggő interdiszciplináris kutatások legfontosabb műveinek digitalizálása kezdődött el. „A digitalizálási sorrend kialakítása egyrészt tudatos választás eredménye, másrészt véletlenszerű. A tudatos sorrendet meghatározhatjuk. A sor első helyén kell, hogy álljanak a veszélyeztetett dokumentumok, a gyűjteményi nyilvántartások, a gyűjtemények unikális értékei és a leggyakrabban használt dokumentumok.”¹⁵

Az adatbázisok létrehozásában és kezelésében nagyon fontos szerepet kap a hozzáférhetőség mellett a megőrzés is.

Holl András, az MTA KIK informatikai főigazgató-helyettesét¹⁶ idézve „Az egyre erősebben digitalizálódó világban jelentős változások mennek végbe. Amint az anyagi világ mind nagyobb mértékben jelenik meg a világhálón – digitális nyilvántartások, digitális kópiák, digitális folyamatszabályozás és megfigyelés, digitális kommunikáció, digitális adatok, illetve a személyes terek virtuális kiterjesztései formájában – a korábban élesen kirajzolódó határok elmosódnak. Nem csupán az országok, de a szakmák, intézmények, hatáskörök, tudományterületek és sok más tényező tekintetében is. A Web 1.0 helyet adott a 2.0-ás és a 3.0-ás koncepcióknak, a felhasználók teljes élete, tevékenysége egyre inkább a webre helyeződik át. Mit jelent ez a tudomány területén, ezen belül is, a tudományos szakkönyvtárak, a közgyűjtemények számára?”

Holl a könyvtári-közgyűjteményi stratégia elemei között javasolja, hogy kiemelt figyelmet fordítsunk: az új generációs, felhőalapú, kollaboratív könyvtári-közgyűjteményi platformok bevezetésére és támogatására, a közös kereső rendszerek fejlesztésére és támogatására, melyek segítségével a felhasználók immár nem szigetszerűen elkülönülő adatbázisokban, hanem intézményi és országhatárokon átnyúló forrásokban kereshetnek. A források – publikációk, dokumentációk, adatok, kódok – nyílt elérését támogató rendszerek fejlesztésére van szükség. E források feltárásához adat- és szövegbányászati eljárások fejlesztése és használata is szükséges. Olyan rendszerek kialakítását kell támogatni, amelyek segítenek a szabadon hozzáférhető források hitelességének megítélésében – szemantikus webtechnológiák segítségével, az információk

¹⁵ Uo. 34.

¹⁶ <https://tmt.omikk.bme.hu/tmt/article/view/1053/1223> (2018. 04. 19.)

provenienciájának: szerzőinek (személyek), forrásainak (intézmények), előzményeinek (dokumentumok) és megalapozottságának (adatok) feltárásával.

Ezek az adatbázisok egyre nagyobb mennyiségű adatot tárolnak, és a biztonságra, megőrzésre egyre nagyobb gondot kell fordítani.

2007-ben a texasi BizNiche Ltd. Co. a világ tíz legnagyobb adatbázisát gyűjtötte össze egy listára:

10. USA Kongresszusi Könyvtár.

9. CIA – az USA központi hírszerző ügynöksége.

8. Amazon könyvkereskedés.

7. A YouTube a világ legnagyobb videómegosztó hálózata lett két év alatt.

6. ChoicePoint – egy nálunk gyakorlatilag ismeretlen amerikai szolgáltatás, amelynek az a célja, hogy kormányzati, közösségi és üzleti jellegű információkat tároljon és osszon meg a felhasználóival.

5. Sprint – a világ egyik legnagyobb távközlési szolgáltatója 53 millió aktív előfizetővel.

4. Google – a pontos adatokat üzleti titokként kezeli, de azt tudni lehet, hogy naponta 91 millió keresést kezel a rendszer, ami az összes internetes keresés 50 százalékát jelenti.

3. AT&T – a Sprinthez hasonló telefonszolgáltatásokat nyújt, s hasonló okokból óriási mennyiségű információt rögzít és tárol. Az adatbázisa méretét 323 terrabyte-ra lehet becsülni, amely 1,9 billió adatbázissort tartalmaz.

2. Az USA Nemzeti Energiakutató Tudományos Számítóközpontja (NERSC).

1. Klímaadatok Világközpontja (WDCC) – a világ legnagyobb adatbázisát jelenleg a német Max Planck Intézet meteorológiai és klímakutatási részlege üzemelteti.

Az Europeana honlapján¹⁷ is már azt olvashatjuk, hogy adatbázisában elérhető 51,459,305 művészi alkotás, könyv, videó és hangdokumentum.

Az IT technológia robbanásszerű fejlődésének eredményeként 2012-ben Dancs Szabolcs, az OSZK gyűjteményszervezési igazgatója a Tudományos és Művészeti Tájékoztatás szakfolyóiratban¹⁸ a digitális tartalmak hosszú távú megőrzésének fontosságára hívta fel a figyelmet,

¹⁷ <https://pro.europeana.eu/> (2018. 04. 19.)

¹⁸ http://tmt-archiv.omikk.bme.hu/show_news.html?id=5620&issue_id=537 (2018. 04. 19.)

melyet szerinte a Rosetta rendszerben lehetne a legjobban megoldani. Az Ex Libris és az Új-Zélandi Nemzeti Könyvtár által közösen fejlesztett Rosetta 2009-ben került a piacra. A rendszer magját az ISO-szabványként elfogadott (ISO 14721:2003) Nyílt Archiválási Információs Rendszer (Open Archival Information System = OAIS) elnevezésű referenciamodellben meghatározott hat funkcionális entitás alkotja, ezek: befogadás, a digitális objektumok tárolása, adatkezelés, adminisztráció, a megőrzés tervezése, a hozzáférésről való gondoskodás. A Rosetta támogatja továbbá a következő metaadatszabványokat: Metadata Encoding and Transmission Standard (METS), Preservation Metadata: Implementation Strategies (PREMIS), Dublin Core; valamint az Open Archives Initiative Protocol for Metadata Harvesting (OAI-PMH) adatcsere-protokollt.

Moduláris felépítése a digitális objektumok teljes életciklusát lefedi, bármilyen formátumú tartalomról is legyen szó. Ami architektúráját illeti, a folyvást gyarapodó digitális gyűjtemények megőrzését és kezelését támogató, skálázható infrastruktúrával rendelkezik. Az egyes modulok és az adatbázis különböző fizikai vagy virtuális kiszolgálókra telepíthetők, de létezik „minden-az-egyben” megoldás is, amikor a modulok egyetlen szerveren foglalnak helyet. A rendszer hatékony működését növelendő a „minden-az-egyben” architektúrát szimultán módon, egyszerre több szerveren is üzemeltethetjük. Rugalmas rendszerről lévén szó, a kezdeti hardverkonfiguráció a későbbiekben a speciális feladatok (pl. vírusellenőrzés, fixity) ellátása, avagy az egyre gyarapodó digitális gyűjtemény tárolása érdekében további dedikált kiszolgálókkal, munkaállomásokkal bővíthető. A rendszer flexibilis voltát erősíti az absztrakt tárolási réteg, amelynek köszönhetően az egyes modulokhoz más-más tároló hardver rendelhető. Az OAIS információs modelljének egyik alapfogalma az információs csomag. Egy ilyen csomag két, ún. információs objektumot tartalmaz: a tartalmi információt (Content Information) és a megőrzési leíró információt (Preservation Description Information = PDI). Maga az információs objektum egy – fizikai vagy digitális – adatobjektumból és az annak jelentéssel bíró információként való értelmezhetőségét lehetővé tevő reprezentációs információból tevődik össze. A csomagokhoz további két információs objektumtípus kapcsolódhat: a csomagolási információ (Packaging Information) és a csomagolási leírások (Package Descriptions).

A három információs csomag: Submission Information Package (SIP) – a digitális tartalom előállítójától származó információs csomag; Archive Information Package (AIP) – az információs objektum hosszú távú megőrzéséhez szükséges információkat tartalmazó csomag;

Dissemination Information Package (DIP) – a felhasználónak továbbított információs csomag.

A következő állomás a *közbülső kiszolgáló* (Staging Server), ahova már SIP csomaggá konvertálva érkezik a tartalom. A Rosetta természetesen lehetővé teszi a tartalmak megjelenítését mind a – megfelelő jogosultsággal bíró – külső felhasználók, mind a digitális gyűjtemény gondozói számára. A felhasználó egy külső alkalmazás révén küldi el kérését, amelyre a rendszer *tartalomszolgáltató modulja* (Delivery Manager) válaszol. A felhasználói jogosultságok ellenőrzését egy ún. *hozzáférési jogosultságellenőrző* (Access Right Checker) végzi el.

A tartalomlétrehozó által végzett raktározási tevékenységek (deposit activities) adatállományokból és azok metaadataiból épülnek fel. A Rosetta a raktározási tevékenységeket intellektuális entitásokká (IE) szervezi, amelyek összetevői az adatállományok és a vonatkozó reprezentációk (az utóbbiak a digitális objektum különféle nézetei). FTP vagy NFS szervereken keresztül történő automatizált feltöltéskor a reprezentációk egy előre meghatározott tartalomstruktúra szerint szerveződnek. Ilyenkor az egyik reprezentáció állhat például bélyegképekből, míg az adatállomány egy másik reprezentációja teljes képekből.

Az intellektuális entításokra vonatkozó információkat tartalmazó METS-állományok felépítése: a leíró metaadat – a tartalom létrehozója vagy a digitális gyűjtemény gondozói szolgáltatják; formátuma: tipikusan Dublin Core; az adminisztratív metaadat – technikai metaadat, provenienciára vonatkozó adat (pl. a feltöltő neve), hozzáférési jogosultságokra vonatkozó adat; formátuma: DPS Normalized XML (DNX); és a struktúraterkép – az intellektuális entítások logikai csoportosításának hierarchiája.

A megőrzési modul (Preservation Module) célja, hogy eszközként szolgáljon a tartós megőrzésre. A rendszernek ez az eleme a következő almodulokból épül fel: formátumkönyvtár (Format Library), kockázatelemzés (Risk Analysis), megőrzéstervezés (Preservation Planning), megőrzés-végrehajtás (Preservation Execution).

A rendszer működésének, egyszersmind a hosszú távú megőrzés garantálásának kulcsmomentuma a kockázatelemzés. Ennek során derül ki, hogy milyen aktuális vagy jövőbeli kockázatforrást jelenthet – példának okáért – egy formátum elavulása vagy a vonatkozó alkalmazás inkompatibilissé válása. A permanens raktárba kerülő állományok mind átesnek a kockázatelemzésen. Az analízis eredményeiből indul ki a megőrzéstervezés, amikor előbb kijelöli a fenyegetett objektumok egy teszthalmozát, meghatározza a kiértékelés során alkalmazandó ismérveket, majd alternatív módszert alakít ki a gyűjtemény szempontjából kockázatot jelentő

formátumú digitális objektumok megőrzésére. A megőrzési terv tesztelését követi a megvalósítás, amely egyaránt létrejöhet belső vagy külső konverzió segítségével. Az érintett intellektuális entitások konvertálásának eredményeit a tervben megfogalmazott ismérvek alapján értékelik.

A Rosetta rendszert – miután a Mormon Egyház hatalmas digitálizált gyűjteményének megőrzésére sikeresen alkalmazták – a következő intézmények is implementálták a tengerentúl: National Library of New Zealand – Új-Zéland, Archives New Zealand – Új-Zéland, National Library Board of Singapore – Szingapúr, State University of New York at Binghamton – Amerikai Egyesült Államok, National Agency for Science and Technology Information (NASATI) – Vietnam, Getty Research Institute – Amerikai Egyesült Államok és Európában is: Bayerische Staatsbibliothek (BSB) – Németország, GOPORTIS: Deutsche Zentralbibliothek fuer Wirtschaftswissenschaften (ZBW), Deutsche Zentralbibliothek fuer Medizin ZBMED, Technische Informationsbibliothek Hannover – Németország, Katholieke Universiteit Leuven – Belgium, Eidgenössische Technische Hochschule ETH Zuerich / NEBIS – Svájc.

2014 januárjában Kis Endre¹⁹ a Felhő operációs rendszerét ismertette a Computerworldban, amelyet a Microsoft cég által kifejlesztett Windows Azure néven ismerhetünk. Ennek nagy előnye, hogy a cég hosztingpartnerei által felkínált szolgáltatások a felhőben lehetővé teszik a szervezetek számára, hogy az eddiginél könnyebben és gyorsabban mozgathatják virtuális gépeiket, adataikat és alkalmazásaikat saját adatközpontjuk és a felhőszolgáltatások között. Windows Serveren futó alkalmazásaikról és SQL Server adatbázisaikról például felhőbe készíthetnek biztonsági mentést, de katasztrófatűrő megoldásként egy teljes, másodlagos adatközpontot is kialakíthatnak felhőkörnyezetben. Mindezt a házon belül bevezetett és a felhőben futó rendszerek közötti szoros integráció eredményeként lehetett megvalósítani.

A felhőszolgáltatással nemcsak az adatgyűjtést, annak hatékony kezelését és felhasználását teszi lehetővé a hazai szűkebb és tágabb térségekben, hanem a könyvtárak, kutatók közötti kapcsolatteremtést is eredményesebbé és gördülékennyé teszi.

¹⁹ <https://computerworld.hu/uzlet/a-felho-operacios-rendszere-20140110-143349.html> (2018. 04. 19.)

IRODALOM ÉS FORRÁSJEGYZÉK

- A világ tíz legnagyobb adatbázisa 2007-ben http://hvg.hu/tudomany/20070802_vilag_t%C3%ADz_legnagyobb_adatbazis (2018. 04. 19.)
- Bakó Anna-Szilágyi Erzsébet: Schola-Orbis. A Kárpát-medencei magyar iskolatörténeti adattár. A kulturális örökség digitalizációja határon túli könyvtárak együttműködésében. In: *Magyar könyvtárosok VI. Világtalálkozója*. Könyvtári Intézet, Budapest, 2004.
- Dancs Szabolcs: Digitális tartalmak hosszútávú megőrzésről a Rosetta rendszerben. In: *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 59 (2012), 52.sz.: http://tmt-archiv.omikk.bme.hu/show_news.html?id=5620&issue_id=537 (2018. 04. 19.)
- Europeana hivatalos honlapja*: <https://pro.europeana.eu/> (2018. 04. 19.)
- Hajnal Jenő: Digitalizálási program a Vajdasági Magyar Művelődési Intézetben. In: *Magyar könyvtárosok VI. Világtalálkozója*. Könyvtári Intézet, Budapest, 2004.
- Hollanda Andrea: A helyismereti munka és a helyismereti célú digitalizálás problémái Háromszéken. In: *Magyar könyvtárosok VI. Világtalálkozója*. Könyvtári Intézet, Budapest, 2004.
- Holl András: *Vízió a tudományos (szakkönyvtári) informatikai infrastruktúráról*, <https://tmt.omikk.bme.hu/tmt/article/view/1053/1223> (2018. 04. 19.)
- Káldos János: Digitális Kárpát-medence. In: *Információ, történelem, régió. Könyvtárak a Kárpát-medencében egykor és most*. JATE Press, Szeged, 2006.
- Kis Endre: A felhő operációs rendszere. In: *Computerworld*: <https://computerworld.hu/uzlet/a-felho-operacios-rendszere-20140110-143349.html> (2018. 04. 19.)
- Kolozsvári Egyetemi Könyvtár honlapja: <https://www.bcueluj.ro/hun> (2018. 04. 19.)
- Mészáros Zoltán: Magyar könyvtárak online szolgáltatásai. Helyzetkép, párhuzamok és lehetőségek. In: *Információ, történelem, régió. Könyvtárak a Kárpát-medencében egykor és most*. JATE Press, Szeged, 2006.
- Varga Ibolya: *Adatbáziskezelő rendszerek elméleti alapjai*. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2004.

Sipos Gábor

SZABÓ KÁROLY, AZ INTÉZMÉNYTEREMTŐ KÖNYVTÁROS

Károly Szabó, the Institutor Librarian

In 1859 the inaugural assembly of the Transylvanian Museum Society (Erdélyi Múzeum-Egyesület, abbreviated as EME) in Kolozsvár (Cluj-Napoca) elected Károly Szabó, a teacher from Nagykőrös in the position of librarian. He took up this job in 1860 in the library that had already existed for some years. In the following decades, he put a great emphasis on the enrichment its collection, he encouraged donations. He also defined the role of the new collection: 1. the most complete possible collecting of written records of the Transylvanian past; 2. the acquisition of specialty books necessary for the cultivation of sciences; 3. the purchase of special literature (magazines, manuals etc.) that is necessary for the specific tasks of these collections. When the city's university was founded in 1872, the EME offered them access to the library, in the following decades the library of the museum and that of the university co-existed in the same building, but each with its own ownership rights, acquisitions were coordinated. Károly Szabó's great merit is the organizing of the common library, the creation of its professional catalogues.

Keywords: library, Transylvanian Museum Society, common library, coordinated acquisitions

1859. november 23-án az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kolozsvárott üléselő, alakuló közgyűlése Szabó Károly nagykőrösi tanárt választotta meg könyvtárosnak.¹ Ekkor, az indulás pillanatában egyébként a könyvtár volt az egyetlen már létező gyűjtemény, Mikó Imre ugyanis gr. Kemény Józsefnek a Múzeum-Egyesület számára felajánlott gazdag könyv- és kéziratgyűjteményét az adományozó halála után, 1857 augusztusában Aranyosgerendről Kolozsvárra szállíttatta, és Mike Sándor guberniumi levéltáros gondjaira bízta. A könyvtár a Farkas utcai Bethlen (később Nemes)-palota földszintjén kapott helyet, egyelőre két teremben.²

Szabó Károly a rendi keretekben élő magyar társadalom feltörekvő rétegéből jött, mai szóval élve harmadik generációs értelmiséginek számított. Nagypja jobbágyországban élt a Somogy megyei Visontán, apja

¹ Szádeczky: *Szabó Károly*, 214.

² Sipos: *Az Erdélyi*, 11.

szolgadiákként tanult a debreceni kollégiumban, majd lelkészi pályára lépett, a Békés megyei Köröstarcsán szolgált évtizedekig.

Szabó Mihály tarcsai tiszteletes parókiáján két fiú nevelkedett, Károly, a fiatalabb fiú 1824. december 14-én született, elemi iskoláit szülőfalujában végezte. 1833-ban kezdte meg gimnáziumi tanulmányait Debrecenben, a latin és a görög nyelv, irodalom érdekelték elsősorban, de a történelem is nagyon vonzotta. Ezekben az években alapozta meg kiváló klasszika filológiai és történeti tudását. Utána Késmárkon jogot hallgatott, többek között Hunfalvy Páltól. Ügyvédi diplomáját nem hasznosította. A tengerész-pálya fiumei kísérlete után Pesten dolgozott Toldy Ferenc irodalmi lexikonán. A szabadságharcban főhadnagyi rangban vett részt, utána Teleki József titkáráként dolgozott. 1855-ben került Nagykőrösre a híres tanári kar (Arany János, Szilágyi Sándor, Mentovich Ferenc, Szász Károly) megbecsült tagjaként. Történeti tanulmányaival és a középkori magyar történelemre vonatkozó források fordításával nagy hírnevet szerzett, történetkutató munkájának elismeréseképpen a Magyar Tudományos Akadémia 1858-ban levelező tagjává választotta az egyre szélesebb körben ismert nagykőrösi tanárt.

Könyvtárosi tapasztalatokat már itt is szerzett, könyvtárfelelős tanárként újra rendezte a főiskola gyűjteményét, amikor Szilassy Ferenc koronaőr értékes könyv- és kéziratadományát be kellett osztani a törzsállományba. A nagykőrösi gimnázium könyvtárában nyílt lehetősége arra, hogy a rendezés során különválassza a 16–17. századi magyarországi kiadványokat. E különgyűjtemény, ahogyan ő nevezte, „a magyar ősnymtatványok” együttesének záró évéül 1711-et választotta.³

1859-ben Mikó Imre gróf mindenképpen Erdélybe szerette volna édesgetni az alföldi születésű tudóst, vele szándékozott megíratni a székelly nemzet történetét. Tervei szerint vagy a nagyenyedi Bethlen Kollégium klasszika-filológiai tanszéke vagy az alakulóban lévő Erdélyi Múzeum-Egyesület létesítendő könyvtára lesz alkalmas munkahely a számára. Szabó Károlynak a könyvtárosság jobban tetszett, amint 1859. szeptember 15-én írta bátyjának: „Jövő augusztusban vagy Enyeden mint tanár, vagy Kolozsvárt leszek, mint múzeumi könyvtárnok. Ez utóbbi állást hasonlíthatatlanul jobban szeretném; ... ott egészen megnyugodva egyedül annak élnék, amire hivatva vagyok, s megmutatnám, mennyit és hogyan bírnék dolgozni.”⁴

Novemberben az EME alakuló közgyűlése, Mikó szándékának megfelelően, könyvtárosává választotta a tudós tanárt. Szabó Károly decem-

³ Szilágyi: *Szabó Károly*, 295–296.

⁴ Erdei: *Szabó Károly pályaképe*.

ber 5-én köszönettel elfogadta a választást, azzal a reménnyel, „hogy a bizalmat, melyet a nemzet eddigi munkásságáért oly igen lekötelező méltánnyal s jövőre nézve mintegy buzdításul iránta nyilvánított, hivatalos tiszte és irodalmi munkássága hű folytatásával teljesen megérdemelni és meghálálni szerencsés és képes lesz.”⁵

Kolozsvári állását csak 1860. május elsején foglalta el. Családi helyzete is hozzájárult a kesedelemhez, március elején született harmadik gyermekük. Évi jövedelme 1000 forintból és természetbeni lakásból állt, ettől fogva négy tagú családja eltartásában már nem kellett olyan erősen támaszkodnia szerzői honoráriumaira.

Szabó Károly tehát Mike Sándortól vette át a könyvtárat, nagy lendülettel folytatta a rendezési munkákat, és 1860. július 15-én az olvasóterem is megnyílt. Tevékenységét a közgyűlés által jóváhagyott, 50 cikkelyből álló könyvtári szabályzat alapján végezte, eszerint három katalógus (helyrajzi, szerzői betűrendes és duplum) készült munkatársai, előbb Török Ferenc, majd Böhm Mihály közreműködésével. Az olvasószoba használatát és a könyv kölcsönzést Gyulai Pál ref. kollégiumi tanár és Finály Henrik által összeállított házirend szabályozta.

Ekkor 15439 könyvből és 1083 kéziratból állt a könyvtár, folyamatos és tetemes gyarapítása elsősorban az adományozó nagyközönségnek köszönhető, a sikerhez Szabó könyvtáros szervező munkája és hírverése jelentősen hozzájárult. Ő vett részt például a választmány megbízásából 1860 szeptemberében a neves műgyűjtő és literátor, ifj. Cserey Farkas krasznai könyvtárának árverezésén, ahol több régi magyar nyomtatványt és könyvészeti ritkaságot (köztük az első erdélyi magyar folyóirat, a *Hírvivő* néhány számát) szerzett meg a könyvtár számára. 1869 végén az állomány 28134 kötetből állt, tehát tíz év alatt szinte a kétszeresére növekedett. Kemény Sámuel 10 000 kötetes könyvtára, Mikó Imre ösnyomtatványokból, régi magyar könyvekből és kéziratokból álló gyűjteménye, Radákné gr. Rhédei Klára és gr. Tholdalagi Viktor könyvadományai járultak hozzá jelentősen a gyarapodáshoz.⁶ A következő két évtizedben is az adományozás maradt az állománygyarapítás legfontosabb útja, intézmények és magánszemélyek mellett Szabó könyvtáros is szerepel az ajándékozók névsorában, elsősorban régi magyar nyomtatványokkal.

⁵ Szádeczky: *i. m.* 215. Újvári: *Szabó Károly*, 44–45.

⁶ *Az Erdélyi Múzeum-Egylet évi tudósításai 1866–1867*. Szerk. Finály Henrik. Kolozsvár 1868. 30–31, 68–69; *Az Erdélyi Múzeum-Egylet évi tudósításai 1869*. 20–21.

Emellett Szabó Károly gyorsan megszervezte a fölőspéldányok cseréjét is (két ízben adta ki a duplumok jegyzékét), elsősorban a kolozsvári három kollégiummal, az erdélyi felekezeti tanintézetekkel, az egri püspöki könyvtárral és természetesen az Akadémiával meg a Széchényi Könyvtárral került cserekapcsolatba a fiatal kolozsvári könyvtár.⁷ Kiterjedt levelezést folytatott a beszerzés érdekében, személyesen is fölkeresett sok olyan könyvtárat, ahol egy-egy az EME-nél hiányzó munka megszerzését remélhette.

György Lajos megállapítása szerint „Szabó Károlynak köszönhető – benne igazán a gyűjtő könyvtárnok típusát kell emlékezetben tartanunk –, hogy nemzeti műveltségünk igen becses emlékeit múzeumi megőrzésre kiragadta az elkallódásból és a pusztulásból. Így fejlődött a múzeumi könyvtár közművelődési jellege mellett olyan erdélyi magyar nemzeti gyűjteménnyé, amilyent az alapítók legszebb álmaikban elképzelték, s amelynek páráját sem pénzszelvény, sem a legbuzgóbb utánajárással összehozni még egyszer nem lehetne.”⁸ Az ő idejében körvonalazódott a könyvtár hármass feladata: 1. az erdélyi múlt írásos emlékeinek, tehát a transzilvaniáknak a lehető legteljesebb gyűjtése; 2. a tudományok műveléséhez szükséges szakkönyvek beszerzése; 3. a gyűjtemények sajátos feladatainak ellátásához szükséges szakirodalom (folyóiratok, kézikönyvek stb.) beszerzése. Ebben az irányban fejlődött a múzeumi könyvtár Szabó Károly vezetésével három évtizeden át.

A kolozsvári egyetem alapításakor nagy súllyal esett a latba az Erdélyi Múzeum-Egyesület felajánlása, mely szerint évi bér fejében az új felsőfokú tanintézet használatába adja gyűjteményeit, köztük a könyvtárat. 1872-ben alakították ki az együttműködés részleteit, a két külön tulajdonrészről álló, de közösen kezelt könyvtár esetében nem kellett változtatni annak programján, csupán a beszerzési irányelveket kellett észszerűen megállapítani. Az egyetemi könyvtári részleg a mindennapi munkához szükséges könyv- és folyóiratanyagot, a testvéregyetemek kiadványait, a friss szakirodalmat gyűjtötte, harmonikusan kiegészítve a múzeumi könyvtár immár hagyományos gyűjtőkörét.

Igen nagy feladatot jelentett a múzeumi és az egyetemi könyvtár összeköltöztetése 1874-ben a régi guberniumi épület Király utcára néző földszintjére (a BBTE központi épületének északi szárnya van ma e helyen), Szabó igazgató három segéderővel egész télen fűtetlen helyiségek-

⁷ 1879-ben például 39 régi magyar könyvet szerzett a Széchényi Könyvtártól erdélyi országgyűlési végzések duplumaiért cserébe. Erdélyi Múzeum 1880. 4–5. sz., 144.

⁸ György: *Az erdélyi könyvtárügy*, 225.

ben dolgozott, amíg a 45 ezres állományt elrendezte. A múzeumi könyvanyagot nagyság szerint rakták polcra, az egyetemiben viszont szakrendszeri felállítással kísérleteztek.

Szabó Károly élete végéig a múzeum könyvtárosa maradt, de mindig figyelt az egyetemi gyűjtemény érdekeire is, a beszerzéskor mindig figyelembe vette a karok és a tanszékek érdekeit, például nagy odaadással igyekezett kiegészíteni a természettudományi kar számára szükséges külföldi folyóiratok sorozatait.⁹

Mivel a könyvtárban az igazgató mellett csak egy alkalmazott dolgozott, és csupán 1880-ban tervezték a harmadik munkatárs felvételét, Szabó Károly mindenféle munkából kivette a részét; ma is őrzi a kolozsvári Egyetemi Könyvtár az általa írt katalóguscédulákat, könyvjegyzékeket, bibliográfiai pontosságuk elismerésre méltó. Újvári Mária méltatását idézve „Szabó Károly néhány év alatt mintaszerű könyvtárat hozott létre. Az erdélyi magyarság igen sok és nagy értékű könyvajándékát példásan feldolgozták, és a könyvtár az ő igazgatása alatt az ország jelentős közgyűjteményei közé emelkedett.”¹⁰ Az 1890-ben 50 000 kötetre gyarapodott múzeumi könyvtár alapcímterének naprakész állapotáról folyamatosan gondoskodott, a szakcímter felvétele már lassabban haladt.

Harminc évi kolozsvári könyvtárossága idején bontakozott ki Szabó Károly bibliográfiai munkássága. Életrajzírói a régi magyarországi nyomtatványok iránti érdeklődésének kezdetét a torzóban maradt *Magyar tudósok tára* anyaggyűjtéséhez kapcsolják, hangsúlyozva, hogy igazából a nagykőrösi gimnázium könyvtárában nyílt lehetősége arra, hogy a rendezés során különválassza a 16–17. századi magyarországi kiadványokat.¹¹

Kolozsvárott a kezelésére bízott könyvanyagban is kialakította a különgyűjteményt, és a múzeumi könyvtár három évtizedes intenzív fejlesztése során hangsúlyozottan figyelt a régi magyar könyvek beszerzésére, a hiányok pótlására, a csonka példányok meghatározására. Mindegyik kiadvány adatait külön hosszúkö lapra, ahogy ő nevezte, „bankócédulára” írta, a múzeumi anyagon kívül feltárta a három kolozsvári kollégiumi könyvtárban meg más erdélyi bibliotékákban található régi magyar nyomtatványokat is.

Kutatásaiban nagy segítséget jelentett a Magyar Történelmi Társulat, amelynek első vidéki bizottságát ő szervezte meg Kolozsvárott. A társulat minden évben vándorgyűléseket szervezett, amelyekről Szabó

⁹ Sipos: *i. m.* 18.

¹⁰ Újvári: *i. m.* 48.

¹¹ Fülöp: *Szabó Károly pályaképe*, 19–20.

sohasem hiányzott, és mindig a „szekerező bizottságba” osztotta be magát, ez ugyanis a vasúttól távoli, eldugottabb kastélyokba, kolostorokba, parókiákra is eljutott. Céduláit mindig magával vitte, és a helyszínen átfésült gyűjtemények alapján kiegészítette őket. Nyilvántartást vezetett az addigi szakirodalomból ismert, de általa példányban még nem látott kiadványokról, és ha kutatásai során fölbukkant egy-egy ilyen relikvia, új cédula gazdagította a bibliográfiát.¹² Készülő összeállításá mutatóványául több mint 350 nyomtatvány leírását közölte folytatásokban *Az erdélyi közkönyvtárak régi magyar könyveiről* címen, némelyiket kis tanulmány-nyá bővítve. Az 1876-ban megindult *Magyar Könyvszemle*, a hazai könyvkultúra első szakfolyóirata állandó munkatársának számított, már az első évfolyamban közzétette annak a csupán említésekből ismert 50 nyomtatványnak a jegyzékét, amelynek példányát sehol sem látta, abban a reményben, hogy kollégáitól kiegészítéseket kaphat.¹³ Hagyatékában fennmaradtak gyűjtőmunkájának emlékei, például a *Jegyzéke a csíki szt. Ferenc rendi zárda könyvtárában általam látott régi magyar könyveknek* című, 40 tételt tartalmazó lista, amelyben a szerző, cím, megjelenési hely, év, példányszám feltüntetése mellett a kötetek állapotát is feltüntette, a megjegyzések rovatban pedig a másutt fennmaradt példányokat vette számba.¹⁴

Több mint másfél évtizednyi szorgalmas gyűjtőmunka eredményeképpen összeállt a *Régi magyar könyvtár, az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve* kézírata. Az Akadémia vállalkozott a kiadására, a két évig tartó előkészületek alatt Szabó tovább bővítette bibliográfiáját, amíg aztán 1879 elején kikerült a nyomdából az 1793 tételt tartalmazó kötet. Nagy izgalommal várta a könyves szakma a művet, Fraknói Vilmos már a *Könyvszemle* 1878. évi utolsó számában ismertette, nyilván a kefelevonat alapján és az előszavát is közzétette.¹⁵ Megjelenésével maga a szerző sem érezte befejezettnek a munkát, jellemző módon ugyanezen számban közölte azokat az új adalékokat, amelyeket már nem illeszthetett be a nyomtatás alatt lévő munkába. Bibliográfiája nyomán sok közkönyvtárban alakították ki a régi magyarországi nyomtatványok különgyűjteményét. Ugyanakkor a *Magyar Könyvszemle* hasábjain sorra jelentek meg a kiegészítő közlemények, ezek nyomán pe-

¹² Így kutatta át 1870-ben a szombathelyi, csornai, pannonhalmi, 1871-ben a miskolci, sztárai, kassai, leleszi, jászói, 1872-ben a késmárki, podolini, lőcsei, szepesváraljai könyvtárakat. Szilágyi: *i. m.* 295–296.

¹³ Szabó: *XV. és XVI. századbeli magyar nyomtatványok*, 168–183.

¹⁴ Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 3638/1, f. 17.

¹⁵ Fülöp: *i. m.* 22–23; Szilágyi: *i. m.* 297–298.

dig vita bontakozott ki arról, hogy például a néhány magyar szót tartalmazó 16. századi szótárak beletartoznak-e a magyar nyomtatványok körébe. Ennek során kristályosodott ki a vélemény, hogy a korajkori magyarországi nyomdák termékeit egységesen kell föltárni, a nem magyar nyelvű régi nyomtatványok bibliográfiájának összeállítására pedig nyilvánvalóan a kolozsvári könyvtárigazgató a legalkalmasabb.

Kis húzódozás után Szabó neki is fogott a munkának, gyűjtésében nagy segítséget jelentett a budapesti Iparművészeti Múzeumban 1882-ben rendezett könyvkiállítás, ahol leírhatta a sok felől összekerült latin, német, román nyelvű kiadványokat. Eredményeit nyomtatott jegyzékben foglalta össze, ezt megküldte a nagyobb könyvtáraknak kiegészítés végett; negyven kollégától kapott választ. Helyszíni kiszállásokkal is kiegészített kutatásai nyomán egybeállt és 1885-ben meg is jelent az RMK második, 2452 tételt tartalmazó kötete, *Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, ugyancsak az Akadémia kiadásában.

Már az előszóban jelezte: „óhajtandónak tartom a Régi Magyar Könyvtár harmadik kiegészítő kötetének, a magyarok által külföldön kiadott nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyvének megjelenését is.” E nagy feladatra azonban – mint kifejtette – csak egy munkaközösség vállalkozhatna. Mégis egyedül indította el a gyűjtőmunkát az Akadémia megbízásából, és haláláig 2000 címmásolatot készített el. A gyűjtést Hellebrant Árpád fejezte be, és 1896-ban nyomdafestéket látott a bibliográfiai kézikönyv harmadik kötete, összesen 4831 tételt tartalmazó két részben. Fülöp Géza értékelése szerint „Szabó Károly ezen hatalmas, reprezentatív alkotása életművének a betetőzése és legmáradandóbb része. Mint a magyar nemzeti bibliográfia első nagy ciklusa forrásmű a magyar múlt minden egyes kutatója számára megjelenése óta napjainkig, s az lesz a jövőben is.”¹⁶

Szabó Károly könyvtárszervezői és bibliográfusi munkája mellett legalább annyira fontos történetkutatói munkássága, elsősorban forráskiadásait használják mindmáig a szakemberek.¹⁷ Oktatómunkája az új egyetem magyar történeti tanszékén teljesedett ki, tanártársai dékánná választották, és egy évig a rektori tisztséget is viselte.

Pályaképét György Lajos méltatásával zárhatjuk: „Szabó Károly, bár könyvtárosi működése és egész munkássága múzeumi irányú volt, megértette az Egyetemi Könyvtár rendeltetését a nemzetközi tudományosság termékeinek lehető hiánytalan összehordásában, s halálakor

¹⁶ Fülöp: *i. m.* 25.

¹⁷ Bényei: *Szabó Károly történetírói munkássága.*

(1890. augusztus 31.) rendben hagyta hátra a könyvtárt az akkori könyvtári technika múzeumi rendszerű katalógusaival és az egyetemi rész szakkatalógusának megkezdésével. A két könyvtár megteremtése, előbb a múzeumi, azután az egyetemi, Szabó Károly elévülhetetlen érdeme. Három hónappal halála előtt írta: »Még néhány évet élhessem és dolgozhassam, bizony nem magamért kívánám.« Kiválósága a Múzeumnak felbecsülhetetlen nyereséget, távozása az Egyetemnek okozott nagy veszteséget.»¹⁸

IRODALOM ÉS FORRÁSJEGYZÉK

- Az Erdélyi Múzeum-Egylet évi tudósításai 1866–1867.* Szerk. Finály Henrik. Kolozsvár 1868, 30–31, 68–69.
- Az Erdélyi Múzeum-Egylet évi tudósításai 1869.* 20–21.
- Bényei Miklós: Szabó Károly történetírói munkássága. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros.* 2016. 3. sz. <http://ki2.oszk.hu/3k/2016/04/szabo-karoly-tortenetiroi-munkassaga/> (letöltés 2018. okt. 16.)
- Erdei Tamás Ferenc: *Szabó Károly pályaképe, különös tekintettel a nagykö-rösi évekre.* (Szakdolgozat, ELTE, 2001. OSZK, Könyvtörténeti és Könyvtártudományi Szakkönyvtár). Melléklet.
- Fülöp Géza: *Szabó Károly pályaképe.* Nagyköros, 1990 (Pedagógiai Füzetek 22.), 19–20.
- György Lajos: Az erdélyi könyvtárügy és a kolozsvári Egyetemi Könyvtár. In: Bisztray Gyula – Szabó T. Attila – Tamás Lajos (szerk.): *Erdély magyar egyeteme.* Kolozsvár 1941, 225.
- Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Ms. 3638/1, f. 17.
- Sipos Gábor: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárának története.* In: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei.* Kolozsvár, 2009, 11.
- Szabó Károly: XV. és XVI. századbéli magyar nyomtatványok, melyeknek jelenleg egy példánya sem ismeretes. *Magyar Könyvszemle.* 1876, 2. sz. 168–183.
- Szádeczky Lajos: Szabó Károly emlékezete. *Századok,* 1894, 214.
- Szilágyi Sándor: Szabó Károly. *Magyar Könyvszemle,* 1890, 3–4. sz. 295–296.
- Újvári Mária: Szabó Károly, az EME kiemelkedő könyvtárosa. In: Ilyés Szilárd – Tamásné Szabó Csilla (szerk.): *Az erdélyi magyar tudomány történetéből.* Kolozsvár, 2006, 44–45.

¹⁸ György: *i. m.* 422.

Lázok Klára

ZSIBONGÓ OÁZIS, AVAGY KÖZÖSSÉGÉPÍTŐ- ÉS ALAKÍTÓ GYAKORLATOK A MAROSVÁSÁRHELYI TELEKI TÉKÁBAN¹

Community Building Practices in the Teleki Library of Tîrgu Mureş

The Teleki Library represents a Hungarian *lieu de mémoire* in Transylvania, it had this same role during the interwar period and then during the Communist regime. This is also the role the foreign tourists and readers, the Hungarian and Romanian population of Tîrgu Mureş attributed to it, but it is also regarded as such by the Hungarian governmental bodies, regardless of their political colour. This is a default state, due to its past this institution possesses a community building and cohesive power, which can be a basis, but in the same time if we do not build a living, dynamically changing content around it this status may wear out and completely lose its content. In consequence, during the past few years, besides a professional strategy, we have also worked on a detailed strategy that is meant to utilise the power of the community-symbol of the Teleki Library.

On one hand this study presents how spontaneous gesture-like enthusiastic actions/events were transformed into a well-thought-out strategy, what good practices did it incorporate, and having in mind the local circumstances what kind of methods did it develop throughout the years; on the other hand it also presents what can be considered as community building within the Teleki Library in 2018, allowing in the same time a glimpse onto the expected long-term results.

Keywords: Teleki–Bolyai Library, *lieu de mémoire*, community building, museum pedagogy in the library, museum andragogy, local identity

A Teleki Téka egy magyar *lieu de mémoire* Erdélyben, ezt a szerepet töltötte be a két világháború között és a szocializmus éveiben is a vásárhelyi-erdélyi közösség szemében. Így tekintenek rá a külföldi turisták

¹ Az előadás az Országos Széchényi Könyvtár által szervezett *Partnerségben a könyvtárral – In Partnership with Libraries – Cselekvő közösségek – aktív közösségi szerepvállalás* c. nemzetközi konferencián hangzott el 2018. október 15-én, Debrecenben.

és az olvasók, így Marosvásárhely magyar és román lakossága, de ugyanígy kezelik a magyarországi kormányzati szervek, függetlenül attól, hogy épp ki van kormányon. Ez egy alapértelmezett állapot, ennek az intézménynek a múltja révén közösségfejlesztő- és megtartó ereje van, amire építeni lehet, de ez a státus könnyen megfakul, és tartalmát veszítheti, ha nem építünk köréje egy élő, dinamikusan változó tartalmat. Az elmúlt években tehát a könyvtár tradicionális, szakmai stratégiájának kidolgozása mellett különös gondot fordítottunk egy olyan stratégia részletes kidolgozására is, amely a Teleki Téka közösségi-szimbólum erejét igyekszik kiaknázni, a helyi közösséget tekintve legfőbb célközönségének.

A Teleki-Bolyai Könyvtár tudományos könyvtárként él a magyar és külföldi tudományos közösség tudatában, mely 1802-től hozzáférést biztosított és biztosít olvasótermében a Teleki Sámuel által a közösségnek adományozott enciklopédikus gyűjteményhez, ugyanakkor állandó és időszakos könyvkiállítása révén a város egyik legfontosabb turisztikai látványossága. Az elmúlt években igyekeztünk az olvasóterem szolgáltatásait minél inkább kibővíteni, hozzáférést teremtve a legfrissebb szakfolyóiratokhoz, online adatbázisokhoz, folyamatosan építve saját elektronikus adatbázisunkat is. A Teleki Téka múzeumi tevékenysége, értékeink láttatása szintén az alaptevékenységek közé tartozik, évente 12000 turista fordul meg az állandó- és az időszakos kiállításokon. A könyvtár kapuja alatt felállított háromnyelvű érintőképernyős infóterminál, a szintén háromnyelvű tárlatvezető kártyácskák azt célozzák, hogy a múzeumi látogatás valóban a könyvekkel való átütő találkozás legyen. Ugyanakkor működésünknek nagyon fontos célkitűzése az állománymegőrzés, a Tékában található, nem csupán papíralapú kulturális örökség védelme. Mindezt összesen hét könyvtáros és egy restaurátor teremti meg (hármán a múzeum látogatóit fogadva, négyen az olvasóterem kutatóinak kiszolgálásával), akik emellett a 200000 kötet raktárosi és állományfelügyeleti munkálatait is ellátják, és természetesen mindannyian igyekeznek kutatói tevékenységet is folytatni. Ezek mellé a tevékenységek mellé kerültek be 2012-től stratégiaszinten a helyi közösséget célzó programjaink, melyek működtetéséhez fokozott tálatékonyságra, elhivatottságra és önkéntes munka vállalására volt/van szükség a munkatársak részéről.

A közösség irányába való nyitás célja kettős, a közösség és az intézmény, vagyis a Teleki Téka kölcsönös egymásrautaltságára épül. A cél tehát egyrészt közösségépítés a Teleki Téka köré, az intézmény és állományának megismertetése, interiorizálása és ezáltal virtuális átadása révén, mivel ez az a közösség, mely segítséget nyújthat egyrészt közösségi lobbisoporként, akár az egyéni hálózatokon keresztül a műemlék-épület karbantartásáért való igyekezetben vagy egyéb problémák esetén a

Téka mellé állva. Ugyanakkor a könyvtár közösségi szimbólum erejére alapozva kialakított közösségi programok egyrészt az olvasásra nevelést, illetve a lokális és nemzeti identitás erősítését tűzték ki célul, másrészt annak a szellemi komfortérzésnek a megteremtését célozzák a helyi közösségben, amely mellett megéri otthon dolgozni.

Stratégiáról csak 2012-től beszélhetünk, de 2008-tól kezdődik a történet, néhány spontán, lelkes, gesztusszerű akcióval, amelynek hatása döbrentett rá arra, hogy milyen közösségi ereje van ennek az intézménynek, és mennyire igénylik, mennyire jól fogadják a vásárhelyiek ezt a másfajta Teleki Tékát. 2008-tól, kezdő könyvtárosként Márton Krisztiánával elindítottunk egy múzeumpedagógia-projektet a könyvtárban. Ennek első része, a *Tékagyerekek*, a gyerekek számára érdekes művelődéstörténeti témákat tárgyalta a könyvtár könyveire támaszkodva, feladatlapok és élményszerű régikönyv-bemutatók segítségével, a résztvevők aktív bevonásával.² A foglalkozás módszertani megoldásait a British Library, illetve a budapesti Szépművészeti Múzeum gyerekfoglalkozásai ihlették, ezt a módszertant próbáltuk a lokális kontextushoz igazítani.³ Ezt a foglalkozást egészítette ki 2010-től a jóval gyakorlatiasabb *Téka Könyvesműhely*, amely a könyv megteremtésének különböző fázisait mutatta be a papírmérettől a betűöntésen, márványozáson, különböző technikákon keresztül a könyvkötésig.⁴ A gyerekek mellett természetesen a város és a régió felnőttközönségét is megszólítottunk néhány spontán örökbefogadási akció révén, amelyek meglepően sikeresnek bizonyultak. A *Fogadj örökbe egy széket*, a Téka 14 műemlékszékének és 2 asztalának restaurálására szervezett kampány volt, a *Fizess egy sört a bagolynak* a könyvtár bagolycégérének felújítására szervezett gyűjtés a Félsgizeten, a helyi ifjúsági zenei fesztiválon, és tulajdonképpen nem is az összeg gyors összegyűlése volt a valós eredmény ezekben az esetek-

² A foglalkozásról való első híradások a helyi újságokból: Bolyai Farkas vendégei. *Népújság*, 2010. február 10., 2.; Tékagyerek-program, *Vásárhelyi Hírlap*, 2010. március 25., 2.; Gyerekszemmel a Teleki Tékában, *Népújság*, 2010. július 8., 2.

³ Jelenleg a <https://www.bl.uk/learning> (Letöltve: 2018. október 1.) és a <https://www.szepmuveszeti.hu/programtipusok/csaladi-es-gyermekprogramok/> (Letöltve: 2018. október 1.) oldalakon érhetőek el. Természetesen ezek mellett még számos európai és magyarországi múzeum és könyvtár jó gyakorlataiból szemezgettünk, azért emeljük ki csupán ezt a kettőt, mivel alapvonalaiban ezekre épülve alakítottuk ki a mi programjainkat.

⁴ A két foglalkozás módszertani megoldásainak részleteiről és a forgatókönyveiről bővebben Szállassy Noémi – Iuga Gombos Márta (szerk.): *Gyertek velünk múzeumba! Múzeumpedagógiai kézikönyv*. Kolozsvár, 2017.

ben, hanem az, hogy a város elkezdett egy más típusú, nagyon élő kontextusban is beszélni a Teleki Tékáról.⁵

2012-től sikerült a könyvtár hivatalos stratégiájába is belefoglalni a közösség felé való nyitást, mely találkozott fenntartónk, a Megyei Könyvtár jóváhagyásával is. Így a Bethlen Gábor Alap, a Communitas Alapítvány, az NKA, a Maros Megyei Tanács kulturális alapja és a Teleki Téka Alapítvány támogatását felhasználva kidolgoztunk egy háromszintű elgondolást, amelyet a lehetőségekhez mérten azóta is folyamatosan alakítgatunk, bővítünk.

Az elképzelés kidolgozásakor legelőször is azt kellett figyelembe vennünk, hogy a városi közösségnek melyik szegmensét tudjuk egyáltalán elérni, becsalogatni, melyek azok az igények, amelyekre válaszolva olyan mélyreható változásokat tudunk elérni, amiért érdemes a kutatókönyvtár csendjébe a zsidóvárosat bevonni. Számolnunk kellett tehát egy újabb és újabb ingereket kergető gyerekközösséggel, amelyet nem igazán érdekelnek hagyományok, könyvek, kultúra, de nagyon fogékony minden interaktív, meglepő jelenségre; egy alapvetően konzervatív, a nemzeti hovatartozását nagyon fokozottan megélő középkorú magyar közönnyel, amelyben politikai és mentalitásbeli hovatartozásától függetlenül nagyon erős ez az érzés; továbbá jól felkészült, magukat folyamatosan képző fiatal értelmiségiekkel, akik megjárták különböző ösztöndíjakkal Európát, és azt a hangulatot, azt a minőséget és szellemi sokszínűséget keresik itthon.

Ami a stratégia módszertani megalapozottságát illeti, a kezdetektől figyelemmel kísértük a hasonló könyvtárak és múzeumok gyakorlatait a sajátjaink alakításánál: a British Library, a mainzi Gutenberg Museum, a pannonhalmi könyvtár, az OSZK, illetve a sepsiszentgyörgyi és csíkszeredai könyvtárak jó gyakorlatainak tanulságait igyekeztünk összefűzni a helyi sajátosságok és igények által előhívott gyakorlatokkal. Múzeumpedagógiával foglalkozó munkatársunk több vonatkozó képzésen is részt vett, és rendszeresen forgatjuk a közösségfejlesztéssel foglalkozó szakirodalmat, a Múzeumcafé, illetve a MOKK kiadványait, a British Library és a Gutenberg Museum szakanyagait.

⁵ Az események sajtóvisszhangjáról lásd: *Kiwi-díj Lázok Klárinak a Fogadjon örökbe egy széket akcióért*. <http://multikult.transindex.ro/?cikk=9476> (Le-töltve: 2018. október 1.); *Közösségi siker Marosvásárhelyen*. https://kronika.ro/kultura/kozossegi_siker_marosvasarhelyen/print (Le-töltve: 2018. október 1.). A legátfogóbb ismertetés ugyanakkor egy kolozsvári közösségépítő kiadványban, az *Archimiában* jelent meg az akcióról: Plătește o bere pentru bufniță! *Archimia* 17, Cluj-Napoca, 2010, 2–3.

A KÖZÖSSÉGFEJLESZTÉS FORMÁI

Építve az eddigi jópofa gyűjtőakciók sikerére, a stratégia első szintje a teasing-kampány lett, a jó értelemben sokkoló figyelemfelkeltés a nagyközönség körében. Ennek egyik megnyilvánulási formája volt például a felújítások utáni újranyitástunkat hirdető, egy hónapig kifüggesztett óriásplakát a város közepén álló Maros Mall-on 2012-ben, vagy a közösségi célokra adományt gyűjtő úszóversenyen, a Swimathonon való részvétel 2014-ben és 2015-ben, amelyek természetesen a gyűjtés mellett az annak céljaként megjelölt programok számára is népszerűsítést jelentettek. Az örökbefogadási akciókat is folytatni szeretnénk, hisz ez is egy kitűnő módja értékeink megismertetésének, virtuális átadásának és ezáltal a könyvtár körüli közösség kialakításának – tavasszal például egy különleges dokumentum, egy 1783-ban készült selyem halotti címer restaurálására gyűjtöttük össze a szükséges összeget a „*Fizess egy öltést*”-felhívással.⁶

A figyelemfelkeltés mellett olyan állandó tevékenységeket szervezünk, amelyek mindennapossá, megszokottá teszik a vásárhelyiek számára a Teleki Tékába való rendszeres bejárást. A foglalkozások egy része Teleki Tékás tematikától indul, és a könyvtár munkatársai tartják/moderálják (ilyenek gyerekprogramjaink és a felnőtteknek szóló *Beszélő Könyvek* beszélgetéssorozat), de több nem face-to-face, olvasásnépszerűsítő programunk is van, mint például a *Nyitott könyvespolc*-program, a *Könyvturi* vagy a Forgatag keretében évente megrendezett erdélyi kiadók Tékás könyvvására.

Legsikeresebbek a gyerekprogramok, amelyek 2008-tól természetesen átalakultak az igények, illetve az újabb ötletek nyomán. A Márton Krisztina által megálmodott és vezetett *Téka Könyvesműhely* elnevezésű gyakorlati foglalkozás bizonyult ezek közül a legsikeresebbnek, amelyet azóta, a túljelentkezés miatt, megrendelhetővé tettük az osztályok számára, illetve kihelyezett formában is működik, vagyis kérésre múzeumpedagógusunk kimegy az iskolákhoz is.⁷ Ugyanakkor a Könyvesműhely foglalkozásai által jelen vagyunk a különböző kulturális fesztiválokon, gyerektáborokban.

⁶ *Közösségi összefogással restaurálnák a Teleki Téka legrégebbi címerét.* <http://www.maszol.ro/index.php/kultura/97431-kozossegi-osszefogassal-restaurálnak-a-teleki-teka-legregebbi-cimeret> (Letöltve: 2018. október 1.).

⁷ A foglalkozás talán egyik legteljesebb bemutatása: A nyomtatott könyv megszerettetése a marosvásárhelyi Teleki Tékában, *Magyar Közoktatás* 1. szám, 2017. január 20-21.

A programsorozat egyes műhelygyakorlatai a gondolat könyvvé válásának folyamatát ismertetik a résztvevő gyerekekkel, végigkövetve a műhelytitkokat a papírmerítéstől, a grafikai technikákon át a könyvkötésig. A foglalkoztatók keretén belül a gyerekek megismerkedhetnek az egyes technikák rövid történeti háttérével, hagyományaival, diavetítéssel és bizonyos példák eredetiben való ismertetésével egybekötve, majd saját maguk életre kelthetik a műhelytitkokat. Azt a felismerést is szeretnénk nyújtani számukra, hogy egyrészt felbecsülni és megbecsülni tudják az alkotások mögötti tudást és munkát, másrészt hogy saját adottságaikat kiaknázva ők maguk is műveljék ezeket a hagyományokat.

Egy másik stabil gyerekprogram, amire már számítanak a vásárhelyiek, a Teleki Téka különböző eseményeinek járulékos gyerekfoglalkozása: időszakos kiállításaink megnyitóra, Múzeumok éjszakájára, a Vásárhelyi Forgatagra külön az alkalom tematikájához illő gyerekfoglalkoztatással szoktunk készülni.⁸

Az Iskola másként a romániai iskoláknak egy olyan programja, amikor egy hétig a gyerekek szervezeten ugyan, de nem az iskolában tanulnak. Erre is készülünk minden évben, különböző korosztályoknak előkészített Téka-kiállításbemutatóval.⁹

A felnőtteknek szóló programok közül a leginkább mérhető a *Beszélő Könyvek* sikere: ez egy kéthavonta megrendezett beszélgetéssorozat, tematikus évadokkal (2018 például a másként gondolkodás éve volt), amelynek keretén belül a Téka állományában fellelhető tematikáktól elindulva a nagyközönség érdeklődésére számot tartó részletekről beszélgetünk az illető területek elismert szakértőivel, kiegészítve a beszélgetést különböző interaktív betétekkel.¹⁰ Meghívottaink közt ott szerepeltek az elmúlt öt évben a szakma senior kutatói: beszélgettünk Kőszeghy Péterrel a ponyváról,¹¹ Benda Borbálával az étkezési kultúráról,¹² Deé Nagy Ani-

⁸ Legutóbbi ilyen jellegű rendezvényünk a Vásárhelyi Forgatag fesztiválújságjában: *Könyvektől is lehet bódulni, nemcsak a sörstrakban*. <http://for-gatag.ro/hirek/konyvektol-is-lehet-bodulni-nemcsak-a-sorsatrakban> (Letöltve: 2018. október 1.)

⁹ <http://www.telekitekita.ro/muzeum-pedagogia> (Letöltve: 2018. október 1.)

¹⁰ Szász Cs. Emese: *Beszélnek a könyvek a Tékában*. <https://szekelyhon.ro/muvelodes/beszelnak-a-konyvek-a-tekaban> (Letöltve: 2018. október 1.)

¹¹ Bodolai Gyöngyi: *Nyáresti barangolás a „népszerű” irodalom, a ponyva szülőhelyein*. <https://www.e-nepujsg.ro/articles/ny%C3%A1resti-barangol%C3%A1s-%E2%80%9En%C3%A9pszer%C5%B1%E2%80%9D-irodalom-ponyva-sz%C3%BC1%C5%91helyein> (Letöltve: 2018. október 1.)

kóval a Teleki Téka egykori mindennapi életéről,¹³ Fónagy Zoltánnal az időről,¹⁴ Egyed Emesével a tiltott könyvekről,¹⁵ Pukánszky Bélával az egykori nevelési reformokról,¹⁶ Poór Jánossal a szabadkőművesekről,¹⁷ hogy csak néhányat említsünk a teljesség igénye nélkül. Ugyanakkor a 2000-es években elismert kutatóvá érett fiatalok is megfordultak a freskós terem porondján: Novák Csaba Zoltán és Berekméri Róbert történészek,¹⁸ a művészettörténész Orbán János és Imecs-Magdó Eszter¹⁹ vagy a néprajzosok közül Tóth G. Péter és Vajda András.²⁰

A beszélgetések stabil látogatószáma 80-110 személy között mozog, ami Marosvásárhely-viszonylatban nagyon jó eredménynek számít; ebből 50-60 személyre tehető a visszatérő közönség száma, a többiek nagyrészt téma-, illetve előadófüggőek. Kiemelkedően magas volt a látogatottsága (370 személy) a Barabási Albert-Lászlóval, a hálózatok és a

¹² Gáspár Botond: *Gasztronómiai érdekességek a Teleki Tékában*. <https://kronika.ro/szines/gasztronomiai-erdekesssegek-a-teleki-tekaban> (Letöltve: 2018. október 1.)

¹³ <https://www.youtube.com/watch?v=FKuaQit5xbs> (Letöltve: 2018. október 1.)

¹⁴ <https://tti.btk.mta.hu/esemenyek/eloadas-vitaules/1740-fonagy-zoltan-eloadasa-a-teleki-tekaban.html> (Letöltve: 2018. október 1.); Bodolai Gyöngyi: *Az idők nyomában a Teleki Téka februári rendezvényén*. <https://www.e-nepujas.ro/articles/az-idok-nyomaban-teleki-teka-februari-rendezvenyen> (Letöltve: 2018. október 1.)

¹⁵ Antal Erika: *A felvilágosodás koráról a Teleki Tékában*. <http://www.maszol.ro/index.php/kultura/25515-a-felvilagosodas-korarol-a-teleki-tekaban> (Letöltve: 2018. október 1.)

¹⁶ Nagy Székely Ildikó: *A nádpálcától az élménypedagógiáig*. <http://www.e-nepujas.ro/articles/nadpalcatol-az-elménypedagógiáig> (Letöltve: 2018. október 1.)

¹⁷ Karácsonyi Zsigmond: *Teleki Sámuel és a szabadkőművesség*. <http://www.e-nepujas.ro/articles/teleki-samuel-es-szabadkőművesség> (Letöltve: 2018. október 1.); Szász Cs. Emese: *Szabadkőműves volt-e Teleki Sámuel?* <http://szekelyhon.ro/aktualis/szabadkomuves-volt-e-teleki-samuel> (Letöltve: 2018. október 1.)

¹⁸ Antal Erika: *Ispotályokról, orvoslásról a Teleki Tékában*. <http://www.maszol.ro/index.php/kultura/37749-ispotalyokrol-orvoslasrol-a-teleki-tekaban> (Letöltve: 2018. október 1.); Bodolai Gyöngyi: *Orvostörténeti kalandozás a Tékában*. <http://www.e-nepujas.ro/articles/orvostörténeti-kalandozas-tekaban> (Letöltve: 2018. október 1.)

¹⁹ Bodolai Gyöngyi: *Közfürdők, gyógyfürdők*. <http://www.e-nepujas.ro/articles/közfürdők-gyógyfürdők-1> (Letöltve: 2018. október 1.)

²⁰ <http://www.kjnt.ro/ertektar/esemeny/vajda-andras-eloadasa-a-teleki-teka-e-loadassorozataban-1> (Letöltve: 2018. október 1.)

történelemkutatás kapcsolatáról tartott beszélgetésünknek, ami bár nyilvánvalóan az előadó személyének szólt elsősorban, de a beszélgetéssorozat ismertségét is emelte a vásárhelyiek körében.²¹

Ugyanakkor az elmúlt években a tudománynépszerűsítő programok mellett tudatosan felvállaltunk egy könyv- és olvasásnépszerűsítő szerepet is. Ezt igyekeztünk elősegíteni azokkal a nem face-to-face jellegű udvari rendezvényekkel, amelyek spontaneitásukkal hatnak, illetve azzal, hogy pont a Tékában/Tékaként nyilvánítják ki ezt a spontaneitást.

A *Nyitott könyvespolc*-programot 2013-ban indítottuk, ez a legszélesebb rétegeket megcélzó könyvnépszerűsítő programja a Teleki-Bolyai Könyvtárnak.²² Az alap gondolat egyszerű: egy polcot helyeztünk ki a kapu alá, amelyre bárki behozhatja megunt könyveit, illetve bogarászhat rajta egy jó könyv után. Az első egy-két év után szembesültünk azzal, hogy az általunk elképzelt olvasásnépszerűsítő jelleg mellett van ennek a kezdeményezésnek egy másodlagos hozadéka is: megoldást jelent a hetvenes-nyolcvanas években felgyűjtött magánkönyvtár-hagyatékok – az örökösök számára – megnyugtató rendezésére. Nyilván a polcra behozott nagyobb adományokat a könyvtárosok átnézik a *kihelyezés előtt, és ezek egy részét beemeljük a könyvtár állományába, illetve az iskolák számára hasznosítható könyveket megpróbáljuk célzottan továbbajándékozni.*

A *Nyitott könyvespolc*-program köré az elmúlt években több figyelemfelkeltő rendezvényt szerveztünk. 2013-tól minden évben happeninet rendezünk április 23-án a könyv nemzetközi napjára: kiköltözünk a polccal a Téka elé az utcára, felhívva ezzel a figyelmet a program létezésére. Ugyanakkor idéntől a Marosvásárhelyi Művészeti Egyetem impresszáriós szakos hallgatóival partnerségben elkezdtük a polc népszerűsítését az egyetemi ifjúság körében is, egy évente kétszeri alkalomra tervezett, nagyon friss, fiatalos, délutáni, bulis hangulatú rendezvénnyel. A *Könyvturinak* elkeresztelt udvari programon, a *Nyitott polcra* behozott, és elraktározott hagyatékból, illetve a diákok által erre az alkalomra szer-

²¹ Bodolai Gyöngyi: *Az értől az óceánig*. <https://www.e-nepujsg.ro/articles/az-értől-az-óceánig> (Letöltve: 2018. október 1.)

²² Puskás Eszter: *Könyveket ajándékozott a Téka*. <http://www.vasarhely.ro/kozter/konyveket-ajandekozott-teka> (Letöltve: 2018. október 1.); Harasztovics Arnold: *Nem nyaral a Téka*. <http://www.vasarhely.ro/kozter/nem-nyaral-teka> (Letöltve: 2018. október 1.); Szász Cs. Emese: *Ha könyvet hoz, könyvet visz*. <https://szekelyhon.ro/muvelodes/ha-konyvet-hoz-konyvet-visz> (Letöltve: 2018. október 1.)

vezett közösségi könyvgyűjtő akcióban begyűjtött könyvekből válogathatót és vihetett a közönség.²³

Ennél szakmaibb hangulatú a Vásárhelyi Forgatag részeként rendezett *Tékaforgatag Könyvvására*.²⁴ 2013-ban indult az erdélyi könyvkiadók és kereskedők bevonásával a *Történelmi Könyvek Vására* a Teleki Téka udvarán. Azóta a kínálatot ugyan bővítettük, de a kapcsolódó könyves események és könyvbemutatók továbbra is a történelem- és társadalomtudományok köre szerveződnek.²⁵

Az online megjelenés a harmadik fontos összetevője a közösségfejlesztő stratégiánknak, talán az, amelyre több gondot kellene fordítanunk. A honlapunkra²⁶ folyamatosan feltöltjük ugyan az események plakátjait, de hírfolyamunk nincs, ezt próbáljuk ellensúlyozni az aktívabb Facebook-jelenléttel.²⁷

QUO VADIS? – REMÉNYEINK

Gyerekprogramjaink azok, amelyekhez a legtöbb reményt fűzünk, hisz az elmúlt tíz év során már beérve is láttuk ezeket az eredményeket. Azt reméljük, hogy e programok révén sikerül észrevétlenül átadni a gyerekeknek a kulturális örökség tudatos kezelésének igényét, lokális és

²³ *Könyvturit szerveznek a Teleki Tékában*. <http://www.maszol.ro/index.php/kultura/97261-konyvturit-szerveznek-a-teleki-tekaban> (Letöltve: 2018. október 1.); Antal Erika: *Könyvturkáló Marosvásárhelyen: hagyományt teremtenek a szabad polc népszerűsítéséből*. <https://szekelyhon.ro/aktualis/konyvturkalo-marosvasarhelyen-hagyomanyt-teremtenek-a-szabad-polc-nepszerusitesebol> (Letöltve: 2018. október 1.)

²⁴ *Történelmi könyvek Teleki szellemiségében a Forgatagon*. <http://www.mediatica.ro/hirek/kultura/tortenelmi-konyvek-teleki-szellemsisegeben-a-forgatagon> (Letöltve: 2018. október 1.); *Te még olvasol? Miért?* <http://forgatag.ro/events/te-meg-olvasol-miert-olvasasra-nevelesigyakorlatok-marosvasarhelyen/> (Letöltve: 2018. október 1.);

²⁵ <http://www.telekitekita.ro/forgatag-2018> ; Nagy Székely Ildikó: *Könyvvásár a Tékaforgatagon*. <http://www.e-nepujtag.ro/articles/konyvvasar-tekaforgatagon> (Letöltve: 2018. október 1.); *Könyvbemutatók a Teleki Tékában és a Ligetben*. www.e-nepujtag.ro/op/event/konyvbemutatok-teleki-tekaban-es-ligetben (Letöltve: 2018. október 1.);

²⁶ 2015-ben felújított dinamikus honlapunkat: www.telekitekita.ro, magyarul, románul, angolul és németül böngészhetik az érdeklődők, akik egyrészt a könyvtár történetéről és kincseiről, másrészt jelenlegi munkánkról: olvasótermi kiszolgálásról, múzeumi szolgáltatásainkról, segédleteinkről, kiállításainkról és különböző programjainkról szerezhetnek információkat.

²⁷ <https://www.facebook.com/Teleki-T%C3%A9ka-Bibliotheca-Telekiana>

nemzeti identitásuk erősítése által hozzá tudunk járulni könnyebb érvényesülésükhöz, illetve a könyvekben rejlő esztétikum felől sikerül felkelteni érdeklődésüket az olvasás és a könyvek iránt, és nem mellékesen fejleszteni tudjuk a részletekre való odafigyelés képességét, amelyre oly kevés idő jut az iskolai oktatás keretein belül. Fontosnak tartjuk továbbá azt a hozadékot is, hogy ezek a foglalkozások a résztvevő elég kisszámú román gyerek számára a marosvásárhelyi/erdélyi magyar közösség kultúrájának megismerését is jelentik, s ezáltal híd szerepet is betölthetnek.

Felnőttprogramjaink legfőbb célja és bizonyos fokig elért eredménye az olvasásnépszerűsítés mellett annak a bizonyos szellemi komfortérzésnek és otthon-feelingnek a kialakulása, amelyről már esett szó a bemutató elején.

A programok középtávú célja a lokális identitás erősítése, a kulturális örökségre való figyelem felhívása annak megismertetése által. A Teleki Tékában rejlő értékek könnyedebb, de érezhetően szakmai szintű tárgyalása, az anyag sokszínűségének aláhúzása által interiorizálni szeretnénk a könyvtárat, a megismertetés által átadni, megfoghatóvá tenni állományát, becsalogatni esetleg azt a tanárt, díszlettervezőt, fizikust is az olvasóterembe, aki addig azt gondolta, hogy ez csak egy statikus nemzeti örökség.

Ugyanakkor az alapító Teleki Sámuel és könyvtára által körvonalazott egyetemes gondolatrendszer – a nemzeti identitás a saját értékek alapos megismerésen alapuló építése, a közösségért való felelősségérzet, egymás másként gondolkodásának elfogadása, a kulturális értékek felsőbbrendűségének tudata – továbbadása által a Teleki Téka programjai arra is lehetőséget teremtenek, hogy a nemzeti érzés pusztán érzelmi alapon történő megélése átalakulhasson egy, az értékek pontos megismeréséből és esetleg funkcionális felhasználásuk lehetőségéből adódó szellemi komfortérzéssé.

Úgy gondoljuk, hogy a programok minőségi tartalma és megszervezése, újszerűsége és megújulásra való képessége, és emellett a fent említett, a kultúra által integráló szellemiség továbbvitele képes megteremteni azt az oázist, amely alulról győzze meg a külföldről hazatérő harmincast, az életét kezdő fiatal, vagy akár a napi csatározásokba befáradt középkorút is arról, hogy ott van, ahol lennie kell. Ez az az alapgondolat, amely a Teleki-Bolyai könyvtár közösségfejlesztési feladatait jogosan beemeli a könyvtárban folyó hagyományos régikönyves tudásközvetítő-könyvtárosi, illetve a tudományos kutatói munka mellé.

IRODALOM ÉS FORRÁSJEGYZÉK

- Plătește o bere pentru bufniță! *Archimia* 17, Cluj-Napoca, 2010, 2–3.
Szállassy Noémi – Iuga Gombos Márta (szerk.): *Gyertek velünk múzeumba! Múzeumpedagógiai kézikönyv*, Kolozsvár, 2017.
A nyomtatott könyv megszerettetése a marosvásárhelyi Teleki Tékában, *Magyar Közoktatás* 1. szám, 2017 január, 20–21.

Hivatkozott internetes oldalak – intézmények oldalai

- <https://www.bl.uk/learning> (Letöltve: 2018. október 1.)
<http://www.kjnt.ro/ertektar/esemeny/vajda-andras-eloadasa-a-teleki-teka-eloadassorozataban-1> (Letöltve: 2018. október 1.)
<https://www.szepmuveszeti.hu/programtipusok/csaladi-es-gyermekprogramok/> (Letöltve: 2018. október 1.)
<http://www.telekiteka.ro/muzeum-pedagogia> (Letöltve: 2018. október 1.)
<https://tti.btk.mta.hu/esemenyek/eloadas-vitaules/1740-fonagy-zoltan-eloadasa-a-teleki-tekaban.html> (Letöltve: 2018. október 1.)

Hivatkozott közösségi oldalak

- <https://www.facebook.com/Teleki-T%C3%A9ka-Bibliotheca-Telekiana>
<https://www.youtube.com/watch?v=FKuaQit5xbs> (Letöltve: 2018. október 1.)

Hivatkozott hagyományosan vagy interneten elérhető sajtótermékek

- Bolyai Farkas vendégei, *Népújság*, 2010. február 10., 2.
Tékagyerek-program, *Vásárhelyi Hírlap*, 2010. március 25., 2.
Gyerekszemmel a Teleki Tékában, *Népújság*, 2010. július 8., 2.

2009

- Kíwi-díj Lázok Klárinak a Fogadjon örökbe egy széket akcióért.*
<http://multikult.transindex.ro/?cikk=9476>, (Letöltve: 2018. október 1.)

2010

- Közösségi siker Marosvásárhelyen.* https://kronika.ro/kultura/kozossegi_siker_marosvasarhelyen/print. (Letöltve: 2018. október 1.)

2013

- Történelmi könyvek Teleki szellemiségében a Forgatagon.* <http://www.meditatica.ro/hirek/kultura/tortenelmi-konyvek-teleki-szellemisegeben-a-forgatagon> (Letöltve: 2018. október 1.)
Harasztovics Arnold: *Nem nyaral a Téka.* <http://www.vasarhely.ro/kozter/nem-nyaral-teka> (Letöltve: 2018. október 1.)

Puskás Eszter: *Könyveket ajándékozott a Téka*. <http://www.vasarhely.ro/kozter/konyveket-ajandekozott-teka> (Letöltve: 2018. október 1.);

Szász Cs. Emese: *Beszélnek a könyvek a Tékában*. <https://szekelyhon.ro/muveles/beszelnak-a-konyvek-a-tekaban> (Letöltve: 2018. október 1.)

2014

Antal Erika: *A felvilágosodás koráról a Teleki Tékában*. <http://www.maszol.ro/index.php/kultura/25515-a-felvilagosodas-korarol-a-teleki-tekaban> (Letöltve: 2018. október 1.)

Antal Erika: *Ispotályokról, orvoslásról a Teleki Tékában*. <http://www.maszol.ro/index.php/kultura/37749-ispotalyokrol-orvoslasrol-a-teleki-tekaban> (Letöltve: 2018. október 1.)

Bodolai Gyöngyi: *Orvostörténeti kalandozás a Tékában*. <http://www.e-nepujas.ro/articles/orvostortenetikalandozas-tekaban> (Letöltve: 2018. október 1.);

Gáspár Botond: *Gasztronómiai érdekességek a Teleki Tékában*. <https://kronika.ro/szines/gasztronomiai-erdekessegek-a-teleki-tekaban> (Letöltve: 2018. október 1.)

Szász Cs. Emese: *Ha könyvet hoz, könyvet visz*. <https://szekelyhon.ro/muveles/ha-konyvet-hoz-konyvet-visz> (Letöltve: 2018. október 1.)

2015

Bodolai Gyöngyi: *Az idők nyomában a Teleki Téka februári rendezvényén*. <https://www.e-nepujas.ro/articles/az-idok-nyomaban-teleki-teka-februari-rendezvenyen> (Letöltve: 2018. október 1.)

Bodolai Gyöngyi: *Közfürdők, gyógyfürdők*. [http://www.e-nepujas.ro/articles/közfürdők-gyógyfürdők-1](http://www.e-nepujas.ro/articles/kozfurdok-gyogyfurdok-1) (Letöltve: 2018. október 1.)

Bodolai Gyöngyi: *Nyáresti barangolás a „népszerű” irodalom, a ponyva szülőhelyein*. <https://www.e-nepujas.ro/articles/ny%C3%A1resti-barangol%C3%A1s-%E2%80%9En%C3%A9pszerű%C5%B1%E2%80%9D-irodalom-ponyva-sz%C3%BC%C5%91helyein> (Letöltve: 2018. október 1.)

2018

Könyvbemutatók a Teleki Tékában és a Ligetben. [www.e-nepujas.ro/op/event/könyvbemutatók-teleki-tékában-és-ligetben](http://www.e-nepujas.ro/op/event/konyvbemutatok-teleki-tekaban-es-ligetben) (Letöltve: 2018. október 1.);

Könyvektől is lehet bódulni, nemcsak a sorsátrakban. [http://forstag.ro/hirek/könyvektől-is-lehet-bódulni-nemcsak-a-sorsátrakban](http://forstag.ro/hirek/konyvektol-is-lehet-bodulni-nemcsak-a-sorsatrankban) (Letöltve: 2018. október 1.)

- Könyvturit szerveznek a Teleki Tékában.* <http://www.maszol.ro/index.php/kultura/97261-konyvturit-szerveznek-a-teleki-tekaban> (Letöltve: 2018. október 1.)
- Közösségi összefogással restaurálnák a Teleki Téka legrégebbi címerét.* <http://www.maszol.ro/index.php/kultura/97431-kozossegi-osszefogással-restaurálnak-a-teleki-teka-legregebbi-cimeret> (Letöltve: 2018. október 1.);
- Te még olvasol? Miért?* <http://forгатag.ro/events/te-meg-olvasol-miert-olvasásra-nevelési-gyakorlatok-marosvasarhelyen/> (Letöltve: 2018. október 1.);
- Antal Erika: Könyvturkáló Marosvásárhelyen: hagyományt teremtenek a szabad polc népszerűsítéséből.* <https://szekelyhon.ro/aktualis/konyvturkalo-marosvasarhelyen-hagyományt-teremtenek-a-szabad-polc-nepszerusitesebol> (Letöltve: 2018. október 1.)
- Bodolai Gyöngyi: Az értől az óceánig.* <https://www.e-nepujtag.ro/articles/az-értől-az-óceánig> (Letöltve: 2018. október 1.)
- Karácsonyi Zsigmond: Teleki Sámuel és a szabadkőművesség.* <http://www.e-nepujtag.ro/articles/teleki-sámuel-és-szabadkőművesség> (Letöltve: 2018. október 1.);
- Nagy Székely Ildikó: A nádpálcától az élménypedagógiáig.* <http://www.e-nepujtag.ro/articles/nádpálcától-az-élménypedagógiáig> (Letöltve: 2018. október 1.)
- Nagy Székely Ildikó: Könyvvásár a Tékaforgatagon.* <http://www.e-nepujtag.ro/articles/könyvvásár-tékaforgatagon> (Letöltve: 2018. október 1.);
- Szász Cs. Emese: Szabadkőműves volt-e Teleki Sámuel?* <http://szekelyhon.ro/aktualis/szabadkomuves-volt-e-teleki-samuel> (Letöltve: 2018. október 1.);

MÚHELY

WORKSHOP

Gordán Edina
**TELEKI SÁNDOR (1679–1754) ISMERETLEN
KÖNYVJEGYZÉKE**

Unknown Booklist of Sándor Teleki (1679–1754)

Sándor Teleki was one of the great patrons of his age. He was also a curator of the Reformed Colleges from Aiud and Târgu Mureș. Thanks to his support, many students could learn abroad and, when they returned home, they formed the core of the local intelligentsia. He adequately took care of his sons and poor students' education. He procured the necessary textbooks for them. An accurate inventory of his entire library was not made, but we can infer the wealth of his library based on smaller booklists. Sándor Teleki's handwritten note listing the books he has purchased through Adam Friese's mediation can be found in the Hungarian National Archives. The list was written in Sibiu in 1743 and lists three books on alchemy, medicine and Arabic-Turkish grammar.

Keywords: History of libraries; historical bibliography; booklist; inventory

TELEKI SÁNDOR ÉLETE ÉS TEVÉKENYSÉGE

Teleki Sándor 1679-ben született Teleki Mihály és Vér Judit legkisebb, felnőtt kort megélt fiaként. 1703. március 6-án vette feleségül Bethlen Júliát (1686–1723), Bethlen Miklós kancellár leányát.¹ Házasságkötésük tiszteletére Pápai Páriz Ferenc, a Nagyeniedi Református Kollégium professzora iskoladrámát jelentetett meg. Az első kiadás unikumpéldánya ma a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban található.² Az ő házasságukból született Teleki Sándor,³ Miklós (1704–1746), László (1710–1778), Ferenc (1714–?),⁴ Lajos (1715–1758) és Judit (?–1734). Első felesége, Bethlen Júlia 1722. december 28-án hunyt el Gernyeszegen.⁵ Második feleségétől, Petki Nagy Zsuzsannától (1707–1748) született a

¹ Kardos: *A Teleki család*, 1905, 65.

² Pápai: *Ábrahám Pátriárcha fia*.

³ *Peregrinuslevelek*, 16, 23.

⁴ *Peregrinuslevelek*, 36, 40, 43.

⁵ Kardos: *A Teleki család*, 1905, 68.

könyvtáralapító Teleki Sámuel (1739–1822), Sándor (1737–1798) és a 9 évesen elhunyt Klára (1733–1742).⁶

Teleki Sándor tanulmányait a geryeszegi udvarban kezdte meg. Később a Kolozsvári Református Kollégiumban, 1692-től pedig a Nagyenyedi Református Kollégiumban tanult tovább testvéreivel, Teleki Józseffel és Pállal közösen. Közvetlen felügyeletüket és oktatásukat Enyedi István professzorra bízta. Sándor magánpraceptorra Miskolczi Zsigmond volt. 1698-ban még biztosan a kollégiumban tanult.⁷

1704 és 1718 között a Nagyenyedi Református Kollégium gondnoka volt. A kollégium épülete 1704-ben jelentős károkat szenvedett, 1707-ben pedig a kollégiumi könyvtár mintegy háromnegyede is elpusztult. Ebben az igen nehéz időszakban rendkívül nagy szerepe volt a kollégium újjáépítésében, felvirágoztatásában. Az ő közbenjárásával Pápai Páriz Ferenc és fia, Imre Angliában gyűjtést szerveztek a kollégium megsegítésére. Az ún. „angol pénz” kamataiból 1720–1743 között épült fel a kollégium új épülete.⁸ Neki köszönhetően számos diák tanult külföldi egyetemeken, és hazatérve segítettek nekik állást találni. Ajánlóleveleket írt számukra, és jelentős anyagi áldozatokat is hozott tanítatásuk érdekében. Mecénási tevékenységével biztosította a 18. századi értelmiség folyamatos utánpótlását.

Élete során számos fontos tisztséget töltött be, Torda vármegye főispánja és guberniumi tanácsos is volt. 1734–1738, valamint 1741–1742 között az Erdélyi Református Főkonzisztórium főgondnokaként tevékenykedett.⁹ 1734–1754 között pedig a Marosvásárhelyi Református Kollégium főgondnoka volt.

Bod Péter önéletírása szerint Celnán, Teleki Sándor akkori lakóhelyén rablók fosztogattak. Így tőlük való félelmében Gyulafehérváron keresett menedéket, és ott érte a halál 1754. szeptember 5-én. Szeptember 11-én, Sárdon Bod Péter prédikált felette a Zsoltárok LXXXII. V. 6-7 verse alapján.¹⁰ Haláláról legkisebb fia, Sámuel egyik bejegyzéséből is értesülhetünk. 1770 körül az alábbiakat jegyezte fel kedvenc bibliája előzéklapjára: „ÉN G. Teleki Sámuel születtem e világra Geryeszegen in A(nn)o 1739. d(ie) 17. Novemb(ris). N(éhai) Édes Atyám holt meg Károly Vári Várban A(nn)o 1754. d(ie) 5-a Sept(embris); dellyesti XI. és XII. óra között. N(éhai) Édes Anyám pedig annak előtte hat esztendővel Celnán

⁶ Kardos: *A Teleki család*, 1905, 71.

⁷ Teleki Pál, 412–414.

⁸ P. Szathmáry: *Bethlen-főtanoda*, 155–160.

⁹ Sipos: *Főkonzisztórium*, 101.

¹⁰ Bod: *Önéletírás*, 45.

A(nn)o 1748. d(ie) 11. Dec(embris) Szerda napra viradólag. Edgyütt temettetenek el 1755-ben Gernyeszezen a Templomban.”¹¹ Temetésére november 10-én került sor Gernyeszezen, ahol Incze István, a Marosvásárhelyi Református Kollégium professzora mondott feletti halotti beszédet.¹² A kor szokásaival ellentétben, a Teleki Sándor felett mondott halotti prédikációk később nem jelentek meg nyomtatásban. Bod Péter Teleki Sándor felett mondott halotti beszéde kéziratban maradt fenn a Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárában. Ugyanezen prédikációt Bod Péter később Lotaringiai I. Ferenc német-római császár emlékezetére is elmondta 1765. december 8-án.¹³

TELEKI SÁNDOR EDDIG ISMERT KÖNYVJEGYZÉKEI

A Teleki-család és környezetének könyvjegyzékei az *Erdélyi könyvesházak* harmadik kötetében jelentek meg. A Teleki családi könyvtár és tagjainak magánkönyvtárai mellett helyt kaptak a pártfogoltak könyvjegyzékei is. Gyulafehérvár 1658-as dúlása után a fejedelmi udvar helyébe a főúri udvarok léptek a művelődésszervezés, a tudományok és kultúra támogatása terén. A Teleki család élen járt Erdélyben az oktatási intézmények, egyházak és peregrinusok támogatásában. Teleki Sándor öt, töredékes könyvjegyzéke került közlésre az említett adattárban. Teljes könyvtáráról ez idáig nem kerül elő könyvjegyzék. Első könyvjegyzéke 1695-ből származik, amikor a gernyeszezi családi könyvtárból kölcsönzött ki könyveket Nábrádi Miklós (?–1732), Kovács Pál és egy közelebbről nem azonosítható Bányai nevezetű nagyenyedi diák társaságában.¹⁴ A latin nyelv elsajátításához használt könyveket kölcsönöztek ki a családi könyvtárból. Teleki Sándor 1692-től volt a nagyenyedi Református Kollégium diákja testvéreivel, Józseffel (1675–1732) és Pállal (1677–1731) együtt.¹⁵ 1734-ben 26 könyvet ajándékozott a marosvásárhelyi Református Kollégiumnak. Az oktatás során használatos alapkönyveket, tankönyveket, lexikonokat adományozott a kollégiumi könyvtár részére. 1750-ben Málnási István levélben értesítette Teleki Sándort, hogy megszerezte a kívánt könyveket, három kivétellel. Az 1749-ben és egy pontos évszámmal nem jelölt listán a köttetésre előkészített könyvei szerepelnek, melyeket Enyedi Sámuel könyvkötőhöz küldetett. Teleki Sándor könyveit bőrkötésben, aranyozott díszítéssel és a könyvtest metszésén szintén

¹¹ Deé Nagy: *A könyvtáralapító*, 14.

¹² Kardos: *A Teleki család*, 1906, 48.

¹³ Bod: *Halotti prédikációi*, 129–146.

¹⁴ *Erdélyi könyvesházak III.*, 136–137.

¹⁵ *Teleki Pál*, 412.

aranyozással kérte. Az előtáblán pedig saját neve és a kötetés éve szerepelt.¹⁶ Néhány ilyen supralibrossal is ellátott könyve ma is megtalálható a Teleki Téka gyűjteményében. Supralibrosán monogramja mellett feltűntette nemesi címének rövidítését (SZ. R. B. G. SZ. T. SAND.)¹⁷ és az idősebb megjelölést is. A kötetés éve a háttáblán szerepel.¹⁸ László Kimpián Annamária Teleki Sándor négy különböző supralibrosát különböztette meg a Teleki Téka gyűjteményében.¹⁹

Fiai oktatására is nagy hangsúlyt fektetett. Gondoskodott róla, hogy könyvtáraikban mindig meglegyenek a tanuláshoz szükséges tankönyvek, kézikönyvek. Teleki Miklós és László praeceptorai leveleikben beszámoltak a fiúk nagyenyedi kollégiumban töltött mindennapjaikról, több esetben könyvet kértek Teleki Sándortól a fiúk és maguk részére is. 1716-ban és 1719-ben Teleki Sándor külön kérésére összeírták a Teleki ifjak könyveit.²⁰ 1722-ben Bécsből hozatott könyveket fiai számára Felfalusi Mihály, egykori alumnusa közvetítésével. Egy másik jegyzék pedig további beszerzendő könyveket említ.²¹ Második házasságából született legkisebb fia, Sámuel (1739–1822) oktatásáról és könyvtáráról is megfelelően gondoskodott. Sámuel külföldi tanulmányútján döbrent rá tanulmányai hiányosságára, ezért elmarasztalóan nyilatkozott róla. A későbbi tanulmányok szerzői ezért úgy ítélték meg, Teleki Sándor idős kora miatt már nem gondoskodott megfelelően Sámuel taníttatásáról.²² A források alaposabb vizsgálata után Deé Nagy Anikó megállapította, hogy a korabeli, hazai viszonyokhoz mérten Teleki Sámuel oktatása megfelelő színvonalú volt. Több könyves bejegyzés bizonyítja, hogy Teleki Sándor könyveket vásárolt fia számára. A Teleki Téka gyűjteményében levő aritmetika könyvbe az alábbi bejegyzést írta Sámuel: „Ezen Arithmetica ajándékozott M(é)l(tósá)g(o)s Édes Atyám Ur ö Exc(el)l(entiá)ja nekem G. Teleki Sámuelnek ez mái napon Édes Atjai gratiájából Czelnan. Ao. 1753. 31. Martii.”²³ A kötetben szerepel Teleki Sándor bejegyzése is, amely szerint ezt a könyvet 1747-ben vásárolta meg Jancsó Gábor nagyenyedi praeceptortól a két vargyasi Daniel unokájának, amit később

¹⁶ Erdélyi könyvesházak III., 165–166.

¹⁷ Szent Római Birodalmi Gróf Széki Teleki Sándor

¹⁸ Kimpián: *Supralibrosuri*, 207.

¹⁹ Ezúton is köszönöm László Kimpián Annamária segítségét Teleki Sándor könyveinek azonosításában.

²⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 658 Teleki család marosvásárhelyi levéltára, 32. csomó, nr. 3535.

²¹ Erdélyi könyvesházak III., 159–160.

²² Imre: *Teleki Sámuel*, VII–XXII.

²³ Maróthi: *Arithmetica*

Sámuelnek adott.²⁴ Egy másik aritmetika könyvben az alábbi bejegyzést írta Sámuel:²⁵ „*Ex oblatione Ex(cel)l(enti)ssim(i) D(omi)ni Parentis est S. R. I. Jun. Com. Sam(uelis) Teleki.*”²⁶ Első házasságából született lánya, Judit korán árvaságra jutott fiai taníttatásáról is gondoskodott. Egy könyves bejegyzés²⁷ szerint unokáinak (Daniel Sándor, Mihály (1731–1782) és Károly) egy Descartes filozófiáját ismertető Antoine le Grand kötetet vásárolt Jancsó Gábor nagyenyedi praeceptortól 2 forint és 38 dénárért.²⁸

Patrónusként nagy gondot fordított a könyvtárak fejlesztésére. Levelezésében számos információt találunk, amely a könyvek beszerzésére vonatkozik.²⁹ A könyveket elsősorban ügyintézőin és pártfogoltjain keresztül szerezte be, de az általa támogatott peregrinusok is számos könyvet ajándékoztak neki hálájuk jeléül. Csernátoni Gajdó Dániel adóssága törlesztése fejében felajánlotta válogatásra könyveit Teleki Sándornak. Arról nincs információnk, hogy Teleki Sándor élt-e a lehetőséggel.³⁰

Teleki Sándor egy kiadatlan könyvjegyzéke a Teleki Tékában található.³¹ A datálatlan lista formátum szerint sorolja fel a könyveket és kéziratokat. Összesen 126 tételt tartalmaz. Teleki Sándor könyvtárának pontos nagyságát ma már nem ismerjük. Halála után könyveit többi vagyontárgyával közösen gyermekei között osztották szét. Könyveinek egy részét legkisebb fia, Sámuel örökölte. Autopszia nyomán mintegy 16 kötetet sikerült azonosítani Teleki Sándor egykori könyvtárából, amelyek később a Teleki Téka állományát gazdagították.³² A Tékában levő könyveiről és könyvjegyzékéről külön tanulmány fog megjelenni.

TELEKI SÁNDOR ISMERETLEN KÖNYVJEGYZÉKE

A Teleki-család marosvásárhelyi levéltárában maradt fenn Teleki Sándor egyik kiadatlan könyvjegyzéke. Teleki Sándor 1743-ban saját kezűleg jegyezte fel azokat a könyveket, amelyeket Adam Adolph Friese

²⁴ „*Vétettem magamnak Vargyasi Daniel fiú két kedves unokáim praeceptorok Jantso Gábor ő kegyelme által hetvenkét pénzen Czelna 1747. 11 Junii.*”

²⁵ *Practica arithmetica.*

²⁶ Deé Nagy: *A könyvtáralapító*, 14–19.

²⁷ *Vette G. Széki Teleki Sándor Vargyasi Daniel unokáimnak N. Enjedi Praeceptoroktól Jancso Gábor ő k(e)g(ye)l(mé)től itten A(nn)o 1745. M(ense) Augusti [...] fl. 2 / 38 dr. Celnán.* (Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, 38.)

²⁸ Le Grand: *Institutio philosophiae.*

²⁹ *Peregrinuslevelek.*

³⁰ *Erdélyi könyvesházak III.*, 160–164.

³¹ *Catalogus Librorum.*

³² Deé Nagy: *A könyvtáralapító*, 158–159.

vásárolt számára az elmúlt év nyarán.³³ A szebeni városi osztókönyvben szerepel egy Adam Friese, akinek vagyonát 1754. július 23-án osztották szét az örökösök között.³⁴ Teleki Sándor provisorjaként dolgozott. Magdeburg környékéről származhatott, akárcsak második felesége. Első felesége és két fia 1739-ben hagyta el Erdélyt.³⁵

A lista három kötetet sorol fel az alkímia, orvostudomány és nyelvészet témaköréből. Mindezek személyes érdeklődést tükrözhetnek, de az is lehet, hogy unokái, pártfogoltjai számára szerezte be ezeket a könyveket. Érdemes külön megemlíteni Johann Joachim Becher mainzi orvos, közgazdász és egyetemi tanár alkímiára vonatkozó munkáját. Első kiadása 1669-ben jelent meg Frankfurtban, és további két lipcsei kiadást megért 1703-ban és 1738-ban. Johann David Schieferdecker teológus és orientalista arab–török nyelvtana is felkeltette Teleki Sándor figyelmét.

Az alábbiakban dőlt betűkkel közlöm a könyvjegyzék betűhív átiratát, míg alatta a könyvek feloldása és bibliográfiai hivatkozása szerepel.

Joh.[annis] Joachimi Beccheri Doctoris Spirensis Physica Subterranea Opus sine pari primum hactenus et princeps. Lipsiae Anno 1703.

Becher, Johann Joachim – Stahl, Georg Ernst: *Physica subterranea profundam subterraneorum genesisin e principiis hucusque ignotis ostendens. Opus sine pari, primum hactenus et princeps, editio novissima ... – Lipsiae, apud Ludov. Gleditschium, 1703.*

VD18 10311270 – BVB BV011134467

Danielis Ludovici Archiatri Saxo-Gothani opera omnia Medica. Lipsiae 1712. – Continet Commentarium In-Pharmatiam et ad primam Dissertationem nec non Dissertationem de Volatilitate Salis Tartari nec non duos Tractatus de Morbis nimirum Castrensibus, ac de Dissenteria, nec non 48 – ejusdem observationes Physico-Chimico Medicas.

LUDWIG, Daniel – Michaelis, Johann Conrad: *Opera omnia, et quidem I. De pharmacia moderno seculo applicanda dissertationes III. II. De volatilitate salis tartari dissertatio. III. De morbis castrensibus et dysenteria tractatus duo; nunc primum e germanico idiomate in gratiam exterorum, in quo cum reliquis operibus simul extarent, in latinum translati. IV. Observationes physico-chimico-medicae curiosae XLVIII.*

³³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 658 Teleki család marosvásárhelyi levéltára, 30. csomó, Teleki Sándor iratai, 3509.

³⁴ Köszönöm Bándi Andrásnak, hogy azonosította és rendelkezésemre bocsátotta Adam Friese adatait.

³⁵ Romániai Ág. Hitv. Evangélikus Egyház Gyűjtőlevéltára (Nagyszeben), Lorenz Sievert Adattár Nagyszeben háztulajdonosairól, Adam Friese adatlapja.

Antehac ephemeridibus ... – Francofurti ad Moenum, apud Johannem Philippum Andream, 1712.

VD18 11079738

M. Joh.[annis] Dar. Schieferdeckeri Nucleus Institutionum Arabico-Turcicarum. Lipsiae 1695.

Schieferdecker, Johann David: Nucleus Institutionum Arabicarum enucleatus, variis linguae ornamentis arque praeceptis dialecti turcicae illustratus. – Prostat Lipsiae apud autorem, Cizae, ascud. Melchior Hucho, 1695.

VD17 1:060454M – BVB BV019525106

Notandum.

Ezen három könyvet az el múlt nyáron véttem volt magam számomra Adolphus Frézé ő kegyelmétől Sig. Szeben 26^a (novem)br(is) 1743.

T[eleki] Sándor

IRODALOM ÉS FORRÁSJEGYZÉK

- Bod Péter: *Halotti prédikációi*. Nagyenyed, 1766. (Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára, MS 18.)
- Bod Péter: Önéletírás. In: Bod Péter: *Magyar Athenas*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982. (Magyar hírmondó) 7–79.
- Catalogus Librorum*. [s. 1.] [s. a.] Kézirat. Teleki–Bolyai Könyvtár, Teleki személyes levéltár II. C 842.
- Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1997.
- Font Zsuzsa (összeáll.): *Teleki Pál külföldi tanulmányútja*. Szegedi Oktató-történelmi Munkaközösség, Szeged, 1989. (Fontes rerum scholasticarum 3.)
- Hoffmann Gizella (szerk.): *Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*. JATE BTK, Szeged, 1980. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 6.)
- Imre Sándor: Gróf Teleki Sámuel gyermekkora és ifjúsága. In: Ifj. Biás István (s. a. r.): *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár úti naplója 1759–1763*. Kossuth nyomda, Marosvásárhely, 1908. V–LXXII.
- Kardos Samu: A széki gróf Teleki család históriája. *Régi okiratok és levelek tára*, 1 (1905) 2. füzet. 64–69. 2 (1906) 1 füzet. 47–52.
- Kimpián Annamária: Supralibrosuri din colecția Teleki. *Libraria*, 4 (2005) 201–2017.
- Le Grand, Antoine: *Institutio philosophiae secundum principia D. Renati Descartes: nova method adornata et explicata. In usum juventutis academicae. Juxta exemplar*. Londini, 1678. (Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, 38.)

- Maróthi György: *Arithmetica, vagy számvetésnek mestersége*. Debrecen, 1743. (Teleki Téka, Thd–46.)
- Monok István – Németh Noémi – Varga András (s. a. r.): *Erdélyi könyvesházak III*. Scriptum Kft., Szeged, 1994.
- P. Szathmáry Károly: *A gyulafehérvár–nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*. Nagy-Enyed, 1868.
- Pápai Páriz Ferenc: *Ábrahám Pátriárcha fia Isak és Bathuel leánya Rebeka házasságok alkalmosságával lött beszélgetés ... Teleki Sándor uram, és méltóságos gróf kisaszszony Bethlen Julia Isten rendelése szerint való házassági össze-kelesek véghez vitetni fog ...* Nyomtatta Telegdi Pap Sámuel, Kolosvárott, 1703. (Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Hung 166.)
- Practica arithmetica, az az számvető tábla, mellyben mindenféle adásról és vételről, akárminémű Kereskedésben is bizonyos számoknak summája készen és könnyen feltaláltatik*. Szeben, 1742. (Teleki Téka, Tho–426)
- Sipos Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2000. (Erdélyi tudományos füzetek 230.)

Szegedi Éva

GRÓF MIKÓ IMRÉNÉ RHÉDEY MÁRIA KÖNYVTÁRA

Countess Mária Rhédey's Library

The present study aims to analyze the book collection inherited by Countess Mária Rhédey from her father, Count Ádám Rhédey. The list of books and manuscripts was completed in February 1848, and it is actually a thematic catalogue, consisting of forty-two groups that include the titles, dimensions, quantities and publishing information of each item. Regarding the publication dates of the documents, there are 965 volumes of 16th-19th century editions, accompanied by a list of manuscripts. The volumes within the Medicine category had a great and useful effect on Countess Mária Rhédey, especially in the field of natural medicine, as she compiled her own notes, presumably based on her readings and housekeeping experiences. These volumes and manuscripts are not only of historical significance, but they also represent a main source for researching the Hungarian gastronomic history, since the documents faithfully reflect the food culture of the given era, the types of food consumed in the aristocratic families and the ingredients and techniques used for their preparation.

Keywords: book collections, aristocratic libraries, Transylvania, 19th century

A 18. század folyamán új típusú könyvtárak alakultak ki, az asszonykönyvtárak – ezen gyűjtemények jellemzően a főúri családokban jöttek létre, ahol a nők műveltségi szintje magasabb volt a házitanítóknak és leánynevelő intézeteknek köszönhetően. Míg a század elején a nők csak magyarul és főleg vallási témájú munkákat szereztek be és olvastak, a század második felében már, elsősorban a főúri asszonyok, idegen nyelveket is ismertek.¹ Erdélyben számos főrangú asszony, jelentős könyvtárat gyűjtött össze, úgymint gróf Bethlen Kata, Gyulai Klára, Bethlen Zsuzsanna vagy Wesselényi Kata. A század végére megjelennek a német és francia nyelvű kötetek az arisztokrata könyvtárakban, tartalmi szempontból pedig megfigyelhető a világi irányba való eltolódás.² A 18–19. század fordulóján alakult ki az a könyvtár, melyet gróf

¹ Somkuti: *Könyvgyűjtő asszonyok*, 290–291.

² Madas–Monok: *A könyvkultúra Magyarországon*, 215.

Rhédey Mária apjától örökölt, természetesen a gyűjtemény már magán hordozza a tartalmi és nyelvi megoszlás változásának jeleit.

Gróf Rhédey Mária szülei – gróf Rhédey Ádám (1768–1849) és gróf Teleki Mária (1777–1826) – művelt főurakhoz méltóan nevelték lányukat. Apja jogot tanult Bázelen és Göttingenben, 1805 és 1835 közötti években Doboka vármegye főispánja volt, majd a Kincstartóság elnöke,³ a Kolozsvári Református Kollégium főkurátora. A könyvtáralapító gróf Teleki Sámuel lányát vette feleségül, és ezzel rövidesen Erdély leggazdagabb főura lett. Gróf Teleki Mária Sáromberkén született, és a szülői háznál tanult, nevelők irányításával.⁴ Alapos tudásra tett így szert, több idegen nyelven is beszélt, és nem csak társalkodási szinten. Alapvetően visszahúzódó természetű volt, aki szerette a tudományokat, és lányait bölcsen nevelte, főleg az erkölcsösségre fektetve a hangsúlyt. Csiszár Sámuel református esperes szerint „a tudományos műveltség barátai bámulták és tisztelték benne lelke szépen kiművelt erejét.”⁵ Lefordította Hugo Blair *Tizennégy prédikációji* című művét, melyet férje ki is adott, de csak a grófné halála után. Nem lehet pontosan tudni, hogy milyen nyelvből fordította, Rhédey gróf az előszóban⁶ csak azt jegyzi meg, hogy az erkölcs művelésére szolgáló köteteket a maga rendjén és idejében el kell olvasni – így tett felesége is, és a számára különösen fontos részeket, tanításokat le is fordította. Apjától számos kötetet örökölt, ezt bizonyítják a könyvekben található monogramok, bejegyzések. Ezek a könyvek, kéziratok értékes részét képezték Mikó későbbi könyvtárának, hiszen közel ezer kötetes gyűjteményről beszélhetünk, a sepsiszentgyörgyi kollégiumnak ajándékozott könyvek közül pár kötet possessorbejegyzései a korábbi tulajdonos nevét is őrzik, úgymint Rhédey Ádám vagy őáltala ajándékba kapott példányok apósától, gróf Teleki Sámueltól, illetve Kornis Mihálytól.

Mikó tehát felesége révén számos könyvet örökölt apósától, melyek később teljesen beépültek saját könyvtárába. Az összeírást⁷ Toth Zsigmond végezte és 1849. február 28-i dátummal látta el, eszerint a lajstrom Rhédey gróf halála után egy hónappal, illetve lánya halála előtt egy hónappal készült: „Gróf Rhédey Mária, Gróf Mikó Imréné ő nagy Méltósága azon könyveinek lajstroma mellyeket néhai b.n.-e Édes Attyától, Gróf

³ *Pallas Nagy Lexikona*. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1893–1897. <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/087/pc008739.html#6> (2018. 03. 20.)

⁴ Deé Nagy: *A könyvtáralapító*, 88.

⁵ Csiszár: *Rövid halotti beszéd*, 66.

⁶ Blair: *Tizennégy prédikációji*.

⁷ RNLKMH, Mikó-Rhédey család levéltára, IV/212 dosszié, 1. f.

Rhédey Ádám Úr Ő nagy Méltóságától örökölt.⁸ Tematikus katalógusról beszélhetünk, mely negyvenkét csoportra osztódott és tartalmazza a művek címeit, méreteit, darabjait, valamint a kiadás adatait. A dokumentumok kiadási éveit tekintve 16–19. századi könyveket említhetünk, összesen 965 tételben, ezekhez társul még a kéziratok jegyzéke, továbbá I–IV számmal ellátott rész, amely összefoglalja a fennmaradt dokumentumfajtákat, mint: intézeti felszólítások, gyűlések jegyzőkönyvei, „föld abroszok”, halotti prédikációk, sematizmusok, kalendáriumok.

A továbbiakban igyekszem bemutatni a tematikus csoportokat, néhány példával szemlélítve az adott kategória érdekességeit, kuriózumait. Az első részt a latin szerzők művei teszik ki (Latin auctorok – 39 tétel) és itt találjuk Titus Livius 1541-ben, Velencében megjelent művét: *T. Liuii Patauini Latinae historiae principis Decades tres cum dimidia...*, valamint egy 1561-es Plinius-kötetet: *Historiae Mundi libri 37*, és Valerius 1594-es Leidenben kiadott: *Facta et dicta memorabilia* című munkáját. Felsorakoznak még az említettek szerzők mellé Cicero, Cornelius Nepos, Erasmus is.

A Filológia (Philologia – 37 tétel) rész a különböző idegen nyelvek, latin, német, angol és francia grammatikájával foglalkozó címeket öleli fel. A kategória legkorábban megjelent műve Lorenzo Valla nevéhez fűződik, az *Elegantiorum Latinae linguae libri tres 1566-ban jelent meg*. Gyulai Sámuel gróf *Quod bene vertat! Sylloge continens specimina studiorum* című művét is meg kell említenünk, amelyet 1740-ben nyomtattak Nagyszebenben.

Az Orátorok (6 tétel) kötetei között szerepel Conrad Dietericus Erfurtban, 1626-ban kiadott *Institutiones Oratoriae* című műve, illetve Antonio Malagonelli *Orationes IX et 36 epistolae*, Rómában 1697-ben megjelent munkája és a Svájcban Joseph Lanjuinais által jegyzett francia nyelvű kiadvány: *Manuel des jeunes orateurs* (1777).

A Levelek (5 tétel) csoportból megemlíthetjük Grotius: *Epistola* című munkáját (Amsterdam, 1684).

Ezt követi szintén egy kisebb csoport (6 tétel) Természet história néven, ahol megtaláljuk a protestáns lelkipásztor és természettudós Johann Reinhold Forster *Enchiridion Historia Naturali* (Halle, 1788) című művét. A Természet és vegytan rész következik (7 tétel) Szathmári Mihály Kolozsváron, 1719-ben *Physica contracta* címen megjelent kötetével. Majd az Ásványtan (7 tétel), melyben egy frissen kiadott könyvvel találkozunk, és pedig Szentkirályi Zsigmond *Az erdélyi bányászat ismer-*

⁸ Uo.

tetése, nemzetgazdasági, köz- és magánjogi tekintetben (Kolozsvár, 1841) című munkájával.

A Gazdászatra tartozó könyvek (28 tétel) kategóriában találjuk Treville angolból franciára fordított munkáját: *Voyage agronomique* (Párizs, 1775) címmel, illetve szintén francia nyelven: *Essai sur une nouvelle agriculture, où l'on démontre l'inutilité de laisser reposer les terres* (Lausanne, 1790) továbbá J. V. Sickler *Garten- Handlexicon für Unerfahrne in der Gartenkunst* (Eger u. Franzensbad, 1813) című írását. A Földleírás (7 tétel) rész csak német nyelvű köteteket tartalmaz, például a kor jeles földrajztudósa, Johann Hübner: *Vollständige Geographie*. (Hamburg, 1736), továbbá Jaegers W. *Zeitung Lexicon* (Nürnberg, 1782) című munkájával van jelen.

A Történettan tekintélyes létszámú kategóriába (105 tétel) elsősorban világtörténelem, életrajzok, önéletrészek tárgykörben írt művek kerültek. Ludvig Holberg: *Synopsishistoriae universalis* (1771), *Portrait de comte Vergennes* (Lipcse, 1788), *Les fastes de Louis XV* (Ville-Franche, 1785), mely jellegét tekintve inkább pamfletnek vagy gúnyiratnak felel meg, mint történelmi műnek. Molière első életrajzaként emlegették Jean-Léonor Le Galloisművét: *La vie de M. de Molière* (Párizs, 1705). Gróf Teleki Domokos életrajza Jénában jelent meg, 1798-ban, Schwabe Friedrich tollából: *Leben und Charakter des Herrn Reichsgrafen Dominik Teleki de Szék*. Anglia büntetőjogának francia nyelvű bemutatásával is találkozunk: Guillaume Blackstone: *Commentaire sur le code criminel d'Angleterre* (Párizs, 1776). Két kis, úgymond kapcsolódó rész következik a Katonai könyvekkel (3 – tétel) és a Geneal. Cronol. Herald. Diplom. (3 tétel) nevű csoportokkal, melyekben megtaláljuk Engel *Commentatio de republica militari seu comparatio Lacedaemoniorum, Cretensium et Cosaccorum* (Göttingen, 1790) című hadtörténeti munkáját vagy Spener Ph. Iac.: *Insignium Theoria seu Operis Heraldici Pars generalis et specialis* (Frankfurt, 1717) címertani művét.

Az Izléstan (18 tétel) rész öleli fel a viselkedéstan, erkölcsstan kapcsolatos munkákat, a négy kötetes *Dictionnaire universel des moeurs* (Varsó, 1773), mely magába foglalja mindazt, amit a négy földrészen (Európa, Ázsia, Afrika, Amerika) zajló világtörténelemben, a vallásokról, istenekről, hősökről illik tudni. Érdekes módon ebbe a kategóriába sorolták Beckmann tudománytörténeti kötetét: *Beiträge zur Geschichte der neuen Erfindungen* (Lipcse, 1786) is, valamint két olasz nyelvű építészeti kötetet: *Teoria e pratica di architettura civile per istruzione della gioventù specialmente romana* (Róma, 1788) és *Palazzi di Roma designato di Pietro Ferrerio* (Róma, 1788).

A Költészet (12 tétel) csoport tartalmazza a Váradon 1656-ban megjelent Schonaeus-kötet⁹ adatait, valamint Petrus Crinitus: *De honesta disciplina lib. XXV. De poetis Latinis* (1561, Lugduni) könyvének leírását. E csoport egyetlen magyar nyelvű kiadványa Gyöngyösi János verseskötete.¹⁰ Itt szerepelnek Némethi Pál versei latin nyelven Péczely József kiadásában,¹¹ a szerző 1780-ban Teleki József gróf fiainak volt a nevelője.¹²

A Szín művek (48 tétel) következnek, melyeknek döntő többsége Bécsben jelent meg német nyelven, kivételt képez pár latin, olasz és francia nyelvű színmű, például a kolozsvári kiadású *Aenea Dacicus* (1726), Shakspeare's *Dramatische Werke* (Berlin, 1797), valamint a *Paul et Virginie* (Párizs, 1791) három felvonásos komédia.

Következő csoport a „Magyar s Erdély országot tárgyazó könyvek” jegyzéke (124 tétel), melynek rögtön az első bejegyzése egy 1568-as bázei kiadás, Antonio Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia* című történeti munkája. Bonfini Mátyás király meghívására érkezett Magyarországra, és említett műve az első s nagyarányú humanista feldolgozása a magyar történelemnek, a kezdetektől az 1496. évvel bezárólag.¹³ Ez volt egyébként az első teljes kiadása, amely századokra meghatározta történetírásunk útját.

A csoport felépítése eléggé vegyes, mert a német-francia szótártól, a földrajzi és jogi könyvek mellett természettudományi köteteket is találunk benne. Scipione de' Ricci toscanai püspök és író életét bemutató mű¹⁴ szintén itt szerepel, valamint Dálnoki Benkő Márton fordítása¹⁵ is – a jegyzékben a megjelenés éve 1802-vel van jelölve, de biztosan elírásról van szó, hiszen a kötet 1702-ben jelent meg Kolozsváron. Különlegességként ide sorolta be gróf Rhédey Farkas kéziratát is az összeíró.¹⁶

A Bölcsészeti könyvek (25 tétel) elsősorban a filozófia tárgykörébe tartoznak, egy német és egy francia nyelvű könyvet kivéve mind latin

⁹ Schonaeus: *Terentius Christianus*, RMK II 874.

¹⁰ Gyöngyösi: *Magyar versei*.

¹¹ *Németi: Carmina*.

¹² Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái*, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/n/n17822.htm> (2018. 03. 20.)

¹³ *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk.: Klaniczay Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964, <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/01/159.html> (2017. 05. 12.)

¹⁴ DePotter–De' Ricci–Friederich: *Das Leben*.

¹⁵ Florusnak: *A' Romai viselt dolgokról*.

¹⁶ Stihonarius in scripti v. G. Rhédei Farkas kézírata. Lásd: RNLKMH, Mikó-Rhédey család levéltára, IV/212 dosszié, 12. f.

nyelvűek, például a német filozófus Friedrich Christian Baumeister írása: *Elementa philosophiae recentioris* (Lipcse, 1755) vagy Timpler *Philosophia Practica Universalis Methodo Scientifica Pertractata* (Hannover, 1608) című műve.

A Törvénytani könyvek (45 tétel) között találjuk a szász jogtudós Benedikt Carpzov művét: *Processus juris in foro Saxonica* (Lipcse, 1708), illetve Denis Godefroy francia humanista jogtudós által összeállított római jog első kodifikált gyűjteményének tekinthető *Corpus iuris civilis* (Lugduni, 1585) néven ismeretes munkát, melynek első kiadása Genfben jelent meg 1583-ban. A mű jelentősége kiemelkedő, hiszen a legnagyobb rálátást nyújtja a megelőző korok római jogára. Városi jog és magánjog kapcsán megemlíthetjük Theodor Ernst Zahn *Politia Municipalissive de Jure et Jurisdictione Civitatum Municipalium ac Superiorem recognoscentium...* (Lipcse, 1713) című művét, illetve Christian Thomasius *Dissertationes Juridicae, varii argument* (Lipcse–Halle, 1695) című munkáját. A modern nemzetközi jog előfutáraként emlegetett Hugo Grotius műve is fellelhető: *De iure belli ac pacis libri tres* (Amszterdam, 1651). Továbbá Théodor de Bèze francia protestáns teológus és egyházjogász munkája érdemel említést: *Tractatus de polygamia* (Genova, 1579) címmel, melyben a szerző kifejti a családjoggal kapcsolatos nézeteit a tridenti zsinat utáni években, ami természetesen ellentétes a katolikus egyház által vallottakkal.¹⁷

Az Egyházi Történettan (13 tétel) kategóriában a 16. századi publikációk közül megtaláljuk Andreas Hondorff *Theatrum historicum, sive Promptuarium Illustrium* (Frankfurt, 1579) című munkáját. Majd a Hit-tan (42 tétel) csoport következik egy 1535-ös leideni kiadvánnyal, Otto Brunfels: *Index utriusque Testamenti*; Giorgio Biandrata reformátor, aki Dávid Ferenc mellett az antitrinitárius eszmék egyik fő hirdetője volt Erdélyben, *De regno Christi liber primus. De regno Antichristi liber secundus* (Alba-Iulia, 1569) című munkáját is tartalmazza a lista, mellette Philipp Melanchthon: *Commentarius de Anima* (Argentorati, 1544 – Editio rarissima ad huc vivente Melanchtone adornata) című művét is. Több Kolozsváron megjelent kötetet is tartalmaz ez a rész, például Johannes Melchior: *Fundamenta Theologiae Didascalicae* (Claudiopoli, 1700) vagy Leonardus Ryssenius: *Summa Controversarium Theologicarum* (Claudiopoli, 1701); Simon Adami: *Veritates Christianae* (Claudiopoli, 1739), valamint *Theologia Unitariorum* (Claudiopoli, 1789). Gróf Rhédey Ádám egyik kéziratáról is szó esik: *Dissertatio theologica* (1787), melyről azonban több részletet nem sikerült kideríteni.

¹⁷ Maruyama: *The ecclesiology*, 69–72.

A Gyógyászat (17 tétel) kategóriába sorolt könyvek nagy és hasznos hatással voltak Rhédey Máriára, főleg, ami a természetgyógyászati részt illeti, amint azt a későbbiekben látni fogjuk. Német és latin nyelvű orvosi könyvekről van szó, mint Christian Henric Hofmeister műve: *Dissertatio medica de Crisi Febris variolosae quam...* (Göttinga, 1790) és Friedrich Hoffmann: *Fundamenta Medicinae* (Halle, 1695) című munkája.

A következő osztály a Különböző könyvek (39 tétel) nevet viseli, ahová Bibliákat, földrajzi könyveket, szótárakat, verses köteteket soroltak, német és magyar nyelvűeket egyaránt, vagyis mindent, amit a korábbi csoportokba nem sikerült beilleszteni. Természetesen, ha a köteteket komolyabb tartalmi feltáráson estek volna át, könnyebben sikerült volna a besorolásuk a már említett kategóriákba.

A Magyar könyvtár a soron lévő rész, annak ellenére, hogy már találkoztunk néhány magyar nyelvű kötetel, ezeknek zöme a továbbiakban kerül bemutatásra a lajstrom rendszerében. A tematikus körök nagy vonalakban követik a fent említett felosztást, néhány kivétellel. A nyelvileg elkülönített csoporton belül a Hittan (62 tétel) tárgykör az első, amely kör az énekeskönyvektől kezdve a hitvita-iratokon át a Bibliáig mindent felölel. Meg kell említenünk Bod Péter két művét: *A szentírás értelmére vezérlő magyar leksikont* (Kolozsvár, 1746), melyben 657 betűrendbe állított bibliai kifejezést közöl a szerző, és megmagyarázza a képek, szólásformák és példabeszédek szimbolikus értelmét is.¹⁸ *A Szmirnai Szent Polikarpus* (Enyed, 1766) című könyve az erdélyi püspökök életét mutatja be. A Károli-fordítású Bibliának két különböző kiadását is tartalmazza a jegyzék, az 1685-ös amszterdami,¹⁹ illetve az 1764-es bázeli²⁰ kiadást. Pápai Páriz Ferenc szintén két munkájával van jelen a listán, éspedig *Pax Crucis* (Kolozsvár, 1710) és *Pax Sepulcri* (Kolozsvár, 1776).

A Regények (47 tétel) kategória következik – e műfajt a jezsuiták honosították meg hazánkban. A korai regények cselekményei leggyakrabban történeti környezetben vagy képzelt országokban játszódtak, és általában politikai tanácsokat tartalmaztak. A terjedelmes prózai elbeszéléseknek még nem volt hagyománya nálunk, így sokszor verses formában készültek a szövegek, fordítások.²¹ A jegyzékben szereplő művek a 18. század végén és a 19. elején jelentek meg. Ekkor, a magyar regény szüle-

¹⁸ Mikó: *Bod Péter*, 25–26.

¹⁹ „egész bőrbe, ezüst kapcsos, nyom. Totfalusi” RNLKMH, Mikó-Rhédey család levéltára: IV/212, 15. f.

²⁰ Uo. „egész bőrbe kötve”.

²¹ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. II. köt. <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/02/378.html> (Letöltve: 2017. 05. 16.)

tésének időszakában látott nyomdafestéket Dugonics András *Etelka* című műve, 1788-ban, természetesen politikai célzásokkal átszőve, melyben II. József németesítési törekvései ellen emelt szót. A mű hiányosságai ellenére nagy hatást gyakorolt korára, és jelentősége irodalomtörténeti szempontból is kiemelkedő. Aranka György különböző műfajú és nyelvű szövegeket fordított magyar nyelvre, melyek közül egy Victor de Gingins Moiry-kötet szerepel a jegyzékben: *A Budai Basa* (Bécs, 1791) címmel. Nem véletlen, hogy ezt a művet választotta ki Aranka a fordításra, hiszen Buda vára révén kapcsolódik a magyar történelemhez, így még nagyobb érdeklődésre tarthatott számot a magyar olvasók körében.²² Szintén fordítóként említhetjük meg Harsányi Sámuel, aki franciából ültette át D'Arnaud érzékeny szerelemes történeteit (*Érzékeny mesék*, Sopron, 1794). Radó Antal szerint stílusa döcögős, nehézkes, és tele van „idegen-szerűségekkel”.²³ A spanyol víg regények mintájára készült Lesage-művet Varga Bálint fordította magyarra: *A sánta ördög* (Pest, 1803) címmel. Deáki Filep Sámuel fordítói működése során többször fordult keleties tárgyak felé, legjelentősebb fordítása is ehhez a témához fűződik: *Ezer egy nap, perzsa regék* (Kolozsvár, 1833) címen jelent meg. A szerző így nyilatkozik a műben: „Előttünk magyarok előtt már csak azért sem lehetnek érdektelenek, mivel eleink hazájával talán szomszédos földek, népek, szokások és életmód leírásait is közlik. Ily nézetből lát most a munka »Ezer egy nap« napvilágot.”²⁴

A Színdarabok (30 tétel) csoportja az érzékenyjátékok egész sorát tartalmazza. Az Endrődy-féle *Magyar játékszín első esztendeje* (Pest, 1792) az első ilyen gyűjtemény a maga nemében, négy kötetben jelent meg. A magyarországi színjátszás múltjáról közbevetőleg itt annyit, hogy az iskolai színjátszásból fejlődött ki az a folyamat, amely aztán elvezetett az állandó színjátszás megteremtéséig.²⁵ Kolozsváron 1792. november 11-én éppen a Rhédey-házban tartották az Erdélyi Nemes Jászó Társaság első előadását. A kolozsvári színjátszás első hónapjaiban az említett Endrődy János szerkesztésében megjelent négykötetes gyűjteményből is választottak darabokat.²⁶ A megindult színházi tevékenység ösztönzőleg hatott a fordításirodalomra is, a pesti példát követve Kövesdi Boér Sándor, akit az erdélyi színjátszás meghonosítójának tartanak, 1793-ban kiadta

²² Királyi: *Aranka György*, 117.

²³ Radó: *A magyar műfordítás*, 31.

²⁴ Idézi Staud: *Az orientalizmus a magyar romantikában* <http://mek.oszk.hu/01300/01385/html/staud1.htm> (2017. 05. 16.)

²⁵ Enyedi: *Az erdélyi magyar színjátszás*, 21.

²⁶ Uo. 33.

az *Erdélyi Játékos Gyűjteményt*, melybe 11 színdarab került be – ebből három eredeti darab a Boér szerzeménye, illetve a legújabb erdélyi fordításokat is tartalmazta. Később, 1795-től, Boér pár hónapig a kolozsvári játékszín igazgatója is volt.²⁷ A francia nyelvű *Télémaque* című regény Európa szerte elterjedt államvezetési kézikönyvként ismert mű, melyet Gindl József Ágoston fordított le és dolgozott át színpadra *Telemak és Kalipso – érzékeny énekes játék* (Vác, 1795) címen. Szentjóni Szabó László 1792-ben írta meg *Mátyás király, vagy a nép szeretete jámbor fejedelmek jutalma* (Buda) című háromfelvonásos nemzeti érzékenyjátékát. Ez esetben már nem fordításról vagy átdolgozásról, hanem eredeti alkotásról beszélünk. A történeti drámák közül megtaláljuk Vörösmarty Mihály *A bujdosók* (Fejérvár, 1830) című művét, melyben a Zsigmond királlyal összetűző Kont vitéz és bujdosó társainak történetét dolgozza fel a szerző.

A Költemények (21 tétel) kategória hűen tükrözi, hogy a versolvadás nemcsak egyfajta díszítőeleme volt a főúri és nemesi udvaroknak, hanem szerves részét képezte az ottani szellemi életnek, a költemények pedig mind témáikban, mind műfajaikban a rendi világhoz kapcsolódnak. A 18. század második felétől kezdenek a régi hagyományok elmozdulni, egyfelől a külföldi mintákat követve, másfelől az újabb társadalmi és kulturális változásokra reagálva.²⁸ Gyöngyössi István számára a költészet a főurak szolgálatának az eszközét jelentette. Többnyire a főúri társadalom egy fontos eseménye keltette életre ezeket az ún. alkalmi költeményeket.²⁹ A könyvrajztromban Gyöngyössi egy 1769-es, Budán megjelent verseskötettel képviselteti magát, illetve Gőből Mátyás református lelkész: *Utazó lélek* (Pest, 1785) című költeményével, továbbá Aranka, Csokonai és Teleki Domokos verses kötetei is az állomány részét képezték.

Életleírások és külön országok története (16 tétel) csoportban a biográfia műfajába Benkő Ferenc művét sorolhatjuk: *Középjaitai és Árkosi Nemes Benkő József biographiája* (Kolozsvár, 1822), illetve Wáli István: *A római imperátorok tüköre* (Pozsony és Kassa, 1778), melyben a császárok életét mutatja be a szerző. A történeti részt folytatva következik a Magyar történetre tartozó könyvek (14 tétel) listája. Egy 1662-es kéziratral indít: *Várad várának a Török általi meg szállásáról* – valószínűleg

²⁷ Bartha: *Kövesdi Boér Sándor*, 48–49.

²⁸ Vaderna: *Mit hagyományozott a 18. századi költészet a 19. századra?*
http://real.mtak.hu/16412/1/IT_2013-4__467-501-o__Vaderna.pdf 486.
(2017. 05. 18)

²⁹ Szerb: *Magyar irodalomtörténet*, 159–160.

Szalárdi János művéről van szó, amely az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárába került, ma a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár kéziratára őrzi, nemrégiben adták ki.³⁰ Ezt követi Batsányi János tollából: *A magyarok vitézsége* (Pest, 1785) című történeti munka, melyben a magyar nemzeti hősök tetteit mutatta be. Aranka György szerkesztésében jelent meg *A Magyar Nyelvmívelő Társaság Munkáinak első darabja* (Nagyszeben, 1796) című munka, illetve a Társaság felállításáról szóló iratok, kiadási adatok nélkül. A 19. század első feléből származik több kötet: Széchenyi István: *Hitel* (Pest, 1831), Jósika Miklós: *Irány* (Kolozsvár, 1835) és Cserei Miklós: *Tacitus Kájus Kornélius Históriajának öt könyvei* (Kolozsvár, 1840).

Az Utazásra tartozó könyvek (4 tétel) és a Föld leírás (5 tétel) rövid részekben újra felbukkan Fénelon műve, a *Télémaque*, melynek a Kolozsváron kiadott változata szerepel a jegyzékben, fordítója Zoltán József: *Telemachusnak az Ulisses fiának bujdosásai* (1783). Szintén kolozsvári kiadásról beszélhetünk Kampe műve kapcsán: *Amerikának feltalálásáról* (1793). A földrajz tudományával foglalkozó kötetek között két 18. századi címet találunk: Baranyi László: *A' Geographiai Tudománynak első kezdete* (Halle, 1749) című munkáját, ez kérdés-felelet formájában fogja át az egész világot. Emellett szerepel még gróf Lázár János *Geográphiája gyermekek számára* (Szeben, 1750), amelyet ötvenkét részre vagy leckére osztott a szerző.

Természet históriára s gazdaságra tartozó könyvek (13 tétel) csoportja főleg kertészet, lótenyésztés, méhészet tárgykörébe tartozó munkákat tartalmaz, például Volhstein: *A lovaknak csitkó koroktól fogva vén korokig való tartások módja* (Kolozsvár, 1781), Fazekas Mihály: *A magyar füvészkönyv* (Debrecen, 1807), *Az okos, gondos és értelmes kertész* (Kassa, 1824).

A Levelezésről (2 tétel), Orvosi (6 tétel), Szakács (2 tétel), Számtani könyvek (3 tétel) bemutatását rövidegük miatt egy-egy példával szemléltetjük. A kor egyik közkedvelt tanácsadókönyve a társasági életbe való bevezetésről Jeanne-Marie de Beaumont: *Montier asszonynak a maga lányával... közlött tanúságos... levelei* (Pest, 1793), annak ellenére, hogy levelezésre utal a címe, nem feltétlenül arról szól a mű, inkább társasági eligazító. Juhász Máté: *Házi különös orvosságok, az orvosok nélkül szűkölködők számára* (Kolozsvár, 1763) című munkája kis enciklopédiaként, betűrendben sorolja fel a különböző betegségeket és azoknak házi gyógymódjait. A szakácskönyvek kapcsán megemlíthetjük Czifray István: *Legújabb magyar szakácskönyv, a nádor szakácsa útmutatása sze-*

³⁰ „Várad várának az pogány török által megszállásáról.”

rént (Pest, 1816) című kötetét. A matematika területét Tolvaj Ferenc sokszor kiadott *Számítanja* (Kassa, 1701) képviseli.

A Különböző könyvek (79 tétel) rész újra nagyon vegyes képet mutat, valójában mind ide sorolódott, ami kimaradt a fenti témakörökből: szótárak, életrajzok, ima- és gyerekkönyvek, valamint irodalom, történelem és jogtudományi kötetek. Ugyanakkor folyóiratokkal is találkozunk, mint például Molnár János szerkesztésében megjelent *Magyar Könyvesház* (Pozsony, 1783) című magyar nyelvű lap, amely ismeretterjesztő irodalmi folyóiratnak tekinthető. Érdekességként megemlíthetjük még *Gróf Teleki Kata őnagysága könyveinek laistromát*,³¹ ez kéziratként szerepel, valószínűleg a Bod Péter összeállította könyvjegyzék egy másolatáról van szó. A könyvlajstrom ma is megtalálható a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban,³² 19 témakörre tagolódik, közel ötszáz címmel. Legtöbb a magyar nyelvű könyv, de találunk pár német és két francia nyelvű kötetet is. E lajstrom akár mintául is szolgálhatott a Rhédey-féle könyvlista elkészítéséhez, melynek tematikus felosztását kiegészítették az állomány összetételének megfelelően.

Német könyvek (19 tétel) sora következik másodjára a Rhédey-jegyzékben, amolyan kiegészítésként jelenik meg, felsorakoztatva az előző részekből kimaradt német nyelvű címeket, elsősorban irodalom és történelem tárgykörökben.

A Kéziratok (14 tétel) blokk tartalmazza Alvinczi Péter munkáit, feltehetően másolatokról beszélhetünk, illetve ide kerültek az országgyűlési törvénycikkelyek és jegyzőkönyvek. Ezeket követik a külön csomókba kötött iratok I–IV számmal ellátva: beszédek, törvénycikkek, felszólítások. Aztán a „föld abroszok” (14 tétel), vagyis atlaszok, térképek jegyzékével folytatódik és a kalendáriumokkal zárul, mely részt már nem részletezték. Azonban azt meg kell jegyeznünk, hogy a kalendárium volt a legelterjedtebb könyv a 18. század második felében. A naptári részben idő- és csillagjósást közöltek, aztán következett a sokadalmaik jegyzéke és a posták rendje.³³ A kalendáriumoknak több fajtája ismeretes, fontos volt, hogy legyen választék, mert minden rendű és rangú ember olvasta. A kiadók több félért adtak ki, amelyek nem csak alakban különböztek egymástól, hanem a mellékletükben, a kiegészítő anyagban is. A budai Landerer nagyalakú kalendáriumai például a magyarországi grófok születésnapjait is tartalmazták.³⁴

³¹ RNLKMH, Mikó-Rhédey család levéltára: IV/212, 21. f.

³² KEKk, Ms 263.

³³ Kulcsár: *Olvasóközönségünk 1800 táján*, 32.

³⁴Uo. 33.

Kiegészítésként még megjelenik a lajstromban, hogy az említett könyvekhez tartozik még 126 darab halotti prédikáció és 17 darab más-más évből származó sematizmus.³⁵

Összességében elmondhatjuk, hogy tulajdonképpen egyforma a latin, német és magyar nyelvű könyvek aránya, melyekhez nem elhanyagolható számú francia nyelvű kötet is társul. Ami a különböző tudományágakba tartozó könyvek megoszlását illeti, arányaiban az irodalom, történelem és jogi munkák vannak túlsúlyba, de a vallás és gazdaság témakörbe sorolható könyvek száma sem jelentéktelen. Nyilván az örökölt állomány arculatán az előző tulajdonos érdeklődési köre mutatkozik, mert az asszonykönyvtárakra nem volt jellemző a jogi vagy történelem témájú kötetek gyűjtése. Méreteiben a gróf Rhédey Mária által örökölt könyvtár nagyobb, mint az előző századi főúri asszonyok könyvállományai, témaköreiben és nyelvi összetételében is színesebb és gazdagabb.

A kiadás időbeni megoszlása szerint a legtöbb kötet a 18. században látott nyomdafestéket, 17. századi mű lényegesen kevesebb, míg a 16. századból csak néhány ritkasággal találkozunk, melyeket igyekeztünk megemlíteni a felsorolásban. A megjelenés helyét tekintve, hazánkon kívül, főképp Németország, Hollandia és Ausztria nyomdáiból származnak a könyvek.

Gróf Rhédey Mária saját házi jegyzeteket állított össze, feltehetően olvasmányai, illetve gazdasszonyi tapasztalatai alapján, hiszen feleségként – akinek ráadásul a férje többször s hosszabb ideig nem tartózkodott otthon – a személyzet felügyeletét nap mint nap el kellett látnia. A grófnő jegyzetfüzete³⁶ a mindennapok gondjainak a megoldására jöhetett létre, mivel helyt kellett állnia az élet minden területén. Amint a szöveg is alátámasztja, jó volt tudni a különböző bajok elleni szerekről, orvosságokról, melyeket otthon is elő lehetett állítani és jó háziasszonyként ismerni minél több és jobb receptet. Összesen 329 címszót tartalmaz a kézirat, az első 70-et a betegségek kezelésére ajánlott orvosságok, gyógynövénykeverékek elkészítésének módjai teszik ki, míg a második rész jobbra az étel- és italreceptek jegyzékét tartalmazza, megtűzdelve néhány más háztartási ismertetővel. A végén a jó áttekinthetőség végett megtaláljuk a Mutató Táblát is, mely segítségével könnyen lehetett keresni a szövegben: abcé sorrendben megadja a címszavakat, ezek sorszámait és az oldalszámot.

Több olyan kötet szerepel mind a grófné, mind a gróf könyvjegyzékeiben, melyek a házi gazdaság vezetésével, illetve házi orvoslással fog-

³⁵ RNLKMH, Mikó-Rhédey család levéltára: IV/212, 22. f.

³⁶ Gróf Rhédey: *Hasznos házi jegyzetek*. KEKk, Ms 2139.

lalkoznak. Meg kell említenünk ilyen vonatkozásban Mátyus István: *Ó és Új Dieteticájának* I–VI kötetét (Pozsony, 1787–1793), ez az első egészségügyi témáról íródott magyar nyelvű mű, hétköznapi emberek számára. Valójában ezt a kiadást megelőzte egy 1762-es kolozsvári: *Diaetetica* I–II címmel s ennek átdolgozásaként és kiegészítéseként jött létre az előbbi, sokkal teljesebb munka az egészséges életmód népszerűsítésére. Jelleget tekintve természethistóriai műről beszélhetünk, az ételek és italok elkészítése és fogyasztásuk mellett, kitér a mozgás és a pihenés szükségességére is. Végigkíséri az emberi élet szakaszait, és életkorok, nemek, valamint foglalkozások szerint ad útmutatásokat és tanácsokat a helyes életmódra és táplálkozásra.³⁷ Mátyus doktor igyekezett növénytani ismereteit a néptáplálkozás szempontjából hasznosítani. A drága nádcukor helyettesítésére a mézet ajánlotta és cukorpótlónak a juharfa nedvét javasolta.

Hasonló témakört taglal Horváth József fordításában megjelenő: *Az orvos, mint házi-barát* (Pest, 1829) című kötet – a harmadik német kiadás szerint, a szerző már az elején figyelmeztet arra, hogy mennyire fontos az „életrend”, mert a nem megfelelő életvitel a legsúlyosabb betegségeket okozhatja. A mű 20 részre tagolódik, bemutatva a különböző testrészek betegségeire vonatkozó gyógymódokat, általános vonatkozásban, a nőkre és gyerekekre külön kitérve. A csoportokon belül betűrendbe rendezték a címszavakat így könnyen megtalálhatja az olvasó, amit keres. Az említett címek mellé társul Fáy András: *Hasznos házi jegyzetek*, 1833-ban megjelenő munkája (nem lehet nem észrevenni a címek azonosságát). A szerző összefoglalja a 19. század mindennapi életét, hasznos és szükséges konyhai praktikákat mutat be, bár őt az irodalomtörténet elsősorban mese- és regényíróként tartja számon, ennek ellenére gyűjtötte a különböző népi patikaszer receptjeit s később ki is adta ezeket. Bevallása szerint nincs is könnyebb módja a könyvkiadásnak, mint ilyen jellegű írásokat összemásolni az európai irodalomból, de jelen mű értéke abban áll Fáy szerint,³⁸ hogy Magyarország háztartásaiban kipróbált jegyzeteket tett közzé, ezáltal becsesebbé és hasznosabbá téve azokat. Két részre tagolódik a könyv, az első a Gazdasági jegyzeteket tartalmazza: pl. hogyan lehet jó és lassan égő gyertyát mártani, vagy a szappankészítésről, fegyverek tisztításáról, esszenciákról, borkészítésről ad felvilágosításokat. A második rész a Kertészi jegyzetek alcímet viseli, pl. gyümölcsfák oltásáról, tinta készítéséről, betűk eltörléséről: „A timsót törd porrá, s ereszd-fel keserű narancs levével; szárítsd-ki napon, s dörgöld-meg ezen porral a betű-

³⁷ Babulka: *Gyógyhatású táplálékok*, 59.

³⁸ Fáy: *Hasznos*, 3-4.

ket.”³⁹ A kötetet egy magyarázó kisszótár zárja és a Mutató tábla, betűrendbe helyezett címszavakkal. Az *Erdélyi házi-segéd*⁴⁰ kötetei is fellelhetők a könyvtárban, kalendáriumként számos érdekességről tudósította közönségét, egyebek mellett orvosi tanácsokkal, és gazdasági útmutatással is találkozunk.

Megfigyelhető, hogy az erdélyi felvilágosult orvosok írásaikban igyekeztek a sajátos hazai viszonyokból kiindulni, és az életmódra vonatkozó tanácsaikat is ehhez alkalmazták.

Ami a receptes könyveket illeti, természetesen részét képezte a grófi család könyvállományának az 1816-ban, Pesten kiadott *Legújabb magyar szakács-könyv*, mely 1829-től magyar nemzeti jelzővel jelent meg. A jegyzékben Czövek Istvánt jelölték meg – helyesen – szerzőként, bár a címlapon csupán a Cz. I. monogram szerepel, a későbbi kutatások Czifray Istvánt is emlegették szerzőként. A Bőjtös-Levesek felsorolásával kezdődik a szakaszokba és cikkelyekbe rendezett receptek sora, majd a halételek rendkívüli gazdagságát szemléltethetjük. Külön fejezetben tárgyalja a húsleveseket és a főzelékeket, ezeket követik a torták, sütemények receptjei. Czövek receptgyűjteménye német minták vagy egyetlen kötet fordításának tekinthető.⁴¹ Nem zárható ki azonban, hogy más hatások is érték, mert a szerző ismerhette a Misztótfalusi-féle *Szakácsmesterségeknek könyvecskéjét*, valamint személyes tapasztalatokra is támaszkodhatott.

A századfordulón szinte elengedhetetlen volt, hogy a polcon ne álljon egy olyan mű, amely a betegségek kezelésében nyújt segítséget. Jellemző volt a kor főúri asszonykönyvtáira, hogy több orvosi és füveskönyv is az állomány részét képezte, hiszen betegség esetén nem állt mindig orvos rendelkezésükre.

A grófnő könyvtárában szerepel egy kéziratos szakácskönyv is, melynek tartalmáról más információt nem tudunk. Akár ebből is meríthette a házi jegyzetek elkészítéséhez az adatokat, mert ezek a receptes füzetek öröklődtek a család női tagjai között és folyamatosan változtak, kiegészültek újakkal, melyeket ismerősöktől vagy utazások során szereztek be. Közelebbről megvizsgálva a tartalmát elmondhatjuk, hogy a fent felsoroltak kiadványok mindenikéből inspirálódott Rhédey Mária grófnő. A legszembeütőbb és legnagyobb hasonlóságot mutatja Fáy munkájával, hiszen mind átmásolta, azokat a részeket, melyek különösebben érdekelték: az ablak enyv vagy kitt készítése, arany csipke és ezüst edények

³⁹ Uo. 173.

⁴⁰ *Erdélyi házi-segéd*.

⁴¹ Csíki: *Nép, nemzet*, 4–5.

kitisztítása, csokoládé, czibak (kétszersült) készítése, fehérités, gyertyakészítés módjai. Kisebbségi eltéréseket észlelhetünk, főleg a szóhasználatban, míg tartalmilag megegyezik a mondanivalója, formailag van egy-két különbség, pl. a csepű helyett szösz, szekrény helyett láda vagy a cukor szó helyett a nádméz kifejezést használja, néhol úgy tűnik, hogy lefordította a szavak értelmét helyi használatra, illetve saját és jól bevált tapasztalatok alapján kicsit változtatott a leírásokon, a praktikusság érdekében. Több bejegyzésnél alternatívát is kínál, a Fáy-leírás mellé bekerül más módszer, recept, alkalmazhatóság: például a bolhák kiirtása a szobából „Azt mondják, hogy a zöld ugorkának elszórt hajától a szobából kivesznek,”⁴² valamint „Seperd a szobát üröm seprűvel vagy tégy ágyad fenekire medve bőrt – a földi borza seprűvel való seprés pusztítja a bolhákat.”⁴³ A kétszersült elkészítési módja kapcsán is észlelhető a különbség, kiegészítés. Fáy három receptet kínál – francia, cseh és más módra – ehhez képest a grófnőnél a cseh és a más mód jelenik meg, kiegészítve két másik eltérő variációval. A hús tartósításáról szóló részt is kiegészíti Mikóné, illetve átveszi, egyebek mellett, a sajt, szalámi, szappan készítését tárgyaló bejegyzéseket. A főúri háztartásnak és életvitelnek megfelelően nem hiányozhatnak az arany és ezüst eszközök tisztítására vonatkozó részek mellől a porcelán és elefántcsont tisztítására alkalmas módszerek sem.

Diétával, szépségápolással és egészséges életmóddal kapcsolatos részekben is bővelkedik a leírás: eau de cologne (kölnivíz), fogak ápolására alkalmas módok: „fogak conservatioja, fogerősítő, fogfájás ellen, foghús nevelő és erősítő, fog-porok.” Továbbá hajápolás, izzadás elleni szerek, „szájmosó kolonia víz,” zabkúra leírása, azzal a megjegyzéssel, hogy más diétával nem szabad egybeesnie és „Kalendárium tinctura: az emberi élet hosszabbítására egybe szerkeztett hatalmas recipe.”⁴⁴

Kiemelkedő helyet foglalnak el a gyermekbetegségeket enyhítő leírások, anyaként nagy szüksége volt ezen praktikák tudására is: ha a gyerek sokat sír, köhögés ellen, gyomormenése van, köldöke, ha kijön, mi a teendő. A 327-es pontban bővebben összefoglalja a lehetséges betegségekre való szereket: „Gyermeknél gyakrabban előforduló nyavalyák, azoknak kezdő jeleiből megismertetése, s ellene a Doctor eljöveteleig használható ártatlan szerek,”⁴⁵ úgy mint: száj összekapcsolódása, nyavajatorés, mell-szorongás, köhögés, hasmenés, hányás, szorulás, „cathanus”, „fogjövészkori hideglelés.”

⁴² Fáy: *Hasznos*, 88.

⁴³ Gróf Rhédey: *Hasznos házi jegyzetek*. KEKk, 146.

⁴⁴ Uo. 25.

⁴⁵ Uo. 164–171.

Az étel- és italreceptek között többféle konyhának érezhető a hatása, a magyar konyha remekeit kiegészítik a francia és német konyha bevált receptjei. A kocsonya és kávé készítése mellett megtaláljuk a különböző kalácsok receptjeit is, mint a kürtös-kalács vagy a pánkó (fánk) és piskóta más-más elkészítési módjait.

A kézirat a laikus, de elit gyógyítás szövegemléke, mely erdélyi köznyelven íródott, az érdeklődés speciális iránya a gyerekgyógyászat, kozmetika és egészséges életmód.

Már a 18. századi asszonykönyvtárakban is – Bethlen Kata,⁴⁶ Wesselényi Kata,⁴⁷ Ráday Eszter – beszélhetünk orvosi könyvek meglétéről. Néhol csak másolatok formájában, de mindenképpen beszerezték ezeket, mert betegség esetén elsősorban a házi gyógyászati ismeretekre támaszkodtak, és a könyvtárakban lévő orvosi- és orvosságos köteteket, szakácskönyveket a mindennapi munkában használták.⁴⁸ E kötetek nemcsak könyvtörténeti jelentőséggel bírnak, hanem a magyar gasztronómiatörténeti kutatások forrásai is lehetnek, ugyanis hűen tükrözik az adott kor táplálkozáskultúráját, jelen esetben az erdélyi főúri családokban fogyasztott ételeket és az elkészítésükhöz felhasznált alapanyagokat és technikákat.

IRODALOM ÉS FORRÁSJEGYZÉK

Könyvek, tanulmányok:

- Babulka Péter: Gyógyhatású táplálékok, étrend kiegészítők, funkcionális élelmiszerek és betegségmegelőző anyagok. *Komplementer Medicina* 9 (2005) 3. sz.
- Báró Bornemissza Eleménné Szilvássy Karola: *Receptek. Az erdélyi főúri konyha titkai*. Marosi Ildikó (s. a. r.), Helikon, Kolozsvár, 2015.
- Bartha Katalin Ágnes: *Kövesdi Boér Sándor: a világi színjátszás erdélyi mindenese*. Erdélyi Múzeum 65 (2003) 3–4 sz.
- Blair Hugó: *Tizennégy prédikációji*. Magyarra fordította néhai Gróf Teleki Mária, Gróf Rhédey Ádámné. Nyomtatott a Ref. Kollégium betűivel, Kolozsvár, 1827.
- Csíki Tamás: Nép, nemzet és gyomornedvek (Gasztronómiai hagyományaink néhány 19. századi szakácskönyv alapján). In: *Fejezetek a hazai gasztronómia történetéből*, 2014, 4–5. sz.
- Csiszár Sámuel: *Rövid halotti beszéd Gróf Teleki Mária úrasszony koporsója mellett*, Kolozsvár, 1826.

⁴⁶ Lásd: *Bethlen Kata orvosló könyve*.

⁴⁷ Lásd: Deé Nagy: *Báró hadadi Wesselényi Kata*, 103–190.

⁴⁸ Deé Nagy: *Az erdőszentgyörgyi Rhédey kastély-könyvtár*, 44–45.

- Czegényi Dóra – Keszeg Vilmos (s. a. r.): *A beteg ember: betegségek, betegek és gyógyítók*. Mentor, Marosvásárhely, 2010.
- Deáky Zita (szerk.): *Erdély orvosi szemmel a 18–19. században. Történeti-néprajzi források*. Györffy István Néprajzi Egyesület kiadványa, Budapest, 2008.
- Deé Nagy Anikó: *Báró hadadi Wesselényi Kata, a hitben élő református nagyasszony*. Kriterion, Kolozsvár, 2017.
- Deé Nagy Anikó: Az erdőszentgyörgyi Rhédey kastély-könyvtár a XVIII. században. In: *Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2008.
- Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár, 1997.
- Enyedí Sándor: *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei, 1792–1821*. Kriterion, Bukarest, 1972.
- Erdélyi házi-segéd*. Kolozsvár: Tilsch és Fia Könyvárusok, 1839–1842.
- Fáy András: *Hasznos házi jegyzetek*. 2. javított s bővített kiadás. Kilián György, Pest, 1833.
- Lucius Annaeus Florusnak A' Romai viselt dolgokról írott negy könyve. Mellyet Déák nyelvből Magyar nyelvre fordított, Dalnoki Benkő Márton*. Kolozsvár, 1702.
- Gyöngyösi Jánosnak magyar versei, melyeket külömb-külobmféle alkalmazásokra készített. Mostan pedig egybe-szedvén közönségessé tett, és a maga költségén kibocsátott Szatsvai Sándor*. Bécs, 1790.
- Király Emőke: Aranka György fordítói munkássága. *Erdélyi Múzeum* 67 (2006) 3-4. sz.
- Kulcsár Adorján: *Olvasóközönségünk 1800 táján*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1943.
- Madas Edit – Monok István: *A könyvkultúra Magyarországon. A kezdetektől 1800-ig*. Balassi, Budapest, 2003.
- Maruyama, Tadataka: *The ecclesiology of Theodore Beza. The reform of the True Church*. Librairie Droz, Geneve, 1978.
- Mikó Imre: *Bod Péter élete és munkái*. Emich Gusztáv, Pest, 1862.
- Németi Pauli: *Carmina*. Edidit Josephus Péczely. Debrecini, 1830.
- Petrovzski István: *A magyar népi gyógyászat*. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, Budapest, 2007.
- Louis DePotter – Scipione De'Ricci – Johann Konrad Friederich: *Das Leben und die Memoiren des Scipio von Ricci*. Stuttgart, 1826.
- Radó Antal: *A magyar műfordítás története 1772–1831*. Budapest, Révai testvérek kiadása, 1883.
- S. Sárdi Margi: Főrangú hölgyek gyógyfüves könyvei. In: Pócs Éva (szerk.) *Áldás és átok, csoda és boszorkányság*. Balassi Kiadó, Budapest, 2004, 203–221.

- S. Sárdi Margit (szerk.): *Bethlen Kata orvosló könyve. Anno 1737*. Attraktor, Máriabesnyő, 2012.
- Schonaeus, Cornelius: *Terentius Christianus, seu comoediae sacrae, Terentiano stylo a Cornelio Schonaeo Goudano conscriptae et nunc demum magna ejusdem diligentia et labore emendatae atq(ue) recognitae*. Varadini MDCLVI apud Abrahamum Kertesz Szencinum. RMK II 874.
- Somkuti Gabriella: Könyvgyűjtő asszonyok a 18. századi Magyarországon. *Könyvtáros*, 41 (1991) 5. sz.
- Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, 1934.
- „Várad várának az pogány török által megszállásáról.” Szalárdi János emlékirata Várad 1660. évi veszedelméről. Balla Tünde – Lakatos Attila (s. a. r.). OSZK–Partium Kiadó, Budapest–Nagyvárad, 2013.

Internetes források:

- A magyar irodalom története 1600-ig*. Klaniczay Tibor (szerk.). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964. <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/01/159.html> (Letöltve: 2017. 05. 12.)
- A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. II. köt. Sőtér István (főszerk.). Budapest, Akadémia Kiadó, 1964. <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/02/378.html>. (Letöltve: 2017. 05. 16.)
- Staud Géza: *Az orientalizmus a magyar romantikában* <http://mek.oszk.hu/01300/01385/html/staud1.htm> (Letöltve: 2017. 05. 16.)
- Pallas Nagy Lexikona*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1893–1897. <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/087/pc008739.html#6> (Letöltve: 2018. 03. 20.)
- Szinnyei József: *Magyarírók élete és munkái*, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/n/n17822.htm> (Letöltve: 2018. 03. 20.)
- Vaderna Gábor: *Mit hagyományozott a 18. századi költészet a 19. századra?* http://real.mtak.hu/16412/1/IT_2013-4__467-501-o__Vaderna.pdf 486. (Letöltve: 2017. 05. 18.)

Levéltári források:

- Román Nemzeti Levéltár, Kolozs Megyei Hivatal, Kolozsvár. (RNLKMH)
Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár Kézirattára (KEKk)
Gróf Rhédey Mária: *Hasznos házi jegyzetek*, KEKk.

Bicsok Zoltán

A NEMESI PECSÉTÁLLOMÁNY KUTATÁSÁNAK ALAPVETŐ FORRÁSAI, A HŰSÉGESKÜLAJSTROMOK

Oaths of Loyalty Records – Significant Sources for the Research of Nobility’s Seals

This current paper gives an overview about Csíkszék’s (Csík Seat) oaths of loyalty records kept at The National Archives of Hungary. Between 1741 and 1838, the nobility took the oath of fealty towards the King five times (1741, 1781, 1791, 1792 and 1838), the resulting registries serve as valuable sources for the research of the seal usage by the nobility, and also give precious information for the analysis of nobility’s number, stratification and office-holding practices.

Keywords: oaths of loyalty records, seal usage, nobility’s seals

Az újkori nemesi pecsétgyakorlat vizsgálata meglehetősen elhanyagolt témája a magyar és azon belül az erdélyi pecsétanni kutatásoknak. A 19-20. század fordulójának kutatói (Endes Miklós, Gyulai Rikárd, Köpeczi Sebestyén József, Pálmay József, Sándor Imre és mások) főleg heraldikai szempontból közelítettek a témához, vagy csak illusztrációként hasznosították a pecsétanyagot, átfogó elemzések, összehasonlító tanulmányok, teljességre törekvő, monografikus munkák nem születtek. Az erdélyi hűségesküajstromok tekintetében ebből a korból Barcsay Adorján 1912-ben megjelent közleménye említhető, aki a Hunyad vármegyei esküjegyzékek mutatóját közölte.¹ A 20. század második felének politikai berendezkedése, kutatás- és tudománypolitikája nemhogy nem kedvezett a családtörténeti, címer- és pecsétanni kutatásoknak, de kifejezetten mellékvágányra terelte az ilyenfajta érdeklődést. Változás gyakorlatilag csak az ezredforduló után történt, bár az újjáéledt pecsétanni kutatások továbbra is inkább az intézményi pecséthasználattal kérdéseit helyezték előtérbe (Pál-Antal Sándor, Szöcs János, Zepeczaner Jenő munkái). A személyes és családi pecséthasználattal témaköréből az utóbbi években Bernád Rita,² Bicsok Zoltán³ és Róth András Lajos⁴ közöltek könyveket, tanulmányokat.

¹ Barcsay: *Hunyad vármegye*.

² Bernád: *Székely püspökök*.

³ Bicsok: *Római katolikus; Uő: Csíkszéki orvosok; Uő: Csík-, gyergyó-, és kászonszéki; Uő: Koronák, hattyúk, liliomok*.

⁴ Róth: *„Igaz, egyenes...”*.

A hűségesküjegyzékek vonatkozásában az utóbbi szerző kötete külön kiemelendő, hiszen az Udvarhelyi Református Egyházmegye 18. század végi (1781., 1791., és 1792–1793. évi) hűségesküjegyzékeinek pecsétanyagát két nyelven, latinul és magyarul, jó minőségű képanyaggal tette közkinccsé.

A magyar pecsét- és címertan iránt érdeklődő, és különösen az erdélyi nemesi családok címeres pecsétjeivel foglalkozó kutató számára a hűségesküjegyzékek, az ún. homagiumok megkerülhetetlen forrásnak számítanak. Jellemzően uralkodóváltáshoz kötődő, ünnepélyes jellegű irattípusról van szó, amelynek lapjain a vármegyék, székek és vidékek fő- és köznemessége – de utóbb már az országgyűlési rendek, a végrehajtó és igazságszolgáltató szervek hivatalnokai, a városi polgárság, az egyházi és oktatási intézmények előljárói, a nagyobb kereskedőtársaságok tagjai is – alattvalói hűségükről biztosították a trónra lépő uralkodót, és nyilatkozatukat pecséttel erősítették meg. Erdélyi viszonylatban ilyen jegyzékek főleg a Habsburg-korból, a kuruc–labanc háborúk és a reformkor határolta másfél évszázadból maradtak fenn. Az erdélyi hűségeskü-lajstromok főkérmányszéki példányai napjainkban a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában állnak együttesen a kutató rendelkezésére,⁵ a továbbiakban erre a sorozatra hivatkozom, de a helyben maradt másodpéldányok némelyike megtalálható egy-egy megyei levéltárban is.⁶ Az Országos Levéltár őrzésében az 1706 és 1838 között keletkezett, összesen hat alkalommal (1706, 1741, 1781, 1791, 1792, 1838) összeállított lajstromok találhatóak meg.

Részben a bürokrácia egyre szövevényesebbé, de ugyanakkor egyre hatékonyabbá válását, részben az iratórzsés feltételeinek javulását is jelzi a kötetek számának változása. 1706-ból, az I. József trónra lépte után keletkezett erdélyi hűségeskü-lajstromokból mindössze 10 kötet maradt fenn: 6 vármegye (Fehér, Belső-Szolnok, Kolozs, Torda, Hunyad, Küküllő), 3 székely szék (Aranyos, Udvarhely, Maros), illetve 2 szász szék (Kőhalom és Segesvár székek egy kötetben). Az 1741. évi, Mária Terézia uralkodása kezdetén keletkezett jegyzékek jóval nagyobb számban találhatóak a gyűjteményben, összesen 43 kötet. A belső-erdélyi vármegyék mellett feltűnik Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd; a székely és szász székek mellett önállóan szerepel egy sor székely és szász város; a kor-

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Gubernium Transylvanicum – Cista Diplomatica, F 138 Homagialia.

⁶ Például az 1685., 1791., 1792. és 1838. évi marosszéki jegyzékek megtalálhatóak Marosszék Levéltárában, Marosvásárhelyen. – Pál-Antal: *Az 1918/1919 előtti*, 26.

mányszervek közül először tűnik fel a guberniumi kancellária. Ennél is nagyobb állomány, 76 kötet maradt fenn 1781-ből, a II. József trónra lépését követően készült jegyzékekből. Az erdélyi és partiumi vármegyék, a székely és szász székek, a szabad királyi és mezővárosok, taksás helyek mellett először szerepelnek olyan kormányhivatalok, mint a Tartományi Számvevőség vagy a Tartományi Főbiztosság, illetve a Királyi Tábla, az állományt azonban leginkább a bevett és megtúrt vallásfelekezetek klérusának homagiumai gyarapítják; először szerepel önállóan oktatási intézmény: a kolozsvári Királyi Líceum. A II. Lipót rövid uralkodása kezdetén, 1791-ben készült lajstromokból valamivel kevesebb, 64 kötet található a sorozatban, ezúttal a kormányiszervek közül a Guberniumi Kiadóhivatal, a Tartományi Pénztár, a Királyi Jogügyigazgatóság, illetve az országgyűlési rendek köteteknek feltűnése jelent újdonságot. A következő évben, I. Ferenc trónra léptekor készült jegyzékekből is viszonylag sok, 76 kötet maradt fenn, az eddigiek mellett először tűnik fel a főkormányzéki alsóbbrendű alkalmazottak hűségnyilatkozatait tartalmazó kötet. A legtöbb eskülajstrom az V. Ferdinánd uralkodása elején, 1838–1839-ben készültek közül maradt fenn, összesen 204 kötet, ezekben már egyházközségi szinten követhetőek a hűségeskü-nyilatkozatok, különösen a görögkatolikus és görögkeleti felekezetek magasan reprezentáltak. Lévén, hogy kutatási területem a csíkszéki nemesség pecsétanyaga, a továbbiakban e térség hűségokmányait kívánom áttekinteni.

CSÍKSZÉK 1741. ÉVI HŰSÉGESKÜLAJSTROMA

Amint a fentiekből kiderült, az 1706. évi darabok között csíkszékit nem találunk, így a hűségeskülajstromok sorában a legelső az 1741. évi,⁷ amely az azonos évi február-májusi nagyszabeni országgyűlés rendelkezései nyomán került összeállításra. Az ívrét alakú, 18 lap terjedelmű kötet legszembetűnőbb különlegessége, hogy a teljes pecsétanyag fekete pecsétviaszal készült, így reprodukálásuk meglehetősen nehéz. A pecsétek általános jellemzője az életlenség, a lenyomatok sok esetben már rögtön a készítés után elveszítették domború rajzolatukat, készítőik ugyanis nem gondoltak a pecsétkép épségével, értelmezhetőségével, és anélkül folytatták a hátoldalon a pecsételést, hogy meggyőződtek volna a viaszlenyomatok megszilárdulásáról.

Az 1741. június 6-án, Nagykászonban sorra került ünnepélyes eskütétel, melynek királyi biztosa altorjai br. Apor Péter háromszéki főkirálybíró volt, Csíkszék rendjei arra esküdtek, hogy tiszteletben tartva az

⁷ MNL OL, Gubernium Transylvanicum – Cista Diplomatica, F 138_1741_No. 14. Csíkszék.

1722. évi *Pragmatica Sancti*óban foglaltakat, hűséges alattvalói lesznek az elhunyt III. Károly elsőszülött leányának, Mária Terézia fejedelemszszonynak. A szék előjárói közül elsőként a főkirálybíró, szárhegyi gr. Lázár Ferenc tette le a hűségesküt, majd a két országgyűlési követ, tekerőpataki Gáborffi István gyimesi vesztegzár-igazgató és csíkszenttamási Boros Ferenc felcsíki jegyző következtek. Őket követték a sorban a hivatalviselő nemesek és lófők, al- és felcsíkiak illetve gyergyószékiek egyesesen, a kászonszékiek pedig tőlük elkülönülve, a jegyzék végén, a csík-gyergyói falusi communitások után.⁸

Az esküokmány bevezető formulája szerint az aláíró (vagy annak meghatalmazottja) saját pecsétjével hitelesíti nyilatkozatát, e kitétel azonban a valóságban egyáltalán nem érvényesült. Csupán elvétve – jellemzően a főbb tisztségviselők, módosabb nemesek esetében – figyelhető meg a saját tiparium használata, az eskütevők elsőprő többsége ugyanazt a féltucatnyi pecsétnyomót használta. A kézről-kézre járó tipariumok általában igénytelen kialakításúak voltak, egyszerű, elnagyoltan ábrázolt motívumokat hordoztak (virág, rozetta, geometrikus ábra, Mária-monogram kettős kereszttel, kardot tartó páncélos félkar stb.). Az általában iniciálékat sem ábrázoló, akár 6-10 eskütevő által is használt pecsétnyomót így jószerével lehetetlen személyhez kötni, tulajdonosát minden kétséget kizáróan azonosítani.

Attekintve az 1741. évi csíkszéki kötet meglehetősen sok azonosíthatatlan lenyomatot tartalmazó állományát,⁹ az elfogadható minőségük közül azokat a címerpecséteket nevesítem, amelyek alkalmasak arra, hogy rajtuk tulajdonosuk – jellemzően módos, vezető tisztséget viselő nemesek – hagyományos, családi címerét azonosítsuk. Ilyen például a kászonimpéri Balási Istváné (felemelt lábában kavicsot tartó daru),¹⁰ a csíkszenttamási Boros Ferencé (magyar vitéz, felemelt jobbában kivont karddal),¹¹ a nagyajtai Cserei Jánosé (magyar vitéz, jobbában kivont karddal, baljában három búzakalással),¹² a csíkszentsimoni Endes Miklósé (magyar vitéz, felemelt jobbában tartott kardja hegyére levágott török fej van tűzve),¹³ a sepsiszentiványi Henter Ádámé (nyakán nyílvesz-

⁸ A széki faluközösségek nevében a falubíró és változó számú, általában 5-6, ritkábban 4-8 esküdt tett hűségesküt.

⁹ Az összesen 180 eskütevő személyből 29 neve mellett nem szerepel pecsét, így az értékelhető lenyomatok száma 151.

¹⁰ MNL OL, Gubernium Transylvanicum – Cista Diplomatica, F 138_1741_No. 14. Csíkszék, 16r/1. pecsét.

¹¹ Uo., A1/4 és 18v/3.

¹² Uo., 1b/6.

¹³ Uo., 1b/8.

szó által sebzett daru, felemelt lábában kavicsal)¹⁴ vagy a várdotfalvi Márkos Péteré (páncélos félkar kivont karddal, melynek hegyére levágott török fej van tűzve és PM monogram).¹⁵ Tulajdonképpen e féltucatnyi lenyomat jelenti a teljes biztonsággal személyhez köthető, családi címert megjelenítő pecsétanyagot. Van továbbá egy, csupán monogramot ábrázoló pecsét, amely személyhez köthető, a csíkszentgyörgyi Tompos Péteré (TP).¹⁶ A többi lenyomat jószerével azonosíthatatlan, részben ugyanazon pecsétnyomó sokszori használata miatt, részben pedig a gondatlan készítés okán, ez utóbbi esetben az élelenség teszi lehetetlenné a pecsétkép értelmezését. Különös körülmény, amely tovább rontja a használható, értelmezhető pecsétek arányát, hogy a 6v–7r oldalakon 29, azonos kéz által írt név mellett egyetlen pecsét sem található, vélhetően olyan távollévő személyekről van szó, akik saját megbízottjuk által nem képviseltették magukat a közgyűlésen, de hűségükhöz nem fért kétség, erre utalhat a nevek utáni „manu aliena” megjegyzés. Érthető módon – bármennyire fontos és ünnepélyes pillanat is volt egy eskütevő széki közgyűlés, amelyen a jelenlét elvileg kötelező volt – hiányzók mindig voltak, ki betegsége, ki távol lévő birtokai látogatása okán kapott felmentést a személyes jelenlét alól (amennyiben hűségnyilatkozatát előzetesen írásban megtette, akkor megbízottja írt alá helyette, ezt neve után rendszerint fel is tüntették „manu authorisata” megjegyzéssel.

Túl a pecsét- és címertani adalékokon, a jegyzék rendkívül fontos mind a széki immunitás nemesség létszámára vonatkozóan, mind pedig a hivatalviselő nemesek jogállásának tekintetében. Az 1741 júniusában készült „pillanatfelvétel” megmutatja, hogy mely családok tagjai, nemesek vagy lófőrendű személyek igazgatták a széket, képviselték a peres feleket, bíráskodtak és hajtottak végre ítéleteket, foglalták írásba a különféle ügyleteket, vetették ki és szedték be az adókat. Az alábbi táblázat Csíkszék 1741 nyarán hivatalban lévő tisztségviselőit tartalmazza, székenként csoportosítva:

Személy	Jogállás	Tisztség	Személy	Jogállás	Tisztség
Lázár Ferenc, szárhegyi gróf, főkirálybíró					
ALCSÍKSZÉK			FELCSÍKSZÉK		
Henter László,	[nemes]	alkirálybíró	Abaffi Sándor,	[nemes]	Alkirálybíró
sepsiszentiványi			csíkszenttamási		
Czikó László,	[nemes]	jegyző	Boros Ferenc,	[nemes]	jegyző,
csíkmindszenti			csíkszenttamási		ogy. követ

¹⁴ Uo., 1b/4.

¹⁵ Uo., 3r/2.

¹⁶ Uo., 4r/8.

Bocskor János, csíkszentléleki	nemes	ülnök	Böjte Imre, csíkszenttamási	lófő	pénztárnok
Henter Ádám, sepsiszentiványi	[nemes]	ülnök	Sándor István, csíkszentmihályi	[nemes]	ülnök
Endes Miklós, csíkszentsimoni	[nemes]	ülnök	Sándor Péter, csíkszentmihályi	[nemes]	ülnök
Mikó Lázár, zsongödi	[nemes]	ülnök	Cserai János, nagyajtai	nemes	ülnök
László Pál, csíkszentimrei	nemes	ülnök	Geréb Antal, ár-apataki	[nemes]	ülnök
Horváth József, buzásbesenyői	[nemes]	ülnök	Bíró Gábor, homoródszentmártoni	[nemes]	ülnök
Bors János, csíkszentkirályi	nemes	ülnök	Incze Sámuel, delnei	[nemes]	ülnök
Czikó György, csíkminszenti	nemes	ülnök	Kovács György, dánfalvi	nemes	ülnök
Józsa József, csíkminszenti	lófő	ülnök	Bocskor Sámuel, delnei	nemes	ülnök
Kovács István, csíkszentimrei	lófő	ülnök	Sándor Péter, csíkszentdomokosi	nemes	ülnök
Mihályfi György, bánkfalvi	lófő	ülnök	Bíró János, vacsárcsi	nemes	ülnök
Beteg Péter, tusnádi	lófő	ülnök	Zöld János, madéfalvi	lófő	ülnök
Léstyán Mátyás, csíkszentkirályi	lófő	ügyvéd	Lázár Antal, csíktaplocai	lófő	ülnök
Gáll Péter, csíkszentgyörgyi	lófő	ügyvéd	Gecző Mihály, csobotfalvi	lófő	ügyvéd
Kovács Tamás, bánkfalvi	lófő	ügyvéd	Buzás Balázs, csíkszentmihályi	lófő	ügyvéd
Adorján István, minszenti	[nemes]	ügyvéd	Szopos Balázs, csíkszenttamási	lófő	ügyvéd
Tompos Péter, csíkszentgyörgyi	lófő	adóíró biztos	Bíró Albert, vacsárcsi	lófő	adóíró biztos
Illyés Mátyás, csíkszentgyörgyi	lófő	adóíró biztos	Domokos Imre, csíktaplocai	lófő	adóíró biztos
Léstyán István, csíkszentkirályi	lófő	adóíró biztos			
Istvánffi Márton, csíkszentgyörgyi	lófő	adóíró biztos			
GYERGYÓSZÉK			KÁSZONSZÉK		
Baló József, csomafalvi	[nemes]	alkirálybíró	Balási István, kászonimpéri	[nemes]	alkirálybíró
Puskás Tamás, ditrói	[lófő]	jegyző	Kászoni Mihály, kászonfeltízi	[nemes]	jegyző
Gáborffi Gábor, tekerőpataki	nemes	ülnök	Péterffi István, kászonjakabfalvi	[lófő]	ülnök
Túri István, győőalfalvi	nemes	ülnök	Bernád István id., kászonfeltízi	nemes	ülnök

A nemesi pecsétállomány kutatásának alapvető forrásai...

László János, gyergyóalfalvi	[nemes]	ülnök, fe- lügyelő biztos	Bernád István ifj., kászonfeltízi	nemes	ülnök
László András, gyergyóalfalvi	[nemes]	ülnök	Fejér Pál, ká- szonújfalvi	nemes	ülnök
László József, gyergyóalfalvi	nemes	ülnök	kászonimpéri Ba- lás Mihály	?	ülnök
Kézdi István, gyergyószentmik- lósi	nemes	ülnök	Kovács Tamás, ká- szonjakabfalvi	lófő	ülnök
Györffi Gábor, gyergyóalfalvi	nemes	ülnök	Jánosi Mihály, ká- szonjakabfalvi	lófő	ülnök
Baló Ferenc, gyer- gyóújfalvi	[nemes]	ülnök	Jánosi András, ká- szonjakabfalvi	lófő	ülnök
Bernád Ábrahám, gyergyószentmik- lósi	[lófő]	ülnök	Gáll István, ká- szonfelsőfalvi	lófő	ülnök
Borsos Tamás, csomafalvi	lófő	ülnök	Péterffi Albert, ká- szonjakabfalvi	lófő	ülnök
Bereczk János, gyergyószentmik- lósi	lófő	ülnök	Kotró Péter, ká- szonújfalvi	lófő	ügyvéd
Gáspár Ferenc, szárhegyi	lófő	ülnök	Kotró Pál, ká- szonújfalvi	lófő	ügyvéd
Bartalis János, szárhegyi	lófő	ügyvéd	Péterffi Jakab, ká- szonjakabfalvi	lófő	ügyvéd
Egyed István, gyergyóújfalvi	lófő	adóíró biz- tos	Péterffi Bálint, ká- szonújfalvi	lófő	adóíró biz- tos
Bartalis Mihály, szárhegyi	lófő	adóíró biz- tos			
Gáborffi István, tekerőpataki	nemes	vesztgzári igazgató, ogy. követ			

1. Csíkszék tisztségviselői az 1741. évi hűségesküajstrom alapján.

A jegyzék összesen 180 eskütevő aláírását tartalmazza, közülük 118 írt alá nemesként, 37 lófőként, 25 pedig szükségtelennek érezhette jogál-
lása feltüntetését. Ez utóbbiak közül 19 esetben igazolható más forrásból,
hogy nemesként tartották őket számon (Boros Ferenc, Henter László,
Abaffi Sándor, Sándor István, Sándor Péter, Endes Miklós, Geréb Antal,
Mikó Lázár stb.), 2 eskütevőről pedig ismert, hogy lófőrendűek voltak
(Puskás Tamás, Péterffi István), a többiek jogállása kérdéses. Némileg
bonyolítja a helyzetet mindszenti Józsa József esete, aki nemes lófőként
határozta meg magát. Kérdés, hogy mennyiben ered egy ilyen önmegha-
tározás abból a közvélekedésből, hogy a lófők a régiségben a nemesség
részének számítottak, vagy csupán arról van szó, hogy az egyébként lófő-

rendű Józsa rendelkezett legalább két jobbággal, és így joggal nevezhet-e volna magát akár immunis nemesnek is. Érdekes ugyanakkor, hogy a lófőként aláírók zöme, 34 személy valamilyen széki tisztséget visel, jellemzően ülnökök, ügyvédek vagy adóíró biztosok. Ami a lajstrom alapján bizonyos: az 1741. évi eskütétel alkalmával a csíkszéki elitet megközelítőleg 137 nemes és 39 lófő képviselte. Hogy ezek a számok mennyiben felelnek meg a széki nemesség tényleges létszámának, az talán a további jegyzékek adataival összevetve ítélni lehet meg.

CSÍKSZÉK 1781. ÉVI HŰSÉGESKÜLAJSTROMA

A Mária Terézia halála nyomán trónra kerülő II. Józsefet az erdélyi rendek az 1781. augusztusi, nagyszebeni országgyűlésen, míg Csíkszék nemessége az október 1-jei, csíkszentkirályi közgyűlésen biztosította hűségéről. A nem sokkal br. Henter Ádám főkirálybíró halála után sorra került közgyűlésen – beiktatott főtiszt hiányában – kőröspataki gr. Kálnoki József országgyűlési biztos elnökölt. A helyi előjárók közül az eskülaajstromot rajta kívül a főkirálybírói tisztség várományosa, csíkszentdomokosi Sándor László, addigi felecsík-gyergyói pénztárnok, illetve a két országgyűlési követ, bánkfalvi Kovács Tamás alcíki alkirálybíró és tamásfalvi Túri László, a gyergyói Folytonos Tábla ülnöke hitelesítettek.¹⁷

Az ívrét alakú, 13 lap terjedelmű kötet – az 1741. évi jegyzékkel összevetve – némileg jobb minőségű pecsétanyaggal kecsgett, bár ez esetben is van miért elmarasztalni a készítőket. Tipikus hiba, hogy a túl sűrűn vezetett névsor miatt sok helyen egymásra tevődtek a pecsétek, így a korábban készültek bizonyos részét óhatatlanul eltakarta az utóbb készített lenyomatok. Több helyen viaszösszefolyás miatt vált értelmezhetetlenné vagy hiányossá a pecsétkép, és általánosnak mondható a lenyomatok repedezettsége, némely helyen töredezettsége vagy éppen kisebb-nagyobb hiánya, bár ez utóbbi hiányosság nem föltétlenül a készítőkön, sokkal inkább a viasz minőségén, illetve a kötetek használoinak kíméletességén múlt. Ezzel együtt a pecsétanyag a használt tipariumok tekintetében nagyobb változatosságot mutat: szép kialakítású címerpecséteket és medalionszerű, férfi arcképeket ábrázoló lenyomatokat, illetve kevésbé igényes, naiv ábrázolású stilizált címereket megjelenítő pecséteket egyaránt találunk. A kötet pecsétanyagából mintegy másféltucat címeres lenyomatot lehet biztonsággal azonosítani, ilyenek pl. a kászonimpéri

¹⁷ MNL OL, Gubernium Transylvanicum – Cista Diplomatica, F 138_1781_No. 13. Csík-, Gyergyó-, Kászonszék.

Balási Józsefé (őrálló daru és JB monogram),¹⁸ a nagybaconi Baló Istváné (nyilázó magyar vitéz és SB monogram),¹⁹ a csíkszentkirályi Bors Tamásé (borsfa és TB monogram),²⁰ a böjti Böjthi Mihályé (csatajelenet vagy menekülés?; BM monogram),²¹ a csíkszentgyörgyi Füstös Istváné (lovas katona és ...F monogram),²² a bánkfalvi Keresztes Jánosé (könyvön könyöklő jobb félkar keresztet tart),²³ a bánkfalvi Kovácsoké (négyelt címer, benne bölényfej, pálmaág és fegyverek),²⁴ a kászonjakabfalvi Kovács Dánielé (daru, mely jobb lábával zászlót, csőrében pedig patkót tart),²⁵ a gyergyóalfalvi László Eleké (magyar vitéz jobbában kivont karddal és LE monogram),²⁶ az oroszféj Mikó Lászlóé (páncélos jobb félkar kivont karddal és ML monogram),²⁷ a csíkszentdomokosi Sándoroké (jobbában kivont kardot tartó oroszlán)²⁸ és a tamásfalvi Túriaké (ágaskodó szarvas).²⁹

A „közkézen” forgó címeres pecsétnyomók sorában találjuk a már említett Balási József-féle tipariumot, amellyel a tulajdonoson kívül még kilenc másik nemes hitelesített, egy azonosítatlan (esetleg a csíkszentléleki Veress-címert és VM monogramot) ábrázoló pecsétnyomót, rajta egy kivont kardot tartó farkassal (?), amelyet tizenhárom alkalommal használtak, továbbá egy szintén azonosítatlan, stilizált címert hordozó tipariumot, amely 31 esetben járt kézről-kézre. A „legnépszerűbb” azonban egy másik azonosítatlan, stilizált címert ábrázoló pecsétnyomó volt, azzal 35 esetben készítették lenyomatot! A jelvényjellegű ábrázolások közül három arcképes pecsét típus érdemel figyelmet: az egyik, amely bohócsapára emlékeztető fejfedőt viselő férfit ábrázol (háromszor tűnik fel), egy másik, amelyen a férfifej mellett a DUKE ... felirat olvasható (úgyis szintén háromszor fordul elő) és egy barokk hajviseletű fiatal férfit ábrázoló pecsét (ez összesen 17-szer tűnik fel).

A négy évtizeddel korábbi jegyzékhez hasonlóan, az 1781. évi hűségeskülaajstrom is érdekes adalékokkal szolgál mind a széki nemesség

¹⁸ Uo., 2v/10.

¹⁹ Uo., 3r/11.

²⁰ Uo., 7r/1.

²¹ Uo., 4r/1.

²² Uo., 5v/14.

²³ Uo., 3r/8.

²⁴ Uo., 3r/7, 3v/9 és 13v/3.

²⁵ Uo., 3v/11.

²⁶ Uo., 3r/15.

²⁷ Uo., 3r/12.

²⁸ Uo., 3v/5, 13v/2.

²⁹ Uo., 3r/10, 13v/4.

létszáma, mind az általuk viselt hivatalok vonatkozásában. Az alábbiakban táblázatba szedve következnek Csíkszék 1781. évi tisztségviselői, úgy, ahogy azt a lajstrom rekonstruálni engedi:

Személy	Jogállás	Tisztség	Személy	Jogállás	Tisztség
A főkirálybírói tisztség betöltetlen					
ALCSÍKSZÉK			FELCSÍKSZÉK		
Kovács Tamás, bankfalvi	[nemes]	alkirálybíró, ogy. követ	Boros Elek, csík-szenttamási	[nemes]	alkirálybíró
Bors Lázár, csík-szentkirályi	[nemes]	alcsíkszászoni pénztárnok	Zöld János, madéfalvi	[nemes]	rendes jegyző
Czikó Gábor, csík-mindszenti	[nemes]	rendes ülnök	Sándor László, csíkszentdomokosi	[nemes]	felcsíkgyergyói pénztárnok
Czikó Raphael, csík-mindszenti	[nemes]	rendes ülnök	Incze János, delnei	[nemes]	rendes ülnök
Donáth József, nagynyújtódi	nemes	rendes ülnök	Szűcs Péter, szépvízi	[nemes]	rendes ülnök
Potyó Antal, kozmási	nemes	számfeletti ülnök	Sándor Gáspár, csíkszentmihályi	[nemes]	rendes ülnök
Bocskor János id., csíkszentmártoni	[nemes]	számfeletti ülnök	Bíró Imre, csíkpálfalvi	nemes	rendes ülnök, írnok
Antal István, csík-szentimrei	nemes	számfeletti ülnök	Domokos József, csíktaplocai	[nemes]	[rendes] ülnök
Bors György, csík-szentkirályi	[nemes]	számfeletti ülnök	Kovács József, dánfalvi	[nemes]	számfeletti ülnök
Bocskor János ifj., csíkszentmártoni	[nemes]	számfeletti ülnök	Sándor Farkas, csíkszentdomokosi	[nemes]	számfeletti ülnök
Keresztes János, bankfalvi	nemes	ügyvéd	Barabás Antal, szépvízi	[nemes]	számfeletti ülnök
Székely Elek, póka-keresztúri	[nemes]	iktató	Veress Mihály, csíkszentléleki	nemes	számfeletti ülnök
Kovács Ferenc, bankfalvi	[nemes]	írnok	Bocskor Elek id., csíkszentmártoni	[nemes]	számfeletti ülnök
Bors Fülöp, csík-szentkirályi	nemes	ajtonálló			
GYERGYÓSZÉK			KÁSZONSZÉK		
Túri István id., tamásfalvi	[nemes]	alkirálybíró	Kászoni Mihály, kászonzeltízi	[nemes]	alkirálybíró
László Elek, gergyóalfalvi	[nemes]	rendes jegyző	Balási József, kászonzimpérfalvi	[nemes]	aljegyző
Túri László, tamásfalvi	[nemes]	rendes ülnök, ogy. követ			
Mikó László, orosz-fáji	[nemes]	rendes ülnök			

Kézdí István, gergyószentmiklósi	[nemes]	rendes ülnök			
Puskás Jakab, ditrói	[nemes]	rendes ülnök			
Baló István, nagybaconi	[nemes]	rendes ülnök			
Györffi Elek, gergyóalfálvi	[nemes]	számfeletti ülnök			
Deák Albert, szárhegyi	[nemes]	számfeletti ülnök			
Perlaki Imre, ótordai	[nemes]	ügyvéd			
Török Elek, köszvényesremetei	[nemes]	írnok			

2. Csíkszék tisztségviselői az 1781. évi hűségesküajstrom alapján.

A tisztségviselők tekintetében az 1741. évi táblázathoz képest két szembeutó eltérés látszik: a három nagyobb társzék (Alcsík, Felcsík, Gyergyó) esetében székenként 6-7 hivatalnokkal szerepel kevesebb, Kászonszék esetében viszont a csökkenés drámai, a lajstromban mindössze két tisztségviselő jelenik meg. A kisszámú kászoni tisztségviselő azonban nem valamiféle igazgatási átszervezés eredménye, hanem annak köszönhető, hogy az 1781. évi hűségesküajstromban alig szerepelnek kászoni nemesek. A nemesi társadalom összetétele vonatkozásában is jelentős eltérések mutatkoznak az 1741. évi lajstromhoz képest: nemcsak a tisztségviselők közül hiányoznak teljes mértékben a lófőrendűek, de az eskütevők közül sem jelezte egyik sem esetleges lófő származását. Az igazsághoz viszont az is hozzátartozik, hogy az aláírók nagy többsége ezúttal semmilyen utalást sem tett nemesi vagy lófőrendű státuszára, mindössze szokásos előnevét használta. Mindazonáltal az eskütevők zöméről – más, korabeli források alapján – tudható, hogy nemesi rangúak voltak, ezen adatok szögletes zárójelben szerepelnek.

Ami a széki nemesség létszámát illeti, az a fennebb már jelzett körülmény, mely szerint a kászoni nemesek nagy számban hiányoznak – és vélhetően további igazolt vagy igazolatlan hiányzók is voltak, más székek területéről – kétségesse teszi, hogy az 1781. évi lajstrom alapján lehet-e mérvadó következtetéseket megfogalmazni a széki nemesség létszáma tekintetében. Tényszerűen annyi állítható csupán, hogy a jegyzék 151 aláírást és hitelesítő pecsétet tartalmaz, ami az 1741. évi 180 névbejegyzéshez képest érzékeny fogyatkozás, ami részben a távolmárado nemesek számának köszönhető, részben viszont annak is lehet szerepe, hogy ezúttal nem, vagy csak elvétve kerültek a jegyzékbe lófőrendűek. Érdeemes számításba venni azt is, hogy a 18. század második felében hosszú évekre, akár évtizedekre is elhúzódhatott egy-egy nemességigazolási per,

a tisztázatlan jogi helyzetű családok pedig bizonyára szintén kimaradtak a lajstromból. Ezúttal is különbség tehető a sajátkezü aláírások és az idegen kéztől származó névbejegyzések között. A korábbi lajstromhoz képest a törésvonal itt nem a jelenlévők és távolmaradók között húzódik, hanem az írástudók és írást nem ismerők között, ez utóbbiak neve mellett, összesen hat esetben ugyanis a következő megjegyzés olvasható: „manu aliena ab illiterato.” A lajstrom ezen esetben is a faluközösségek nevében hűséget fogadó falubírók és esküdtek névsorával zárul.

CSÍKSZÉK 1791. ÉVI HŰSÉGESKÜLAJSTROMA

II. József halála nyomán, 1790-ben újabb uralkodóváltásra került sor, az év végén, Kolozsváron összeült rendek ezúttal öccsének, II. Lipótnak esküdtek hűséget. A törvényhatósági nemesség hűségnyilatkozataira viszonylag későn, 1791 nyarán-őszén került sor, Csíkszék esetében szeptember 12-én, a Csíkmadarason tartott közgyűlés alkalmával.³⁰

A szék mágnásainak és nemeseinek hűségjelző aláírásait és hitelesítő pecsétjeit egy mindössze 6 lap terjedelmű, ívrét alakú kötet tartalmazza, amelyet Csíkszék főkirálybírója, homoródszentmártoni Biró Gábor, valamint a három országgyűlési követ, csíkmindszenti Czíkó Gábor, kászonyakabfalvi Kovács Dániel és csíkszentsimoni Endes János hitelesített. A jegyzéket elsőként ezúttal homoródszentmártoni Biró László királyi tanácsos, felsíki birtokos látta el kézjegyével, majd a szék tisztségviselői (alkirálybírók, jegyzők, pénztárnokok, ülnökök), végül a hivatalt nem viselő nemesek következtek.

Áttekintve a legkevésbé terjedelmes csíkszéki hűségesküjegyzék pecsétanyagát, szembetűnő különbségként említhető a korábbi kötetek anyagához képest, hogy szinte eltűnnek az igénytelen kialakítású, sematikus szimbólumokat vagy nonfiguratív ábrázolásokat visszaadó lenyomatok, a pecséték zöme ez esetben nemesi címert jelenít meg, némelyek igényesebb formában, mások egyszerű, naiv stílusban. Továbbra is jellemző probléma, hogy kisszámú tiparium jár kézről-kézre, ezek egy részét viszonylag pontosan lehet családhoz, vagy akár személyhez is kötni, vannak viszont szép számmal olyan lenyomatok is, melyek tipariumát az ábrázolt címer alapján lehetetlen valamely családdal összefüggésbe hozni. A biztonsággal azonosítható és viszonylag jó minőségű pecséték közül kb. másféltucatnyi a címeres pecsét. E szűk csoportból kászonyimpéri Balási József (örálló daru és JB monogram),³¹ a homoródszentmártoni

³⁰ MNL OL, Gubernium Transylvanicum – Cista Diplomatica, F 138_1791_No. 15. Csík-, Gyergyó-, Kászonszék.

³¹ Uo., 2r/3.

Bírók (nyílvesszőt tartó oroszánok),³² a csíkpálfalvi Bírók (vágott pajzs, benne kardot tartó páncélos félkar és őrálló daru; EB monogram),³³ csíkmindszenti Czíkó Gábor (hasított pajzs, benne kardot tartó páncélos félkar és koszorúval övezett fegyverek; CG monogram),³⁴ gyergyószentmiklósi Kézdi István (kivont kardot tartó oroszán és KI monogram),³⁵ a bánkfalvi Kovácsok (négyelt címer, benne bölényfej, palmaág, fegyverek),³⁶ gyergyóalfalvi László Elek (magyar vitéz jobbában kivont karddal és LE monogram),³⁷ az oroszfáji Mikók (csőrében keresztet tartó madár és ML monogram),³⁸ csíkszentmihályi Sándor Ignác (vágott pajzs, benne kardot tartó páncélos félkar és kiterjesztett szárnyú madár; SI monogram),³⁹ tamásfalvi Túri Antal pecsétjére (ágaskodó szarvas) érdemes hivatkozni.⁴⁰ Különös esetet képez a madéfalvi Zöld János felcsíki alkirálybíró pecsétje, ez ugyanis kétséget kizáróan a szépvízi Barabás család címerét ábrázolja, de a tipariumot a Zöld Jánosra utaló ZJ monogrammal személyesítették.⁴¹ Az ügy pikantériája, hogy maga szépvízi Barabás Márton is ezzel a tipariummal pecsételt.⁴²

Az 1791. évi nemesi hűségesküteléssel alkalmával többszöri pecsételésre használták a pálfalvi Bíró Imre tipariumát (6 alkalommal), egy ismeretlen címet ábrázoló nyomót (koronán nyugvó, kardot tartó páncélos félkar – 6 alkalommal), egy másik ismeretlen címet megjelenítő pecsétnyomót (koronán nyugvó, kardot tartó páncélos félkar és MG monogram – 6 alkalommal), a madéfalvi Zöld Jánosét (12 alkalommal), de a leggyakrabban, 35 alkalommal egy ismeretlen címet ábrázoló tipariumot használtak, amely esetleg a csíkszentmártoni Bocskor családe lehet, ezt használta ugyanis öt Bocskor-családtag is (erősen stilizált ágaskodó oroszánt ábrázol).

Ami a pecsétállomány fizikai állapotát illeti, az eddigi lajstromokhoz képest az 1791. évi kötet sok repedezett pecsétet tartalmaz – ami a viasz minőségének, de a gondatlan őrzési és használati feltételeknek is következménye lehet –, némely lenyomat visszafordíthatatlan károsodá-

³² Uo., 2r/1 és 6v/1.

³³ Uo., 2r/6 és 3r/3.

³⁴ Uo., 6v/2.

³⁵ Uo., 3r/5.

³⁶ Uo., 2v/7, 2v/11 és 2v/13.

³⁷ Uo., 2v/1.

³⁸ Uo., 2r/10 és 2v/6.

³⁹ Uo., 2r/11.

⁴⁰ Uo., 4v/4.

⁴¹ Uo., 2r/4.

⁴² Uo., 5v/15.

sokat szenvedett, pereme vagy akár egész felülete töredezett, hiányos. Több helyen is megfigyelhető, hogy a kellően meg nem szilárdult lenyomatokba beleragadt az oldalpár, így értelemszerűen a lenyomat is tönkrement, akaratlanul is „felzetet” kapott, de az oldalpár is megsérült, kiszakadt.

Az 1791. évi lajstrom, az előzőekhez hasonlóan, fontos adalékokkal szolgál a széki hivatalviselők és a nemesség létszáma vonatkozásában. A jegyzék tanúsága szerint 1791 őszén a következő nemesek viseltek széki tisztségeket:

Személy	Jogállás	Tisztség	Személy	Jogállás	Tisztség
Bíró Gábor, homoródszentmártoni [nemes]			főkirálybíró		
ALCSÍKSZÉK			FELCSÍKSZÉK		
Székely Elek, póka-keresztúri	[nemes]	alkirálybíró	Zöld János, madéfalvi	[nemes]	alkirálybíró
Beccze Gábor, csík-szentmártoni	[nemes]	aljegyző	Bíró Imre, csíkpálfalvi	[nemes]	felcsíkgyergyói pénztárnok
Bors Lázár, csík-szentkirályi	[nemes]	ülnök	Balázs Tamás, vacsárcsi	[nemes]	rendes széki jegyző
Potyó Antal, kozmási	[nemes]	ülnök	László János, csík-szentimrei	[nemes]	ülnök
Bocskor János, csík-szentmártoni	[nemes]	ülnök	Sándor Ignác, csík-szentmihályi	[nemes]	ülnök
Czikó Gábor, csík-mindszenti	[nemes]	ogy. követ			
Endes János, csík-szentsimoni	[nemes]	ogy. [pót]követ			
GYERGYÓSZÉK			KÁSZONSZÉK		
Baló István, nagybaconi	[nemes]	alkirálybíró	Balási József, kászonzonimpérfalvi	[nemes]	alkirálybíró
Mikó János, oroszfáji	[nemes]	jegyző	Kászoni Mihály, kászonzonfeltízi	[nemes]	ülnök
Deák Albert, szárhegyi	[nemes]	ülnök	Kovács Dániel, kászonzonjakabfalvi	[nemes]	ogy. követ
László Elek, gergyóalfalvi	[nemes]	ülnök			
Mikó László, oroszfáji	[nemes]	ülnök			
Kézdi István, gergyószentmiklósi	[nemes]	ülnök			
Puskás Jakab, ditrói	[nemes]	ülnök			
Perlaki Imre, ótordai	[nemes]	ügyvéd			

3. Csíkszék tisztségviselői az 1791. évi hűségskülaajstrom alapján.

Elég egy pillantást vetni a táblázatra, hogy lássuk: a legteljesebb a kimutatás Gyergyószék esetében és a leghiányosabb Kászonszék vonatkozásában. Ez utóbbi társszék hivatalnokait már 1781-ben is csupán két személy képviselte, ráadásul ugyanazon két személy. Meglehetősen hiányos ugyanakkor a felcsíki tisztségviselők névsora is.

Egyetlen széki tisztségviselő sem tartotta fontosnak feltüntetni jogállását, mindazonáltal más források alapján ismert nemesi státuszuk. Fontos körülmény az is, hogy egyetlen lófőrendű hivatalviselőt sem találunk a jegyzékben, de még az eskütevők sorában sem hivatkozott senki lófői származásra. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a 134 aláíróból csupán öten jelezték nemesi jogállásukat, a többiek csupán szokásos előnevüket használták. A csíkszéki lajstromok sorában legkevésbé terjedelmes 1791. évi kötet számszerűleg is a legkisebb számú eskütevőt tartalmazza. Mivel a távolmaradók száma viszonylag magas, e lajstrom csupán nagyságrendileg jelzi a széki nemesség létszámát, megbízható képet nem ad e vonatkozásban.

CSÍKSZÉK 1792. ÉVI HŰSÉGESKÜLAJSTROMA

Alig száradt meg a tinta és szilárdultak meg a pecsétek az 1791. évi lajstromon, 1792 márciusában II. Lipót király meghalt, utóda pedig elsőszülött fia, I. Ferenc lett. Az erdélyi rendek az augusztus-októberi, kolozsvári országgyűlésen hódoltak az új uralkodó előtt, a csíkszéki mágnásokra és nemesekre pedig az év végén, több alkalommal került sor: az 1792. november 12-ei és december 17-ei csíktaplocai, valamint a december 27-ei gyergyóalfalvi közgyűléseken.

Az ívrét alakú, 8 lap terjedelmű jegyzék – amelyet homoródszentmártoni Biró Gábor főkirálybíró, illetve a szék országgyűlési követei, csíkszentdomokosi Sándor Mihály és gyergyóalfalvi László Elek hitelesített – egy évvel az előző lajstrom után ad újabb pillanatfelvételt a szék nemességéről és annak pecsétanyagáról.⁴³ Atlapozva a jegyzéket, első benyomásunk az lehet, hogy nagy számban fordulnak elő megtompult, életlenné vált lenyomatok, annak köszönhetően, hogy a készítők nem szántak elég időt a pecsétek kiszáradására. Számos lenyomat esetében észlelhető kifokú repedezettség, de az állomány összességében jobb minőségűnek mondható, mint az egy évvel korábbi, itt viszonylag kevés a súlyosan töredezett és hiányos darab. Az ábrázolt motívumok tekintetében általánosságban elmondható, hogy a lenyomatok többsége családi címerábrát jelenít meg, kevés a sematikus, nem címerjellegű szimbólumot hordozó

⁴³ MNL OL, Gubernium Transylvanicum – Cista Diplomatica, F 138_1792_ No. 18. Csík-, Gyergyó-, Kászonszék.

pecsét. Az elfogadható, némelykor egészen jó minőségű, teljes bizton-
sággal azonosítható címerpecsétek köre ezúttal is kb. másféltucatnyi.
Ezek közül érdemes kiemelni a nagybaconi Baló Istvánét (nyilazó ma-
gyar vitéz és SB monogram),⁴⁴ a csíkpálfalvi Bíró Imrét (vágott pajzs,
benne kardot tartó páncélos félkar és őrálló daru; EB monogram),⁴⁵ a
homoródszentmártoni Bíró Gáborét (nyílvesszőt tartó oroszánok),⁴⁶ a
szárhegyi Deák Albertét (koronán könyöklő páncélos félkar, mely kivont
kardot tart),⁴⁷ a bánkfalvi Keresztesekét (könyvön könyöklő páncélos
félkar kivont karddal), a bánkfalvi Kovácsokét (négyelt pajzs, benne bö-
lényfej, palmaág és fegyverek),⁴⁸ a gyergyóalfalvi László Elekét (kivont
kardot tartó magyar vitéz és LE monogram),⁴⁹ a csíkszentimrei László
Jánosét (kardot tartó páncélos félkar és LJ monogram),⁵⁰ az oroszfáji Mi-
kó Lászlóét (csőrében keresztet tartó madár és ML monogram),⁵¹ a csík-
szentdomokosi Sándor Mihályét (jobbjaiban kivont kardot tartó orosz-
lán)⁵² vagy a tamásfalvi Türi Ferencét (ágaskodó szarvas).⁵³

Ismételten tetten érhető egy-egy tiparium többszöri használatának
eddig is alkalmazott gyakorlata, ezúttal is a címeres pecsétnyomók egy
szűk csoportját adják kézről-kézre az eskütevők. A legnépszerűbb pe-
csétnyomóknak a következők bizonyultak: egy ismeretlen pecsétnyomó
(három virágot ábrázoló címer és CL monogram – 44 alkalommal készi-
tettek vele lenyomatot!), a bánkfalvi Kovácsok tipariuma (amelyet a csa-
ládtagokon kívül további 37 nemes használt), egy ismeretlen pecsételő
(kardot tartó félkart ábrázol, talán a vacsárcsi Balázs családé, amellyel
Balázs Tamás jegyzőn kívül még 35 nemes hitelesített). Mint látjuk, csu-
pán e három tipariummal összesen 121 lenyomat készült, de további, ke-
vésbé igénybe vett nyomók is voltak használatban. Ha számításba vesz-
szük, hogy a jegyzékben szereplő 179 személyből 18 neve mellett
egyáltalán nem szerepel pecsét, akkor a saját tipariumot használók aránya
meglehetősen alacsonynak mondható.

Annak ellenére, hogy viszonylag nagyszámú eskütevő aláírását és pe-
csétjét tartalmazza, a lajstrom meglehetősen hiányos képet ad az 1792. évi

⁴⁴ Uo., 2r/1 és 5v/4.

⁴⁵ Uo., 2r/6.

⁴⁶ Uo., 8v/8.

⁴⁷ Uo., 5r/2.

⁴⁸ Uo., 2r/10, 2r/11, 2r/12 és 2r/13.

⁴⁹ Uo., 5v/5 és 8v/10.

⁵⁰ Uo., 2r/9.

⁵¹ Uo., 6r/11.

⁵² Uo., 8v/9.

⁵³ Uo., 5r/1.

hivatalviselők tekintetében. Az ok ez esetben sem valamiféle igazgatási átszervezésben keresendő, csupán abban, hogy a tisztségviselők egy része elmulasztotta névaláírása után feltüntetni széki hivatalát. A lajstrom adatai alapján a következő táblázatos kimutatás állítható össze Csíkszék 1792. évi hivatalviselő nemeseiről:

Személy	Jogállás	Tisztség	Személy	Jogállás	Tisztség
Bíró Gábor, homoródszentmártoni [nemes], főkirálybíró					
ALCSÍKSZÉK			FELCSÍKSZÉK		
Székely Elek, pókakeresztúri	[nemes]	alkirálybíró	Zöld János, madéfalvi	[nemes]	alkirálybíró
Kovács Ferenc, bankfalvi	[nemes]	rendes széki jegyző	Balázs Tamás, vacsárcsi	[nemes]	jegyző
Czikó Gábor, csík-mindszenti	[nemes]	alcsík-kászoni pénztárnok	Bíró Imre, csíkpál-falvi	[nemes]	felcsík-gyergyói pénztárnok
Bors Lázár, csíkszentkirályi	[nemes]	rendes ülnök	Boros Elek, csíkszenttamási	[nemes]	rendes ülnök
			László János, csíkszentimrei	[nemes]	rendes ülnök
			Sándor Mihály, csíkszentdomokosi	[nemes]	ogy. követ
GYERGYÓSZÉK			KÁSZONSZÉK		
Baló István, nagybaconi	[nemes]	alkirálybíró	Kászoni Mihály, kászoni	[nemes]	alkirálybíró
Mikó János, oroszfaji	[nemes]	jegyző	Bernád János, kászonalítzi	[nemes]	jegyző
Deák Albert, szárhegyi	[nemes]	rendes ülnök	Balási István, kászonimpéri	[nemes]	rendes ülnök
Mikó László, oroszfaji	[nemes]	rendes ülnök	Bernád István, kászonalítzi	[nemes]	rendes ülnök
Kézdi István, gyergyó-szentmiklósi	[nemes]	rendes ülnök			
László Elek, gyergyó-alfalvi	[nemes]	rendes ülnök, ogy. követ			

4. Csíkszék tisztségviselői az 1792. évi hűségskülajstrom alapján.

Az egyébként erősen foghíjas névsor csupán a széki megoszlás tekintetében mutat valamiféle kiegyensúlyozottságot: mivel mindenik társzék meglehetősen alulreprezentált, az alcsíki és a kászonszéki lista rövidsége sem tűnik olyan szembeötlőnek. Lényeges körülmény, hogy akárcsak az 1791. évi kötetben, itt sem tüntette fel egyetlen aláíró sem esetleges lőfő származását (bár nemesi státuszukra is csupán ketten hivatkoztak), az eskütevők ezen esetben is csupán előnevükkel jelezték előkelő voltukat.

A 18. század utolsó évtizedéből két húségesküljajstrom is adatot szolgáltat a csíkszéki nemesség létszámát illetően. Az 1792. évi jegyzékben, amint arról már fennebb is volt szó, 179 eskütevő szerepel,⁵⁴ ami jelentősen nagyobb szám az előző évihez képest, így természetesen közelebb is áll a valósághoz.

CSÍKSZÉK 1838. ÉVI HÚSÉGESKÜLJAJSTROMA

Hosszan tartó, negyvenhárom évnvi uralkodás után, 1835 tavaszán I. Ferenc király elhunyt, a trónon őt elsőszülött fia, V. Ferdinánd követte, akire az erdélyi rendek viszonylag későn, 1837. április 17-én esküdtek fel a nagyszebeni országgyűlésen. Akárcsak 1792-ben, úgy 1838-ban is a széki nemesség két turnusban, a többség július 21-én, kisebb részük pedig augusztus 25-én tett esküt a szék Csíksomlyón tartott közgyűlésein, így a lajstromot kétszer hitelesítették. Első alkalommal még sepsiszentiványi Henter János és illyefalvi Biális Ferenc országgyűlési követek látták el ezt a feladatot, másodszer viszont Henter János helyett már csíkszentdomokosi Sándor István neve tűnik fel, akit a Királyi Táblára ülnökké kinevezett Henter helyett választottak időközben országgyűlési követté. Különlegessége a kötetnek, hogy Csíkszék címeres pecsétjét⁵⁵ először itt használták húségesküljajstrom hitelesítésére. A címeres lenyomat a júliusi hitelesítő záradék után, csíktaplocai Lázár Antal széki főjegyző mint kiadmányozó neve mellett tűnik fel.⁵⁶

Áttekintve a viszonylag terjedelmes, ívrét alakú, 17 lap terjedelmű kötet pecsétanyagát, általános jellegű észrevételként említhető a lenyomatok meglehetősen igénytelen kivitelezése. Sok esetben kevés viaszt használtak, így a tipariumon lévő ábra egy része – a legtöbb esetben a peremdísz, részben vagy egészen – lemaradt a lenyomatról, máshol életlenség, még gyakrabban viaszösszefolyás teszi nehézkesé a lenyomatok értelmezését, némelykor a meg nem szilárdult lenyomatba beleragadt oldalpár papírja takarja el a pecsétábrát. Jellemző készítési hiba továbbá, hogy a névbejegyzések meglehetősen sűrűn követik egymást, ennek megfelelően a pecsétek összetorlódtak, sok esetben egymásra helyeződtek, így a korábban készült lenyomatot részben elfedi a később készült. Külön említendőek a gondatlan használat során keletkezett utólagos sérülések. Feltűnően sok darab esetében észlelhető a repedezettség, de nagyon

⁵⁴ A betegség vagy öregség miatt távollévők, összesen 3 személy helyett meghatalmazottaik írnak alá.

⁵⁵ Csíkszék címeres tipariuma 1793-ban készült.

⁵⁶ MNL OL, Gubernium Transylvanicum – Cista Diplomatica, F 138_1838_No. 26. Csík-, Gyergyó-, Kászsorszék, 14r/1.

sok a töredezett és hiányos lenyomat is. Összességében kijelenthető, hogy bár az öt lajstrom közül a legrészebb lenyomatot tartalmazza, a pecsétek minősége és értelmezhetősége szempontjából az 1838. évi kötet tartalmazza a legtöbb problémás darabot. A jegyzék második felében található lenyomatok különösen rossz minőségűek, némelyik oldalon (pl. 7r–11r) csupán mutatóban van egy-két használható állapotú lenyomat.

Az eddigi kötetekkel összevetve itt jóval több, mintegy háromtucatnyi olyan lenyomat található a lajstromban, amely biztonsággal azonosítható, és családhoz, esetenként személyhez is köthető, és amelyek a többékevésbé szakszerűen megörökített családi címerek miatt kiemelt figyelmet érdemelnek. A viszonylag nagyszámú lenyomat lehetővé teszi a tipologizálást, így a továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy alapotívumaik alapján csoportosítsam a pecséteteket.

Egy nagyobb, önálló csoportot alkotnak az állatalakos lenyomatok (10 db), a megjelenített állatok köre azonban viszonylag szűk, tulajdonképpen három kiemelkedően népszerű, erős jelentéstartalommal bíró állatalak uralja a mezőnyt (oroszlán, daru, pelikán), amelyek a katonáskodó székely egy-egy jellemvonását hivatottak reprezentálni: a bátorságot, az éberséget és az önfeláldozást. E csoportba sorolható csíkszentimrei Antal Dániel (fiat etető pelikán),⁵⁷ csíkszentmártoni Becze Ignác (kivont kardot tartó oroszlán),⁵⁸ tusnádi Élthes Alajos (kivont kardot tartó oroszlán és EP monogram),⁵⁹ gyergyóalfalvi Györffi Dénes (fiat etető pelikán és GD monogram),⁶⁰ ditrói Puskás Ferenc (vágott pajzs, benne sorompó és vágatató ló; PF monogram),⁶¹ csíkszentdomokosi Sándor Mihály (lépdelő oroszlán kivont kardot tart),⁶² pókakeresztúri Székely Zsigmond és Károly (nyakán nyíllal sebzett őrálló daru),⁶³ pókakeresztúri Székely Elek (nyakán nyíllal sebzett őrálló daru és SE monogram),⁶⁴ csíkszentgyörgyi Tompos András (hasított pajzs, benne fél sas és dárdát tartó lépdelő oroszlán)⁶⁵ pecsétje.

Egy kisebb, önálló csoportot alkotnak a katonai érdemeket közvetlenebbül, fegyverábrázolás révén megfogalmazó címeres pecsétek (6 db):

⁵⁷ Uo., 2v/8.

⁵⁸ Uo., 4v/3.

⁵⁹ Uo., 4v/1.

⁶⁰ Uo., 3r/12.

⁶¹ Uo., 3v/1.

⁶² Uo., 2r/1.

⁶³ Uo. 2r/3 és 2r/4.

⁶⁴ Uo., 4r/4 és 4r/5.

⁶⁵ Uo., 3v/13.

a nagyváradai Barátsi Mihályé (kardot tartó páncélos félkar),⁶⁶ a ditrói Csibi Ferencé (koronán könyöklő páncélos félkar kivont kardot tart, hegyén levágott törökfő),⁶⁷ a csikmindszenti id. Czíkó Jánosé (hasított pajzs, benne kardot tartó félkar és koszorúval övezett fegyverek; CG monogram),⁶⁸ a csíkszentimrei László Lajosé (kivont kardot tartó páncélos félkar),⁶⁹ a karcfalvi Mihály Gergelyé (koronán nyugvó páncélos kar kivont kardot tart),⁷⁰ a zsögödi Mikó Antalé (páncélos félkar kivont kardot tart, melyre korona, szív és medvefej van tűzve).⁷¹

A harmadik csoportot is a katonáskodás témája jellemzi, ezek egész alakos vitézeket, harci jeleneteket ábrázolnak (6 db). Ide sorolható nagybaconi Baló József (íjat tartó magyar vitéz),⁷² a böjti id. és ifj. Böjthi Imre (zászlót tartó lovas vitéz és AB monogram),⁷³ csíkszenttamási Boros Elek (kivont kardot tartó magyar vitéz),⁷⁴ egri Deér Félix (lovas katona felemelt jobbójában kivont karddal és DF monogram)⁷⁵ és csíkszentsimoni Endes Miklós (zászlót és kivont kardot tartó magyar vitéz; EM monogram)⁷⁶ pecsétje.

Mindössze 3 olyan címerpecsétet találunk, amelyek alapmotívuma, valamilyen növényi ábrázolás, nem hozható közvetlenül kapcsolatba a katonáskodó életformával: a csíkszentkirályi Bors Barabásé (borsfa és LB monogram),⁷⁷ valamint a csikmindszenti Tamási Ignác és Istváné (gyümölcsfa tetején madár).⁷⁸

Van továbbá 9 olyan pecsét, amelyek összetett címereket ábrázolnak: a pecsétképben egyszerre tűnnek fel fegyverek, állat- vagy növény-motívumok, mindenkinek sajátja azonban, hogy valamilyen formában utalás történik a katonáskodásra. E csoportba kap besorolást sepsiszentiványi Henter János (nyakán nyíllal sebzett őrálló daru; szablya és író-toll),⁷⁹ bánkfalvi Kovács Mihály és József (négyelt pajzs, benne bölényfej,

⁶⁶ Uo., 3r/6.

⁶⁷ Uo., 5r/5.

⁶⁸ Uo., 4v/11.

⁶⁹ Uo., 3r/2.

⁷⁰ Uo., 3v/4.

⁷¹ Uo., 2r/7.

⁷² Uo., 2r/2.

⁷³ Uo., 2v/9 és 2v/11.

⁷⁴ Uo., 2v/6.

⁷⁵ Uo., 16r/13.

⁷⁶ Uo., 2r/5.

⁷⁷ Uo., 16v/7.

⁷⁸ Uo., 3r/4 és 11r/7.

⁷⁹ Uo., 14r/1.

pálmaág, fegyverek),⁸⁰ csíkszentmihályi Sándor László és Ferenc (vágott pajzs, benne kardot tartó páncélos félkar és sebzett nyakú, kiterjesztett szárnyú madár, lábában íróttollal),⁸¹ madéfalvi id. és ifj. Zöld János, illetve Elek (hasított pajzs, benne kardot tartó félkar és zöld fa),⁸² továbbá csíkszentléleki Veress Gergely (vágott pajzs, benne kardot tartó félkar és szájában bárányt vivő farkas)⁸³ pecsétje.

A csak monogramot megjelenítő lenyomatok sorában figyelmet érdemel ugyanakkor kászónújfalvi Barta Ignác,⁸⁴ csíkszentmártoni Becze Gábor,⁸⁵ hollómezei Bota György,⁸⁶ szépvízi Imre Elek,⁸⁷ ditrói Puskás Antal⁸⁸ és csíkszentgyörgyi Tompos János⁸⁹ pecsétje is. Ezúttal is érvényes a megállapítás, hogy jellemzően a módosabb, nem ritkán széki tisztségeket is viselő nemesek rendelkeztek igényesen vésett, tetszetős kialakítású, zömében saját családi címerüket megjelenítő, némely esetben csupán nevük kezdőbetűit feltüntető pecsétnyomóval.

Ez esetben is észlelhető az a kései kutató számára igencsak sajnálatos pecsétkészítői gyakorlat, hogy egyes eskütevők – kiegészítő azon társaikat, akik nem tartották kéznél pecsétnyomójukat, vagy nem is rendelkeztek ilyennel – kölcsönadták saját tipariumukat, így ugyanazon nyomónak esetenként tucatnyi lenyomata is fennmaradhatott. A leggyakrabban kölcsönadott, családhoz vagy személyhez egyelőre nem köthető pecsétnyomó futó szarvast ábrázolt, ennek 18 lenyomata tűnik fel a lajstromban. A sorban szorosan utána következik két további tiparium: az egyik egy kivont kardot tartó félkart ábrázolt, amellyel 17 lenyomatot készítettek, a másik pedig a bánkfalvi Kovács család címeres pecsétnyomója, ezt a családtagokon kívül még 16 eskütevő használta.

Az 1838. évi eskütevők esetében viszonylag soknak a neve mellett szerepel széki tisztsége is, így ezúttal a legnagyobb eséllyel kísérelhetjük meg a széki hivatalviselők névsorának rekonstruálását, bár a lista most sem teljes. A hiány ezúttal is Kászsorszék esetében a legszembetűnőbb:

⁸⁰ Uo., 2v/2 és 3v/10.

⁸¹ Uo., 2r/11 és 5v/2.

⁸² Uo., 2r/6, 2v/10 és 5r/10.

⁸³ Uo., 5r/4.

⁸⁴ Uo., 5r/3.

⁸⁵ Uo. 2r/9.

⁸⁶ Uo., 3r/11.

⁸⁷ Uo., 5r/14.

⁸⁸ Uo., 5r/6.

⁸⁹ Uo., 3r/5.

Személy	Jogállás	Tisztség	Személy	Jogállás	Tisztség
Sándor Mihály, csíkszentdomokosi [nemes], főkirálybíró					
ALCSÍKSZÉK			FELCSÍKSZÉK		
Endes Miklós, csík-szentsimoni	[nemes]	alkirálybíró	Székely Zsigmond, pókakeresztúri	[nemes]	alkirálybíró
Mikó Antal, zsögödi	[nemes]	alcsík– kászoni pénztárnok	Zöld János, madéfalvi	[nemes]	felcsík– gyergyói pénztárnok
Becze Gábor, csík-szentmártoni	[nemes]	aljegyző	Lázár Antal, csík-taplocai	[nemes]	főjegyző
Becze István, csík-szentmártoni	[nemes]	levéltárnok, [számfeletti] ülnök	Sándor László, csíkszentmihályi	[nemes]	rendes ülnök
László Sándor, csík-szentimrei	[nemes]	rendes ülnök	Abos Antal, borzsovai	[nemes]	[rendes] ülnök
Tompos András, csíkszentgyörgyi	[nemes]	[rendes] ülnök	Bocskor Elek, csíkszentmártoni	[nemes]	[rendes] ülnök
Tompos Ferenc ifj., csíkszentgyörgyi	[nemes]	[rendes] ülnök	Domokos Elek, csíktaplocai	[nemes]	[rendes] ülnök
Péterffy József, csátószegi	[nemes]	[rendes] ülnök	Biális Ferenc, illyefalvi	[nemes]	rendes ülnök, egykötet
Czikó János ifj.	[nemes]	[rendes] ülnök	Mihály Gergely, [lófő] karcfalvi	[lófő]	[rendes] ülnök
Botos József, kozmási	nemes lófő	[rendes] ülnök	Szörtsei Imre, szörcei	[nemes]	[számfeletti] ülnök
Czikó Antal, csík-mindszenti	[nemes]	[számfeletti] ülnök	Boros Elek, csík-szenttamási	[nemes]	[számfeletti] ülnök
Bors György, csíkszentkirályi	nemes	[számfeletti] ülnök	Veress Gergely, csíkszentléleki	[nemes]	[számfeletti] ülnök
Korodi József, tusanádi	[nemes]	[számfeletti] ülnök	Biális László, illyefalvi	[nemes]	[számfeletti] ülnök
Tompos István, csík-szentgyörgyi	nemes	[számfeletti] ülnök	Sándor Mihály ifj., csíkszentdomokosi	[nemes]	[számfeletti] ülnök
Székely Elek, pókakeresztúri	[nemes]	[számfeletti] ülnök	Sándor Ferenc, csíkszentmihályi	[nemes]	[számfeletti] ülnök
Potyó György, kozmási nemes	[nemes]	[számfeletti] ülnök	Böjthi Imre id., böjti	[nemes]	[számfeletti] ülnök
Tamási Ignác, mindszenti	[nemes]	[számfeletti] ülnök	Böjthi Imre ifj., böjti	[nemes]	[számfeletti] ülnök
Bota György, hollómezei	[nemes]	[számfeletti] ülnök	Zöld János ifj., madéfalvi	[nemes]	[számfeletti] ülnök
Illyés János, csík-szentgyörgyi	nemes	[számfeletti] ülnök	Geréb Elek, árapataki	[nemes]	[számfeletti] ülnök
Veress József, csík-szentsimoni	[nemes]	[számfeletti] ülnök	Veress Alajos, csíkszentléleki	[nemes]	[számfeletti] ülnök
Bálint János, csík-szentgyörgyi	nemes	[számfeletti] ülnök	Barátsi Mihály, nagyváradai	[nemes]	[számfeletti] ülnök

A nemesi pecsétállomány kutatásának alapvető forrásai...

Péterffy Ferenc, csatószegei	[nemes]	[számfeletti] ülnök	Balás János, vacsárcsi	[nemes]	[számfeletti] ülnök
Györffy József, csatószegei	[nemes]	[számfeletti] ülnök	László Lajos	[nemes]	[számfeletti] ülnök, adóíró biztos
Györffy András, csatószegei	[nemes]	[számfeletti] ülnök	Balás Gáspár, vacsárcsi	nemes	[számfeletti] ülnök
Éltes Alajos, tusnádi	nemes	[számfeletti] ülnök	Barabás János, szépvízi	nemes	[számfeletti] ülnök, jegyzői írnok
Becze Ignác, csík-szentmártoni	[nemes]	[számfeletti] ülnök	Székely Lajos, pókakeresztúri	nemes	[számfeletti] ülnök
Kovács József, bánkfalvi	[nemes]	[számfeletti] ülnök	Székely László, pókakeresztúri	[nemes]	[számfeletti] ülnök
Bors Gábor, csík-szentmártoni	[nemes]	[számfeletti] ülnök	Bocskor Domokos, csík-szentmártoni	[nemes]	[számfeletti] ülnök
Kósa Lajos, csíkcsicsói	[nemes]	[számfeletti] ülnök	Sándor Antal, csík-szentmihályi	[nemes]	[számfeletti] ülnök
Bocskor Lázár, csík-szentmártoni	[nemes]	[számfeletti] ülnök	Sándor József, csík-szentdomokosi	[nemes]	[számfeletti] ülnök
Bocskor Benedek, csík-szentmártoni	[nemes]	[számfeletti] ülnök	Sándor István, csík-szentdomokosi	[nemes]	[számfeletti] ülnök
Bocskor Ignác, csík-szentmártoni	nemes	[számfeletti] ülnök	Balás Lajos, vacsárcsi	[nemes]	[számfeletti] ülnök, dulló
Bocskor Elek, csík-szentmártoni	[nemes]	[számfeletti] ülnök	Kurkó János, csík-szentdomokosi	[lófő]	[számfeletti] ülnök
Andrási József, csík-szentkirályi	[nemes]	[számfeletti] ülnök	Csedő Ignác, csík-szentgyörgyi	nemes lófő	[számfeletti] ülnök
Czikó Ferenc, csík-mindszenti	[nemes]	[számfeletti] ülnök	Botár Mihály, csík-taplocai	[lófő]	[számfeletti] ülnök, ügyvéd,
Czikó Gábor, csík-mindszenti	[nemes]	[számfeletti] ülnök	Zöld Elek, madéfalvi	[nemes]	pénztári írnok
Czikó János id., csík-mindszenti	[nemes]	[számfeletti] ülnök	Imre Elek, szépvízi	nemes	szék postája
Kovács Mihály, bánkfalvi	[nemes]	[számfeletti] ülnök			
Kánya Ferenc, menaságújfalvi	[lófő]	[számfeletti] ülnök			
Fodor Pál, csík-kefalvi	nemes lófő	[számfeletti] ülnök			
Benedek Antal, csík-mindszenti	[lófő]	[számfeletti] ülnök			
Antal Dániel, csík-szentimrei	[nemes]	dulló			
Tompos János, csík-szentgyörgyi	[nemes]	írnok			
Bocskor László, csík-szentmártoni	[nemes]	pénztári írnok			

Bors Lázár, csík-szentgyörgyi	[nemes]	adóíró biztos			
Czikó Pál, csíkmindszenti	[nemes]	szék postája			
Henter János, sepi-szentiványi	[nemes]	ogy. követ			
GYERGYÓSZÉK			KÁSZONSZÉK		
Baló József, nagy-baconi	[nemes]	alkirálybíró	Székely Károly, pókakeresztúri	[nemes]	alkirálybíró
Bajkó Elek, ditrói	[lófő]	helyettes jegyző	Fejér István, haralyi	[nemes]	aljegyző
Jánosi Márton, gergyószentmiklósi	[lófő]	szék geometrája	Balási Ignác, kászonszonimpéri	[nemes]	[rendes] ülnök
Puskás Ferenc, ditrói	[nemes]	[rendes] ülnök	Veres András, kászonszonjakabfalvi	[nemes]	[rendes] ülnök
Veres Mihály, szárhegyi	[nemes]	[rendes] ülnök	Kiss Farkas, altorjai	[nemes]	[rendes] ülnök
Mikó István, orosz-fáji	[nemes]	[rendes] ülnök	Bernád András, kászonszaltízi	[nemes]	[számfeletti] ülnök
Györffy Dénes, gergyóalfalvi	[nemes]	[rendes] ülnök	Bocskor Antal, kászonszonújfalvi	[nemes]	[számfeletti] ülnök
Weégh András, alsó-csernátoni	[nemes]	[rendes] ülnök	Barta Ignác, kászonszonújfalvi	[lófő]	[számfeletti] ülnök
Deák Antal, szárhegyi	[nemes]	[rendes] ülnök, dulló	Mátéffi Antal, kászonszonimpéri	[lófő]	[számfeletti] ülnök
Fülöp Lajos, szárhegyi	[nemes]	[számfeletti] ülnök			
Puskás Antal, ditrói	[nemes]	[számfeletti] ülnök			
Puskás Máté, ditrói	[nemes]	[számfeletti] ülnök			
Simon Antal, bethlenfalvi	[nemes]	[számfeletti] ülnök			
Váradí Alajos, nagyvárad	[nemes]	[számfeletti] ülnök			
Veres István, szárhegyi	[nemes]	[számfeletti] ülnök			
György József, kilyénfalvi	[lófő]	[számfeletti] ülnök			
Csibi Ferenc, ditrói	[lófő]	[számfeletti] ülnök			
Albert Lajos, gergyóremetei	[lófő]	[számfeletti] ülnök			
Albert Márton, gergyóremetei	[lófő]	[számfeletti] ülnök			
Csergő István, szárhegyi	[lófő]	[számfeletti] ülnök			
Ferencz Ignác, gergyóalfalvi	[lófő]	[számfeletti] ülnök			

5. Csíkszék tisztségviselői az 1838. évi hűségeskülaajstrom alapján.

Ez esetben is megfigyelhető, hogy az eskütevők csak elvéve hivatkoztak jogállásukra, nemesi státuszukat húszan, míg lófőszármazásukat („nemes lófő” megnevezéssel) hárman tartották fontosnak feljegyezni, így a jogállásra vonatkozó besorolás a legtöbb esetben más, korabeli források alapján történt. E kiegészítések viszont azt jelzik, hogy az 1838. évi jegyzékbe egy sor olyan (lófőrendű) család képviselője is bekerült, mely családok a 18. században is viseltek ugyan széki tisztségeket, de akkor a húségesküajstromokból kimaradtak. Mindazonáltal nincs szó arról, hogy az 1838. évi lajstromba a teljes lófőrendű lakosság felvételt nyert volna, csak azok a lófők szerepelnek, akik legalább két jobbágyot bírva az immunis nemességhez sorolhatták magukat, illetve olyanok, akik széki hivatalt, jellemzően katonai ülnökséget (ún. militáris vagy primipiláris assessorságot) viseltek, azaz katonai szolgálatuk kitöltése után engedélyt nyertek parancsnokaiktól arra, hogy polgári szolgálatba álljanak.

Mivel ezúttal terjedelmes, és viszonylag teljesnek mondható nemesi jegyzékkel van dolgunk, az 1838. évi húségesküajstrom rendkívüli fontossággal bír a csíkszéki nemesi állomány létszámának megbecsülésében. Ha nem számítjuk az egyéb (katonai, örmény) jogállású közösségek képviselőit esküt tevő személyeket,⁹⁰ akkor 333 aláíró személlyel számolhatunk, ami a korábbi lajstromokhoz képest tekintélyes szám, és ha nem is tekinthető egy pontos kimutatásnak, de többé-kevésbé megbízhatónak látszik a széki nemesség létszáma vonatkozásában.

ÖSSZEGZÉS

A csíkszéki húségesküajstromok jelentősége abban áll, hogy egy száz évvel ezelő évszázad (1741–1838) leforgása alatt öt alkalommal (1741, 1781, 1791, 1792 és 1838) adnak mintavételi lehetőséget Csíkszék nemesi állományának és pecsétanyagának vizsgálatához. A széki nemesség létszámának és rétegződésének tanulmányozása szempontjából az első (1741) és az utolsó (1838) kötet bizonyult a leghasznosabbnak. Korántsem tekinthetőek teljesnek, inkább a legkevésbé hiányosnak mondhatóak, míg a közbeeső jegyzékek szemmel láthatóan foghíjasak. Érdekes hullámlás figyelhető meg az eskütevők számában, hiszen 1741-ben viszonylag magas: 180, majd 1781-ben 151 és 1791-ben 134, ami a mélypontot

⁹⁰ A községek katonabírói harmadmagokkal, illetve a gyergyószentmiklósi és a szépvízi kiváltságos örmény közösségek eljárói is húségesküt tettek, és nyilatkozataikat pecséttel hitelesítették (zömmel egy-egy kölcsönvett tiparium lenyomatával). A pecséthasználattal tekintetében kivételt a két örmény közösség képez, amelyeknek a 18. század végétől saját pecsétnyomjuk volt, itt is azokat használták.

jelenti, 1792-ben már újból 179, és végül 1838-ban eléri a legmagasabb számot: 333. A széki nemesség létszáma tekintetében ezen adatsorból a legelső és a legutolsó adat közelíti meg leginkább a tényleges létszámot.

Nehezíti a családtörténeti, címer- és pecsétani vonatkozások folyamatban történő vizsgálatát, hogy a jegyzékek nem azonos (vagy legalább megközelítőleg egyenlő) időközönként készültek, így pl. az első két lajstrom összeállítására között négy évtized telt el (az utolsó kettő között pedig ennél is több), mely időszakok alatt jelentősen átrendeződhetett a széki hivatalnokréteg. Ilyen hosszú idő alatt akár a nemesi családok állományában is számottevő átrendeződések történhettek, bizonyos családok birtokot szereztek a szék területén (jellemzően beházasodás révén), esetleg nemességet szerezhettek, más familiák pedig akár ki is halhattak. Az újonnan feltűnt családok közül említhetők pl. a nagyváradi Barátszi, nagyberivoji Boér, hollómezei Bota, székelyudvarhelyi Csáni, egri Deér, lécfalvi Gyárfás, kadicfalvi Török, köszvényesremetei Török, ótordai Perlaki, raksai Raksányi, kadicfalvi Rancz, szörcei Szörcei vagy az alsócsernátoni Wégh. A csíkszéki homagiumok lapjairól eltűnt nemesi családok sorában meg kell emlékezni a nagyabafalvi (csíkszenttamási) Abaffi, angyalosi Angyalosi, homoródszentmártoni Biró, nagyajtai Cserei, bankfalvi Füstös, tekerőpataki Gáborffi, sepsiszentiványi br. Henter, bűzásbesenyői Horváth, csíkmindszenti Józsa, kászonfeltízi Kászoni, bankfalvi Keresztes, kászonjakabfalvi Kovács, csíkcekefalvi Lacz, menasági Lakatos, csíkszentkirályi Léstyán, várdotfalvi Márkos, szépvízi Miklós, bankfalvi Mihályffi, altorjai Mike vagy a szépvízi Szűcs családról. Természetesen a felsorolás nem a teljesség igényével történt.

Azontúl, a kötetek nem egyenlő minőségű és mennyiségű adatot szolgáltatnak a pecsétanyag tekintetében sem. A viszonylag kisszámú értékelhető minőségű darab vizsgálata alapján is egyértelműnek látszik, hogy a széki (netán országos jelentőségű) hivatalviselők – jellemzően a módosabb családokból származó nemesek – rendelkeztek igényesen vésett, a heraldikai szabályok figyelembevételével metszett, saját családi címerüket megjelenítő vagy monogramjukat viselő pecsétnyomóval, míg a többség egyáltalán nem rendelkezett saját tipariummal. Egy-egy kötet esetében akár kétharmadra, háromnegyedre is tehető azon eskütevők aránya, akik kölcsönként nyomóval pecsételtek. A széki nemesség pecsétanyagának vizsgálata szempontjából az utolsó, 1838. évi kötet bizonyult a leghasznosabbnak, hiszen ez viszonylag teljesnek mondható, ugyanakkor nagyon sok problémás (eleve készítési hibás, illetve utólag megrongálódott) darabot is tartalmaz, ami állományvédelmi szempontokra is figyelmeztet. A címer- és pecséthasználati vizsgáldásokat ugyanakkor

rendkívül megnehezíti a tipariumok kölesönadásának mindenik kötet esetében észlelt gyakorlata. A csíkszéki hűségeskülaajstromok azonban – hibáik és hiányosságaik ellenére is – megkerülhetetlen források a széki nemesség pecsétanyagának tanulmányozásakor.

IRODALOM ÉS FORRÁSJEGYZÉK

- Barcsay Adorján: Hunyad vármegye levéltárában őrzött homágiumok nemesi címerpecsétjeinek indexe. *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve*, 21 (1912). 1–18.
- Bernád Rita-Magdolna: Székely püspökök címerei és pecsétjei. In: Mihály János (szerk.): *Székely jelképek pecsétén, címerben. Tanulmányok*. Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont, Székelyudvarhely, 2015. 13–46, 197–207.
- Bicsok Zoltán: Római katolikus papi magánpecséték az egykori Csíkszék területéről. In: Mihály János (szerk.): *Címer és pecsét a Székelyföldön. Tanulmányok*. Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont – Udvarhelyszék Kulturális egyesület. Székelyudvarhely, 2012. 49–86, 220–229.
- Bicsok Zoltán: Csíkszéki orvosok pecsétjei a 19. század első feléből. In: Kolumbán Zsuzsánna (szerk.), *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok XIV*. Areopolisz Egyesület. Székelyudvarhely, 2015. 37–63.
- Bicsok Zoltán: Csík-, gyergyó- és kászonszéki nemesek állatalakos pecsétjei a 18–19. századból. In: Mihály János (szerk.), *Székely jelképek pecsétén, címerben. Tanulmányok*. Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont, Székelyudvarhely, 2015. 47–116, 208–217.
- Bicsok Zoltán: *Koronák, hattyúk, lilomok. A Hargita Megyei Levéltár pecsétgyűjteménye*. Csíkszereda Kiadóhivatal. Csíkszereda, 2015./ *Crini, coroane, lebede. Colecția de sigilii a Arhivelor Naționale Harghita*. Editura Csíkszereda. Miercurea Ciuc, 2015.
- Pál-Antal Sándor: *Az 1918/1919 előtti Erdélyre vonatkozó fondok és gyűjtemények jegyzékei 12. Maros megye*. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest – Románia Nemzeti Levéltára, Bukarest, 2014.
- Róth András Lajos: *„Igaz, egyenes és hív lések...”*. *Hűségnyilatkozatok az Udvarhelyi Református Egyházmegyében a XVIII. század végén*. Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont – Udvarhelyszék Kulturális Egyesület. Székelyudvarhely, 2008.

Hivatkozott levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL, Budapest)

- Gubernium Transylvanicum – Cista Diplomatica, F 138_1741_No. 14. Csíkszék

- Gubernium Transylvanicum – Cista Diplomatica, F 138_1781_No.
13. Csík-, Gyergyó-, Kászonszék
- Gubernium Transylvanicum – Cista Diplomatica, F 138_1791_No.
15. Csík-, Gyergyó-, Kászonszék
- Gubernium Transylvanicum – Cista Diplomatica, F 138_1792_No.
18. Csík-, Gyergyó-, Kászonszék
- Gubernium Transylvanicum – Cista Diplomatica, F 138_1838_No.
26. Csík-, Gyergyó-, Kászonszék

ARCÉL

PROFILE

PATAKI JÓZSEF (1908–1993)

Csucsuja István

The short biography of university professor Pataki József highlights the evolution of his carrier starting with the birth in a Szekler vilage in 1908 through the roman-catholic high school to the university in Cluj and the doctoral diploma in Medieval History awarded to him in 1944, arriving to the proper start of his carrier as history teacher and shortly after that, as a university professor. In his rich historical research activity, his book written on the relationship of the Anjou dynasty and the two Romanian voivodates is a cornerstone, showing that the interrelated history must follow the historical fidelity and honesty. The scientific activity of Pataki József was awarded with the external membership of the Hungarian Academy of Science and put a solid basis for the institutional forming of later historians at the Cluj University.

A magyar történeti iskola Kolozsvárt a történelem középkori vonulatait tartotta fő feladatának feltárni és kutatni. Jelentős hagyományai, megfelelő tudás- és módszerbeli felkészültsége birtokában mindezt igen eredményesen tette, még olyan időszakokban és állapotok mellett is, amikor a politikai és szervezeti keretek működésére igen gátlólag hatottak. Ide kapcsolódóan nem érdektelen itt emlékeztetni arra, s ildomos is

ezt tenni, hogy a magyar középkori kutatás és oktatás szakembereinek tudása és presztízse éppen a nem barátian megélt egyetemegyesítés után lett a legnyilvánvalóbb, és nyert általánosabb elismerést. Ugyanis, például a középkor kutatásához nélkülözhetetlen segédtudományi stúdiumokat és diszciplínákat – a paleográfiát, az oklevéltant, heraldikát stb. – a román nyelvű évfolyamokon is ők adták le.

Ez a feladat mindenekelőtt Pataki Józsefre, a Bolyai Tudományegyetemen a középkori egyetemes történelem és több középkorral foglalkozó szaktantárgy előadótanárára hárult. És Pataki Józsefet addig befutott pályája messzemenően alkalmassá tettek ennek ellátására.

Pataki József 1908-ban, tisztán székely- magyar vidéken Kászonyjakabfalván született. Kivételes képességei folytán lehetővé tették számára, hogy a piaristák kolozsvári a Római Katolikus Státus által fenntartott, főgimnáziumban tanuljon. Középiskolai tanulmányainak befejeztével azon rendkívül kevesek közé tartozott, akik sikeresen érettségiztek az Angelescu-féle törvények behozatala idején. Más városokból hozott, kimondottan csak román tanárokból álló bizottság előtt román nyelven tett érettségi volt ez.

A hatalomváltozás utáni erdélyi magyar társadalom önszerveződését mutatja, s a korabeli egyházi és tudósnevezdek felelősségtudatát is, hogy az áttelepedés és kivándorlás megállítása érdekében nagy erőfeszítéseket tesznek a jelentős számbeli megcsappanást szenvedett értelmiség pótlására. A saját egyetemi és más intézményi keretek hiányában az itt levő román egyetem révén érhatték ezt el.

Az egyházfők külön hangsúlyt fektettek arra, s ehhez támogatást is nyújtottak, hogy az előállt állapotok miatt nélkülözhetetlen, román nyelvet, francia nyelvet, valamint román történelmet oktató tanárokat képezzenek ki. Ugyanis az 1925. évi magánoktatási törvény kötelezővé tette a román történelem és földrajz, illetve az alkotmánytan román nyelven történő tanítását. Az idegen nyelv oktatása terén a franciára cserélték a németet. Pataki József régtől meglévő érdeklődését követve, tanárainak György Lajosnak és Bíró Vencelnek tanácsaival ellátva 1926-ban a kolozsvári egyetem – ez 1927-től I. Ferdinánd nevét viselte – egyetemes és román történelem, valamint román nyelv szakára iratkozott be, ahol 1930-ban szerzett diplomát. Tanári pályáját éppen volt gimnáziumában kezdhette el, s Bíró Vencel mellett, a Lyceum könyvtárában tovább mélyíthette paleográfiai, oklevéltani, címertani gyakorlatát. A piarista rendi iskolában már diákként, majd tanárként megtanulta, hogy a kisebbségi értelmiségi felelőssége színvonalas tevékenységet kifejtenie, és önzetlenül hasznára kell lennie közösségének. Kifejtett munkásságának elismeréséből adódott, hogy 1935-től 1941-ig Marosvásárhelyen a római katolikus

tanítóképzőben és gimnáziumban taníthatott, majd Márton Áron püspök Csíkszeredába a katolikus főgimnáziumba nevezte ki. A fiatal tanár szervezőképességét Márton Áron püspök annyira értékelte, hogy nem csak egyházának legfőbb intézményét bízta rá, hanem az erdélyi tanügyi igazgatás vezetésébe is kiszemelte. Pataki Józsefnek az Erdélyi Múzeum-Egylet, Erdélyi Irodalmi Társaság, Erdélyi Katolikus Akadémia székhelyein módjában állt szoros kapcsolatban lenni a történelemtudományokat művelőkkel, s ezek a színvonalas közlés lehetőségét is megadták számára.

A második világháború forrásaiban igen drámaivá fordította Pataki József életét is. Mint ahogy 1944 őszén is tenni kellett, az elrendelt parancs alapján biztonságosabbnak vélt helyre vezetve diákjait esett orosz fogságba, ahonnan csak 1948 karácsony-táján került haza.

A tudományos kutatás területén 1944-ben még a Ferencz József Tudományegyetemen védhette meg doktori disszertációját *Anjou királyaink és a két román vajdaság* címmel. Nyomtatásban is megjelent értekezése mutatja, hogy Pataki József feldolgozásában a középkori történelem írásakor a forráskritikának, az összehasonlításokból nyert levezetéseknek, az apró részletekre való figyelemnek meghatározó szerepe van. Ő azt vallotta, hogy a magyar nemzeti és állami fejlődés kutatásának kell a középpontban állnia.

Hadifogsága után középiskolai tanári és továbbképző intézeti beosztása mellett végzett levéltári feltáró munkáját a Zsigmond-kori társadalmi mozgalmak, mindenekelőtt a huszitizmus és erdélyi elterjedése, szellemi hatásai felé fordította. Budai Nagy Antal felkelése kapcsán keletkezett okleveles anyagot a felkelés okaira és lefolyására vonatkozó adatokat *A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem (1945–55)* című kötetben tette közzé, a huszita hatásokat mutatókat cseh nyelven, közleményben publikálta 1958-ban, majd románul is az egyetem folyóiratában (*Studia Universitatis Babeş-Bolyai* III. kötet). Pataki József 1956-ban foglalta el helyét az akadémiai történeti intézetében és a Bolyai Tudományegyetemen. A különböző oktatási szinteken nyert tapasztalatai révén a nem túlságosan rugalmas egyetemi rendszerben is inspirálólag tudott hatni. Az előadásain és szakszemináriumain át tudta adni mindazt, amit a legjobb magyar történeti iskolák produktumai nyomán a kor történészhallgatóinak nyújtani lehetett. Tudományos presztízsét mutatta, hogy a legnagyobb érték között Kelemen Lajos, Szabó T. Attila, Jakó Zsigmond mellett őt is felkérték a Koncz-kódexben felfedezett marosvásárhelyi magyar nyelvemlékek keltezési idejének meghatározására. A tudományos részletekre kiterjedő okfejtését következtetéseit számba vették a Farczádi Elek által felfedezett magyar nyelvemlék datálásakor.

Az egyetemen, magyar nyelven az egyetemes középkori történelmet adta elő és az ezzel összefüggő szemináriumot vezette, majd az egyetemek összevonása után román nyelven a segédtudományokat oktatta. A hallgatók formálását illetően a forráskezelés, az oklevelek olvasása, másolása, elemzése révén törekedett alapos szakmai képzést elsajátíttatni. Ami szembetűnő volt hallgatóinak és társainak is, persze ez tanulmányaiban is látszott, hogy mennyire lekötötte a régi betűk világában az erdélyi történelem írásos emlékeinek a feltárása, végezte ezt többféle nyelvnek: a latinnak, a magyarnak, a németnek, a románnak az ismeretében. Ez tette kitűnő forrásfeltáróvá és kritikussá.

Az egyetemes történelmi kurzusain nem csak a vonatkozó irodalomban való jártassága tűnt ki, hanem az, hogy akkor szokatlan módon, nem a francia középkori fejlődés modelljeire hivatkozott minduntalan, az egyetemes és az itteni történelem összefüggéseiben a németes eredetű fejlődést és kultúrát emelte ki.

Az Anjou-házból való magyar királyok és a két román vajdaságról írott könyve után, mintegy mutatva azt, hogy a kapcsolattörténeti kutatásoknak a történeti mélységet és hűséget kell követniük, jelentette meg *A magyar és a román tudományos kapcsolatok történetéhez* című tanulmányát a ma már kiemelkedő tudománytörténeti fontosságúnak ítélt *Kelen Lajos emlékkönyvben* (1957). Koncz József marosvásárhelyi történész és Nicolae Densușianu levelezését, példamutató tudományos és személyi kapcsolatát dolgozta fel benne. Továbbá Szapolyai János és Radu de la Afumați havasalföldi uralkodónak a mohácsi vészt megelőző napokban tanúsított magatartásáról tesz közzé két tanulmányt 1967-ben románul, 1976-ban magyarul. Körültekintően itt méri fel Szapolyai késésének okait és szerepét.

Meghatározó értékű és új kutatási irányokat jelöltek ki Pataki Józsefnek az erdélyi gazdaság fejlődése, technikatörténetre vonatkozó tanulmányai, levéltári feldolgozásai. *A csíki vashámor a XVII. század második felében* (Csíkszereda, 1971) című tanulmánya úttörő jellegű már azért is, mert először fejt ki ezen helyi üzemek gazdaságban betöltött fontos szerepét, azt, hogy egész vidékek életét befolyásolták ezek.

A Hunyadiak Vajdahunyadi uradalma történeti bemutatásával pedig a gazdaságtörténet egyik alpművét írta meg. A Nürnbergben őrzött okmányanyag közzététele és mélyreható elemzése ebben olyan történetírói teljesítmény volt, amelyet a monográfia kiadásával, 1973-ban, a Román Akadémia is elismert, szerzőjét ki is tüntette.

Több évtizedre terjednek Pataki Józsefnek Kolozsvár történetének forrásait kereső kutatásai. Kisebb tanulmányokat, ismertetéseket a nagyközönség igényeivel is számolva korábban is közölt, de az 1603-1720

közötti évek kolozsvári emlékiróinak műveiből összeállított kötete alapvető, s kézikönyvként szolgálhat egész nemzedékek számára. Jellemző, hogy a már 1981-re elkészült kötet csak 1990-ben jelenhetett meg *Kolozsvári emlékirók 1603-1720* cím alatt.

A székelység története, ahonnan vétetett, forrásainak feltárása és közlése Pataki József egyik legfőbb történetírói érdeme. Udvarhelyszék mezőgazdaságának XVI. századi múltjával kapcsolatosan a kolozsvári történeti múzeum folyóiratában, majd a Sepsiszentgyörgyi múzeum-kiadta Alutában közölt oklevelekből kibontott megállapításokat. Kritikai vizsgálatnak vetette alá a *Csiki székely krónikát*, s tanulmányt közölt róla a *Korunkban – Legenda és valóság* címen, 1970/4 –, mert érzékelte, hogy szélesebb körben is elvárták, hogy szóljon erről egy autoritás is, egy értő tekintély.

Az erdélyi magyar történetírás számára meghatározó, s az idők távlatában is a historiográfiai kutatásban kikerülhetetlen két alapmű kapcsolódik még Pataki József nevéhez. *Székely felkelés 1595-1596, előzményei, lefolyása, következményei* című kötetben (Kriterion 1979) jelentette meg Imreh Istvánnal *A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején* c. tanulmányát. Ebben a székelyföldi mezőgazdasági termelés színvonalára, tulajdonformáira, a faluközösség státútmaira, a települések számára és nagyságára a társadalmi megoszlásra és csoportokra hatalmas levéltári anyag feldolgozásával tesznek közzé olyan adatsorokat, amelyek szinte szerzetesi munkára vallanak, és amelyek feldolgozása a mai számítógépes világban is sok-sok évet igényelne.

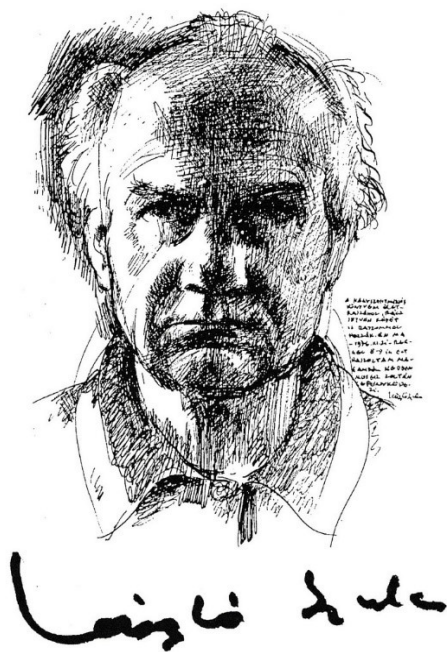
A minden további kutatás számára másik alapvető munka a *Székely Oklevéltár* új sorozatának elindítása Demény Lajossal. Ennek első kötete 1983-ban, a második 1985-ben, a harmadik csak halála után, 1994-ben jelenik meg. Jól átgondolt témakörökbe fogja, csoportosítja a forrásanyagot. A *Székely Oklevéltár* a székely társadalom jogi normáit, felépítését, mezőgazdaságát, ipartörténetét, városfejlődését, kutató szakemberek számára nélkülözhetetlen, s elrendezésében könnyen használható kiindulópont és segédeszköz.

A *Kászonszéki krónika (1650-1750)*, amely Pataki József felfogásában sajátos karakterű műfajt képviselt, Budapesten és Bukarestben 1992-ben jelent meg, s ez is Imreh Istvánnal végzett közös munkája volt.

Pataki József tudósi, történészi teljesítményét a Magyar Tudományos Akadémia azzal ismerte el, hogy külső tagjai sorában választotta. Oktatóként azért szerzett máig tartó elismerést, mert megosztotta, közvetlenül is, s nagyon készségesen, kutatói tapasztalatait. A történészképzés szintjén biztosítandó az alapos felkészülést, rendszeresen kiegészítő feladatokra fogta a diákokat, és ezt gyakorlattá tette. Ez az egyik fontos előzménye annak, hogy a kolozsvári egyetem, máig terjedően, a történelemszakképzés egyik legfontosabb központja lett.

LÁSZLÓ GYULA (1910–1998)

T. Szabó Csaba

Fotó: László Gyula önarckép
(forrás: MTA BTK László Gyula Digitális Archívum)

Gyula László was one of the leading archaeologists of Hungary in the twentieth century. His scholarly heritage, artistic works and important public intellectual and popularizing activity remains a remarkable moment in the scholarship. He played an important role in the history of archaeological education and thought in Transylvania and after 1945 in Hungary, promoting new theories and hypotheses on the ethnogenesis of the Hungarian people.

László Gyula a magyar és egyetemes régészettörténet egyik kiemelkedő, tudományos és művészi hagyatékában is rendkívül változatos örökséget ránk hagyó alakja. Szakmai munkássága iskolateremtő és ugyanakkor megosztó, művészeti öröksége, tudománynépszerűsítő tevékenysége és gazdag közéleti munkássága máig mintaadó jelensége a

régészettörténetnek. A kolozsvári magyar egyetemi oktatásban és 20. századi régészettörténetben is nagy szerepet játszó régészprofesszor életútjával és gazdag hagyatékával számos kutatási projekt foglalkozott, jelen tanulmányban életútjának és szakmai hagyatékának rövid bemutatására vállalkozik a szerző.

GYERMEK- ÉS IFJÚKORA (1910–1935)

László Gyula 1910. március 14-én született az Osztrák-Magyar Monarchia területén, Nagy-Küküllő vármegyében, a szász és román többség által lakta Kőhalmon, székely paraszti származású családban. A kevesebb, mint 20% magyarsággal rendelkező településen az ifjú László Gyula tanár, majd iskolaigazgató apja révén került már gyermekkorában a régészet bővületébe. Apja ugyanis nemcsak műkedvelő, de a régmúlt és a régészeti tárgyak iránt kifejezetten érdeklődő személyiség volt, aki a kolozsvári régészeti iskola domináns alakjával, Pósta Bélával is jó kapcsolatban állt, alkalmanként dolgozott is neki.¹ Az ifjú László régmúlt iránti érdeklődése és a tárgyi kultúra iránti kutatói szellemisége elsősorban az Osztrák-Magyar Monarchia műkedvelő régészeinek és az első erdélyi régészeti iskola közötti együttműködésnek köszönhető, amely jelenség nemegyszer hatásos és hasznos jellegéről a századforduló és századelő számos régészeti ásatása tanúskodik.

László Gyula kiskorától kezdve éveken át gyakori vendége volt a száldobosi rokonoknak. A festői környezet, az erdélyi táj és a régió etnikai, kulturális és történelmi hangulata is jelentős hatást gyakorolt a majdani kutatóra. Száldobos régmúltja és 19. századi megújódása mikrotörténelmi mustrája volt egy kisközösség múlt és jelen közötti párbeszédének, amely inspirálóan hatott László Gyulára, és aki itt már etnográfiai gyűjtéseket és kutatásokat is végez. Az idilli gyermekkor az impériumváltás idején sajnos derékba töri László Gyula és családjának kőhalmi életét: a család menekülni kényszerült, előbb Kolozsvárra, majd hosszú időn át a vagonlakók sanyarú sorsára kényszerültek, míg végül Budapesten találtak végső menedéket. Apja a Néprajzi Múzeum munkatársa lett, míg a fiatal László művészeti hajlama ekkor kezd szakmai érdeklődéssé formálódni. Szőnyi István festészeti magániskoláját elvégezve és a sikeres érettségi után a Képzőművészeti Főiskolán folytatja tanulmányait, ahol olyan neves személyiségektől lesi el a grafika és festészet fortélyait, mint Glatz Oszkár, Lyka Károly vagy Rudnay Gyula.²

¹ Antal: *László Gyula ajándékai*, 277. Lásd még: Vincze: *A kolozsvári régészeti iskola*.

² Antal: *László Gyula ajándékai*, 277–278.

Képzőművészeti tanulmányai mellett több régészeti, történelmi tárgyat is felvett, amellyel megalapozta addigi történelmi érdeklődését. Dolgozott múzeumi gyakornokként a Hoppál Ferenc kelet-ázsiai Művészeti Múzeumban és később a Nemzeti Múzeumban is.

Külföldi ösztöndíjak révén az 1930-as évek elején bejárja Olaszország legnagyobb művészeti központjait és gyűjteményeit, ahol az itáliai reneszánsz nagymestereinek munkái láttán meghátrál művészeti ambícióitól, és végérvényesen a tudományos munka felé fordul; igaz, művészeti érdeklődését, kézügyességét élete végéig kamatoztatja szakmai pályafutása alatt is. Olaszországi élményeiről egy rövid, 33 oldalas brosúrát is közöl, ezzel egyrészt végérvényesen elbúcsúzza a művészélettől és elindítva közel hat évtizeden át tartó tudománynépszerűsítő munkásságát.³ Az életét nagyban meghatározó váltásról jól tanúskodik az 1934-ben napvilágot látott első, régészeti témájú tanulmánya a kiskőrös-vágóhídi ásatásokról, amelyet a magyar régészet akkor (is) kanonikus folyóiratában, az *Archaeológiai Értesítő*-ben közöl.

1935-ben a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténelmi és Keresztényrégészeti Intézetében készült doktori értekezésének sikeres védését követően bölcsészdoktori fokozatot szerzett az *Adatok az avarokori műipar ó-keresztény kapcsolataihoz – Contributi ai rapporti antichi cristiani dell' arte industriale dell' epoca avara* című nagyhatású munkájával, amelyet még fél évszázaddal később is idéztek, és Vida Tivadar, valamint Bollók Ádám új tanulmányainak megjelenéséig alpmunkának számított az avar vallásosság és díszítőművészet témakörében.⁴

BIZÁNC TÓL A KETTŐS HONFOGLALÁSIG (1938–1978)

László Gyula 1938-ban több hónapon át Görögországban tartózkodott egy kutatási ösztöndíjjal, amelynek hatására 1938–1940 között több, Bizánccal és az István-kori magyar művészettel kapcsolatos tanulmánya jelent meg. Művészeti érdeklődésének lankadatlan jellegéről tanúskodik, hogy az 1930-as években tanulmányainak nagy része a díszítőművészet témakörében íródik, melyet a magyar régészetben azóta sem látott alapos-sággal illusztrált rajzokkal tett látványossá és emlékezetessé. A politikai fordulatok és a második világháború teremtette új politikai körülmények

³ László: *Párizs, London, Firenze*.

⁴ László: *Avarokori műipar*. Lásd még: Vida: *Christianity in the Carpathian Basin*; Bollók: *Christians, Christianity*. Érdekes módon Bollók Ádám az avar kori kereszténység elemzésekor nem idézi László Gyula egyetlen munkáját sem.

hatására 1940 és 1949 között László Gyula Kolozsvárra kerül, és kezdetben az Erdélyi Múzeum-Egyesület Érem- és Régiséggyűjtőjében dolgozik, majd Roska Márton mellett akkor ismételt I. Ferencz József Tudományegyetem néven működő magyar nyelvű egyetem tanít.⁵ Mindezek mellett még az Erdélyi Tudományos Intézet munkatársa lesz Makkai László és más, a kor neves történészeinek társaságában.⁶ Erdélyi éveiben igen termékeny tudományos szempontból: nevéhez fűződik az 1942-ben a Zápolya utcai 76-os telken talált honfoglaláskori sírok ásatása, amely máig a legjelentősebb ásatása Kolozsvárnak ebből a kevésbé ismert korszakból.⁷ A ráháruló új régészeti feladat magával ragadja Lászlót, aki végérvényesen a honfoglaláskori magyarság régészeti emlékeanyagának kutatása mellett teszi le tudományos hitvallását. 1942 és 1945 között két, korszakalkotó munkája is születik, amely egyrészt saját életében és tudományos pályájában, másrészt az ősmagyarság kutatástörténetében is új fejezetet nyitott.⁸ Erdélyi éve alatt több tucat tanulmányt és ismeretterjesztő munkát írt, tudományos munkáinak száma ekkor már százra tehető. Ezek nagy része – az 1930-as évekkel ellentétben – már nem az avar korról vagy a bizánci idősakkal, hanem a honfoglalás korának régészeti forrásaival és az ősmagyarok vallásával foglalkoznak. Kolozsvári éve alatt Erdély egyik vezető értelmiségi személyisége, közéleti szereplője lett, ám kortársai számára mégis kutatói, valamint pedagógusi munkássága és tevékenysége révén vált követendő példaképpé. Előadásairól legendák terjedtek, egykori tanítványai így emlékeztek róla:

a katedrán egy rendkívül szuggesztív, derűt és biztonságot sugalló, hallgatóit alkotó szellemi kalandra hívó személyiség szólalt meg. Kérdezett és felelt, közös töprengésre, együtt gondolkodásra szólított minden jelenlévőt. És milyen ars poetica jegyében művelte tudományát? Kezdetől fogva szakított a régészeti anyagot pusztán felleltározó hagyományos szemlélettel, az úgynevezett „reálarcheológiával”, ahogy szakkörökben mondják. Ő a hajdani élő embert óhajtotta felmutatni, mindennapi tevékenységével, szokásaival, gondolataival, érzelmeivel, hiedelemvilágával egyetemben, a kisebb és nagyobb közösség életrendjével. Ehhez mozgósítania kellett a rokon tudományok sorát, legelsősorban a néprajzot, a nyelvészetet, lélektant, összehasonlító etnológiát és mitológiát. Ezt is a maga módján tette, nem száraz tantételek,

⁵ Gáll: *Roska Márton és az erdélyi régészet*.

⁶ A korszakról lásd: Ghitta et al. (coord): *Istoria Universităţii „Babeş-Bolyai”*.

⁷ Gáll: *Az Erdélyi-medence*. II. köt. 268–292. A teljes szakirodalommal.

⁸ László: *A honfoglaló magyarok művészete*; László: *A honfoglaló magyar nép*.

elvont igazságok beidézésével, hanem rendszerint saját megfigyelések, megélt élmények mozgósításával. A temetők titkait boncolgatva gyakorta idézte fel bibarcfalvi vagy száldobosi megfigyeléseit a halott és az élő falu rendjének megfeleléseiről. Hát amikor egyszerre csak átváltott első személyű beszédre, ilyesfélét mondva: „úgy képzeltük el a másvilágot”, „egyszerre három irányban jöttünk hazát szerezni”, „asszonynépünk dolga” meg ez és ez volt!⁹

1949 után visszatér Budapestre, ahol néhány évig még a Nemzeti Múzeumnál dolgozik, különböző kiállításoknak díszlettervezője, kurátora és segédmunkatársa. 1957 és 1980 között az ELTE Régészeti Tanszékének oktatója, majd tanszékvezetője. Ebben az időszakban több jelentős munkája is születik a nagyszentmiklósi kincsről, és ebben az időszakban dolgozza ki a kettős honfoglalásról szóló elméletét is, amely tudományos vitát, megosztottságot és nemegyszer ellenszenvet váltott ki úgy a magyarországi, mint a nemzetközi tudományos életben.¹⁰ Elmélete ma már szakmai berkekben is vitatott és egyre kevésbé elfogadott.¹¹ Elméletének jelentőségét talán mégis az jelentette, hogy indirekt módon hatott az avar kor kutatásának felélénkülésére, és új hullámot indított a honfoglalás korának régészeti kutatásában, melynek ma már eurázsiai projektekből és globális történeti perspektívákban lehetnek csak értelmezhető távlatai.¹²

A HAZATALÁLT TUDÓS (1990–1998)

A rendszerváltás egyben a nyolcvanadik évébe lépett, tekintélyes, egy egész ország által ünnepeelt tudósként köszöntött László Gyulára. A matuzsálemkorú régész 1990 után gyakori vendége volt szülőföldjének, ahol számos ismeretterjesztő előadást, kulturális rendezvényt tartott, és vált ismét az erdélyi közélet és tudományos pezsgés szerves részévé. Több alkalommal járt Kolozsváron is 1990 után, ahol óriási sikert aratott előadásaiival. Számos interjú, dokumentumfilm és ismeretterjesztő munka előszava hirdette László Gyula nevét, mint a tudományos ismeretterjesztés és a magyar régészet akkori legismertebb személyiségét. 1996-ban több nagy kötete, tudományos munkásságának összegzése jelent meg

⁹ Antal: *László Gyula ajándékai*, 279.

¹⁰ László: *A „kettős honfoglalás”*. Első tanulmányát, amelyben nyíltan említi a kettős honfoglalás elméletét, 1968-ban írta. Lásd még: Sudár et al.: *Magyar őstörténet*; Szabados: *Vázlat*.

¹¹ Lukácsi: *Interjú Bálint Csanád régésszel*.

¹² Türk: *A korai magyar történelem*.

életműkiadásként,¹³ amelyek mai napig az erdélyi és magyarországi családlád polcán az egyetlen forrásai a honfoglaláskori régészetnek és történelemnek.

László Gyula 1998. június 17-én egy nagyváradi előadását követően lett rosszul és hunyt el. Halálával a magyar és egyetemes régészettudomány egyik jeles, talán legsokoldalúbb alakja távozott, akinek művészete és szellemi, tudományos hagyatéka talán minden más magyarországi régésznel előbb örökségként élt és él a magyar és erdélyi társadalomban. Ezt tükrözi az is, hogy több százra rúgó bibliográfiájának jelentős részét, 1951 utáni gazdag levelezésének nagy részét és megannyi személyes dokumentumát, fotóit, mintegy 600-ra rúgó portrészorozatát, több ezernyi rajzát és ragasztós könyveit a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontja egy átfogó digitalizációs projekt keretén belül fogja feldolgozni.¹⁴

IRODALOM ÉS FORRÁSJEGYZÉK

- Antal Árpád: László Gyula ajándékai. *Erdélyi Múzeum*, 60 (1998) 3–4. sz. 277–281.
- Bollók Ádám: Christians, Christianity and the ‘Northern Barbarians’ in Late Antiquity and the Early Middle Ages. In: Carlo Ebanista – Marcello Rotili (eds.): *Dalle steppe al Mediterraneo. Popoli, culture, integrazione*. Guida, Napoli, 2017. 423–442.
- Gáll Erwin: Roska Márton és az erdélyi régészet (tegnap és ma). Kritikai megjegyzések az erdélyi örmény-magyar tudós kora középkori tanulmányaihoz. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából* (2012) 6-7 sz. 27–57.
- Gáll Erwin: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői*. I–II. köt. SZTE BTK Régészeti Tanszék, Szeged, 2013. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6.)
- Ghitta, Ovidiu (szerk): *Istoria Universităţii „Babeş-Bolyai”*. Editura Mega, Cluj-Napoca, 2012.
- László Gyula: *Párizs, London, Firenze*. 30 példányban sokszorosított magánkiadvány. Budapest, 1933.
- László Gyula: *Adatok az avarkori műipar ó-keresztény kapcsolataihoz – Contributi ai rapporti antichi cristiani dell’ arte industriale dell’ epoca avara*. A Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörté-

¹³ László: *Góg és Magóg népe*; László: *A honfoglaló magyarok*.; László: *The Magyars*.

¹⁴ MTA BTK László Gyula Digitális Archívum (<http://lgyda.btk.mta.hu/>, letöltés: 2018. 11. 5.).

- neti és Keresztényrégészeti Intézetében készült doktori értekezés. Budapest, 1935.
- László Gyula: *A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben*. (Függelék: Janovich József: A Lehoczky-Múzeum honfoglaláskori leleteiről). Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1943.
- László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete. Magyar Élet*, Budapest, 1944.
- László Gyula: *A „kettős honfoglalás”*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1978. (Gyorsuló idő)
- László Gyula: *Góg és Magóg népe. A szerző válogatása életművéből*. Trikolor és Intermix Kiadó, Budapest, 1996. (Örökségünk)
- László Gyula: *A honfoglaló magyarok*. Corvina, Budapest, 1996.
- László, Gyula: *The Magyars. Their Life and Civilisation*. Corvina, Budapest, 1996.
- Nacionalizmus és régészet. Lukácsi Béla beszélgetése Bálint Csanád régésszel. *Magyar Tudomány* 48 (2003) 6. sz. 758–763. (<http://epa.oszk.hu/00700/00775/00055/index.htm>. Utolsó látogatás: 2018. 11. 05.)
- Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2014. (MTA BTK MÓT Kiadványok 1.)
- Szabados György: Vázlat a magyar honfoglalás Kárpát-medencei hátteréről. In: Kovács László – Révész László (főszerk.): *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Magyar Nemzeti Múzeum–Déri Múzeum–MTA BTK Régészeti Intézet–Szegei Tudományegyetem, Budapest, 2016. 629–648.
- Türk Attila: A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban (perspektívák és teendők). In: Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2014. (MTA BTK MÓT Kiadványok 1.) 19–30.
- Vida, Tivadar: Christianity in the Carpathian Basin during Late Antiquity and the Early Middle Ages (5th to 8th Century AD). In: Tóth, Endre – Vida, Tivadar – Takács, Imre (eds.): *Saint Martin and Pannonia. Christianity on the Frontiers of the Roman World. Exhibition Catalogue*. Palatia, Győr, 2016. 93–106.
- Vincze Zoltán: *A kolozsvári régészeti iskola a Pósta Béla korszakban*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2014.

KÖNYVSZEMLE

BOOK REVIEW

ROMSICS IGNÁC: *MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE*.
KOSSUTH KIADÓ, 2017. 543 OLDAL.

Egyed Ákos

Némi meglepetéssel fogadja a szakma Romsics Ignác *Magyarország története* című könyvét, hiszen őt a 20. század szaktörténészeként ismerik. Meg kellett írnia ezt a könyvet, mert szembe akart nézni azokkal a dilemmákkal, kérdésekkel, amelyek a magyar történészeket hosszú ideje foglalkoztatják. S emellett azt figyelte meg, hogy túl sok amatőr történész írása kezdte elárasztani a sajtót, a médiát általában, amelyek megalapozatlan, leegyszerűsített elméleteikkel a kollektív történelmi emlékezetnek alakítóivá váltak. Ezt a jelenséget ellensúlyozni kell megfelelő történészi munkákkal. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy kötetét szerzőnk nem a szakmának, hanem a szélesebb érdeklődő közönségnek szánja.

Szerzőnk néhány éve készül ennek a munkának a megírására, s az előkészület során, született meg a *Clio bővületében*, valamint *A múlt arcai* című munkája. Ezekhez hatalmas historiográfiai irodalmat tanulmányozott. Egy helyen megemlíti, hogy például a dualizmus első három évtizedének több mint félszáz történészeről van tudomása. Ezt olvasva elkezdtem gondolkodni azon, vajon mi különbözteti meg a történészt a történetírótól, mert az ötven történész mindegyike bizonyosan nem volt történetíró is, aminthogy e kötet felhasználta és ajánlta irodalmának nagyszámú szerzője sem. A történész és történetíró fogalmát általában szinonimaként használjuk, s köztük lényeges különbség csak a műfaj kérdésében van, de abban tényleg van különbség: a történész egy kisebb időszak szakembere, míg a történetíró képes hosszú történelemben gondolkodni s összefoglaló műveket alkotni, mert rálátása van a nagy egészre. A *Clio bővületében* című, nagyszerű könyvének mellékleteként közölt kislexikonban 17 magyar történetíró rövid életrajzát közli, közülük kiemeli a kötet hátlapján öt olyan történetíró képét, akiket talán a legfontosabbnak tart a különböző történelmi korokból, ezek a következők: Pray György, Horváth Mihály, Marczali Henrik, Szekfű Gyula és Kosáry Domokos. Romsics akadémikus folytatója a magyar történetírás hagyományának, a 21. századból tekintve vissza egész történelmünkre.

De visszatérek tulajdonképpeni megtisztelő feladatomhoz, a recenzióhoz. A könyv műfaja történeti szintézisként határozható meg. Ahogy a szerző mondja, köteté *kontrafaktuális*. Látásmódja reális és komplex, messze áll attól, hogy heroizáljon, de nem törekszik tudatosan deheroizálásra sem. A politikusok döntéseit mindig az adott körülmények befolyá-

solták. A kötet alapeleme az összehasonlító módszer, amely segíti a szerzőt abban a megvallott szándékában, hogy kijelölje Magyarország helyét Európában, különösen a civilizációs fejlettség és kultúra tekintetében. A könyv stílusa olvasmányos, világos, kissé távolságtartó. Kerüli a vitákat, a vitás kérdések eldöntésére nem vállalkozik; szerintem azonban a hangsúlyok elhelyezéséből mégis kiderül a szerző állásfoglalása, s halványabban az empátiája is. A „kényes” kérdésekre mindig kitér, és számba veszi a különböző véleményeket, amelyeket, ha ellentétesek, külön ismertet; ilyen a magyar eredetkérdés vagy a mohácsi csatavesztés okainak felvázolása. Amikor saját véleményét kívánja kifejezni, mérlegel, „mérleget” készít.

A kötet alapvető rendezőelve az időrend; taglalása ezen belül az állam, illetve az állami politika történetének változásai szerint alakult. Érdekesnek látom azt a módszerét is, amellyel egy-egy meghatározó történelmi eseményt röviden bemutat, s következményeit folyamatként írja le. Például az etelközi besenyőtámadást, amely a honfoglaláshoz vezetett, vagy a mohácsi vereséget, amely aztán az ország három részre szakadását eredményezte. A kötet nagy teret szentel a társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyok, és kiemelkedően nagyot az életmód bemutatásának. Az említett alapelveket figyelemmel kísérve igyekszem a kötet tartalmi vonatkozásait ismertetni.

A kötet öt fejezetben tárgyalja Magyarország történetének legalapvetőbb kérdéseit, ezek: I. A magyar nép kialakulása és megtelepedése a Kárpát-medencében; II. A középkori magyar királyság; III. A három részre szakadt magyar állam; IV. A Magyar Korona országai a Habsburg Monarchiában és V. A trianoni Magyarország.

Az első fejezet alapvető kérdése a magyarok megtelepedése a Kárpát-medencében és a kereszténység felvétele. A szerző röviden sorra veszi a honfoglalásról keletkezett elméleteket, kiemelve a szerinte megalapozottabbakat, de kitér további, számba jöhető elméletekre is. Ismerteti Fodor István álláspontját az ugor együttélés illetően, valamint Róna-Tas eltérő véleményét, kitér a hunokra Anonymus és más források alapján, valamint László Gyulának a kettős honfoglalásról szóló elméletére is. Ezt azért tartom fontosnak, mert áttételesen érinti azt a nagyon régi és alapvető kérdést, amely a magyar közvélemény nagy többségében erősen tartja magát, a székelységben pedig majdnem kizárólagos, tudniillik hogy a magyarok a hunok leszármazottai, a történettudomány pedig Hunfalvy Pál elmélete óta, a 19. század utolsó harmadától kitarotán cáfolja a hun származás elméletét. Látható, hogy a magyar történelmi tudat egyik fontos kérdéséről van szó. Természetesen szerzőnk nem vállalkozik valamiféle kiállításra egyik vagy másik oldalon, mégis fontosnak tartotta, hogy

foglalkozzék a kérdéssel a kettős honfoglalás elmélete által (22-23.). Bár nem látja eléggé bizonyítottnak László Gyula elméletét, szerintem a kérdés olyan megközelítése, amilyent a kötet felmutat, talán segíthet megszólítani azt a szélesebb, történelmünk iránt érdeklődő közönséget, amelyhez a könyv voltaképpen szólni kíván. Ez az ellentét a történettudomány és a magyar társadalom nagy része között a magyar eredetkérdésben (a hun kérdésben) tág teret kínál egyes amatőr történészeknek, hogy légből kapott teóriákkal álljanak elő, s amelyekre, sajnos, kiadó is kerül, és vásárló is szép számmal.

Visszatérve tulajdonképpeni feladatomhoz, folytatom a kötet bemutatását.

Miután a magyarság megtelepedett a Kárpát-medencében és megismerte környezetét, a szomszédos népeket s a hatalmi viszonyokat, amihez a „kalandozások” is hozzájárultak, a magyarok vezetőinek dönteniük kellett a régi rendszerük, illetve az európai népeknél megfigyelt új rendszer között. Ami nem ment könnyen, belső viszályok nélkül, de végül döntésük az utóbbi mellett szót: „A magyarságnak, ha önálló akart maradni – írja a szerző –, a törzsi-nemzetségi széttagoltság helyébe a nyugat-európai mintákat követve erős államot kellett létrehoznia, amely máson, mint a kereszténységen nem alapulhatott. A 10. század második felében Európa más pogány népei – a dánok, norvégok, svédek, lengyelek, oroszok bolgárok, horvátok – is erre az útra léptek. A nagy jelentőségű átalakulás lényegében mindenütt hasonlóképpen ment végbe. A pogány törzsfők vagy vezérek egyike magához ragadta a kezdeményezést, vetélytársait s azok családjait kiirtotta vagy maga mögé állította, térítőpapokat hozatott, akikre és fegyvereseire támaszkodva megkezdte az új vallás által legitimált uralmának kiépítését. A Kárpát-medencében ezt a munkát Árpád egyik dédunokája, Géza kezdte el” (37.). Volt keleti orientáció is az erdélyi gyulák részéről, de ez csak átmeneti jelenség volt, mert István király végképp elkötelezte magát és az országot a nyugati világ mellett. A rendszer- és életformaváltás, amely már az erdélyi gyulák és Géza alatt elkezdődött, persze hosszú és visszaesésekkel tarkított folyamat volt, amely István uralkodása alatt még korántsem fejeződött be, de megszilárdult annyira, hogy „a pusztulás, illetve felszívódás veszélye, amely a hunok, avarok és más Európába tévedt keleti nomád népek végzete lett, végleg elháruljon a magyarok feje fölül. István helye ezért a legnagyobb magyar államférfiak között ezért megkérdőjelezhetetlen” (57.).

Romsics Ignác szerint Magyarország mindig szerette volna utolérni a Nyugatot, de sohasem sikerült felzárkóznia annak fejlettségi mutatóihoz, bár időnként sikerült közelebb kerülnie a nyugat-európai civilizációhoz. Erről is érdekes fejtegetést találunk a kötet *Mátyás emlékezete* című

részében, amely szerint a nagy király emlékezete is hozzájárult ahhoz, hogy a Mohács utáni viszontagságos időkből visszanézve az uralkodó korát a béke és igazságosság aranykorának tartsák és nevezzék. De nem vitás, hogy a középkori Magyarország Hunyadi Mátyás uralkodása alatt került legközelebb a nála mindig fejlettebb Nyugat-Európához. Tehát a későbbi korok is alakítják a múlt képét.” Ezért a múltat, pontosabban az arról alkotott képet a mindenkori jelen is formálja. Ezt észlelhettük a legutóbb Kolozsvárt rendezett ünnepek rendezvényein is, de ez a történettudományra nem vonatkozik. A kötetet olvasva nagy hiányérzetem támadt, mert Mátyásról szóló kiváló összegezés nem tér ki a kolozsvári Mátyás-hagyományra és kultuszra.

A Dózsa-parasztfelkelést szerzőnk a Tripartitummal és a mohácsi csatavesztéssel együtt tárgyalja, s valós összefüggéseket állapít meg. A felkelést vassal és jogvesztéssel erősen megtoroltak (de az nem igaz, hogy tüzes trónra ültették volna, ez a szerző kifejezésével élve „utólagos legenda”). Az viszont tény, amit a *Hármaskönyv* ír: az 1514-es országgyűlés megvonta a jobbágyok szabad költözködési jogát, heti robot végzésére kötelezte őket. S ami ebből következett már a jövőbe mutatott, rossz irányt jelölt ki, mert: a hozott intézkedések magyar jobbágyság nyugat-európai típusú fejlődését hosszú időre visszavetették, s az „urak” és „szolgák” közötti viszonyt bizalmatlansággal, gyűlölködéssel teli elmentétté változtatták – írja Romsics Ignác.

Már említettem: szerzőnk módszerének jellegzetessége az, hogy röviden összefoglal egy-egy történelemformáló eseményt, aztán hosszabban időzik annál a folyamatnál, amit az esemény elindított. Így jár el a mohácsi csatavesztés tömör összefoglalásával, hogy aztán hosszasan foglalkozzon a következményeivel. De maradjunk egy pillanatig a mohácsi katasztrófánál. A csatavesztést sokan és sokáig összekötötték a Dózsa-féle felkeléssel, ti. hogy a felkelés és következménye, amely a szerző szerint felért egy „török hadjárat pusztításaival”, egyik oka volt a vereségnek. Ezt ma már nem osztja a történészek nagy része; többnyire azon a véleményen vannak, hogy az Oszmán Birodalom erő- és emberfőlnye akkora volt, hogy a magyarok veresége elkerülhetetlen volt (141-142.). A Dózsa-féle parasztfelkelés története és a székely történelem több vonatkozásban hasonlítható össze. A felkelők – olvassuk a *Magyarország történetében* – azt remélték, hogy győzelmük esetén ők a székelyek szabadságjogaiban részesülnek. Ehhez szeretném még hozzáfűzni, hogy a székelyek nem csatlakoztak a parasztfelkeléshez, ellenkezőleg, részt vettek a leverésében. Viszont 1562-ben felkeltek jogaik védelmére, amit a fejedelmi haderő lever, és sok tekintetben hasonló módon torolt meg a hatalom, mint a Dózsa-féle felkelők esetében tette: csonkítások, kivégzések stb.

És ami Székelyföldön is a jövőt rombolta: ha a Dózsa-felkelés után a magyar parasztságot örökös jobbágyságra vetették, 1562-ben a székely köznépet fejedelmi jobbágyságra ítélte a segesvári országgyűlés. Ezzel bevitte Székelyföldre az úrbériséget, amelynek eddig csak a csírái jelentek ott meg.

A már többször említett módszer és szemlélet szerint a három részre szakadt ország történetét, az ott zajló folyamatokat politikai és adminisztrációs megosztottságuk ellenére majdnem szinkrónban mutatja be. Ez a szintetikus látásmód eredménye. És ez a látásmód és szerkesztési elv vonatkozik a IV. fejezetre is, amely *A Magyar Korona országai a Habsburg Monarchiában* címet viseli.

Ezt Bécs ostromának történetével indítja, amelyből levezeti a „viszszafoglaló háború” főbb eseményeit. Ebben a fejezetben hangsúlyos eseményként kap helyet a II. Rákóczi Ferenc által vezetett „felkelés”, és a leverését követően Magyar Királyság integrálása a Habsburg Monarchiába. Ezzel kapcsolatban szerzőnk, megadván a császárnak, ami a császáré, idézi III. Károly levelét, amelyben ez arra inti a kancellárt, hogy „ezzel a nemzettel nagyobb megértéssel kell bánni, s elejét venni azon panaszáknak, hogy a németek elnyomják; meg kell nekik mutatni, hogy bennük éppúgy megbízom, mint a többiekben, s becsületben tartom őket. Szigorúan meg kell hagyni az ottani vezénylő tábornokoknak, hogy az országban a legjobb rendet tartsák fenn, s a zsarolásokat ne tűrjék; meg kell mutatni a magyaroknak, hogy őket pártatlan igazsággal és szeretettel akarjuk kormányozni” (261.).

Ezt a politikai szándékot leginkább Mária Terézia értette meg, és próbálta gyakorlatba ültetni. A szerző szerint Mária Terézia uralkodásának lényege „az európai centrum és az országai közötti, az elmúlt 150–200 évben tovább mélyült fejlettségbeli különbségek csökkentésére való törekvés volt, bővelkedett eredményekben. Ezek alapján a Habsburg-ház egyik legnagyobb uralkodójának tarthatjuk, és egyben egészen napjainkig az egyetlen olyan nőnek, aki Magyarország történelmét érdemben befolyásolta. 1894–95-ben, a millenniumi emlékévre készülve a magyar országgyűlés ezért indokoltan határozta el, hogy ércbe öntött alakjának helyet kell kapnia a magyar történelem legnagyobb alakjainak köztéri panteonjában, és meggondolatlanul, amikor 1948 után eltávolították onnan, helyébe pedig 1954-ben Thököly Imre szobrát állították. A magyar szabadságharcok vezetői és a Habsburg uralkodók a saját korukban politikai ellenfelek voltak, de mindkét csoportban akadtak olyanok, akik – természetesen saját helyzetükből és koruk eszméitől vezérelve – népeik és országaik javát tartották szemük előtt, s ezért megérdemlik az utókor tiszteletét. Mária Terézia kétségkívül ezek közé tartozik” (284). Valószínű,

hogy az előbb említett koncepcióváltozásokra való tekintettel mondja Romsics Ignác, hogy „kisebb vagy nagyobb mértékben minden történelmi korszakban újraíródik a múlt” (481).

Ugorjunk egyet 1848-ig. A reformkorban a modern nemzetté válás és polgárosodási törekvésben a Monarchia népei közül a magyar az élen járt. Ezért tudott felkészülten reagálni a Nyugat-Európában kirobbant forradalom hírére. A forradalom és szabadságharc történetét Romsics Ignác igyekezett objektíven, a későbbi emlékezések során rárakódott romantikus képletek nélkül bemutatni (amiben esetleg tovább is megy egy lépéssel a szükségesnél, mert 1848-ban és különösen 1849-ben a nemzeti lelkesedés nélkülözhetetlen tényezője volt a küzdelem vállalásának). Szerzőnk nyitott a más nemzetek céljai iránt, és kritikusan viszonyul a magyar hegemonia érvényesítésének kísérletéhez. Ugyanakkor tisztán látja a forradalom eredményeit. „A közös ügyek tisztázatlansága és a nemzetiségi kérdés negligálása ellenére az áprilisi törvények sok évszázados történelmi korszakot zártak le, és megalapozták azt, amelyben még ma is élünk. Olyan horderejű gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális változások, mint amilyenek ezekből a jogi döntésekből következtek, az államalapítás, a feudális földbirtoklás elterjedése és a kereszténység felvétele óta nem történetek Magyarországon. A rendiséget felváltó polgáriparlamentáris társadalmi és politikai rend ismét Európa élenjáró országa-hoz, Hollandiához, Angliához és Franciaországhoz, valamint a velük azonos berendezkedésű Egyesült Államokhoz közelítette Magyarországot” (335.). Ez a megállapítás szerintem a rendszerváltásról szól – amelyről a magyar történetírás általában megfélekedezik –, pedig ez jelentette a forradalom legnagyobb eredményét. A kötet segítheti a tudomány álláspontjának érvényesítését abban is, hogy ne fogadjanak el az olvasók olyan kijelentéseket, amelyek szerint a forradalom megbukott, hiszen nem bukott meg, a szabadságharcot a túlerő elfojtotta.

Hosszú időn keresztül megoszlott a történetkutatás az 1867-es kiegyezés kérdésében. Újabban nem képezi vita tárgyát az, hogy reális kompromisszumként értékeljük, amiben nagy szerepe volt Kosáry Domokos vonatkozó tanulmányainak és kiállításának. Ennek ellenére „Deáknak, a haza bölcsének” és a kiegyezésnek nem alakult ki olyan kultusza, mint Kossuthnak és a szabadságharcnak. 1867-hez sohasem társult olyan érzelmi azonosulás, mint 1848-1849-hez. Romsics akadémikus szerint a dualizmus kora „Magyarország Mohács utáni történelmének legdinamikusabb és legeredményesebb korszaka volt. Ezt a fejlődést több oldalon felvonultató adatokkal bizonyítja a kötet. Összehasonlító módszerrel jut arra a következtetésre, hogy akkor valamelyest csökkent Magyarország lemaradása a fejlett európai országokhoz viszonyítva, „de az az állítás,

hogy Magyarország a legjobb úton haladt az európai élbolyhoz való felzárkózás útján, s az adott kereteken belül erre lett is volna esélye, nem egyéb öncsaló mítosznál vagy a legjobb esetben is jóindulatú tévedésnél” (360.).

Érdekes címet kapott az utolsó fejezet: *A Trianoni Magyarország*. A Trianoni békeszerződésről írja a szerző: „Erre az igazságtalan és méltánytalan döntésre nem tudatlanságból, hanem azért került sor, mert a fennen hirdetett etnikai elvet számos esetben felülírták a győztesek stratégiai, gazdasági és közlekedési megfontolásai, valamint a környező államok mértéktelen követelései” (405.). Tömören ez a szerző véleménye. Az 1920 után kialakult Horthy-rendszerről erősen megoszlanak a vélemények. Szerzőnk szerint Magyarország autoriter állam volt, de a többpártrendszer, a parlament, a parlamentnek felelős kormány, a bíraskodás szuverenitása, pluralista szellemi élet benne volt, a fasiszta vagy a nemzetiszocialista totalitarizmus legfontosabb ismertető jegyei pedig nem voltak benne. Igaz, a szélsőjobboldal megerősödésével erősödtek a zsidóellenes diszkriminációs intézkedések is, de szisztematikus pogromokra, atrocitásokra nem került sor (418.). Viszont a Sztójay-kormány alatt nagyszámú zsidó lakost hurcoltak megsemmisítő táborokba, míg 1944. július elején Horthy végre leállította a deportálásokat (421). A világháború után Magyarország a szovjet táborba került. Ennek történetéről bővebben szól a 20. század történetére koncentráló munkájában (*Magyarország története a 20. század században*, 1999), mint a *Magyarország történetében*, de a leglényegesebb mondanivaló ebből sem hiányzik.

Romsics Ignác akadémikus legújabb könyvének erősségei közé tartoznak a társadalomról, kultúráról, a mindennapi életéről, életmódról írott, jól kimunkált részek. Ez új kötetének legnagyobb újítása a hasonló kiadványokkal szemben. Ez azért is jó döntés volt a szerző részéről, mert a történetírást gyakran éri az a bírálat, hogy túlságosan szűk az érdeklődési köre, csak a nagy eseményekkel és személyiségekkel foglalkozik, és nem figyel az egész társadalom életére.

Közismert, hogy az egyetemes történetírás terén az Annales-kör s különösen Ferdinand Braudel, Lucian Fèbvre, Marc Bloch irányváltása gyakorolt erős hatást a történetíráásra az életmódkutatás felkarolásában. Romsics Ignác sem először bizonyítja, hogy ugyancsak fogékony a történetírás tematikai palettájának gazdagítására a mindennapok történetének bevonása által is. Aki ismeri – és sokan ismerik – a szerzőnek a 20. század történetét tárgyaló kötetét, az meggyőződhetett erről. Újabb könyvében a szerző minden korszak történetébe beilleszt egy életmódról szóló terjedelmes részt. Láthatóan az életmódot az élet szervező elemének tartja, s nem is csak életmódról, hanem életmódkról ír, hiszen például a

középkori Magyarországon a papok, nemesek és jobbágyok életmódja ugyancsak különböző volt, és a társadalmi hierarchián belüli helyzet mindenre rányomta bélyegét, kihatott az egyes csoportokhoz tartozók jogi helyzetére, vagyoni állapotára, életmódjára, öltözkékre és étkezési szokásaira egyaránt. És arra is, hogyan laktak és utaztak. Izgalmas és érdekes, olvasmányos részei ezek a kötetnek. *A késő középkori társadalom és életmód* című fejezet (a 143–146. oldal) tematikáját érdemes felsorolni: hányan voltunk; egészségügy; a társadalom hivatásrendje; a király jogállása és a koronázások; a Szent Korona-tan; Mátyás és Beatrix esküvője; az uralkodói rezidencia; vadászatok és királyi lakomák; lovagi tornák és egyéb multságok, szexuális élet, a nemesi elit; a főnemesi paloták; élet a főnemesi kastélyokban; a köznemesek rendje; az egyházak rendje; a szerzetesrendek; a városi élet; a falvak; a jobbágyság jogállása és kötelezettségei; a paraszti viselet; a magyarországi nem magyar etnikumok. Vagyis az egész társadalom életéről kapunk szintetizáló képet.

Ugyanilyen gazdag és változatos a kora újkori társadalomról és életmódról, továbbá a rendiség korának életmódjáról és művelődési viszonyairól, valamint a trianoni Magyarország társadalmi struktúrájáról, településszerkezetéről, a lakosság életkörülményeiről nyújtott kép is.

Az életmódkutatással a szerzőnek tömören sikerült bemutatnia az államtörténet keretében az egész társadalom történetét. Az életmódban megnyilvánuló hagyományosság nem kis mértékben járult hozzá a magyarság megmaradásához, sajátosságainak megőrzéséhez. Figyeljünk a ruházatra, az életmód sajátosságaira, a végvári vitézek, a hajdúk, a székelyek társadalmában (229–231). Gondoljunk a székely ruhára, amelyet ünnepek alkalmával napjainkban is örömmel ölt fel a fiatal nemzedék, hogy kifejezhesse a székely tudatot. Elmondható ez a román paraszti viseletről is. Az életmódok leírása kiegészül a kitűnő illusztrációs anyaggal. Érdekes a kép- és térképanyagot is megnézni, és együtt értelmezni a vonatkozó szöveggel.

A legújabb *Magyarország története* Romsics Ignác kiváló munkája; a szerző együtt látja és láttatja a mindenkori magyar állam és állami politika, valamint a társadalom és életmódja történetét. Igazi történetírói szintézis ez, amely megfelel annak a célkitűzésnek, amiért szerzője megalkotta.

PAUL NIEDERMAIER: *GENEZA ORAȘELOR MEDIEVALE ÎN TRANSILVANIA*. EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, BUKAREST, 2016. 607 OLDAL.

Izsán Csaba

Paul Niedermaier egyike a második világháború előtt született, erdélyi szász, várostörténettel foglalkozó elismert történész generációjának. Egy olyan illusztris körnek, melynek tagjai közül sokan nincsenek közöttünk, vagy már hosszú évtizedekkel ezelőtt elhagyták Erdélyt, illetve Németországban jelennek meg publikációik. Jelen recenzált mű szerzője, velük ellentétben továbbra is aktívan részt vesz a romániai tudományos életben, remélhetőleg a jövőben is új kiadványok formájában gyümölcsözteti tiszteletre méltó munkásságát.

A nagyszebeni születésű várostörténész a bukaresti Ion Mincu Építészeti Egyetemen végezte tanulmányait, doktori diplomáját is itt szerezte 1975-ben. 1963 óta folyamatosan a nagyszebeni tudományos élet jeles alakja. Nyolc évig a Brukenthal Múzeum építésze és restauráló osztályának vezetője, 1971 óta folyamatosan a Nagyszebeni Humán Tudományok Intézetének kutatója, 1994 és 2017 között pedig igazgatója is. Egy négy éves időszakban óraadó tanár volt a Lucian Blaga egyetemen, ahol jelenleg tudományos szakértőként segíti a kutatók és diákok munkáját, 2001 óta pedig a Román Tudományos Akadémia levelező tagja.

Jelen kiadvány először az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jordáky-ház könyvtárában került a kezembe, a könyvtárba érkező újdonságokat nézegetvén. Hamar éreztem a kötet mögött rejlő hatalmas mennyiségű kutatómunkát, illetve aényt, hogy a szakkönyv magyar nyelvű fordítása nagy segítséget jelentene az Erdéllyel is foglalkozó magyarországi kutatók számára, akik nem ismerik a román nyelvet. Ezt követően, tavaly decemberben doktori témavezetőm, Rüs-Fogarasi Enikő javasolta a kötetet recenzálásra. Mivel már korábról ismertem, szívesen vállaltam a bemutatását.

A kötet szakkönyvként írható le, azonban magán viseli a tudományos katalógus egyes jellegzetességeit is. A katalógusokat példaként felhozva, jobban értékeltem volna egyes helyeken a nagyobb méretű képek elhelyezését, jobb minőségű fotók választását.¹ Küllemét tekintve nagyméretű és kemény kötésű kiadvány, borítójának kivitelezése igényes és

¹ Főként a bécsi udvar által elrendelt katonai felmérések térképei kerültek meg-
lepően kis méretben egyes oldalakra, ezáltal sokkal inkább „dízájnt szol-
gálva”, mintsem az olvasó jobb tájékozódását segítve.

stílusos, illetve a kötet belső tagolása és alfejezetei is minden igényt kielégítőek. Ezen a ponton ki kell emelnem a szerzőnek azt a megjegyzését, miszerint a kiadványt alapját képező kutatást 1971 és 2015 között végezte és a kötet fejezeteit már publikálta korábban, német nyelvű forráskiadványokban. A szövegeket azonban teljesen átszerkesztették. E munkában Derzsi Júlia, Hopârtean Mioara-Corina, Mariana Vlad és más történészek nyújtottak neki nagy segítséget.

A kötet 6 nagy fejezetre tagolható. Első nagy egysége a kutatás módszertanát mutatja be. Ezen belül egy nagyon tömör, mégis könnyen értelmezhető alfejezetben tárgyalja a különböző településtípusokat, részletesen elemezvén, hogyan jött létre például egy halmazfalu, miben különbözött fejlődése egy sakktabla alaprajzú településtől, illetve az évszázadok során milyen egyedi fejlődési lépéseken ment át mindenik típus. Jelen alfejezetben nem tapasztaltam a korábban leírt kis méretű, alig használható képek problémáját, alkalmasak a felvázolt problémák értelmezéséhez. Az első nagy fejezet végén három esettanulmány, Szászsebes, Szászváros és Medgyes városok fejlődésének bemutatásával támasztja alá korábbi elméleteit. Szászsebes esetében egy jóval tömörebb és a szakterület számára könnyebben felhasználható munka született, mint a szintén Niedermaier közreműködésével készült, *Románia városainak történeti atlasza* című sorozat második, 2004-ben megjelent, Szászsebessel foglalkozó kötete.²

A második nagy fejezet azzal a hosszú átmeneti időszakkal foglalkozik, amely a római kivonulástól a 10. századig tartott. A szerző röviden tárgyalja a római települések struktúráját és fejlődését, illetve az ezektől függetlenül létező, erdélyi településeket, a Maros megyei Malomfalva és Maroscsapó, illetve a Hargita megyei Kisgalambfalva példájával. A későbbi századokra vonatkozóan három további alfejezetre tagolja a második egység településeinek bemutatását. Külön foglalkozik a volt római castrumok helyén épült településekkel, illetve az ezektől független, alacsonyabb, illetve és magasabb területen épültekkel.

A III-V. fejezetek tárgyalják a középkori Erdély településeinek fejlődését. A nagy korszakokat elválasztó időpontokat Niedermaier számára a tatárjárás, Nagy Lajos uralkodása és nápolyi hadjárata, Buda eleste és az Erdélyi Fejedelemség megalakulása szolgáltatták. Pontosabban az 1000–1241; 1242–1347, illetve az 1348–1541 közötti időszakokkal foglalkozik a három nagy fejezet. Címeik, magyarul így hangzanak: *A kora középkori urbanizáció kezdetei*; *Az érett középkor fejlett urbanizációja*;

² *Atlas istoric al oraşelor din România: Sebeş*. Academia Română/Comisia de Istorie a Oraşelor din România, Editura Enciclopedică, Sibiu, 2004.

valamint *Az urbanizáció változatossága a késő középkorban*.³ A kora középkort bemutató fejezetben a korai falvakkal és az első városias jellegű központokkal foglalkozik először a szerző. Ezt követően a gyorsan fejlődő „településkomplexumokat” mutatja be, mint a püspöki székhely Nagyvárad, majd a lakott várakra tér, zárásként pedig a fejlődő települések utcaszerkezetével foglalkozik. Az érett középkort tárgyaló nagy egységben külön alfejezetet szán a hegyek közötti medencékben létrejött új településeknek, amelyek, korábban az állatok legeltetésére használt helyeken alakultak ki, míg a legelők jóval magasabb hegyoldalakra kerültek. Tárgyalja a püspöki székhelyek monumentális építkezéseit, illetve folytatja a sűrűn lakott, gyorsabban urbanizálódó vidékek bemutatását. Ebben a fejezetben tér ki részletesen a különböző falutípusokra, illetve az egyes városias települések fejlődési modelljeire az utcaszerkezetre alapozván (sugaras, körkörös, párhuzamos, elnyújtott utcatípusokkal). A késő középkort bemutató nagy egység már jóval kisebb városrészekkel foglalkozik. A szerző tárgyalja a lakónegyedek létrejöttét, a zsúfolt, várfal által körülvett települések utolsó szabad parcelláinak beépítését, illetve a korszakban meghatározó, törökellenes intézkedésként is megvalósuló, gyengén védett települések falainak és védműveinek kibővítését. Az utolsó fejezet meglepően rövid terjedelmű, az erdélyi kora újkor 1542 és 1686 közötti időszakát öleli fel, illetve *Az urbanizáció stagnálása az újkor kezdetén* címet kapta (*Stagnarea urbanistică la începutul perioadei moderne*). E húsz oldalban Niedermaier a városokban végbemenő változásokkal, illetve az ekkor megjelenő olaszbástyás védművekkel foglalkozik, továbbá egy alfejezetet szán a kora újkori városi „zöld területeknek”, parkoknak és füves kerteknek.

A kiadványt további mellékletek, függelékek és felhasznált források jegyzéke zárják. Pozitívumként kell kiemelnem, hogy a kötet teljes képanyaga az adott fejezetben található, nem kell folyamatosan hátralapozni a mellékletek megtekintéséhez. A pozitív megjegyzések tárát a középkor egyes időszakainak egyenlő mértékű elosztása és tárgyalása gyarapítja. Sajnos nem mondhatjuk el ugyanezt a kora újkori részről, amely azt a benyomást kelti, mintha a szerző csak befejezni szeretne volna művét, nem pedig kimondottan foglalkozni az illető korszakkal. A kiadvány talán legnagyobb pozitívuma a fejezetek közötti folytonosság. Amint a cím is sejteti, a fejlődés vonalát követve mutatja be a településeket, nem pedig atlasz- vagy katalógusszerűen, ábécésorrendben vagy földrajzi elhe-

³ Începuturile urbanismului în evul mediu timpuriu (1000–1241); Urbanismul în evul mediu dezvoltat (1242–1347); Diversitatea urbanistică în evul mediu târziu (1348–1541).

lyezkedést követve, csupán egyenként tárgyalja a lakott területeket. Amint azt írásunk elején is kifejtettük a szakterület nagy hasznára válna a kötet magyar vagy legalább angol nyelvű fordítása, hiszen a Niedermaier által korábban már publikált fejezetrészek 4 különböző német nyelvű kiadványban jelentek meg egy 25 évet felölelő időszakban, emiatt nehezebben elérhetőek. Reméljük, hogy továbbra is jó egészségnek fog örüvendeni az idén 81. évét töltő Paul Niedermaier, és tovább szolgálja kitartó munkájával a szakterületet.

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS: *MEZŐVÁROSI
ÖNKORMÁNYZAT A KÖZÉPKORI HEGYALJÁN*. MAGYAR
NEMZETI LEVÉLTÁR, BUDAPEST, 2017. 280 OLDAL.

György Árpád Botond

Gulyás László Szabolcs kötetében egy kora újkorban megszilárdult és kialakult tájegység középkori történetébe vezeti be az olvasót. A kötet magvát a szerző doktori dolgozata alkotja, azonban mivel az a védés után közel egy évtizeddel jelenik meg nyomtatásban, így több fejezeten is csiszolni tudott. Szintén a késői kiadás velejárója, hogy több fejezet már átalakítva megjelent különböző szakfolyóiratokban. A kötet nem csak arra tesz kísérletet, hogy bemutassa a mai Magyarország legnagyobb borteremő vidékének középkori önkormányzatait, hanem arra is, hogy teljes keresztmetszetében bemutassa a települések középkori jog-, közigazgatás- valamint társadalom történetét a rendelkezésre álló pillanatfelvételeken keresztül.

Már a mű elején tisztázza a szerző, hogy a Hegyalja megnevezés már a 14. században megjelent, azonban csupán egy 1622-es dokumentumban található a „*a hegyaljai hét város*” kifejezés. 1641-ben a környék 13 települése tárgyal Mádon, a 18. század elején a fogalom már 20 települést takar, végül a Hegyalja régióra 1737-ben megalkotott törvény 21 várost és falut sorol fel, e települések borait egységes pecsét alatt kell forgalomba hozni. Szintén kiemeli, hogy az elemzés során három olyan települést is feldolgozott, amelyek ugyan nem tartoznak a régióhoz, azonban földrajzilag, gazdasági és társadalmi téren közel állnak a Hegyaljához. A Zempléni-hegység északi oldalán található Göncről, illetve a korábban bányaváros, majd mezővárossá átalakuló Telkibányáról, valamint a hegység nyugati oldalán található Szikszóról van szó.

A kötet bevezető fejezetében a szerző először bemutatja a magyar történetírás eredményeit a mezővárosok kutatásával kapcsolatban, majd ezen belül kitér a hegyaljai mezővárosok kutatásnak történetére és lehe-

tőségeire. Kiemeli, hogy a kutatás nagyon is kedvező helyzetben van, hiszen a forrásadottság viszonylag kitűnő, ráadásul a régióban a településhálózat elég sűrű ahhoz, hogy sikerüljön a településekről több pillanattfelvétel alapján átfogó képet készíteni. Ráadásul az évszázados viszonylagos különállóság a helytörténeti munkák mennyiségében is meglátszik. A bevezető fejezet végén a kutatás fő forrásait is megismerjük, amelyek elsősorban a szerző által már korábban publikált, mezővárosokban vagy a mezővárosok által kibocsátott oklevelek. A levéltári jelzeteket is közli a szerző egy táblázatában, településekre lebontva. A kutatás további forrásai közé tartozik más, a településeken történt birtok- és jogügyletekkel kapcsolatos oklevelek, amelyek valamilyen módon akár személyek, akár az adott birtok elhelyezkedése alapján kapcsolódnak a vizsgált régió városaihoz.

A következő nagy szerkezeti egységben az önkormányzatot meghatározó tényezőket ismerjük meg. Először az önkormányzatok történeti háttérét és az azokat garantáló történeti dokumentumokat mutatja be a szerző. A vizsgált települések közül kimagaslik (Sátoralja)Újhely és (Sáros)Patak. A két település már az Árpád-korban kiemelkedett környezetéből, különböző kiváltságot szereztek az uralkodóktól, amelyek megteremtették a városok számára a fejlődés kereteit. Adott volt számukra a szabad királyi fejlődés lehetősége is. Azonban mivel mindkét település magánkézbe került a 15. század során, mezővárosként fejlődtek tovább, és őrizték bizonyos fokú autonómiájukat. A szerző kitér (Olasz)Liszkára, Tolcsvára és Vámosújfalura is, hiszen ezekről rendelkezünk több középkori információval. Majd rátér több ismert település történetére, valamint a három Abaúj vármegyéhez tartozó mezővárosra, Göncre, Telkibányára és Szikszóra, amelyek közel hasonló fejlődési utat jártak be, mint Sárospatak vagy Sátoraljaújhely. Az alfejezet végén a szerző közli a vizsgált települések értékeit a centralitási pontrendszerben.

A következő alegységben a települések fejlődésében nagy szerepet játszó szőlőművelés került vizsgálat alá, valamint a hozzá kapcsolódó borkereskedelem. Külön vizsgálja a külső, extraneus szőlőbirtokosok megjelenését és ennek a folyamatnak lecsapódását az önkormányzatokban. Hegyalján a szőlőtermesztés már a 14. században is a fő bevételi forrást jelentette a mezővárosi polgároknak, s mivel mentes volt különböző adók alól, így anyagi megerősödésüket is jelenthette. A külső birtokosok már a 13. században megjelentek, azonban a 15. században a jobbagyi kötelezettségek alól mentes szőlőbirtokok kereskedelmébe olyan nagy szabad királyi városok polgárai is bekapcsolódtak, mint Bártfa, Eperjes vagy Kassa. A polgárok vagyonosodásával együtt járó jogsértésekre és közösségi fellépésre is kitér a szerző, s bizonyítja, hogy a mező-

városok jogait elsősorban nem a földesuruk, hanem sokkal inkább a külső hatalmaskodások veszélyeztették. A mezővárosok akkor is közösségként léptek fel, ha egyik polgárt külső sérelem érte.

A fejezet végén a szerző kitér a mezővárosok és a földesúr viszonyára, ami a legtöbb esetben kölcsönösen jó volt, az urak igyekeztek támogatni a város gazdasági fejlődését, hiszen abból nekik is hasznuk származott. Arra is volt példa, hogy megakadályozták idegenek birtokszerzését. A mezővárosok életébe a legritkább esetekben avatkoztak bele, a legnagyobb mezővárosok saját nevükben adhattak ki dokumentumokat. Esetükben még a földesúr sem nevezte ki helyi tisztartóját, és a legtöbb esetben bíraskodási jogát sem gyakorolta, sőt minél befolyásosabb volt, annál több privilégiumot igyekezett kijárni a település számára. A hegyaljai mezővárosok egységes fejlődésében valószínűleg nagy szerepet játszott az, hogy amikor nem voltak királyi kézben, akkor is az ország legbefolyásosabb családjai birtokolták őket. A kisebb településeken már előfordult, hogy az önkormányzat nem tudta meghaladni a falvak szintjét.

A harmadik fejezetben a mezővárosok tanácsait és azok társadalmi háttérét ismerhetjük meg. A szerző bemutatja a tanács kialakulásának és bővülésének folyamatát. A mezővárosok tanácsa jórészt kisebb, mint az igazi városoké. A tanácsot a szabad királyi városokhoz hasonlóan szervezték meg. Kialakult egy belső tanács, kevesebb taggal, mint egy igazi város esetében, ők a napi feladatokat látták el, valamint egy külső tanács, amely csak ritkábban, a legfontosabb ügyek esetén ült össze. Az általános megállapításokat követően a szerző sorra bemutatja, hogyan alakult az adott települések vezetőségének mérete, valamint egy összesítő táblázatban közli mezővárosra lebontva az ismert esküdtek neveit. Szintén vizsgálat alá kerül a tisztségek betöltőinek társadalmi háttere, nem csak az egyének, hanem a családok története is. A városban az elit által lebonyolított ingatlanforgalmat is igyekezett feltárni a források alapján a szerző, a megvizsgált személyek más településeken folytatott tevékenységét igyekszik bemutatni. Kiderül, hogy a városokat vezető rétegeket élénk kapcsolatban álltak egymással, és igyekeztek más települések ingatlanforgalmába is bekapcsolódni.

Az ingatlanforgalomban érdekelt csoportok után a városok kézműves lakosait vette vizsgálat alá a szerző. Elsősorban tisztázza a középkori kézművesek foglalkozásának személynév alapján történő azonosítását, először a történetírásban elért eredményeket bemutatva, majd pedig saját érveit is felsorakoztatva. Véleménye szerint a latin nyelven lejegyzett foglalkozásnevek biztosan az illető személy kézművességére utalnak. Ki kell emelnünk, hogy néhány jelző esetében, amelyek egyszerre jelezhetnek foglalkozást és tulajdonságot, még a szakirodalom is bizonytalan.

A 16. századhoz közeledve egyre kevésbé valószínű a magyar nyelvű lejegyzés esetében, hogy foglalkozást jelöl. A kutatás alapján jelentős eltérések vannak a vizsgált korszakok között. Úgy tűnik a 14–15. század folyamán a városok társadalmában jelentős átalakulások történtek. A precíz és szigorú vizsgálat során 17 foglalkozásnevet különböztetett meg. A kézművesek azonosítása után igyekszik megvizsgálni, hogy a városvezetésen belül milyen arányban vettek részt a kézművesek. Adatai szerint, melyeket diagramokra lebontva közöl, az rajzolódik ki, hogy a kézművesek fokozatosan vesztették el reprezentációjukat a városok vezetésében. Azonban a szerző is hangsúlyozza, hogy az adatok sokkal inkább tükrözik a nyelvi változásokat, mintsem általános érvényű tendenciát mutatnának.

A kötet záró fejezetében a mezővárosi önkormányzatok hatáskörét boncolgatja a szerző a forrásokon tükrében. Először a mezővárosok illetékességével és annak határaival foglalkozik, külön figyelmet szentelve annak, hogy mennyire tudta a világi hatóság adásvétel, illetve végrendelek esetében érvényesíteni saját jogait, valamint az oklevél kiadási szokásait. A nagy egység második alfejezetében az önkormányzat feladatköreivel foglalkozik. Ezek közé tartozott az ingatlan adásvétel ellenőrzése és megerősítése, ezzel kapcsolatosan 56 oklevelet tudott felhasználni. Kitér a zálogba adásra és a végrendelettel kapcsolatos oklevelek kiállítási módjára. A meglévő okleveles anyag alapján a perrendtartást és az azzal kapcsolatos oklevélkiadást, valamint a más peres ügyekben kiadott oklevelekből levonható tanulságokat mutatja be. A magisztrátus feladatai közé tartozott a polgárok más bíróságok előtti jogi védelme és a kereskedelem felügyelte is.

Az illetékesség és feladatkörök főfejezet harmadik alfejezetében vizsgálja a szokásjog alkalmazását az oklevéladásban és a pecséthasználatban. A szerző egy érdekes szokásjogot talált két, Tolcsva mezőváros magisztrátusa által kiállított oklevélben. A források alapján úgy tűnik, hogy az adásvételről szóló okleveleket a kiállítás után egy évvel és három nappal erősítették meg pecséttel, hiszen addig lehetett az ingatlan eladása ellen tiltakozni.

A kötet törzsszövege utószóval zárul. Ebben a szerző a kutatásai során, számára felmerült két kérdést igyekszik tisztázni. „Az első, hogy a fentiekben vizsgált oppidumok önkormányzata és társadalmi jellemzők alapján mennyiben számít különlegesnek a Hegyalja és szűkebb fejlődése, milyen egyedi vonások teszik sajátossá ezeket a településeket? A másik, hogy vajon a hegyaljai oppidumok esete, közösségi létük fejlettsége szolgálhat-e általános tapasztalattal a középkori magyar mezővárosi fejlődésre nézve?” (227)

A kötet függelékében a szerző két térképen mutatja be a régió településének egyházi intézményeit és a település szerkezetét. Egy táblázatban összesíti a vizsgált településekről feltárt fontosabb adatokat. Továbbá a két, szokásjogot bizonyító Tolcsván kiállított oklevél eredeti szövegét. A kötet bibliográfia jegyzékkel, valamint személy- és helynévmutatóval zárul.

Egy rendkívül tömör és adatokban gazdag kötetet tarthat kezében az olvasó. A művel kapcsolatban negatívumot nem is igen tudnánk említeni. Talán annyit, hogy az írás tömörsége és információ dömpingje miatt könnyen elveszhet az olvasó figyelme, s újra át kell vennie részeket. Azonban ki kell emelnünk, hogy a rendelkezésre álló száraz forrásokat a szerző bravúrosan sokoldalúan tudja megközelíteni. Véleményünk szerint e kötet jelzi azt az utat, amerre a következő évtizedekben a várostörténeti kutatásnak haladnia kell. Azaz szisztematikusan, ha kell régióra lebontva elemezni a mezővárosokat, s az így kapott adatokból már egy átfogóbb képet nyerhetünk. Mint e kötet esetében Hegyaljával és szűkebb környezetével kapcsolatban.

SZABÓ PÁL: 1440 – NÁNDORFEHÉRVÁR ELSŐ OSZMÁN-TÖRÖK OSTROMA ÉS ELŐZMÉNYEI. AREIÓN KÖNYVEK, SZEGED, 2015. 257 OLDAL.

Ladó Árpád Gellért

A középkori magyar hadtörténetnek kevés olyan jól ismert epizódja van, mint Nándorfehérvár 1456-os oszmán-török ostroma. Érthető is, hiszen a késő középkor egyik legjelentősebb hadi eseménye zajlott le ekkor, amely 70 évre feltartóztatta az Oszmán Birodalom közép-európai irányú terjeszkedését. Nem elhanyagolható az sem, hogy az ostrom sikeres kimenetele olyan, európai szemmel nézve is, nagyformátumú személyiségeknek volt köszönhető, mint Hunyadi János és a tüzes szavú obszerváns prédikátor, Kapisztrán János. A győzelem hírének terjedéséhez és napjainkig tartó ismertségéhez hozzájárult az is, hogy az akkori pápa, III. Kallixtus az egész kereszténységre érvényes ünneppel kötötte össze. 1457. augusztus 6-a óta az Úr Színeváltozásának ünnepe egyben az 1456-os nándorfehérvári diadal ünnepe is, amelyre a déli harangszó emlékeztet mind a mai napig.

Az 1456-os ostromnak jelentőségéhez méltóan hatalmas szakirodalma van, nemcsak magyar nyelven. Cseh Valentin 2017-ben megjelent

kötete a legfrissebb és legátfogóbb munka ezen a téren.⁴ Írásunk azonban nem ezt a könyvet kívánja bemutatni, hanem az ehhez szervesen kapcsolódó, mintegy előzményként szolgáló, Szabó Pál nevéhez kapcsolódó kötetet. A kötet Nándorfehérvár első, 1440-es oszmán-török ostromát tárgyalja főként írott források alapján.

Szabó Pál jogász, történelemszakos bölcseész és tanár. PhD fokozatát a Szegedi Tudományegyetem Doktori Iskolájának medievisztikai programján szerezte meg 2014-ben. Főbb kutatási területe a magyar–bizánci–oszmán–török–szerb kapcsolatok a 14–15. században, hadtörténeti és politikatörténeti vonatkozásban. A szerző tagja a Magyar Bizantinológiai Társaságnak, kutatásai kiterjednek a bizánci császári jogalkotásra is. Emellett költő és műfordító, a Magyar Írószövetség tagja. Jelen munkája a 2014-ben megvédett doktori disszertációjának szerkesztett változata.

A kötet előszavában Szabó Pál részletesen tárgyalja az okokat, amelyek elvezettek a doktori tézis megírásához. Ezek közül elégséges megemlíteni azt a vitathatatlan tényt, hogy a magyar történeti szakirodalomban a 19. századtól kezdődően Nándorfehérvár első ostroma lényegesen kevesebb figyelmet kapott, mint a Hunyadi nevéhez köthető második. Ezt az állítását az első fejezetben részletes szakirodalmi kitékintéssel meggyőzően igazolja. Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Szabó nemcsak a magyar szakirodalom áttekintését végzi el az ostrom kapcsán, hanem kitekint a szerb, török, román vagy angol nyelvű irodalomra is. Az ostrom említéseinek számát tekintve azonban itt sem jobb a helyzet, mint magyar szakirodalmi berkekben.

A második fejezet a téma szakszerű tárgyalása szempontjából elengedhetetlen nemzetközi kontextust vázolja. Kitékintést ad úgy a balkáni, mint a szélesebb európai és közel-keleti politikai és katonai eseményekre, amelyek hatást gyakoroltak az 1440-es események főbb szereplőire.

A szerző az ostrom kontextualizálását követően az olvasó számára kissé érthetetlen módon Nándorfehérvár/Belgrád középkori építéstörténetének tárgyalásával folytatja. A harmadik fejezet részletesen kitér a bizánci előzményekre, a vár és város megerősítésének és magyar, illetve ideiglenesen szerb kézre kerülésének kulcsfontosságú eseményeire. Így Zsigmond király és császár, valamint Lazarevics István szerb despota 1426-os tatai szerződése nyomán újra magyar kézre kerülő vár és város kiépítésének körülményeit is vázolja. Fontos megjegyezni, hogy a vár és a város ebben a periódusban (1404–1427) lett igazán jelentős hatalmi központ, védelmi rendszereinél a legkorszerűbb megoldásokat

⁴ Cseh Valentin: *A nándorfehérvári csata 1456*. Zrínyi Könyvnyomda, Budapest, 2017.

alkalmazták. Lazarevics építkezései voltak azok, amelyek a várat alkalmassá tették nemcsak az 1440-es ostrom átvészelésére, de alapot szolgáltattak az 1456-os védekező harcok sikeréhez is.

Szabó munkájának erőssége a folyamatos kontextualizációra való törekvés. Ez nincs másképp Nándorfehérvár erődítéseinek tárgyalásánál sem. A vár képességeit két alfejezetben veti össze Rodosz, Raguz, Szendrő, Galambóc és Thesszaloniki hasonló erődítéseivel. Ezek a várak, erődített városok azért fontosak, hiszen Nándorfehérvár erődítéseit ebben a késő-bizánci, középkori balkáni erődépítészeti kontextusban lehet igazán értelmezni.

A negyedik fejezet kizárólag a 1426-os tatai szerződés nyomán, Lazarevics halálát követően ismét magyar kézre kerülő várat és várost érintő politikai és katonai változásokat tárgyalja. Ennek következtében a Magyar Királyság balkáni határának kulcsfontosságú erődje ismét Nándorfehérvár lett, háttérbe szorítva Temesvárt. A vár és a város átvétele azt is eredményezte, hogy az új szerb despota, Brankovics György maradék államát leszámítva a Magyar Királyság közvetlen szomszédságba került az agresszívan terjeszkedő oszmán állammal.

A vár újra magyar kézre kerülését tárgyaló fejezet végén a szerző említést tesz a Tallóci család tagjainak a déli határ védelmében betöltött szerepéről, amely sorsdöntőnek bizonyult a Német Lovagrend itteni sikertelen szereplése után. A családnak a déli végvár vonal kiépítésében és megerősítésében betöltött szerepével a következő, ötödik fejezet foglalkozik.

A dalmáciai (pontosabban curzolari) származású Tallóciak jelentős szerepet játszottak nemcsak a déli végek megerősítésében, de Nándorfehérvár modern tűzfegyverekkel való ellátásában is. Ez nem is csoda, hiszen a szoros itáliai kapcsolatokkal rendelkező Raguzában szocializálódó Matkó, Frank és a későbbi vránai perjel, valamint 1440-ben nándorfehérvári kapitány Jován/János az európai katonai újítások tárházát hozták magukkal. A családot Zsigmond emelte bárói rangra, és mindhárman a déli határ védelmében jeleskedtek halálukig.

Az 1440-es ostrom katonai előzményeit a hatodik fejezet tárgyalja. Itt érdemes megjegyezni, hogy a szerző kitér a Német Lovagrend délvidéki szereplésére és az egyre sűrűsödő oszmán-török támadásokra is. Különös figyelmet kapnak az 1429–1437 közötti oszmán betörések és II. Murád 1438-as erdélyi hadjárata. Itt a korabeli latin forrásokra hivatkozva a szerző megjegyzi, hogy noha úgy tűnik, az oszmán-török had már ekkor használt ostromgépeket az erdélyi városok és egyéb erődített helyek megvívásánál, ezek ekkor még nem lehettek különösen hatékonyak.

Az 1438-as betörést követően Albert király 1439. évi dekrétuma részletesen szabályozta a déli végek védelmét, amely ekkor elsősorban a király feladata volt.

A hetedik fejezet az ostrom belpolitikai hátterét vázolja fel, különös figyelmet fordítva az Albert király halálát követő kaotikus állapotok bemutatására. Ez a kettős királykoronázásban csúcsosodott ki, amikor a két pártra szakadt rendek úgy a lengyel király Ulászlót, mint Utószülött Lászlót, Albert alig 12 hetes fiát is megválasztották magyar uralkodónak. Ebben a zűrzavaros helyzetben került sor Nándorfehérvár első ostromára. Az okleveles adatok alapján kijelenthető, hogy az ostrom alá vett várost és várat egyedül Ulászló és a Tallóciak próbálták valamilyen módon megsegíteni. Tallóci Frank szörényi bán még saját jobbágyait is megadóztatta, hogy segítségére lehessen a nándorfehérvári tisztséget betöltő öccsének, Jovánnak.

A belpolitikai zűrzavar bemutatásával Szabó sikeresen mutat rá arra, hogy Nándorfehérvárt ekkor egyedül a modern védelmi képességei menthették meg a szultáni seregtől. Ez éles ellentétben áll az 1456-os ostrom körülményeivel, ahol a felmentő sereg valós lehetőség volt a védők számára.

A nyolcadik fejezet azért fontos, mert a szerző kísérletet tesz az 1440-es ostrom írott forrásainak bemutatására. Kubinyi András és Pálosfalvi Tamás még a források szűkösségére hivatkozott az ostrom kapcsán. Ezt a viszonylag kis számú bel- és külföldi forráskört bővítette a szerző újabbakkal; közöttük fontosak a latin nyelvű magyar és lengyel adatok, valamint a bizánci görög és természetesen az oszmán források. A szerző felhívja a figyelmet az oszmán-török források számának további bővítési lehetőségére. Ezek azért is fontosak, mert jelentős adatokkal szolgálhatnak az ostrom kronológiájának tisztázásához, ugyanakkor annak részletesebb bemutatását is elősegíthetik.

Szabó Pál filológiai irányú érdeklődése a kilencedik fejezetben nyilvánul meg, amelyben antik példák alapján a forrásokban megjelenő párhuzamos ostromrajzok nyelvészeti és stilisztikai sajátosságait tárgyalja. Ez a munkamódszer rendkívül alkalmas arra, hogy kiszűrjük az átvételeket, és ellenőrizzük az egyes forrásokban megjelenő esemény hitelességét. Esetünkben a szerző felhívja a figyelmet, hogy a 17. századra keltezhető posztbizánci eredetű Névtelen Krónika komoly hasonlóságot mutat Bonfini és Thuróczy ostromra vonatkozó feljegyzéseivel.

A fejezet kitér a bizánci forrásokban feltűnő tűzfegyverekre és aknákra vonatkozó klasszicizáló és újgörög kifejezésekkel kapcsolatos problémákra is. A Névtelen Krónika szerzője például részletesen ír arról, hogy Murád szultán serege milyen veszteségeket szenvedett a várvédők

ágyú- és puskatüzétől, valamint az ellenakna felrobbantásától. Ez esetben érdemes megjegyezni, hogy a görög eredeti a puszkaporra a *botané* (fű, takarmány) kifejezést használja, amely a szerző szerint utalás lehet a löporgyártás egyik korai módszerére.

Szabó kutatásainak következtetéseit és az ostrom tényleges rekonstrukciójára vonatkozó megjegyzéseit a tizedik fejezetre hagyta. Itt szintén a forrásokra támaszkodva próbálja rekonstruálni az ostrom idővonalát, annak tényleges időtartamát, szereplőit és a harcoló felek tevékenységét. Meglátása szerint az ostromhoz készülődő sereg két fázisban vonult fel. Az első seregetest Evrenosz Ali bég parancsnoksága alatt már áprilisban a vár alá érkezett, míg maga a szultán a hagyományos oszmán felvonulási gyakorlatnak megfelelően júliusban csatlakozhatott hozzá a portai csapatokkal. Ez megmagyarázza, hogy miért van eltérés az ostromra vonatkozó források kronológiájával. Így nem számolhatunk a magyar szakirodalomban meghonosodott rövid ostrommal, és inkább a 6–7 hónapos időtartam a valószínűbb. Az 1456-os ostrommal ellentétben 1440-ben a szultán, II. Murád, a teljes hadműveleti szezont a vár elfoglalására szentelte.

A források egymásnak ellentmondó adatai alapján a két sereg létszáma nehezen állapítható meg. Szerzőnk a támadó had nagyságát kb. 34 000 főben állapítja meg, míg a védők számát 3–5000 körülire teszi.

Fontos megemlíteni, hogy az ostrom során meghatározó volt az aknász ostromtechnika és a tűzfegyverek használata. Szabó szerint ezek különösen a várvédőket segítették, hiszen Bonfini szerint a várvédők egy akna felrobbantása során 17 000 fős veszteséget okoztak a szultán hadainak. Ez hozzájárulhatott a források által is említett éhínséggel társítva ahhoz, hogy a szultán az ostrom felhagyása mellett döntött.

Az akna és ellenakna ásása rendkívüli szakértelmet igényelt, de ekkor már nemcsak a várvédők rendelkeztek ilyen szakemberekkel, hanem az oszmánok is. A szerző helyszíni kutatások alapján megállapította, hogy az ostromlók aknája a Száva felől indulhatott ki.

A tizedik fejezet az aknászati eljárásainak bemutatása mellett nagy hangsúlyt fektet a korabeli tűzfegyverek tárgyalására is, valamint részletesen kitér a már korábban említett löporkészítési eljárások nyelvészeti emlékeire és az azzal kapcsolatos elméletekre.

Szerzőnk megjegyzi, hogy noha II. Murád már felismerte a tüzérség jelentőségét, és lépéseket tett az oszmán ágyúpark létrehozására, 1440-ben még nem rendelkezhetett olyan eszközökkel, amelyek komolyan veszélyeztették volna Nándorfehérvár védműveit. Dukasz bizánci krónika 1440-ből származó leírása alapján pedig adatozza a szakállas puszkák

védők általi használatát. A tűzfegyverek védők általi eredményes használatát adatólók források a Tallóciák ez ügyben való jártasságát bizonyítják.

A kötet tizenegyedik fejezte a Tallóciák és Hunyadi 1440-et követő végvidéki tevékenységét vázolja röviden. Ennél fontosabb a következő fejezet, amely az 1440. évi ostromot próbálja elhelyezni a magyar hadtörténetben. Itt a szerző felállít egy új alszakaszt a magyar-oszmán kapcsolatok kronológiájában, amelyet Tallóci-szakasznak nevez. Az 1428–1440 közé tehető periódusban a déli végek védelme fokozatosan a Tallóci testvérek kezében összpontosult. Az 1440-es ostromot ebben a kontextusban tárgyalja, és a II. Murád valós hódítási kísérleteinek sorába illeszti. Ugyanakkor véleménye szerint a bizánci–magyar kapcsolatok szempontjából az oszmán támadás visszaverése egyre inkább a magyar katonai potenciálra való hagyatkozás felé tolta el a konstantinápolyi politika ingáját.

A tizenharmadik fejezet kitekintést nyújt, először földrajzi–topográfiai szempontból Nándorfehérvár elnevezésével kapcsolatban, a Taurinum–kérdéshez kapcsolódva. A szerző tisztázza, hogy a forrásokban felbukkanó Taurinum elnevezés korántsem a mai Belgrádot fedte, hanem a közeli Zimonyt. A második alfejezet I. Bajezid szultán 14. század végi, a nikápolyi csatát követő, Magyar Királyság elleni hadjáratával kapcsolatos kérdésekre reflektál. A szerző az 1397 körülre tehető hadi eseményeket a nikápolyi csatát követő gyors szultáni hadjáratként azonosítja, amely céljaiban véleménye szerint meghaladta egy határmenti betörés kereteit. Az utolsó alfejezet egy, az 1390-es évekre datálható ún. *nul-ladik* ostrom lehetőségét tárgyalja. Ha ez az esemény valóban megtörtént, csupán a korban létrejövő oszmán–szerb együttműködés kontextusában értelmezhető, és szerzőnk véleménye szerint ezt is el kell helyezni Nándorfehérvár ostromainak sorában.

A kötet tizenegyedik fejezete a kutatás fontosabb, új eredményeit összegzi magyar és angol nyelven.

A felhasznált szakirodalom részletes és számos külföldi, idegen nyelvű munkát is tartalmaz. Véleményem szerint ez a kötet egyik fő erőssége, pontosabban a nemzetközi szakirodalomba és eseménytörténetbe való beágyazásra való törekvés, mely a szerzőnek sikerül is.

A kötetet térkép- és képmelléklet, valamint név- és tárgymutató zárja. A képek rendkívül értékesek, különösen a kötet építészettörténeti vonatkozásainak szempontjából. A szerző nemcsak a nándorfehérvári erődítéset szemlélteti, hanem a párhuzamként megemlített más balkáni erődítményeket is.

Szabó Pál munkájának nyelvezete helyenként nehézkes, amely lassítja az olvasást, és úgy vélem, hogy egy alaposabb korrektúra is ráférne. Ez azért is fontos lett volna, hogy ki lehessen szűrni a helyenként

magyartalan fogalmazásokat vagy hibás nyelvtani szerkezeteket. Mindezek ellenére a kötet hiánypótló a magyar hadtörténeti szakirodalomban, és rávilágít arra, hogy mennyire fontos az eddig általánosan elfogadott elméletek, forráselemzések, kronológiák folyamatos újraértelmezése.

Az 1440-es nándorfehérvári ostrom megérdemli nemcsak a kutatók, hanem a nagyközönség figyelmét, hiszen ez a győzelem egy sokkal szerencsétlenebb belpolitikai helyzetben született, mint a méltán híresebb 1456-os társa, és lehetővé tette, hogy Hunyadi János agresszívabb katonapolitikai vonalat követhessen az oszmánokkal szemben. 1440-ben az oszmánok számára először vált nyilvánvalóvá, hogy a Magyar Királyság új déli védvonala keményebb dió, mint gondolták, s amelyet már nem lehet menetből legyűrni.

OBORNI TERÉZ: *ERDÉLYI ORSZÁGGYŰLÉSEK A 16–17. SZÁZADBAN*. ORSZÁGHÁZ KÖNYVKIADÓ, BUDAPEST, 2018. 424 OLDAL.

Dáné Veronka

Oborni Teréz friss kötetét bemutatni megtisztelő, ám korántsem könnyű feladat. A címben ígértek mellett ugyanis számos olyan témát tárgyal a szerző, amely minduntalan újabb és újabb ösvényekre, kitérőkre csábít, s ha valamennyi kísértésnek engednék, az ismertetőik számára biztosított, a megszokottól eltérő terjedelmet is messze-messze túllépném.

Az erdélyi fejedelemségkori országgyűlésekkel foglalatосkodni egyszerre jelent hálátlan és hálás feladatot, s ez a kettőség olyan sajátja a témának, mint Janus istennek a maga két arca. Hálátlan az elődök és az előzmények miatt, hiszen az erre vállalkozó rögvest szembetalálhatja magát azzal a kérdéssel, hogy ugyan biza mit akar ott, mi értelme van egy olyan területre merészkedni, olyan területen kutakodni, ahol Szilágyi Sándor már mindent közölt, és ezek alapján Trócsányi Zsolt már mindent elmondott, s a beidegződések miatt minden új véleménynek, ha nem is kételkedések falán, de sövényén kell áttörnie. Hálás az elődök és az előzmények miatt, hiszen ezek egy alapvetően megbízható kiindulópontot képeznek, amelyre a további kutatásokat építeni lehet, s bármilyen új forrás, eredmény nyereség a szakma, a magyar történelem számára.

Mivel az elődöket és az előzményeket már többször emlegettem, s nem véletlenül fogalmaztam velük kapcsolatban úgy, ahogy, illő erről a kérdésről részletesebben szólni, és elengedhetetlenül szükséges is ahhoz, hogy a jelen kötetet, Oborni Teréz munkáját, erőfeszítéseit a megfelelő keretbe helyezzük, kellőképpen tudjuk értékelni.

Az erdélyi állam országgyűlési végzéseinek immár tudományos érdeklődésből fakadó összegyűjtését gr. Kemény József és Nagyajtai Kovács István tűzték ki célul az Erdélyország Történetei Tára I. kötetében 1837-ben,⁵ más megfontolások mellett a következőképpen indokolva: „az ország Rendei azokban (ti. az országgyűléseken) nem csak úgy álltak elő, mint csupa törvényalkotók, hanem úgy is mint történet elbeszélők. Elmondták hazájok főbb változásait, viszontagságait; elősorolták szükségeit, sérelmeit, panaszait, lerajzolták helyzetét, sorsát, állapotját, ’s ezeknél fogva végzéseik, törvényeik tömegét históriánk leggazdagabb, de egyszermind legbiztosb s érdekesb tartalmú darabjává is tették, s mind ezekben mégis olly kevesek előtt ismeretesek (...)” Majd így folytatták: „De az országgyűlési végzések és törvényczikkelyek históriai becse is sokkal több és nagyobb, hogysen Előszavak szűk korláti közt illőleg előterjeszethetnék. Szeretnők is azt inkább önmagokból kitüntetni, mint mi-magunk elmondani (...)”⁶ A néhány kísérlet után hamvába hullt kezdeményezést aztán az *Erdélyi Történelmi Adatokat* 1855-ben elindító gr. Mikó Imre folytatta, a forrásközlés fontosságát hangsúlyozva és alázatból mindmáig példát mutatva. Mivel éppen ez van eltűnőben manapság, szükségesnek látom idézni: „(...) Én gyűjtöm az adatokat, más alkosson, én hordom az anyagokat össze, mások építsenek. Ne legyen az erdélyi történettudomány ezután egy-két szerencsésebb egyén egyedurasságára szorúlva. Ne legyen Erdély történetírása néhány adatokkal bővelkedő jóakaratótól felfüggesztve. Férhessen hozzá mentől többhöz mentől több talentumos író. Keletkezzék tehetségeink között nemes versenyzés. Legyenek a nemzet történetírási adatai a nemzet fiainak közkincsévé. Ez az én óhajtásom, ez az én czéлом.”⁷ (Engedjék megjegyezmem, ez az a szellemiség, amelyet a sorozatot 1990-ben újraindító Jakó Zsigmond a sorozat különböző forráskiadványain dolgozók kötelelességévé tett.) Mikó kezdeményezése azonban négy kötet elhalt, hogy aztán két évtized múltán, immár az Akadémia égisze alatt, Szilágyi Sándor szerkesztésében elinduljon és, a királyságitól eltérően, 21 kötettel és 23 esztendővel később be is fejeződjön az Erdélyi Országgyűlési Emlékek (röviden EOE) kiadása. Ha csupán átfutjuk is a bevezetőt, a levéltárak terjedelmes felsorolását, lenyűgöző, minden tiszteletet megérdemlő vállalkozás képe bontakozik ki előttünk. Ahogyan azok az esemény-, politika történeti

⁵ *Erdélyország Történetei Tára*. I. 1540–1600. Kiadják gr. Kemény József – Nagyajtai Kovács István. Barra, Kolozsvár, 1837, XII.

⁶ Uo. XVI.

⁷ *Erdélyi Történelmi Adatok*. I. Szerk. gr. Mikó Imre. Ref. Főtanoda Ny., Kolozsvár, 1855, XXVII–XXVIII.

bevezetések, amelyeket Szilágyi az egyes fejezetek elé írt, s amelyekhez mindmáig igen gyakran folyamodunk. Érdemeit egy pillanatra sem kívánom vitatni. Tény azonban, hogy a korabeli eseménytörténet-centrikusságnak köszönhetően bizonyos kérdésekre nem is keresett választ. Második olvasatra pedig a tapasztaltabb, erdélyi forrásadottságokban járatosabb kutatónak óhatatlanul hiányérzete támad, és ha felidézzük, hogy párhuzamosan Szilágyi több, csaknem hasonló nagy vállalkozást irányított, óhatatlanul bizonyos kételyek merülnek fel a megvalósítással kapcsolatban, különösen a 19. század technikai lehetőségei között. Hosszú ideig azonban úgy festett, ez minden. Sőt, a 20. század közepére úgy tűnt, nemhogy több forrásra nem számíthatunk, de a már közöltek egy része is megsemmisült, hozzáférhetlenné vált. Ezt részben a felszabadító vörös hadsereg ténykedésének köszönhetjük, másrészt viszont például a román állam levéltár-politikájának, amely a magyar levéltári anyagot a nemzetállam ellenségeként azonosította, ennek kutatását minden lehető módon akadályozta. A legnagyobb, az erdélyi országos levéltár szerepét betöltő Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 1950-ben államosított anyagában mindmáig rendezetlenként nyilvántartott, azaz hozzáférhetetlen állagok vannak, teljes családi levéltárnak veszett nyoma vagy rothadtak szét bizonyos részei, egyeseket rendezettségük ellenére csaknem 50 esztendeje nem kutathatott senki. Aki tehát a fejedelemségkor és az országgyűlések kutatására adja fejét, ezekkel számolnia kell.

Így nagyrészt érthető, hogy az Oborni Teréz által is számtalanszor idézett Trócsányi Zsolt 1976-ban megjelent, immár részletkérdéseket, az országgyűlés résztvevőit, működését, jogköreit stb. tárgyaló, a rendiség felől közelítő alapvető munkájában⁸ is csaknem kizárólag ezekre a forrásokra épített, hangsúlyozva Szilágyi tervszerűségét. Újfent nem a kákán is csomót kereső tudálékosság, a minden áron kritizálni akarás mondatja velem, hogy ugyanakkor nehezen érthető, az erdélyi anyagot olyan alaposan ismerő Trócsányi miért nem hasznosított olyan, általa bizonyára ismert forrásokat, amelyek révén egyes kérdésekre alaposabb választ tudott volna adni, illetve bizonyos, egyértelműen téves megállapítások, következtetések megfogalmazásától megóvták volna. Minden tiszteletem mellett Trócsányi legkárosabb hatásának mégis azt tartom, hogy mintegy kanonizálta az erdélyi rendekhez, rendiséghez való viszonyulási, megközelítési módot. Ez pedig olyan szempontok, megfontolások érvényesítését eredményezte, amelyek az erdélyi állapotoktól életidegenek voltak,

⁸ Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez.)* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. (Értekezések a történeti tudományok köréből 76.)

s amelynek a rendek csak vesztesei lehettek – a későbbiek folyamán erre még visszatérek. Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy Trócsányi munkája értelemszerűen egy szűk szakmai közönséget célzott meg. Hogy egy szélesebb, érdeklődő réteg is igényelt volna egy közérthetőbb munkát a témában, arról saját Trócsányi-példányom bejegyzései tanúskodnak. (Egyes kérdések mellőzésekor, amelyekről Trócsányi úgy ítélte meg, hogy részletesebben nem szükséges szólni róluk a szakmai körökben való közismertségük miatt, a valamikori tulajdonos bejegyezte: „de biza igen”, a nehezebben érthető esetekben magyarázatokat igényel, stb.). Minden hiányérzet, kételyek, fenntartások ellenére 1998-ig, Péter Katalinnak az MTA Történettudományi Intézetében 1987-ben elhangzott, nyomtatásban is megjelent gondolatébresztő előadásán⁹ kívül semmi újabb nem történt az erdélyi országgyűlések háza táján. Ekkor ugyanis a Várkonyi Ágnes Emlékkönyv lapjain a Bónis-féle jogtörténeti iskola neveltje, a minden alaptalan kritikától irtózó Kiss András ny. főlevéltáros az EOE-t „imponáló nagy torzó”-nak nevezte, s kiegészítésül rögvest több forrást is közölt, felvázolva a pótkötetek kiadásának munkatervét is.¹⁰ (Az eltelt éppen 20 esztendőben ebből semmi sem valósult meg.) Nemrégiben pedig a más jellegű kutatásai közben egy 1544-es országgyűlést megörökítő forrásra bukkanó Mikó Gábor vette aprólékos vizsgálat alá a Szilágyi és köre által kutatott levéltárakat, nyomatékositva a Kiss András által elmondottakat és kétségbe vonva azt a tervszerűséget, amelyet Trócsányi feltételezett (amelyet amúgy éppen az EOE-ben megjelenő pótlások is már korábban megkérdőjeleztek).¹¹ Újra hangsúlyozni szeretném, nem az elődök érdemeit szándékoztam az elmondottakkal kisebbíteni, és alapvetően hálásak is lehetünk, hogy nekünk is hagytak munkát. Itt tartottunk, tartott tehát az önálló erdélyi állam országgyűléseinek kutatása az idei esztendeig, s valahogyan gondviselészerűnek érzem, hogy éppen ebben a pillanatban látott napvilágot ez a kötet. Reményeim szerint, ahogyan a már említett Janus isten szokott, két korszak határán.

⁹ Péter Katalin: Az erdélyi országgyűlés a kora újkori magyar fejlődésben. In Benda Kálmán – Péter Katalin: *Az országgyűlések a kora újkori magyar történelemben*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1987. (Előadások a Történettudományi Intézetben 6.) 13–23.

¹⁰ Kiss András: Kiadatlan erdélyi országgyűlési emlékek az ország romlásának idejéből (Az EOE kiegészítése 1657. és 1659. évi iratokkal). In Tusor Péter (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. ELTE Bölcsészettudományi Kara, Budapest, 1998. 299–307.

¹¹ Mikó Gábor: A Magyar és az Erdélyi Országgyűlési Emlékek bővítésének lehetőségeiről. *Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények* 2017. 47–87.

Mondandóm elején már említettem, hogy Oborni Teréz, nem gondolva a kötet majdani bemutatóira és nem könnyítve meg feladatukat, számos olyan kérdéskört emelt be és tárgyalt, amelyek elkalandozásokra csábítják a gyanútlan méltatót. Bocsánatosnak csupán azért tartom, mivel egyértelműen a történetkutatás és az érdeklődő közönség nyeresége az, hogy ennek a széles merítésnek köszönhetően a könyv messze többet nyújt, mint amit címe ígér. (Talán érdemes lett volna a Trócsányi mintájára az „Újabb adalék az erdélyi rendiség történetéhez” alcímmel ellátni a kötetet.) Be kell ismernünk azonban, hogy a mindenkori gyanútlan méltató egyszersmind kiváltságos helyzetben is van (azon túl, hogy mindenki előtt kézbe vehette a könyvet), és a műfaj rugalmas szabályain túl tetszése szerint dönthet arról, miről ejt szót. A magam részéről – önös vágyaimat háttérbe szorítva – a következőkben megpróbálok azokra a kérdésekre koncentrálni, amelyek új eredménynek, véleménynek számítanak, másrészt amelyek véleményem szerint a legérdekesebbek, legizgalmasabbak, a kötet szerkezetének sorrendjében.

Az országgyűlésen résztvevők, azaz az egyes rendek és az ezt nem alkotók problematikája, úgy gondolom, az egyik ilyen, amelynek mind- eddig meglehetősen kevés figyelmet szenteltek, részben a forrásadottságokból fakadóan is. Nem is annyira a jórészt ismert nemességre, székelységre, szászságra gondolok, hanem a külön rendi natiót nem alkotó románságra, bár a kérdés tárgyalása némi bátorságot igényel, hiszen a román és magyar történetírás között ez az egyik legvitatottabbak egyike. Az előbbi ugyanis, néhány kivételtől eltekintve, egyértelműen politikai szempontok szerint közelíti meg, a modern nemzetfogalmat használva egy azt nem ismerő kor vonatkozásában. Oborni Teréz a hozzáférhető legfrissebb román kutatások eredményeit is felhasználva egyrészt világosan, közérthetően bemutatja a külön renddé nem válás háttérében álló okokat, másrészt egyes román származású famíliák (például a Jakó Zsigmond által feltárt elmagyarosodó Havasalyiak, a nyelvüket, felekezetiüket megőrző Krajnikok) különböző sorsán keresztül szemlélteti azokat a lehetőségeket, amelyek a nemesi rendbe emelkedettek előtt álltak, az erőszakos asszimiláció tételét/dogmáját újra cáfolva. A nemessé válás ugyanis egyértelműen nem jelentett automatikus elmagyarosodást, a kérdés ennél messze összetettebb, és sok esetben a véletlen, a sors billentette a mérleg nyelvét egyik vagy másik oldalra. Hogy mennyire így volt ez, s mennyire nem az etnikai hovatarozás számított, csupán néhány példa: A 17. század első évtizedében egy Görgény vidéki Paskó/Paşcu Demeter nevű katona nemességének igazolásakor vallotta, hogy ezt azért kapta, mert az országhoz csatlakozott Mihály vajda kiverésekor. Ennyit az elvárt, számonkért nemzeti szolidaritásról. A 18. században Hátszeg vidé-

kén a Kendeffyek azért alapítottak iskolát, mert a környékbeli magyar kisnemesek gyermekei alig beszélték anyanyelvüket. Az a két világháború közötti felmérés pedig, amelyet Adrian Andrei Rusu középkori régész idéz, amely szerint a Hátszeg vidéki román kisnemesi társadalom tagjai számára a társadalmi réteghez, azaz a nemességhez való tartozás fontosabb volt a nemzeti hovatartozásnál,¹² mindennél jobban szemlélteti, mennyire életszerűtlen, tudománytalan a kérdésfelvetés. Ehhez kapcsolódóan kiemelendőnek tartom a románság bizonyos rétegeinek reformációhoz való csatlakozásának bemutatását is. Közismert, egyes csoportjaik a 18. század közepéig fennmaradtak. S hogy ez újfent nem kényszer hatása alatt történt, éppen a reformátusságukhoz való makacs ragaszkodásuk mutatja, illetve például az a vizsgálat is, amelyet 1630-ban a Tiszántúli Egyházkerület zsinata rendelt el a csupán érdekből áttérők felderítésére a bihari román reformátusok körében.

A látszólag kimaradtak után egy, a szívemhez igen-igen közel álló témára térnék, ez pedig a törvényhatóságok követküldési szokásai, mechanizmusa. Ahogyan már korábban is említettem, meggyőződésem, hogy az egyes országgyűléseken résztvevők feltárása az egyik legizgalmasabb, bár a kutatót kétségtelenül nehéz próba elé állító kérdés. Am ha ezt sikerülne, nem kevés munka árán és lehetőség szerint rekonstruálni, sokkal pontosabb választ tudnánk adni arra a kérdésre is, hogy miért történtek akkor úgy az események, ahogyan történtek, a fejedelem mit akart elérni, és ennek érdekében hogyan járt el „személyi” kérdésekben, kik alkotják tulajdonképpen az akkori politikai elitet. Trócsányi e tekintetben is egységes korszaknak tekintette a fejedelemség 150 esztendejét; az újabb kutatások fényében világos, hogy ez koránt sincs így, és I. Rákóczi György alatt egy nagyon jelentős változás következett be, a megyei tekintélyes nemesek helyét az országgyűlési követségben a megye tisztikara vette át. Azaz előbbieik előtt a politikai szereplés lehetősége bezárult. A natiókon belüli és közti egyeztetések, a mára megtöbbszöröződött vármegyei instrukciók alapján a megyei nemesség (székely székek, szászok) postulatumainak, politikai látóterének bemutatása csupán néhány az általam a kötet egyik legértékesebb fejezetének tartottban tárgyalt kérdéseknek.

A rendeket követően magától értetődően kerül bemutatásra az együttműködésük és az erdélyi rendi állam alapját, alkotmányát képező unió, uniók. Ezt különösen fontosnak tartom, hiszen e tárgyban korszerű feldolgozással nem rendelkezünk, az első lépéseket korábban éppen

¹² Adrian Andrei Rusu: *Cititori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*. Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 1997. 32.

Oborni Teréz tette meg, és sokszor ugyanaz a csillámporos, rózsaszínű felhő üli meg ezt a kérdést is, mint az állítólagos, egész Európát leköröző híres, 1568-as „vallásszabadságot” kimondó törvényt, vagy teljesen steril, elméleti megközelítésben kerül tárgyalásra. A Bethlen-évforduló kapcsán folytatott előzetes kutatásait folytatva, időrendben mutatva be az uniók megerősítését, az e körül folyó tárgyalásokat, a szerző világossá teszi, hogy milyen kínkeservesen ment ez az együttműködés (utalnék az 1557-es törvényre, amely előírta, hogy a két rend által szentesített végzést a harmadiknak kötelező módon el kell fogadnia), vészhelyzet esetén a natiók ugyan együttműködnek, a veszély elmúltával kapcsolataikat szorosabbra fűzni azonban egyáltalán nem óhajtották, elsáncolva magukat saját kiváltságaik mögé. Azaz általában összeszokatlan, széthúzó hármass fogatként (a Partiummal négyes fogatként) viselkednek (amit, és ezt szintén fontosnak tartom megemlíteni, az adott körülmények között a szerző alapvetően természetesnek is tekint), s akiket az állam fennmaradásának, azaz saját életben maradásuk mint közös cél, és az erőskezü hajtó, azaz a mindenkori fejedelem tart össze.

Az országgyűlések típusai tekintetében Trócsányival megállapította, hogy nem lehet érdemi különbséget tenni, felfedezni a generalis és partialis országgyűlések között, gyakran csupán a következtelenségből fakad a különböző megnevezés. Oborni Teréz az 1560-as évekbeli szabályozási kísérletek alapján, a végzések jellegének vizsgálatával megpróbálta tovább árnyalni a képet, és ennek alapján némiképp ellenkező véleményt fogalmaz meg: a kifejtetlen működő generális és partikuláris gyűlések igenis világosan elkülöníthetőek, és a fejedelem/rendek pontosan tudták, mikor mely típusú országgyűlést kell összehívni, mely típusú gyűlés illetékes az adott helyzetben, még ha a rendszer nem is működhetett mindig egyértelmű kategóriákkal.

A tárgyi újdonságok, általam érdekesítőnek tartott témák felsorolását folytathatnám (így például a regalisták vonatkozásában Trócsányi a vagyont tartotta elsődleges szempontnak; ma már tudjuk ez nem helytálló, körükben több, a középbirtokos kategóriába tartozó személyt, familiát találhatunk, így a szerző a fejedelmi tetszés jelentőségét hangsúlyozza). Talán ezeknél is fontosabbnak érzem, vélem az Oborni Teréz megközelítési módját. Említettem Trócsányi munkájának rendjén, hogy ebben, ezzel meghatározta az erdélyi rendekhez, rendiséghez, országgyűléshez való közelítési módot, és meghonosította a mindmáig uralkodó, lesajnáló véleményt. Kétségtelen, hogy a rendszer archaikus, a törvényhozási gyakorlat elmaradott, hogy az országgyűlésen általában erőtlenség, kiszolgáltatottság jellemzi a rendeket. A szerző azonban az adott történelmi pillanatot, nem pedig az elvi elvárások kereteibe helyezve vizsgálja őket,

enyhítő körülményeket tárva fel, nem kérve számon rajtuk egy olyan magatartást, szerepet, amelyre eleve alkalmatlanok voltak, és nem is volt szükségük rá esetleg, a királyságbeliekkel ellentétben. A fejedelemmel való szembenállás helyett, mellett a munkamegosztásra helyezi a hangsúlyt: az ország gondja a fejedelemé, a törvényhatóságok, azaz szűkebb pátriájukbeliek pedig a rendeké, akik ezek megoldása érdekében igenis felelősségteljesen és határozottan ki is állnak. A másik, amit szintén rendkívül fontosnak tartok: általában rengeteg szó esett, esik arról, miben különböznek az erdélyi részek, majd az erdélyi állam, kormányzat stb. a királyságbelitől, sokkalta kevesebb pedig arról, amiben, ami azonos, mert nem is lehet más. A helyzet nem csak azért sajnálatos, mert fegyvert ad az ország rész különállósága mellett kardoskodó román történetkutatók kezébe, hanem szemléletmódjában is rendkívül káros, azt sugallva, mint ha ez az ország rész, minden sajátos vonásával együtt, nem lett volna a Magyar Királyság szerves része, s mintegy predestinálva lett volna az elszakadásra. Holott a kényszerű elszakadásig (és azon túl is) azonos volt az alap. Az erdélyi állam kiépítői, Oborni Teréz „ördögös” Barátja, azaz Fráter György vagy Izabella királyné, és az erdélyi társadalom sem ismer mást. Ez az országgyűlés működésének, lefolyásának bemutatásakor is egyértelműen kiderül.

Az eddig elmondottak során a szűkebb szakma számára hozott eredményeket igyekeztem számba venni. Ám úgy vélem, a kötet abból a szempontból is igen figyelemreméltó teljesítmény, hogy a téma iránt érdeklődő „laikusok” számára megbízható, pontos ismereteket nyújt, élvezetes stílusban, kitűnő minőségű illusztrációkkal, idézetekkel (ezek összegyűjtése önmagában is embert próbáló feladat), magyarázatokkal téve szemléletessé, érthetővé ezt a valóban nem könnyen átlátható kérdést. Sokszor tapasztaljuk, milyen késve vagy egyáltalán nem jutnak el a történetkutatás friss eredményei a szélesebb közvéleményhez. A kötet példamutató ebből a szempontból is.

Befejezésül: úgy gondolom, a kötet mérföldkő. Csalhatatlanul jelzi azt, hogy a kutatások Szilágyi, Trócsányi után hol tartanak, azaz hol tartunk most. Olyan mérföldkő, hogy ennél a képnél maradjak, amely egy útelágazásban áll. Az elődök, a szerző által kijelölt lehetséges utakat már láthatjuk, azt is tudomásul kell vennünk azonban, hogy meglehetősen hosszúak, évtizedes, aprólékos és alázatos munka vár a kutatás folytatói-ra. Nem tudom, mik a szerző tervei, de várjuk a folytatást., s reméljük, ha évtized múltán is, de újabb munkát, munkákat „üdvözölhetünk” a Fejedelemség országgyűléseiről.

MACZÓ FERENC: *AZ UTOLSÓ MAGYAR
KIRÁLYKORONÁZÁS. IV. KÁROLY KIRÁLY ÉS ZITA
KIRÁLYNÉ KORONÁZÁSI ÜNNEPSÉGE BUDAPESTEN 1916
VÉGÉN.* MTA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONTJA, BUDAPEST, 2016. 159 OLDAL.

Soós Kázmér

A nagy háború harmadik évében, mikor már több mint félmillió volt a Monarchia halottainak száma az Isonzónál, és az ország népe feledni kívánta a háború borzalmait, ebben a nehéz helyzetben lépett a trónra az új uralkodó, akitől mindenki a háború befejezését és a békét várta. Ekkor senki sem gondolta volna, hogy ez lesz az utolsó királykoronázás.

1916 decemberének végén a magyar nemzet színe-java összegyűlt Budapesten, hogy részt vegyen I. Ferenc József örököse, IV. Károly király és felesége, Zita királyné koronázási ünnepségén. A koronázás százéves évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia Lendület Szent Korona kutatócsoportja által kiadott kötet, cím szerint: *Az utolsó magyar királykoronázás*, ezt az igen jelentős és meghatározó eseményt mutatja be.

A Magyar Tudományos Akadémia Lendület Fiatal Kutatói Programjának keretében az MTA BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoportja Pálffy Géza irányításával 2012 júliusától kezdődően egy komoly vállalkozásba kezdett, melynek célja a magyar uralkodókoronázások és a Szent Korona 1526 és 1916 közötti történetének szisztematikus vizsgálata. A kutatócsoport mindezeket közérthető módon szeretné a nagy közönség elé tárni amellet, hogy ez a kutatás hiánypótlóként szolgált Magyarországon újkor történetéhez.

A kötet szerzője Maczó Ferenc történész az imént említett kutatócsoport tagja, aki a legújabb kutatások alapján tárja az olvasók elé a koronázási ceremónia lefolyását és jelentőségét. Ferenc József november 21-ei halálával véget ért egy korszak, és elkezdődött egy új, melyben mindenki a háború befejezését és a boldog békeidők visszahozását remélte. Ezek a feladatok vártak az új uralkodóra, akihez köztudott békepartisága miatt nagy reményeket fűzött az ország népe.

A kötet gazdag képanyagot tartalmaz, szám szerint 176 fekete-fehér és színes illusztrációt, melyek megörökítik a koronázó ünnepség mozzanatait, a díszmenetet, az uralkodópárt, az esemény szervezéséért felelős személyeket, a korszak vezető politikusait, a koronázási ékszereket, az ünnepi viseletet, látványképeket, valamint az emléktárgyakat.

A kötet beszámol többek között a következőkről: Ferenc József halálát követő szigorú ceremónia szerinti hatalomátvételtől és a néhai uralkodó temetési szertartásáról, továbbá az uralkodó Károly főherceg gyermekkoráról, neveltetéséről, a Bourbon-Pármái Zita hercegnővel való házasságkötésről és a fiatalkori megpróbáltatásokról. Az uralkodás terhével Károly először 1900-ban szembesült, amikor nagybátyja, a trónörökös Ferenc Ferdinánd rangon aluli házasságot kötött Chotek Zsófia grófnővel. A trón lehetséges várományosa Károly apja, Ottó Ferenc főherceg lett, és őt Károly követte volna a trónon. Az események azonban másképp alakultak, ugyanis édesapja 1906-ban bekövetkezett halála és a Ferenc Ferdinánd elleni 1914-es merényletet követően Károly közvetlenül is a trón várományosa lett. A széles tömegek számára ismeretlen főhercegnek egyre többet kellett szerepelni a nyilvánosság előtt, legfontosabb útjai Budapestre és Esztergomba vezettek, ahol megismerkedett a magyar vezető körökkel, ezt követte még számos utazás a frontra és a hátsóországba.

Az országgyűlés felelőssége és szerepe igen nagy hangsúlyt kap a kötetben, hiszen a polgári korszakban a magyar országgyűlés koronázott, ellentétben az 1848 előtti úgynevezett feudális időkkel. A koronázást és az egyéb fontos közjogi cselekményeket a császári-királyi udvar részéről a főudvarmesteri hivatal, a magyar rendek részéről pedig a különböző főméltóságok (elsősorban a nádor és a magyar királyi udvarmester) szervezték meg. A fontos feladat ellátására az országgyűlés egy Koronázási bizottságot nevezett ki, melynek tagjai a magyar politika és közélet minden jelentős szervezete és személyiségei voltak, a főpapságtól a fővárosi rendőrségen át az újságírókig, tehát mindenki, aki számít.

Az ünnepség szervezésével kapcsolatos tisztségek nagy részét a magyarországi politikai élet szereplői töltötték be, de mellettük kiemelkedik két igen jelentős erdélyi személyiség. Az egyik Bánffy Miklós, aki az eskütétel helyszínéről és felvonuló tömeg elhelyezéséről döntött, valamint Kós Károly, akinek – Györgyi Dénes mellett – a koronázási menet útvonalának díszítése volt a feladata.

A kötet másik fontos pontja a koronázási ünnepség ismertetése mellett maga a koronázás jelentősége Magyarország és a magyar nemzet számára. A magyarok és a külföldiek nyilvánvalóan teljesen másképpen fogták fel az esemény súlyát, a külföld véleményét a sajtó segítségével éreztette, természetesen a Monarchiával hadban álló államok nem képviseltették magukat ezen a rangos eseményen. A vélemények a koronázást illetően nagyon is eltértek, annak ellenére, hogy csak a szövetséges, baráti államok, illetve a semleges országok képviseltették magukat követik által. Elsősorban a Monarchia másik állama, Ausztria és tartományai

jelentek meg a legnagyobb számban, teljes pompában, a két tagállam közötti feszültségek ellenére.

A konfliktus kiváltó oka magyar részről a koronázás mielőbbi megtartása volt, melyet azzal indokoltak, hogy az 1791. évi országgyűlési törvény kimondta, az uralkodót elődje elhunytától számított hat hónapon belül meg kell koronázni. Ez azért volt fontos, mert a következő évi költségvetést a törvényes királynak kellett szentesítenie. A magyar elit ezzel a fő érvvel kardoskodott a koronázás mellett, és persze az évszázados hagyomány jelentőségét is hangsúlyozták, amellyel a közvélemény is egyet értett.

Ezzel szemben az osztrák fél ezt arra hivatkozva utasította el, hogy kár erre a háború közepette pénzt és időt pazarolni, a békekötés után is lehet koronázni. Károly november 23-án kelt utasítása azonban a koronázás mellett döntött, így tehát a magyar elit győzelmét könyvelhette el. Az teljes koronázási ünnepség arról szólt, hogy a magyar arisztokrácia meg akarta mutatni a világnak, valamint szövetségeseinek az Ausztriával szembeni önállóságát és jelentőségét. Ez az üzenet főleg az osztrák félnek szólt, továbbá igyekeztek a lehető legkevesebb figyelmet megadni az osztrák kormánynak. Mindezeket a megaláztatásokat az osztrák elitnek el kellett tűrnie Károly és a bécsi udvar határozott kívánsága, illetve álláspontja miatt, mivel a Monarchia egységét az uralkodó és népei harmonikus együttműködése őrzi meg, tehát világos, hogy eleget kell tenni a magyarok minden kívánságának az esemény kapcsán.

Ezen a ponton nyilvánvalóvá válik az állandó harc a birodalmat alkotó két uralkodó nemzet között és a magyar arisztokrácia azon nézőpontja, hogy Magyarország kinőtte már a Monarchia kereteit. Ezek a tények szinte állandóan jelen vannak a kötet fejezeteiben, de meg is lehet bennük találni a problémával kapcsolatos válaszokat.

A kötet elsősorban az eseménysorozat bemutatására és annak magyarázatára törekszik, ezért igencsak leíró jellegű, ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a szerzőnek nincsen saját véleménye, szemszöge vagy megítélése a koronázással kapcsolatban.

Végeredményben a koronázó ünnepség a magyar államjogot védte és nyomatékosította, de ezek a kérdések és problémák, melyek a nemzet számára olyan fontosak voltak, vajon mit jelentettek egy külföldi országnak, például a háborúban semleges Egyesült Államoknak vagy egy szövetséges államnak. A kötet erre a kérdésre nem fektet túl nagy hangsúlyt, csupán egyetlen fejezet erejéig tér ki rá, és nagyon lényegre törően. Az utóbbi téma meglátásom szerint nem is érdemel nagyobb figyelmet, mivel ahogyan maga a koronázás a magyar nemzet érdekeit tükrözte, magyar hagyományon alapult, a magyar közvélemény számára készült és

abból a célból, hogy megmutassa Magyarország tekintélyét azoknak, akik meg is értik az üzenetét.

Ezzel egyetemben a kötet, mely első pillantásra egy képes atlaszra hasonlít legalábbis a külsőjegyek és a gazdag képanyag miatt, de felépítése, azért nyilván összetettebb, mégis mondanivalója és üzenete akár csak a koronázásnak, egy magyar ember számára könnyen érthető volt.

A kötet erősségei közé tartozik a tömörség, mellőzi a bonyolult szófordulatokat, a kritikai apparátus egy részét, mint például a lábjegyzeteket, hiszen az MTA Lendület Szent Korona Kutató csoportja nemcsak a szakembereket, hanem egy szélesebb közönséget is megpróbál elérni. A magam részéről szakembernek és történelemkedvelőnek egyaránt szívesen ajánlom ezt az ismeretterjesztő kötetet, közérthetősége és olvashatósága miatt.

*KÉPVÁLTÁS. TANULMÁNYOK A FIATAL
MŰVÉSZETTÖRTÉNÉSZEK V. KONFERENCIÁJÁNAK
ELŐADÁSAIBÓL. P. KOVÁCS KLÁRA – PÁL EMESE
(SZERK.). ENTZ GÉZA MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI
ALAPÍTVÁNY, ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET,
KOLOZSVÁR, 2017. 336 OLDAL.*

Újvári Dorottya

A Fiatal művészettörténészek konferenciája tíz évvel e kötet megjelenése előtt, 2007-ben indult Kolozsvárról, az Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány kezdeményezésére. A rendezvényt két évre rá újra megtartották, már a CentrArt Egyesülettel közösen. Ezen együttműködés révén a rendezvény a Kárpát-medencei fiatal, magyar művészettörténészek találkozási fórumává is vált. Az első kolozsvári konferenciát követően, 2009-ben Budapesten került sor az eseményre, ami hagyományteremtőnek bizonyult, ugyanis az azóta kétévente megszervezett konferencia helyszínei hol Romániában, Erdélyben, hol pedig Magyarországon vannak. A pályakezdő kutatóknak fontos találkozási lehetőséget jelentenek ezek az események, hiszen ilyenkor nem csak a szakma előtt tudnak bemutatkozni, hanem alkalmuk nyílik a más városban, más országban tevékenykedő művészettörténészek megismerésére is, a kutatási témák jobb átlátására.

Kolozsvár 2015-ben ismét helyszíne volt a konferenciának, az itt elhangzott előadásokból állt össze a *Képváltás* címet viselő tanulmánykötet. Az eddig megjelent konferenciakötetek címei, nagyon szuggesztíven, az elmúlt évtizedben a művészettörténeti kutatás helyi viszonyaiban be-

következett változásokra is fényt vetnek. A Marosvásárhelyen 2011-ben sorra került konferencia előadásainak kötetbe szerkesztett válogatása *Tárguló horizont* cím alatt jelent meg. A 2013-as pécsi konferencia kötetének címevel – *Kóstolni a szép-tudományba* – a város jeles püspökére, a humanista Janus Pannoniusra emlékeztettek a szerkesztők.

A nemrég megjelent kötet előszavában a szerkesztők röviden vázolták az eddigi konferenciák jellemzőit, kiemelve saját, személyes élményeiket is. A 2015-ös kolozsvári rendezvényt fordulópontnak tekintik, mivel a fiatalabb tanítványok átvették ennek szervezését a sorozatot elindító művészettörténészekről. Ez a váltás azonban nemcsak a szervezők cseréjében érhető tetten: a doktorandusz hallgatók mellett nagyobb számban jelentkeztek a mesterképzős diákok, akik az akkor készülő szakdolgozataik témáit mutatták be. Mivel a kiírásnak nem volt tematikai megkötése, a fiatal kutatók változatos címekkel jelentkeztek. Megfigyelhető, hogy kevesebben foglalkoztak középkori és kora újkori kérdésekkel, és jóval többen vizsgálták a 19. századi, ennek is a második felétől megjelenő irányzatokat, jelenségeket. A tanulmányok módszertani tekintetből is változatosak, itt is megfigyelhető az elmozdulás: a történeti, építészettörténeti és -elméleti megközelítések mellett a vizuális antropológia, a képelmélet, a kultusz kutatás módszerei is kiemelten jelen vannak. A tizenhét tanulmány majdnem mind különálló művészettörténeti kutatási témát ölel fel. A kronológiai sorrendet betartva a szerkesztők arra törekedtek, hogy az építészeti és inkább a vizuális kultúra vizsgáldásába tartozó tanulmányokat egymás köré csoportosítsák.

Középkori és kora újkori művészeti emlékekről olvashatunk Kónya Anna, Mezei Emese és Pál Emese tanulmányaiban. Ezeket Boér Ilka cikke is kiegészíti, aki azonban már tudománytörténeti szemszögből közelíti meg a vizsgált időszakot. Kónya Anna doktorandusz az erdélyi késő gótikus falképfestészet azon emlékeit vizsgálta, amelyeken eucharisztikus motívumokat fedezhetünk fel. Az ikonográfiai téma és a templom adott részének funkciója közötti kapcsolatokat is figyelte, olyan eseteket is bemutatva, ahol a falképek és a liturgikus berendezések összefüggnek. Kolozsváron, a Szent Mihály-templom egyik falképén a Szent Fábriánként azonosított alak úrmutatót tart a kezében, ami viszont nem a szokásos attribútuma. A szerző szerint itt szintén az eucharisztia-kultusz miatt jelenik meg a tárgy, amely sokkal inkább a korabeli szemlélőnek szól.

Mezei Emese szintén ábrázolástípusokkal foglalkozik, azt vizsgálta, hogy a metszetek miként hatottak a kályhacsempék díszítéseire. Az 1400-as évek legvége, a következő század eleje volt az az időszak, amikor a metszetek könnyen elérhetővé váltak, és nagy számban elterjedtek. Ez a kályhacsempéken megjelenő jelenetekre, díszekre is hatással volt:

a kompozíciók komplexebbé váltak, strukturálták őket és megjelentek az architekturális keretek. A tanulmány kitér arra is, hogy milyen nehézségekkel szembesültek a kályhacsempéket készítő mesterek, akiknek dom-borműformába kellett átvinniük a sík ábrázolásokat. A technikai magyarázatokat külön kiemelném, amelyek rávilágítanak a műfaj gyakorlati oldalára is.

A fentebbi két tanulmány képviseli a középkori világhoz, művészet-hez kötődő cikkek sorát. Pál Emese *Mária kegyképek tisztelete az erdélyi örményeknél* című írásában arra kereste a választ, hogy mely kegyképek tisztelete élt a helyi örmény közösségekben, és az unió hogyan hatott a Mária-kultuszra, amely az örmények népi vallásosságának is részévé vált.

Boér Ilka kutatása érdekes tudománytörténeti adalékokkal egészíti ki azt, amit az erdélyi művészettörténeti kutatásokról tudunk. A nagyrészt levelezésekre támaszkodó elemzés Balogh Jolán erdélyi kutatásaira foku-szál: a Kónya Ádámmal és Kelemen Lajossal folytatott levélváltásokból kiderül, hogy milyen lehetőségei voltak egy magyarországi kutatónak, aki a két világháború között, majd a kommunista rendszerben szeretett volna többet feltárni a reneszánsz emlékekből.

Zsoldos Emese Barabás Miklós festő önéletírását elemzi, kiemelve az önreprezentációt. Tanulmányába az irodalomtörténeti módszereket is bevonja, hiszen elsősorban szövegelemzésen alapszik.

Az ezt követő hét tanulmány építészettel foglalkozik, főként század-fordulós stílusokkal. Oszkó Ágnes Ivett egy székesfehérvári zsinagóga építéstörténetét mutatja be, vázolja a közösség viszonyulását is az építkezésekhez. Kelecsényi Kristóf Zoltán a tömegformálás jellegzetességeit vizsgálta Ybl Miklós és tanítványainak egyes munkáin – a tetőszerkezetek változásait és a vertikális elemek hangsúlyosságát. Fülöp Zsuzsánna Möller István egyik műemlék felújításának, a demsusi templomon végzett beavatkozásait ismerteti. A levéltári forrásokból kibontakozott a folyamat legtöbb mozzanata, a középkori épületen végzett munkálatok részletei, valamint arra is fény derült, hogy az 1890-es években milyen költségvetést tudott biztosítani a Műemlékek Országos Bizottsága egy ilyen típusú beavatkozásra.

A Kolozsvárhoz köthető tanulmányok nincsenek túlsúlyban a kötetben, csak Gál Zsófia foglalkozik egy helyi építészettörténeti témával. Cikke a Marianum Leánynevelő Intézet főépületét mutatja be. Baldavári Eszter és Jász Borbála magyarországi kutatók egy-egy építészetelméleti témát ismertetnek. Baldavári a belgiumi és a finnországi szecesszióról értekezik, kitérve arra is, hogy a finn nemzeti romantika miként hatott a magyar építőművészetre, főként a Fiatalok csoportjára és Kós Károlyra.

Jász Borbála Ligeti Pál építésznek az urbanisztikai terveire fókuszál. Az első világháború után Budapest és más magyarországi városok utcahálózatát, utcaképét átalakították, az új épületek, terek pedig már a nyugati építészet és a Bauhaus által kijelölt irányvonalakat követték. A tanulmány kitér Le Corbusier hatására is, aki, ahogyan Ligeti Pál is, úgy gondolta, hogy a lakások tervezésénél a funkcionalitást kell előtérbe helyezni.

A következő két tanulmány síremlékművészettel foglalkozik: Magyaróvári Fanni Izabella Sárkány Istvánhoz köthető art deco emlékeket mutat be, amelyek zsidó temetőben, például a budapesti Kozma utcai temetőben még láthatóak. Sidó Anna az Ady Endre-síremlékpályázat visszhangját ismerteti, feltárva, hogy miért voltak elégedetlenek a beérkezett munkákkal – túl nagy szakadékot éreztek ugyanis Ady személye, a modern költő és a szobrászati alkotások között, amelyeket a historizmus még erősen befolyásolt.

A konferenciakötet utolsó négy cikke főként vizuális antropológiai szempontból közelít a témához, és olyan művészeti ágazatokat mutatnak be, amelyekkel korábban ritkán foglalkoztak. Barazsuly Viktória Adrienn plakátművészettel foglalkozik, egy 1941-es plakátpályázatra érkezett művekkel, amelyek Erdély turisztikai népszerűsítését tűzték ki célul. Tanulmányában kitér a plakátok vizuális tartalmára, de ismerteti a korabeli Erdély-képet is.

A következő cikk a recenzió szerzőjének tanulmánya, amelyben két kolozsvári család fényképalbumait ismerteti, kiemelve ezeknek a lehetséges elemzési, értelmezési módjait.

Tóth Gödri Iringó tanulmányában két magyar származású fényképész – Brassai és Juan Gyenes Spanyolországban készített fotóit elemzi. Dolgozatában párokba válogatta az alkotók hasonló témát megörökítő fényképeit, és ezeket egymás mellé helyezve mutatta be a kompozíciós megoldásokat, látásmódjukat.

Ahogyan a konferenciát is, a kötetet is K. Visky Mária cikke zárja. Tanulmányában Régis Bossu híressé vált fényképének, amelyen Breznyev és Honecker szájon csókolják egymást, kisajátítását elemzi. A fotó azóta is hatással van vizuális kultúránkra: a mozdulatot átdolgozták kampányok fotóihoz, de a berlini fal fennmaradt szakaszára is felfestették.

A kolozsvári konferencia előadásait bemutató könyv, ahogyan a szerkesztők az *Előszóban* is megjegyzik, a változást mutatja, amely jelzi a folytatást is, hiszen a *Fiatalkor művészettörténelem konferenciája* a 2015-ös eseménye óta tavaly, 2017-ben újra megrendezésre került, ezúttal Esztergomban. Az ott bemutatott témák is folytatták a *Képváltást*, de erről majd szóljon az új kötet.

KRÓNKA

CHRONICLE

A KOLOZSVÁRI BABEŞ-BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK 2018. ÉVI
TEVÉKENYSÉGEI

Nagy Róbert

2018 is eseményekben gazdag évnek bizonyult a kolozsvári Magyar Történeti Intézet számára. A napi tevékenységek mellett konferenciák, könyvbemutatók, műhelymunkák egész sora zajlott.

Március 2-án került sor dr. Varga Zsuzsanna tanszékvezető egyetemi tanár, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Történeti Intézetének oktatója *Göröngyös út – Dimény Imre életútja* című kötetének bemutatására. Március 21-én intézetünk társult oktatója dr. Romsics Ignác akadémikus *Magyarország története* című monográfiáját dr. Egyed Ákos akadémikus méltatta. Intézetünk második (2017-es) évkönyvének (*Erdélyi Évszázadok. A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet Évkönyve. Migráció. Integráció?*) bemutatására április 26-án került sor: a kötetet dr. Horváth István, a kolozsvári BBTE oktatója és a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet igazgatója ismertette az egybegyűltekkal.

November 20-án Márki Sándor, a Kolozsvári Tudományegyetem egykori tanára, kiváló magyar történetíró naplójegyzeteinek II. kötetét (*Márki Sándor naplói II. 1893-1903* szerk. Erdész Ádám) mutattuk be.

Idén is megrendezésre került (március 3-án) a Magyar Történeti Intézet negyedik doktoranduszkonferenciája. Március 22-én hallgatóink közül a Történelem Szakkollégium tagjai mutatkoztak be a K+ Közösségi Térben.

Idén két, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársaiból szervezett kutatócsoport is bemutatkozott. Március 9-én intézetünkben került sor az MTA BTK Történettudományi Intézet Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténeti kutatócsoport eredményeinek az ismertetésére. E bemutatkozás keretében dr. Weisz Boglárka, dr. Kádas István, dr. Tóth Csaba, dr. Zsoldos Attila tartottak előadásokat az érdeklődők számára. November 9-én pedig az MTA BTK Történettudományi Intézet Lendület Családtörténeti Kutatócsoportja volt a vendégünk. A bemutatkozás során dr. Erdélyi Gabriella, dr. Szabó András Péter, dr. Őri Péter és dr. Szilágyi Adrienn tartottak előadásokat.

Október 5-6. között zajlott a dr. Tonk Sándor, karunk egykori oktatója emlékére szervezett konferencia, intézetünk társszervezésében.

Október 13-án és november 24-én tartott bemutató-workshopot a dr. Rüszt-Fogarasi Enikő kolléganőnk által vezetett Erdélyi Céhes Adattár kutatócsoport.

Neves kutatók, szakemberek fogadták el meghívásunkat, és tartottak előadásokat az év folyamán. Március 14-én dr. Klaus Buchenau, a regensburgi egyetem professzora *Writing the History of the Others: South-eastern European History as Discipline in Germany* címmel tartott előadást. Május 14-én dr. Fónagy Zoltán, az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, az MTA BTK Lendület Családtörténeti Kutatócsoport tagja *A család a 19. századi Magyarországon. Normák és társadalmi gyakorlat* című előadását hallgathattuk meg. December 12-én dr. Szarka László, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a komáromi Selye János Egyetem tanára *Kisebbségi magyar közösségépítés a két világháború közötti Csehszlovákiában* címmel tartott előadást.

Vendégoktatóink voltak az év folyamán: dr. Erdősi Péter, az ELTE Atelier Európai Társadalomtudományi és Historiográfiai Tanszékének oktatója, dr. Cziráki Zsuzsanna, a Szegedi Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék adjunktusa, dr. Körmendi Tamás, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelem Segédtudományai Tanszék habilitált egyetemi docense, dr. Mordovin Maxim, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézete oktatója, dr. Guitman Barnabás és dr. Szuromy Kristóf, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem adjunktusai, dr. Kántor Zoltán és dr. Ötvös István, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem docensei, dr. Hettyey András, a budapesti Corvinus Egyetem tanára.

Intézetünk második éve kapcsolódott be a Kolozsvári Magyar Napok kulturális rendezvénysorozatába. 2018. augusztus 24-re nyílt napot hirdettünk, amelyre sokoldalú programmal készültünk a nagyközönség számára. Munkatársaink igyekeztek érdekes előadásokkal, beszélgetésekkel, foglalkozásokkal megismertetni Intézetünket, a nálunk folyó munkát, úgy a laikus, mint a szakmabeli érdeklődőkkel.

Az április 4-6 között Sepsiszentgyörgyön második alkalommal megrendezett Magyarságtörténeti Olimpián munkatársaink a VI-VII. osztályos magyar tannyelvű iskolákban tanulók számára szervezett országos tantárgyverseny két zsűrijében is tevékenyen részt vettek.

Harmadik alkalommal került megszervezésre április 7-8-án a Romániai Magyar Történelemtanárok konferenciája Szovátán, a Romániai Magyar Pedagógusok Szövetségének Teleki Oktatási és Módszertani Központjával közösen.

2018 szeptemberében került a VI. osztályos tanulók kezébe *A magyar kisebbség története és hagyományai* tankönyv, amelynek a szerkesztésében Intézetünk munkatársai oroszlánrészt vállaltak.

Munkatársaink közül dr. Lönhárt Tamás egyetemi adjunktus sikeresen versenyvizsgázott, és foglalta el a meghirdetett docensi állást. Dr. Pál Emese kolléganőnk véglegesítette adjunktusi státusát. Intézetünk idén tovább erősödött egy új tanerővel, dr. Fehér Andrea, társult oktatónk 2018. október elsejével címzetes adjunktusi minőségben kezdhetette a tanévet a Középkor-, Újkortörténet-, Levéltár- és Könyvtártudományi Tanszéken.

1918. Impériumváltás, önrendelkezés, nemzetépítés címmel a kolozsvári Vallászat Házában tartott konferenciát december 6-án a Buza László Egyesület társszervezőként. Egyetemi, kutató kollégáink (Benkő Levente, Fodor János, Hunyadi Attila, Lakatos Artúr, Lönhárt Tamás, Szász István Tas, Vallasek Júlia) legújabb kutatási eredményeikkel a „centenáriumi” forrásokra alapozott geopolitikai, történeti és irodalmi értelmezését adták.

Köszönetemet szeretném kifejezni mindenkinek, aki az intézet munkájához hozzájárult a 2018. esztendőben.

TÖRTÉNELEM, CIVILIZÁCIÓ, KULTÚRA DOKTORI ISKOLA NEGYEDIK ALKALOMMAL MEGSZERVEZETT MAGYAR NYELVŰ KONFERENCIÁJA

Szilágyi Adrienn Rebeka

A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet idén negyedik alkalommal szervezte meg a doktoranduszkonferenciáját 2018. március 3-án, Kolozsváron. A Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történeti Intézetének díszterme a szombati napon megtelt lelkes doktoranduszokkal és tanárokkal.

A konferenciát dr. Maria Crăciun egyetemi professzor, a *Történelem, civilizáció, kultúra* doktori iskola igazgatója nyitotta meg. Beszédében kiemelte a hasonló események fontosságát, hiszen ezen alkalomkor a doktoranduszok lehetőséget kapnak saját kutatásaik, eredményeik ismertetésére. Továbbá bátorította a magyar diákokat a román, idegen nyelvű szimpóziumokon való részvétellel is.

Dr. Rűsz-Fogarasi Enikő, egyetemi professzor, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelem – Filozófia Karának dékánhelyettese, illetve a szóban forgó doktori iskola tanácsának tagja üdvözölte a jelenlévőket. Hangsúlyozta, nagy öröme szolgálni az egész tanári karnak, hogy lehetőséget teremthetnek a leendő kollégáknak a szakmai fejlődésre, a doktori

konferencián elhangzó hozzászólások, tanácsok, ugyanakkor a kötetlen beszélgetések által is.

Az ünnepélyes megnyitóval kezdetét is vette a konferencia, melynek első szekciójában az ókortól középkorig terjedő előadásokat hallhatott a nagyérdemű. Elsőként Katocz Zoltán ismertette a bronzkori kocsi-, illetve kerékmodelleket, majd Csorba Mihály és Romat Sándor közös előadásában a középkori Észak-Bihar centrális helyeire látogathattak el a jelenlévők. A régióban maradvá a váradi székeskáptalan Anjou-kori méltóságviselőinek mindennapjait mutatta be Bélfenyéri Tamás. A szekciót záró előadásban György Árpád Botond Marosvásárhely 1604-es *Leges seu Decretes* gyűjteményét ismertette.

Kis szünet után a második szekciót Izsán Csaba nyitotta meg, a kolozsvári számadáskönyvek portörökre és darabontokra vonatkozó adataival. Bakk Antal-Pál egy érdekes esetet, Alvinczi István perét mutatta be. Ladó-Kajtar Gyöngyvér a kolozsvári Szent Erzsébet ispótyá XVIII. századi adatairól beszélt, külön tekintettel a vezetők szerepére. Őt követte Szilágyi Éva Andrea, aki a bihari Érmellék XVII-XVIII. századi birtokviszonyait ismertette a résztvevőkkel. A második szekció záró előadását Sütő Zsolt tartotta a XVII-XIX. századi nagybányai mézárasmesterekről.

Az ebédszünetet követően a harmadik szekció az újkoré volt. A kezdő előadás Szász Hunoré volt, a csíkszéki, 1742 és 1750 közötti hatalmi viszonyokat ismertette. Őt Muhi Csilla követte, bemutatva az 1872-1873-as szatmárnémeti kolerajárványt. Gordán Edina Teleki Sándor eddig ismeretlen könyvjegyzékéről beszélt. A szekciót lezáró előadásban Újvári Dorottya betekintést engedett a családi fényképalbumok emlékezetének fontosságába.

A záró szekció három előadása a múlt század elejére kalauzolta a résztvevőket. Gál Zsófia a Hirschler József plébános által megrendelt kolozsvári építkezéseket szemlélte. Foth Gyöngyvér a Fritz Balthes munkásságát mutatta be, külön kiemelve a németországi reformépítészetre gyakorolt hatásaira. A szekció és a konferencia záróelőadója Harkai Ágnes volt, aki párhuzamba állította az Erdélyi (Erdélyrészi) Magyar Közművelődési Egyesület megalakulását a zsidókérdéssel.

A szép számban összegyűlt, több évfolyamról, alapszokról és helyszínről érkező doktorandusz-közönséget dr. Pál Judit, egyetemi professzor, a Kolozsvári Akadémiai Bizottság Történettudományi Szakbizottságának elnöke búcsúztatta, köszönetet mondva a résztvevőknek az eddig felmutatott munkáért, ugyanakkor biztatva őket további sikeres, eredményes kutatásra.

BESZÁMOLÓ A II. MAGYARSÁGTÖRTÉNELEM TANTÁRGYVERSENY ORSZÁGOS SZAKASZÁRÓL

Sipos István

A Nemzeti Oktatási Minisztérium a 2018. január 22-én keltezett, 24981-es számmal iktatott átiratában tette közzé az oktatási tárca által elismert és támogatott tantárgyversenyek és versenyek jegyzékét. E rendelet 33. alpontjánál szerepel a Magyarságtörténelem tantárgyverseny mint a Minisztérium által anyagilag is támogatott vetélkedő.

A II. Magyarságtörténelem tantárgyverseny országos szakaszára 2018. április 4-6 között került sor a sepsiszentgyörgyi Mikes Kelemen Elméleti Líceumban. Az olimpia országos szakaszán 11 megye 106 tanulója méretetett meg elméleti tudásban és gyakorlati felkészültségben. A házigazda Kovászna megye hatodikos és hetedikos diákjai mellett a vetélkedőre Arad, Bihar, Beszterce-Naszód, Brassó, Hargita, Kolozs, Maros, Szatmár, Szilágy és Temes megye iskoláiból érkeztek jól felkészült tanulók.

A tantárgyverseny egy sajátos megmértetést jelent, hiszen a tanulók nemcsak tárgyi ismereteiket mérik össze, hanem a múltunkban való kutatási folyamatban is részt vesznek, ezáltal arra vezetve őket, hogy a magyarságukban, az identitásukban találjanak erőt, és megjeljék gyökereiket. Ugyanakkor egy összetett vetélkedő is egyben, mivel évfolyamonként a két-két diák alkotta csapatok sikeressége a jó csapatmunkában is rejlik: a kisdíjakok megmutathatják hogyan tudnak jól kommunikálva együtt dolgozni a kétórás írásbeli tudásfelmérésen, majd pedig milyen mértékben sajátították el, hogyan tudják ötvözni előző ismereteiket és kutatásaik eredményét, végül pedig mily módon sikerül a gyakorlatban, kiselőadás keretén belül színre vinni a megszerzett tudást.

A tantárgyverseny megnyitójára egy történelmi jelentőségű helyszínen került sor: az 1823-ban épített egykori megyeházán, a ma ebben az épületben működő Bod Péter Megyei Könyvtár Gábor Áron Termében hangzottak el 1848. november 23-án a terem névadójának kijelentéseként elhíresült mondata: „Lészen ágyú!” A megnyitón Tamás Sándor, Kovászna Megye Tanácsának elnöke, dr. Rüszt Fogarasi Enikő, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelem – Filozófia Karának dékánhelyettese, a Magyarságtörténelem tantárgyverseny országos döntőjének elnöke, Kiss Imre, Kovászna Megye főtanfelügyelője, Fodor Sándor-József, az Oktatási Minisztérium kisebbségi oktatási osztályának tanácsosa, valamint Már István, a Mikes Kelemen Elméleti Líceum igazgatója, törté-

nelemszakos tanára köszöntötték az egybegyűlteket. Kovászna Megye Tanácsának elnöke Egyed Ákos *A székelyek rövid képes története* című könyvét ajándékozta a legtávolabbról érkező temesvári csapatnak.

Az ünnepélyes megnyitót követően a már hagyományosnak mondható, kerekasztal beszélgetésre került sor. *A magyarságtörténelem tanítása* című beszélgetésén az országos bizottság tagjai mellett a felkészítő- és kísérő tanárok vettek részt.

Következő nap délelőttjén az írásbeli próbára, majd délután a kis-előadások bemutatására került sor. Az írásbeli tételsorok úgy minőségi, mint nehézségi szempontból tökéletesen megfeleltek egy országos szintű vetélkedő elvárásainak. A délutáni bemutatók pontos felkészültségről, ötletességről, alapos kutatási munkáról és kreativitásról tanúskodtak. Megfigyelhető volt, hogy a Mátyás király-emlékév az előadásokban is visszaköszönt: a hatodik osztályosok körében nagy népszerűségnek örvendett, és több bemutatóban is megjelent Mátyás király és kora témájának feldolgozása. A hetedikesek változatosabb témákkal, letisztultabb, már-már színészi szintre emelt kisbemutatókkal kápráztatták el a jelenlévőket. Egy különleges színfoltja volt a tantárgyverseny e szakaszának, hogy a versenyzők egymást értékelhették, pontozhatták. Az így osztott titkos pontok alapján születtek meg a közönségdíjas bemutatók. Érdekes volt látni, hogy a zsűri és a közönség – többé-kevésbé – hasonlóan értékelte a különböző produkciókat, hasonló sorrendet állítva fel. A vetélkedő egy másik említésre és folytatásra méltó mozzanata a bemutatók előtti csoportkép elkészítése volt.

A záró nap került sor az eredményhirdetésre és a győztesek jutalmazására.

A hatodik osztályosok között az alábbi rangsorolás alakult ki:

Elért helyezés	Tanulók neve	Iskola	Megye	Felkészítő tanár
I.	Gáll Bence, Kiss Balázs	S. Illyés Lajos Általános Iskola, Szováta	Maros	Szilágyi Zsolt
II.	Kécz Tímea, Szilágyi Mátyás	Aurel Popp Művészeti Líceum, Szatmárnémeti	Szatmár	Csorján Árpád
III.	Xántusz Zalán, Ferencz-Salamon Dorka	József Attila Általános Iskola, Csíkszereda	Hargita	Bencze Mária

A hetedik osztályban a következő eredmények születtek:

Elért helyezés	Tanulók neve	Iskola	Megye	Felkészítő tanár
I.	Almási Eszter, Straub Dorottya	Páter Godó Mihály Általános Iskola, Kisiratos	Arad	Almasi Valentin-Gabriel

II.	Hidi Andrea Krisztina, Béres János	Traian Általános Iskola, Dicsőszentmárton	Maros	Gagyi Zoltán Loránd
III.	Sztankovics Alexandra, Antal Mátvás	Kölcsey Ferenc Főgimnázium, Szatmárnémeti	Szatmár	Csorján Árpád

Gratulálunk úgy a győztes csapatoknak, mint a megmérettetésen részt vevő minden tanulónak.

Megjegyzendő, hogy ez volt az utolsó tantárgyverseny, amelyre a régi tanterv és tankönyv alapján készültek fel a hatodik osztályos tanulók. A következő tanévtől már az új tantervet és tankönyvet fogják használni az új információk megszerzésére és tudásuk elmélyítésére.

Összességében elmondható, hogy egy nagyon jól megszervezett, zökkenőmentesen, incidensek nélkül lebonyolított országos vetélkedőn vagyunk túl. Dicséret illesse a szervezőket, a felkészítő- és kísérő tanárokat egyaránt.

A 2018-2019-es tanévben a III. Magyarságtörténelem tantárgyverseny országos szakaszának a kolozsvári János Zsigmond Unitárius Gimnázium lesz majd a házigazdája.

KASTÉLYTÚRA ÉS GASZTRÓVIZSGA

Buzás Erika

A vizsgaidőszak izgalma hátrahagyva, egy szép napsütéses kora reggelen az első- és harmadéves Kulturális turizmus szakos hallgatók, Rüszt-Fogarasi Enikő tanárnővel közösen bepakoltuk csomagjainkat az egyetem kisbuszába, és vidáman vágunk neki kalandunknak.

A kétórás utazás az útviszonyok miatt néhol kicsit dőcögős volt, de ez nem szegte jókedvünket, a gyönyörű kilátás, meg a jó társaság ugyanis mindenért kárpótol, így hát ugyanazzal a lelkesedéssel érkeztünk meg Marosfelfaluba, ahol vendéglátónk várt bennünket. Kis pihenés után máris indultunk tovább Marosvécsre. Az első megállónk itt a református templom volt, ahol Benkő Mihálynak, a falu lelkészének köszönhetően egy nagyon érdekes beszámolót hallhattunk a templomról és annak építéstörténetéről. Mint kiderült, a templom az 1700-as évek elején épült II. Kemény Simonné jóvoltából. A díszesen faragott rokokó padok, a gyönyörűen megmunkált szószék, az intarziás ajtó, a Johannes Hahn által készített orgona azt hiszem, mindenkit lenyűgözött, ugyanakkor a különböző kőből kifaragott címereken még a heraldika órán szerzett tudásunkat is hasznosíthatuk.

A templomkertben még eltöltött kis idő után a következő megállónk a templom szomszédságában található Kemény-kastély volt. Még a kastély körbejárása előtt mindenki felmászhatott a kastély tornyába, amelynek kilátójáról lélegzetelállító látványban részesülhettünk, hiszen innen a Kelemen-havasokat csodálhattuk meg. A gyönyörködtető tájról, mint szokott lenni, kellő mennyiségű fénykép is készült. Ezt követően bebarangoltuk a kastélyt. Az épületben maga Kemény János unokája, Nagy Kemény Géza tartott nekünk különféle érdekes történetekkel, szórakoztató anekdotákkal tűzdelt tárlatvezetést. A kastélynak minden zugát bejártuk, többek között azt a termet is, ahol a marosvécsi helikoni találkozókat tartották. A falakat díszítő portrékról megtudhattuk, hogy kik voltak pontosan ezen találkozók résztvevői, valamint milyen munkák jelenhettek meg a Helikonnak köszönhetően.

Ebéd után kimentünk a kertbe Wass Albert sírja mellé, hogy ott a zöldbe letelepedve, kellemes környezetben mutathassuk be az előre elkészített bemutatóinkat, amelyek egy-egy tetszőlegesen választott Helikonos szerzőről szóltak, röviden ismertetve annak egyik regényét, valamint a regény alapján összeállított menüsört.

Ezt követően visszautaztunk Marosfelfaluba, ahol a vacsora elkészítéséhez meg a nap egyik csúcspontjának számító kenyérsütéshez láttunk. Az előkészületi munkálatok nagyon jó hangulatban teltek, mindenki kivette részét a munkából, a kenyérdagasztástól kezdve a *pityókatokány* elkészítéséig mindenki nagyon lelkesen sürgött-forgott a sok tennivaló körül, amelynek estére meg is lett a „gyümölcse”. A kenyerek nagyon jól sikerültek, amelyet mi sem bizonyít jobban, hogy egy ültünkben két kenyeret teljesen el is fogyasztottunk, amelyet majd a még friss, omlós almáslepénnyel nyomtattunk el. A diófa alatti kellemes beszélgetést követően mindenki aludni tért.

Másnap kora reggel keltünk. Az asztalon ott várt minket már a frissen gőzölgő kávé, mindenféle finomság meg a ropogós friss házikenyer, ami ugyanolyan ízletes volt mint előző este. A reggeli után elbúcsúztunk vendéglátónktól, majd Kovács Zsolt tanár úr vezetésével belevágtunk a kastélytúrába.

Az első megállónk Görgényszentimre volt, ahol a Rákóczi-Bornemissza kastélyt tekinthettük meg. A tanár úrnak köszönhetően megtudtuk, hogy a kastélyt az 1600-as években építtette I. Rákóczi György vadászkastélynak, majd az 1700-as években Bornemissza János volt az, aki helyreállította, és többnyire barokk stílusban kibővítette a kastély épületét. Az együtteshez egy hatalmas kert is tartozik, amelyet nekünk is volt szerencsénk körbejárni.

Kis buszozás után a következő megállónk a geryeszegi Teleki-kastély volt, amelyet, akárcsak az előzőt, nem csak kívülről, hanem belülről is megcsodálhattunk. Különösen tetszettek a főrizalit emeleti termében található historizáló kályhák, a díszterem mennyezeti díszítésre és csillára, a kastély mögött húzódó egykori franciakertről nem is beszélve, amelynek néhány eleme, szobra még napjainkban is megtekinthető.

A komlódi Wesselényi-kastély sajnos meglehetősen rossz állapotban van, így azt csak kívülről tudtuk megtekinteni. Ezt követően mindenki elfogyasztotta útravalóját, majd elindultunk kastélytúránk utolsó megállójához a válaszüti Bánffy-kastélyhoz. A kastély belülről lenyűgöző látványt nyújtott, hiszen néhány helyiségben még a mai napig fennmaradt néhány fafaragvány, berendezési tárgy, amely elsősorban Bánffy Ádám kezűgyességét és tehetségét dicsérik. A kastély körbejárása után elindultunk vissza Kolozsvárra és örömmel nyugtáztuk, hogy egy rendkívül izgalmas és élménydús kirándulásban volt részünk, amelyet bármikor szívesen megismételnénk.

A KOLOZSVÁRI MAGYAR TÖRTÉNETI INTÉZET NYÍLT NAPJA A KOLOZSVÁRI MAGYAR NAPOKON

Rüsz-Fogarasi Enikő

2018-ban a kolozsvári Magyar Történeti Intézet a Kolozsvári Magyar Napokon második alkalommal jelentkezett nemcsak vezetett sétákkal, hanem egész napos programmal.

Már az elmúlt években művészettörténész és könyvtárszakos kollégáimnak köszönhetően tematikus séták keretei között ismertettük meg az érdeklődőkkel Kolozsvár épített örökségét és a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárat. Ebben az évben is folytatódtak a nagy érdeklődésnek örvendő, Kolozsvár felfedezését jelentő séták, idén hat alkalommal négy témakörben (*Mátyás-kori és reneszánsz építészet Kolozsváron*; *Pákey Lajos, Kolozsvár építésze a századfordulón*; *Kolozsvár barokk emlékei*, valamint a *Szocmodern építészet Kolozsváron*) irányították a kíváncsiak figyelmét Pakó Klára kolléganőnk, Bordás Beáta és Tóth-Gödri Iringó művészettörténészek.

Szintén a Nyílt Nap keretei között került sor a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárat bejáró, ismertető sétára Gurka-Balla Ilona könyvtáros, kollégánk vezetésével.

Ugyanakkor, a pénteken szervezett rendezvényünkön, változatos program várta a tárva nyitott kapuinkon érkező érdeklődőket. Az említett séta mellett beszélgetéssel, kiállításokkal és előadásokkal fogadtuk vendégeinket. Az idei beszélgetésünk az irattáros munkára kívánta ráirányí-

tani a figyelmet *Padlás, pince, irattár? Beszélgetés irattárosokkal* címmel. Meghívott vendégeink Varga Endre és Bartha Zoltán magánlevéltárosok voltak, a beszélgetést Nagy Róbert kollégánk moderálta.

Ebben az évben a nyílt napra több érdekes kiállítást hoztunk. Az egyik Budapestről érkezett, a MTA, BTK, TTI Gazdaságtörténeti, Lendület kiállítása *Posztó Pápa piacán* címmel a régészeti ásatásokban előkerült középkori posztók minőségét szavatoló plombákról szólt, és amelyet Maxim Mordvin régész, a kutatócsoport tagja ismertetett. A másik kiállítás *Egy reménytelen szerelem lenyomata. I. világháborús képeslapok* címmel egy székelyföldi rendkívül érdekes forrásanyagot ismertetett meg a kolozsvári közönséggel. Lőrinczi Dénes, a Sepsiszentgyörgyről érkező volt diákunk kiállítását Hunyadi Attila kollégánk nyitotta meg. Emellett a Mátyás-emlékév kapcsán a Studcoop diákszövetkezet rendezésű gasztronómiát ismertető képes beszámolója is várta a látogatókat.

A nap folyamán négy nagy előadás hangzott el, különböző korokat és témákat vetve fel. dr. Kovács Zsolt egyetemi adjunktus *A magyar szent királyok tiszteletének képi emlékei a 18. századi Kolozsváron* című előadással ébresztette a figyelmet. Ezt követően dr. Molnár-Kovács Zsolt egyetemi docens *Régészetről másként* címmel tartott előadást. A harmadik előadásban a kommunista korszakot idézve meg *Menetelve súlyos lobogók alatt... Életképek a Kolozsváron fél évszázadon át épített, létező szocializmusról* dr. Lönhárt Tamás egyetemi docens értekezett. A sorozatot dr. Rüszt-Fogarasi Enikő egyetemi tanár *Erdély és a vallásszabadság kihirdetése* című előadása zárta.

A program 17.00 órakor, a már második alkalommal megrendezett alumnustalálkozóval végződött, ahol a történelem karon végzett hallgatók találkozhattak egymással, volt tanáraikkal és diákjeveikről nosztalgizhattak.

TONK SÁNDOR EMLÉKKONFERENCIA KOLOZSVÁR, 2018. OKTÓBER 5–6.

Lupescu Makó Mária

2018. október 5–6-án Kolozsváron gyűltek össze Tonk Sándornak, a történettudomány elismert kutatójának, egyetemi oktatónak, közösség- és intézményszervezőnek a tisztelői egy emlékkonferencia keretében. Halálának 15. évfordulóján azok az intézetek adtak helyet és szervezték a rendezvényt, melyek Tonk Sándor tudományos és intézményszervező pályafutásában kiemelkedő szerepet játszottak: az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézete, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézete és a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem. A tudomá-

nyos konferencia a 2003-ban elhunyt Tonk Sándor házsongárdi sírjának megkoszorúzásával kezdődött, majd a Sapientia EMTE Kolozsvári Karának Hunyadi Mátyás dísztermében folytatódott. A rendezvény megnyitóján Dávid László, a Sapientia EMTE rektora, Tonk Sándor hivatali utóda és Kovács András akadémikus, a BBTE professor emeritusa és az EME Kutatóintézetének vezetője vezette fel a szép számban összegyűlt hallgatóság előtt Tonk Sándor széleskörű szellemi örökségének összetevőit. Dávid László útkeresőként jellemezte Tonk Sándort, a Sapientia EMTE első rektorát, aki mindvégig kereste a módját annak, hogy a megszülető erdélyi magyar egyetem egy olyan felsőfokú intézmény legyen, amely egyfelől felöleli a tudomány minden területét, másfelől pedig önállóan gondolkodni tudó és saját közössége felé elkötelezett értelmi közösség kitermelésére lesz képes. Kovács András, az egyetemkori jó barát, Tonk Sándornak az erdélyi magyar tudományművelés intézményesítésében játszott szerepét emelte ki. Az 1989-es forradalom után a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen lehetőség nyílt a magyar nyelvű történelemoktatás újraindítására, ebbe a szellemi építkezési folyamatba kapcsolódott be Tonk Sándor, valamint az erdélyi magyar tudományosság nagy múltú és magas színvonalú alapintézményének, az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek az újjászervezésébe. A diákjai által is igen kedvelt Tonk hihetetlen lelkesedéssel vetette bele magát az oktatásba, szervezésbe. Oktatói munkája gyümölcse beérett, hiszen azon első évfolyamok végzettjeinek tudását, akik ma Erdély múzeumaiban és különböző kutatóhelyein tevékenykednek, Tonk Sándor és akkori kollégái vetették meg. Az EME alelnökeként pedig Tonk Sándor aktívan hozzájárult ahhoz, hogy a Jakó Zsigmond professzor által megálmodott és kitartó törekvéseinek köszönhetően megszületett kutatóintézet Erdély történetének, magyar társadalmának és a magyar nyelv sok szempontú vizsgálatának helyet adó tudományos műhellyé váljon. Tanítványai közül, akiket ő indított el az erdélyi fejedelmek Királyi Könyveinek a feldolgozásában, ma is jó néhányan ott tevékenykednek (Gálfí Emőke, Bogdándi Zsolt, Fejér Tamás, Szász Anikó), és folytatják az elkezdett kutatói munkát.

Kicsit személyesebb hangvételében a rendezvény köszöntőbeszédeéhez kapcsolódott az emlékező személyiség fiának, Tonk Mártonnak az előadása, aki a Sapientia EMTE oktatójaként és dékánjaként az erdélyi magyar felsőoktatás helyzetére reflektálva egyrészt a magyar nyelven továbbtanuló diákok alacsony számára, másrészt a helyben maradás kihívásaira hívta fel a figyelmet. Az elmúlt évtizedek pozitív hozadékának tartotta, hogy létrejött az erdélyi magyar felsőoktatás több pilléren álló intézményhálózata, amely az állami keretek között működő intézményekből és a magánegyetemekből, közöttük a 18 éve létrejött Sapientia EMTE-ből áll.

Édesapja gondolatát magáévá téve Tonk Márton is a versenyszellem és az együttműködés megvalósításában látja az erdélyi magyar felsőoktatás jövőjét.

A megnyitó beszédek az emlékkonferencia két olyan ülészaka követte, melyek elsődlegesen a Tonk Sándor tudományos tevékenységében központi helyet elfoglaló peregrinációkutatás köré épültek. Draskóczy István és Szögi László, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem oktatói és az egyetemtörténeti kutatócsoport vezetői Tonk Sándor peregrinációtörténeti kutatásainak jelentőségét emelték ki úgy, hogy közben az utána következő feltárásokat is ismertették. Draskóczy István Tonk Sándor nyomában főként az erdélyiek középkori egyetemjárására fókuszált, míg Szögi László úgy térben, mint időben kiterjesztette a peregrinációkutatást, és az elmúlt másfél évtized magyarországi és erdélyi egyetemjárás eredményeit foglalta össze. A Károli Gáspár Református Egyetem oktatója, Szabó András előadása szorosan kapcsolódott az ülészak másik két előadójáéhoz, hiszen a kora újkori magyar és erdélyi peregrináció kutatásának lehetőségeit és korlátait vázolta. A kora újkor periódusához kötődött Balázs Mihály és Keserű Gizella két peregrináció-történeti esettanulmánya, melyben a Szegedi Tudományegyetem oktatói az erdélyiek némethoni egyetemjárásának tapasztalatait és jelentőségét vázolták fel két példán keresztül. Balázs Mihály Szentábrahámi Lombard Mihály hallei éveiről, míg Keserű Gizella Ágh István, unitárius peregrinus naplójáról érkezett. Mindkét előadó a téma kutatásának és elemzésének szerteágazó lehetőségeire, valamint a felhasználható források sokszínűségére is utalt. Hasonló témát boncolgatott az egri Eszterházy Károly Egyetem oktatója, Verók Attila is, aki a 17-18. századi erdélyi magyar peregrináció kevésbé ismert emlékeiről, a hallei Franckesche Stiftungen történeti gyűjteményeiben levőkről tartott figyelemfelkeltő előadást.

Az előadások következő csoportját a Tonk Sándor kutatásaiban is helyet kapó kora újkori református egyház történetéhez és az erdélyi könyv- és levéltártörténethez kapcsolódó előadások alkották. Buzogány Dezső, a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet professzora, ahol egykor Tonk Sándor is tanított többek között egyetemes- és magyar egyháztörténetet, a II. Helvét Hitvallás recepcióját részletezte a 17-18. századi erdélyi református egyházban. Szabadi István egyháztörténész, a Tiszántúli Református Egyházkerület történetének kiváló ismerője, a partiumi reformátusok kora újkori levéltáráról tájékoztatott. Deé Nagy Anikó nyugalmazott könyvtártörténész, Tonk Sándor egykori munkatársa a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban, egy erdélyi főúr könyvtáralapítási kívánságának megvalósítását járta körül. Ahogy az idézetet képező cím is

sugallja, Teleki Sámuel elérkezett életének egy olyan szakaszához, melyben marosvásárhelyi bibliothekájának elkészítését tartotta gondoskodása legfontosabb tárgyának. Ősz Sándor Előd, az Erdélyi Református Egyházkerület levéltárosának előadása úgy helyszíniileg, mint tartalmában kapcsolódott az emlékezőhöz, hiszen a Marosvásárhelyi Református Kollégium Könyvtárában még fellelhető reformátorok műveit vette górcső alá. Az emlékkonferencia első napját a személyesebb hangvételű megemlékező előadások és egy dokumentumfilm zárta. A Károli Gáspár Református Egyetem oktatója, Zalatnay István belülről irányított emberként jellemezte Tonk Sándort, aki kötelességének érezte, hogy az erdélyi magyar közösség jövője érdekében cselekedjék és ennek jegyében élte le életét. Buzogány Dezső a jó barát Tonk Sándorról rajzolt egy igen, szó szerint is izgalmas képet, hiszen a bemutatott fényképek kockáin felelevenedtek az 1970-1980-as évek baráti találkozói, eseményei, kirándulásai. A Ceaușescu-rezsim elnyomása rányomta bélyegét az emberek mindennapjaira, de a selyei kirándulások a természetjáró Tonk Sándor számára mindezt feledtették, hiszen ekkor szeretett családjá és hozzá igen közelálló barátai társaságában lehetett. Tonk Sándor portréja azonban nem lenne volna teljes, ha a kutató és jó barát mellé nem társítjuk az intézményépítő és -szervezőt. Ezt a hiányosságot volt hivatott pótolni a 2016-ban Buglyá Sándor rendezésében készített portréfilm levetítése. A *Tonk Sándor: Testamentum* című film középpontját ugyanis, bár végigkísérte Tonk Sándor életútját saját maga, barátai és volt tanítványai megemlékezésein keresztül, elsődlegesen mégis az erdélyi magyar tudományegyetem megszervezésének szükségessége és ennek jelentősége az összmagyarságra nézve képezte.

Az emlékkonferencia második napja Tonk Sándor tudományos életterének másik két jelentős helyszínén zajlott: a délelőtti ülések a BBTE Történettudományi Intézetében, a délutániak pedig az EME előadótermében. A délelőtti két ülészakot jórészt Tonk Sándor egykori tanítványainak előadásai uralták, melyekhez Kovács András, a jó barát és pályatárs, valamint Rűsz-Fogarasi Enikő, az egykori tanársegéd, jelenleg egyetemi tanár előadása társult. Kovács András az erdélyi mecénások európai jelenlétét helyezte előadásának középpontjába, míg Rűsz-Fogarasi Enikő az erdélyi kora újkori városi számadások révén a gazdasági írásbeliség kérdéseit fejtegette. Szöcs Péter, a Szatmár Megyei Múzeum régésze és Lupescu Radu, a Sapientia EMTE docense régészeti, illetve művészettörténeti megközelítésben egy-egy esettanulmány keretében adtak ízelítőt évek óta tartó kutatásaik eredményeiből. Szöcs Péter a kegyelet és a kegyesség kérdését a nagybányai Szent István-templom körüli temető kora újkori sírjainak vizsgálata révén járta körül, míg Lupescu Radu a he-

raldikai reprezentációt vizsgálta a vajdahunyadi vár palotaszárnyában levő címeres emlékeken keresztül. Tonk Sándor egykori diákjainak előadásait a jelenleg az EME Kutatóintézetében dolgozó tanítványai folytatták, akik kora újkori erdélyi források iránti érdeklődésükkel adóztak a Tanár úr emlékének. Szász Anikó a nemesek dési jelenlétét vizsgálta a 16. század második felében, Bogdándi Zsolt ugyane század egyetemmet járt fejedelmi tábla ülnökeiről értekezett, míg Fejér Tamás a 16. századi erdélyi *Liber regius*-töredékekről és elveszett *Királyi könyvekről* számolt be, Hegyi Géza pedig az 1587–1589. évi dézsmaárenda-jegyzék forrásértékét ismertette.

Az EMÉ-ben zajló délutáni szekció ülésai az erdélyi kora újkori világi értelmiség és a késő középkor gazdasági jellegű folyamatainak kérdéskörére épültek. Az esettanulmányok itt is domináltak. Gálfi Emőke a gyulaféhérvári uradalom egyetemjártjairól értekezett, kiemelve Koppányi Orbán enyedi esperes esetét, míg Lupescu Makó Mária az erdélyi nemesi utódok taníttatásának kérdését boncolgatta a kora újkori végrendeletek tükrében. Pakó László a prókátor Pistaki Lukács 16. század végi levelezésén keresztül próbált rávilágítani a kora újkori erdélyi bíraskodás jellemző vonásaira, míg Dáné Veronka Ghillányi Gergely pályáján keresztül illusztrálta, hogy ha valaki rátermett és tehetséges volt, a korban lehetőség adódott arra, hogy az egykori familiárisból akár patrónussá is váljék. Jakó Klára szintén az erdélyi hivatalnokréteg egyik szereplője, a vajdai secretariussá vált Vitéz László erdélyi családja bemutatására fókuszált, igen érdekes adatokat szolgáltatva a Kemény Zsigmond *Özvegy és leánya* című regénye történeti háttéréhez. Sipos Gábor akadémikus bizonyára nem véletlenül értekezett Bethlen Kata esetéről a cenzúrával, hiszen az egykori kolléga és jó barát, Tonk Sándor is foglalkozott Bethlen Kata személyiségével, újra kiadva annak *Önéletírását*. W. Kovács András és Simon Zsolt a középkori Erdély gazdasági életének bizonyos aspektusait villantották fel előadásaikban. Az EME középkorász kutatója, W. Kovács a megyék részvételét elemezte az adószedésben, míg a marosvásárhelyi Társadalom- és Bölcsészettudományi Kutatóintézet munkatársa, Simon Zsolt, a késő középkori erdélyi városok oktatásra fordított költségeit vette számításba. A konferencia záró előadását Vekov Károly, nyugalmazott történész tartotta, aki egy áttekintés keretében fogalmazott meg gondolatokat az erdélyi magyar történetírásról, elhelyezve abban Tonk Sándor munkásságát.

A rendezvényt záró Sipos Gábor kiemelte, hogy az elhangzott 29 előadás méltó tisztelgés volt Tonk Sándor emléke előtt, aki fájdalmasan korán, 56 évesen távozott az élők sorából, pótolhatatlan úrt hagyva maga után. A pályatársak, közeli jó barátok és különösképpen az egykori diákjaiból lett kutatók, egyetemi oktatók előadásai viszont arról tanúskodnak, hogy a Tanár úr jól sáfárkodott a megadatott oktatói évekkkel, oktatásszer-

vezői tevékenységének pedig virágba szökkent a gyümölcse a Sapientia EMTE háromhelyszínes erdélyi jelenléte révén. Az elhangzott előadásokat emlékkötet formájában szeretnék a szervezők megjelentetni, ezáltal lehetőséget nyújtva a szélesebb, művelt olvasóközönség számára is jobban megismerni a történész, közösség- és intézményszervező Tonk Sándort.

A MAGYAR KISEBBSÉG TÖRTÉNELME ÉS HAGYOMÁNYAI
ÚJ TANKÖNYV A VI. OSZTÁLYOS
TANULÓK RÉSZÉRE

Högyes Lőrincz Katalin

A 2018-2019-es tanév első napján a VI. osztályos tanulók asztalainkon új tankönyvet találtak. A tankönyv *A magyar kisebbség történelme és hagyományai* tantárgyhoz készült, Dr. Hermann Gusztáv Mihály és Dr. Nagy Róbert Miklós szerkesztésében. A tananyag a nemzeti alaptanterv és a törzsanyag része, így a gyerekek és a tanárok által egyaránt nagyon várt könyv nagy segítségünkre van a modern, kompetenciaalapú oktatás megvalósításában, a VI. osztályosok saját népiükről való történelmi ismereteinek elmélyítésében. Az új tanterv alapján, a sikeres oktatás elősegítésére, a könyv szerzői (Ványolós István-Albert, dr. Váradi Éva-Andrea, Wolf Ágnes-Kinga, dr. Vajná János Zsolt, Orbán Zsolt, Gyöngyössy János és Bartos Elekes Zsombor) jó rálátással állították össze a leckéket, átlátható, követhető a témák feldolgozása, a magyarság őstörténetétől egészen az Erdélyi Fejedelemség történetéig. A tankönyvben a jól felépített leckék mellett helyet kaptak az épített örökségeinkről, várakról, templomokról készített rajzok, amelyek virtuális kirándulásra hívják a tanulókat, ezáltal is izgalmasabbá téve az órai tevékenységet. A leckék felépítése, uralkodóink kül- és belpolitikája átfogó képet nyújt a gyermekek számára a királyi hatalomról, a korabeli hatalmi viszonyokról. A szövegek kiemelt részei segítik a rögzítést, és a legtöbb esetben a leckevezet is összeolvasható a félkövér betűkkel nyomtatott szavakból. A fogalomtárban megmagyarázott szavak, a forrásszövegek, a „Tudod-e, hogy...” összefoglalók segítenek elmélyíteni a megszerzett tudást. Az interdiszciplináris utalások, a „Kutakodó”, a könyv- és filmajánlók az érdeklődőbb tanulókat további ismeretszerzésre ösztönzik. A nagyobb tanítási egységek végén található könnyebb és nehezebb feladatok, a mondák és legendák a differenciált oktatást teszik lehetővé a tanulók felkészülési szintjének megfelelően. A gyermekek pozitív véleményükben kiemelték a képanyagot, a térképeket, a csatajeleneteket, a rekonstrukciós rajzokat, mint a tankönyv legérdekesebb részeit, de kifejezték sajnálkozásukat a lapok és a borító gyenge minősége miatt. A Gyöngyössy János által raj-

zolt illusztrációk és dr. Bartos Elekes Zsombor által készített térképek sikeresen használhatók a diszlexiás és autista, illetve más tanulási nehézségekkel küzdő gyermekek számára is, mert a színes rajzok nagymértékben segítik a tanulást, információ elsajátítást. Kiválóan alkalmazható iskolák közti vetélkedők anyagaként is, amelyekkel a magyarságtörténeti tantárgyversenyre lehet felkészülni. A szerzők munkája nyomán, valamint Dr. Lupescu Mária, Dr. Rüszt-Fogarasi Enikő és Dr. Köllő Zsófia lektorálásával olyan időszakban jelent meg ez a tankönyv, és került a tanulók és tanárok kezébe, amikor kiemelten fontos népünk múltjának ismerete és megismertetése az iskolákban.

ERDÉLYI CÉHES ADATTÁR

Rüszt-Fogarasi Enikő

Az erdélyi céhek levéltári anyagait számos tudományos értekezés hasznosította, ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a teljes forrásanyag ismert lenne. Azok a szakemberek, akik a témával foglalkoztak, számtalanszor szembesültek azzal a nehézséggel, hogy a középkori és fejedelemség-kori erdélyi kézművesség írásbeli hagyatéka nagyon szétszórt, különféle levéltári fondokban lelhető fel, és néha váratlan helyeken bukkan fel. Monografikus és összehasonlító elemzésekre ezen a területen csupán akkor kerülhet sor, amikor a teljes anyag ismert lesz.

A jelenlegi projekt a romániai intézményekben fellelhető céhes anyag számbavételét tűzte ki célként, a teljes levéltári anyag feltérképezésével. A projekt keretén belül nem csupán Erdély, hanem a partiumi területek kataszterének is az elkészítése a cél. Nyilván ez egy nagy feladat, hiszen nem csak az állami levéltárakban vannak céhes okiratok (mi több, olyan levéltári fondokban is találunk céhes anyagot, amelyek rendeltetésük szerint másféle levéltári egységet tartalmaznak), hanem más intézményekben is, így az egyházközségek levéltáraiban, egyházi gyűjtőlevéltárakban, könyvtárakban és múzeumokban is. Példának okáért Gyulafehérváron az állami levéltárban, a Batthyaneumban, az érseki levéltárban, történelmi múzeumban is várhatóan rejlenek témánkhoz kapcsolatos iratok. Marosvásárhelyen az állami levéltár, a céhes múzeum, a történelmi múzeum, sőt a Teleki Téka állagaiban is remélhetünk anyagot. Mindezek mellett azért is fontos ez a tervezett munka, mert egyes városok céhes adatait több város levéltára és múzeuma őrzi. Így például Segesvár anyaga, a brassói, marosvásárhelyi állami levéltárakon kívül feltehetően még a nagyszebeni állami és a Szász Evangélikus Egyház gyűjtőlevéltárában, továbbá a segesvári Történelmi Múzeum könyvtárában

található. Mindezeket ismerve fontosnak tartjuk, hogy megrövidítsük a kutatók útját a céhes forrásokhoz.

A csapat több tagjával eddig különböző projektekben vettünk részt (így például a romániai középkori levéltári források digitalizációja projektjében Ladó Árpád és Ladó Gyöngyvér, a kolozsvári kora-újkorai ispotályok történetének kutatásában pedig Derzsi Júlia és Ladó Gyöngyvér működtek közre). Sütő Zsolt már a kolozsvári és nagybányai mészáros céhek monográfiáját is elkészítette. Derzsi Júlia tanulmányt írt a százszekes céhes életéről. A csapatban résztvevők, egy kivételével, mindannyian a doktoranduszaim. Karda-Markaly Aranka a Csíkszeredai Csíki Székely Múzeum munkatársa, Derzsi Júlia a Román Tudományos Akadémia Nagyszebeni Társadalomkutató Intézetének a kutatója.

Az elindított kutatásunk valójában hozzájárul a tudományos műhelyek erősítéséhez, de a tudományos utánpótlás segítéséhez is. A csapatban elsősorban a BBTE Történelem, Civilizáció, Kultúra doktori iskola kora újkorai történelemmel foglalkozó magyar doktoranduszai vesznek részt.

A helyi intézmény és forrásismeret, valamint a téma irodalma ismeretének birtokában foghatott hozzá a csapat a felvállalt feladathoz. Felértékelte mindazokat a próbálkozásokat, amelyek a céhes levéltári források feldolgozására irányultak eddig.

Célunk a középkori és kora újkorai céhes élet levéltári forrásainak kataszterbe rendezése. Az adatok rendezése igen nagymértékben elősegíti a résztvevő doktoranduszokat abban, hogy doktori dolgozataik megírásához a lehető legteljesebb forrásanyagot gyűjtsék össze. Bálint Ildikó a borbélycéhek feldolgozását célozta meg, Izsán Csaba és Ladó Árpád pedig a fegyvergyártó céhek teljes adataira támaszkodva tudja majd megírni a dolgozatát. Bakk-Antal Pál számára, aki a sóbányászat kérdésével foglalkozik, nagyon hasznosak lesznek majd a kötélverő céhekről szóló adatok. Sütő Zsolt két város mészáros céheit ismerte meg eddig, a kutatásunk révén összehasonlító kutatásokat is végezhet. Mindezek mellett az általuk feldolgozott anyag elérhetővé válik minden erdélyi, Kárpát-medencei, sőt minden magyarul s egy későbbi fázisban román nyelven olvasó kutató számára.

A kutatás konkrét elsődleges célja egy papíralapon elkészített céhes regiszter elkészítése. A céhes adatok összeírását olyan módon képzelte el a csapat, hogy az adatok a későbbiekben alkalmasak legyenek adatbázis építéséhez is. A jelenlegi tervünk papíralapú kataszter készítését valószínűsítaná meg, a későbbiekben az összegyűjtött adatokból jól működő, hatékony keresési lehetőségekkel felszerelt adatbázist szeretnénk létrehozni. Mindkét esetben az adatokat online felületen is elérhetővé tennénk (repo-

zítórium). A papíralapú, könyv formájú kataszterbe városenként és céhenként – és nem a lelőhelyük szerint – rendezzük a forrásokat. Az adatokat egységes szabályok szerint Excel táblázatba rendezve gyűjtjük össze. Ezen belül a következő oszlopokba rendezzük az információkat: őrzőintézmény neve, fondszám/megnevezés, levéltári szám, kiadás ideje, kiadás helye, forma (eredeti, másolat, fogalmazvány), nyelv, írásmód (latin betűs, gótikus, cirill, örmény), íráshordozó (papír, pergamen), irat meghatározása (oklevél, statútum, jegyzőkönyv, levél, egyéb), hitelesítő jegyek (pecsét – függő, királyi, városi, gyűrűs), aláírás(ok), lapszám, rövid leírás. Ez a munkafázis nagymértékben függ az forrásokat őrző intézmények viszonyulásától és szabályaitól. A csapat tagjai többnyire várostörténettel és ezen belül erdélyi, partiumi céhes étellel foglalkoznak. Ezért otthonosan mozognak a megnevezett forrásokat tartalmazó levéltárakban, és jártasak azokban az intézményekben is, amelyek a projektünk forrásanyagait őrzik. Az anyagot a céhes élet kezdetétől a Mária Terézia-féle rendeletig terjedő időszakig dolgozzuk fel (esetleg a 18. század végéig). Első lépésként a kutatás során követendő elveket ismertetem, megbeszéltük a kutatóhelyek elérhetőségeit, megtervezzük a helyi és a kiszálláshoz kötött feltáró munkát és a használt kutatási és feldolgozási módszereket.

A német nyelvű források feldolgozásában Derzsi Julia nagyszebeni kutató lesz segítségünkre, az ő támogatásával szervezzük meg a szász városok céhes anyagának a feldolgozását, Bálint Ildikó és Izsán Csaba közreműködésével. A marosvásárhelyi anyag feldolgozása György Árpád feladata. A Csíkszeredában, Sepsiszentgyörgyön és Kézdivásárhelyen található céhes anyagot Karda-Markaly Aranka dolgozza fel. A gyulafehérvári és dévai források feltárását Bakk-Antal Pál végzi el. A Kolozsváron található céhes adatokat Ladó Árpád és Ladó Gyöngyvér gyűjti össze és rendezi. A nagybányai és Szatmárnémetiben található anyagot Sütő Kálmán Zsolt, míg a Nagyváradon lévő kevés anyagot Csorba Mihály összegezi. A projekt folyamán egy harmadéves hallgató Tivadar Renáta is csatlakozott, és ő a szatmárnémeti céhes adatok feldolgozását vállalta.

A csoport tagjai párhuzamosan, egyszerre fogtak hozzá a források felkutatásához a megbeszéltek cselekvési terv szerint. Elképzelésünk szerint február végéig végeztek volna el ezt a munkát. A feltáró, gyűjtő része a kutatási tervünknek az intézmények hozzáállásától, segítőkészségétől is nagymértékben függ. Ennek érdekében az itteni tudománydiplomáciai lépéseket is kellő időben megtettük, de vannak olyan intézmények, ahol személyzet és kellő infrastruktúra hiánya miatt csupán tavasszal tudják a csoport tagjait fogadni. A gyűjtőmunkával párhuzamosan már elkezdődött az anyag rendezésének idő- és figyelemigényes folyamata. Azonban

az adatok feldolgozása, elemzése és rendszerezése akkor válik majd teljessé, amikor az anyaggyűjtés befejeződött. Mindezeket követően az anyag szerkesztésére és publikálására kerülhet sor. Ezeknek a kutatási segédeszközöknek köszönhetően nem csak átláthatóbb lesz a céhes anyag, hanem felgyorsulna és lerövidülne az eredeti forráshoz vezető út. Egy továbbviteli lehetőség lenne még magának az eredeti céhes forrásnak a digitalizációja, amelynek az elkészítési ideje is lerövidülne az elkészült kataszternek köszönhetően.

A kutatás továbbviteléhez az adatbázis elkészítése jelentené a következő lépést. Az adatbázis révén az összegyűjtött anyag széles körben használható lenne. A feltárt anyag alapján az erdélyi és partiumi céhes élet mikrotörténeti feldolgozására is sor kerülhetne. Ezeket követhetné egy átfogó, a források legteljesebb körét kiaknázó és feldolgozó makrotörténeti összefoglaló elkészítése.

A már most összegyűjtött anyag nagyon érdekes információkhoz juttatja a kutatókat. Elsőként fény derül az adott időszakban az anyanyelv használatának mértékére, az intézmények és egyének nyelvhasználatával együtt. Azokról a kapcsolathálózatokról is értesülünk, amelyek az azonos foglalkozást vagy rokonmesterségeket gyakorlók között fennálltak, és amelyek nemcsak Erdélyre és Magyarországra terjedtek ki, hanem Közép-Európa számos városával is összeköttetést áptak.

Kutatási projektünk a MTA, Szülőföldi Domus Csoportos kutatás támogatásával, valamint a BBTE, STARUBB, kiválósági kutatási és oktatói ösztöndíjak segítségével készül.

SZERZŐINK

- Bicsok Zoltán, Románia Nemzeti Levéltárának Hargita Megyei Hivatala, PhD-hallgató, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet.
- Buzás Erika, MA hallgató, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet.
- Csucsuj István, professor emeritus, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet.
- Dáné Veronka, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem.
- Egyed Ákos, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja.
- Gaálné Kalydy Dóra, MTA, Könyvtár és Információs Központ, általános főigazgató-helyettes.
- Gordán Edina, Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, könyvtáros, PhD-hallgató, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet.
- Gurka Balla Ilona, könyvtáros, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, oktató, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet.
- György Árpád Botond, PhD-hallgató, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet.
- Holl András, MTA, Könyvtár és Információs Központ, informatikai főigazgató-helyettes.
- Högyes Lőrincz Katalin, középiskolai tanár, Művészeti Líceum, Marosvásárhely.
- Izsán Csaba, PhD-hallgató, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet.
- Király Péter, Gesellschaft für wissenschaftliche Datenverarbeitung mbH Göttingen (GWDG).
- Kokas Károly, informatikai és információs főigazgató-helyettes, SZTE Klebelsberg Könyvtár.
- Ladó Árpád Gellért, PhD-hallgató, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet.
- Lázok Klára, a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár igazgatója.
- Lupescuné Makó Mária, egyetemi docens, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet.
- Monok István, DSc, MTA, Könyvtár és Információs Központ, Főigazgatója.
- Nagy Róbert Miklós, egyetemi adjunktus, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet.
- Poráczy Rozália, nyugalmazott könyvtáros, aligazgató, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár.
- Rusvai Mónika, MTA, Könyvtár és Információs Központ, Tudománypolitikai és Tudományelemzési Osztály, kutató.
- Rüsz-Fogarasi Enikő, egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet.
- Soós Kázmér, MA hallgató, BBTE, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet.

Szerzőink

Soós Sándor, MTA, Könyvtár és Információs Központ, Tudománypolitikai és Tudományelemzési Osztály, osztályvezető.

Sipos István, Hargita Megye Történelem Tanfelügyelő, történelemtanár.

Szabó T. Csaba, egyetemi tanársegéd, Lucian Blaga Egyetem, Nagyszeben.

Szegedi Éva, könyvtáros, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, PhD-hallgató, BBTE, Kolozsvári Magyar Történelmi Intézet.

Szilágyi Adrienn Rebeka, Kincses Kolozsvár Egyesület.